Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

237

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगायें।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या 17/231 आगत संख्या 04633

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३० वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए। अन्यथा ५० पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

D531

10833

वैद्य धर्मदत्त
स्मृति संग्रह

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

M.A.V. College

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ श्रीः ॥ 04683

॥ श्रीमद्वेङ्कटेश्वराय नमः ॥

श्रीसिंहगुप्तसून्वष्टाङ्गहृदयकर्तृ-

श्रीवाग्भटाचार्यकृतः

रसरत्नसमुच्चयः ।

सोऽयं

रसप्रसादौषधालयाध्यक्षश्रीजीवरामकालिदास

वैद्यराजेन संशोध्य

क्षेमराज-श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः । वैद्य धर्मदत्त स्मृति संग्रह

माघे संवत् १९६५, शके १८३०.

57/08

अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः सन्ति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

D
239

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रस्तावना.

अयि विदितमेव सरसहृदयाः सकलसिद्धिसमर्थायुर्वेदविद्यापारावारपारदृश्वानः सज्जनाः! यत्सकलसुखशिरोगण्यतया प्रार्थ्यमानं प्रथमं शरीरारोग्यमेव समस्तप्राणिमात्रेणापेक्ष्यमाणं सर्वतो जोघुष्यत इति। शरीरारोग्यं चाशंसितं वेदपुरुषेणापि—"आशिष्ठो बलिष्ठो द्रढिष्ठः" इत्यादिवचनैः। शरीरारोग्यार्थमेव प्रथमत ऋग्वेदादायुर्वेदः प्रादुर्भावितो भगवता। तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—"ऋग्वेदादायुर्वेदः, यजुर्वेदाद्धनुर्वेदः, सामवेदाद्गान्धर्वम्, अथर्ववेदादर्थशास्त्रम्" इति वेदांगग्रन्थे। अयं चायुर्वेदः सकलजगदुपकारकतयाऽत्यन्तं समादरणीयतामर्हतीत्येतद्विचार्यैव भगवता तत्प्रसाराय धन्वन्तर्यश्विनीकुमारादिरूपेणावतीर्य शिष्यप्राशिष्यपरंपरयायुर्वेदस्योपबृंहणार्थं नानाविधवैद्यकशास्त्रसंहिताग्रन्थाः प्राकाश्यमानीयन्त। स एष भगवतोऽस्माकं भविकजनानामुपरि भूयानुपकारस्तत्सेवयास्माभिः प्रत्युपकरणेन सर्वथा शिरसा श्लाघनीय इति सकलसज्जनसम्मत एष सन्मार्ग इति सर्वत एव विश्रुतम्।

अथ चात्र प्रस्तुतं किञ्चिन्निवेद्यते—प्राचीना वैद्यकशास्त्राचार्यास्तावच्छिवचरकसुश्रुतनागार्जुनरावणमन्थानभैरवप्रभृतयोनेके बभूवुस्तैश्चानेके वैद्यकसंहिताग्रन्था निर्माय सकलजनानामुपकाराय शिष्यप्राशिष्यपरंपरया पठनपाठनपारिणालिकयाऽस्मिन्भूतले समवतार्य विस्तारितास्तच्छिष्यैश्चापि तथैव स्वानुभवेन च नूतना ग्रन्था विनिर्माय यथागुरुपरंपरं पाठिताः सम्यगुपकुर्वतेऽद्यावध्यनन्तकालं चेतः परमपि च। आयुर्वेदश्चायमुपबृंहितस्तैस्तैराचार्यैरेवम्।

तत्र च श्रीवाग्भटाचार्याः सुविश्रुता एव प्रायः सर्वेषां वैद्यकशास्त्राचार्यगणाग्रगण्यनामधेयाः। तैश्च विनिर्मिताष्टाङ्गहृदय—रसरत्नसमुच्चय—नामानौ ग्रन्थौ तु तत्प्राग्वर्तिसकलवैद्यकशास्त्राचार्याणां तत्त्वसिद्धान्तान्स्वरूपेणैव दर्शयतः। तत्र च—अष्टाङ्गहृदयग्रन्थे मानुषीचिकित्सापरपर्याया वनौषधिचिकित्सा, रसरत्नसमुच्चय—ग्रन्थे च दैवीचिकित्सापरपर्याया धातुरसचिकित्सा च सुव्यक्तं निरूपिते स्तः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ च प्रकृते–रसरत्नसमुच्चयग्रन्थे–सकलधातूपधातूनां शोधन–जारण–मारण–भस्म–रसादिक्रियाः सशास्त्रतया सर्वेषां वैद्यकशास्त्राभ्यासशीलानां तावदवश्यं बो[धाय] समुचिता एवेति सर्वमान्यमेव । एतदेव मनसि निधाय महता परिश्रमेणैतद्‌ **रसरत्नसमुच्चय**–नामकं पुस्तकमनेकप्राचीनप्रतिपुस्तकैः संमेलनाय संशोधनाय च मुंबयीस्थगुलालवाडीसंस्थापित "रसप्रासादौषधालया"ध्यक्ष--श्रीजीवरामकालिदासराज-वैद्यराजसमीपे दत्तम् । तैश्चेदं सम्यक्परिशोध्यास्मत्समीपे समानीतम् । तदेतद-स्माभिः स्वकीये **'श्रीवेङ्कटेश्वर'** स्टीम्–मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यमानीयत । अभ्यर्थये चेतः सर्ववैद्यकशास्त्रिणः सज्जनान्–एनं सर्वमान्यं रसशास्त्रग्रंथं संगृह्यैतदुक्त-सशास्त्रक्रियया धातुरसौषधानि निर्माय तैश्चानेकेषां रुग्णजनानां चिरतापकान्दुर्ज-रान्रोगानपनीयारोग्यप्रदानेन धर्मं कीर्तिं चाप्नुवन्तु तत्रभवन्त इति ।

भवदीयकृपाभिलाषी–

क्षेमराज-श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम् मुद्रणालयाध्यक्षः,

मुंबई.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ श्रीः ॥

अथ रसरत्नसमुच्चयविषयानुक्रमणिका:

विषयाः	पृष्ठाङ्काः

पूर्वखण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृतीयोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दशमोऽध्यायः।

मूषा–कोठी–पुटौषधी-ग्रहणपरिभाषाः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकादशोऽध्यायः।

रसशोधनादिकथनम्।

इति पूर्वखण्डः।

अथोत्तरखण्डः।

द्वादशोऽध्यायः।

ज्वरचिकित्सा।

ज्वरः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रयोदशोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकविंशोऽध्यायः।

३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति रसरत्नसमुच्चयविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ श्रीमद्वेङ्कटेश्वराय नमः ॥

श्रीवाग्भटाचार्यकृत-

रसरत्नसमुच्चयः ।

पूर्वखण्डम् ।

04683

रसोत्पत्तिः ।

मङ्गलम् ।

यस्यानंदभवेन मंगलकलासंभावितेन स्फुर-
द्धाम्ना सिद्धरसामृतेन करुणावीक्षासुधासिंधुना ॥
भक्तानां प्रभवप्रसंहतिजरारागादिरोगाः क्षणा-
च्छांतिं यांति जगत्प्रधानभिषजे तस्मै परस्मै नमः ॥

पुस्तकालय

अत्र गृहीतसाहाय्यग्रंथकृन्नामादि-

आदिमश्चंद्रसेनश्च लंकेशश्च विशारदः । कपाली मत्तमांडव्यौ भास्करः शूरसेनकः ॥ २ ॥ रत्नकोषश्च शंभुश्च सात्त्विको नरवाहनः । इंद्रदो गोमुखश्चैव कलंबिर्व्याडिरेव च ॥ ३ ॥ नागार्जुनः सुरानंदो नागबोधी यशोधनः । खंडः कापालिको ब्रह्मा गोविंदो लंपको हरिः ॥ ४ ॥ सप्तविंशतिसंख्याका रससिद्धिप्रदायकाः । रसांकुशो भैरवश्च नंदी स्वच्छंदभैरवः ॥ ५ ॥ मंथानभैरवश्चैव काकचंडीश्वरस्तथा । वासुदेव ऋषिः शृंगः क्रियातंत्रसमुच्चयी ॥ ६ ॥ रसेंद्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाह्वयः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महादेवो नरेंद्रश्च वासुदेवो हरीश्वरः ॥ ७ ॥ एतेषां क्रियतेऽन्येषां तंत्राण्यालोक्य संग्रहः । रसानामथ सिद्धानां चिकित्सार्थोपयोगिनाम् ॥ ८ ॥ सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चयः । रसोपरसलोहानां यंत्रादिकरणानि च ॥ ९ ॥ शुद्ध्यर्थमपि लोहानां तंत्रादिकरणानि च ॥ शुद्धिः सत्त्वद्रुतिर्भस्मकरणं च प्रवक्ष्यते ॥ १० ॥

हिमालयवर्णनं तत्र महादेवनिवास ।

अस्ति नीहारनिलयो महानुत्तरदिङ्मुखे । उत्तुंगशृंगसंघातलंघिताभ्रो महीधरः ॥११॥ विश्रामाय वियन्मार्गविलंघनघनश्रमः ।अवतीर्ण इव क्षोणीं शरदंबुमुचां गणः ॥१२॥ राशिराशीविषाधीशफणाफलकरोचिषाम् । भित्त्वा भुवमिवोत्तीर्णो यो विभाति भृशोन्नतः ॥ १३ ॥ ज्वलदौषधयो यस्य नितंबमणिभूमयः । नक्तमुद्दामतडितामनुकुर्वंति वार्मुचाम् ॥ १४ ॥ कटके संचरंतीनां यस्य किन्नरयोषिताम् । पादे कृतं धातुरागेण लाक्षाकृत्यमनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ अवतंसितशीतांशुराच्छादितदिगंबरः । यो गुहाधिगतो लोकैर्गिरीश इति गीयते ॥ १६ ॥

महादेवस्थितिः ।

निमीलितदृशो नित्यं मुनयो यस्य सानुषु । प्रत्यक्षयंति गिरिशमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १७ ॥ शिलातलप्रतिहतैर्यस्य निर्झरसीकरैः । अहन्यपि निरीक्षंते यक्षास्तारांकितं नभः ॥ १८ ॥ नीहारपवनोद्रेकानिःसहा यत्र पूरुषाः । निजस्त्रीणां निषेवंते कुचोष्माणं निरंतरम् ॥ १९ ॥ संचरन्कट

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्य निदाघेपि दिवाकरः । उद्दामंहिमरुद्धोष्मा न शीतांशो-र्विभिद्यते ॥ २० ॥ गुहागतेषु कस्तूरीमृगनाभिसुगंधिषु । गायंति यत्र किन्नर्यो गौरीपरिणयोत्सवम् ॥ २१ ॥ चकास्ति तत्र जगतामादिदेवो महेश्वरः । रसात्मना जगत्त्रातुं जातो यस्मान्महारसः ॥ २२ ॥

पारदोत्तमता।

शताश्वमेधेन कृतेन पुण्यं गोकोटिभिः स्वर्णसहस्रदानात्। नृणां भवेत्सूतकदर्शनेन यत्सर्वतीर्थेषु कृताभिषेकात् ॥२३॥ विधाय रसलिंगं यो भक्तियुक्तः समर्चयेत्। जगत्रितयालिं-गानां पूजाफलमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ भक्षणं स्पर्शनं दानं ध्यानं च परिपूजनम्। पंचधा रसपूजोक्ता महापातकना-शिनी ॥ २५ ॥ हंति भक्षणमात्रेण पूर्वजन्माघसंभवम्। रोगसंघमशेषाणां नराणां नात्र संशयः ॥ २६ ॥ पूर्वजन्म-कृतं पापं सद्यो नश्यति देहिनाम्। सुगंधपिष्टसूतेन यदि ...मुर्विलेपितः ॥ २७ ॥ अभ्रकं त्रुटिमात्रं यो रसेन ...रिजारयेत्। शतक्रतुफलं तस्य भवेदित्यब्रवीच्छिवः॥२८॥ ...श्च निंदति सूतेंद्रं शंभोस्तेजः परात्परम्। स पतेन्नरके घोरे ...वत्कल्पविकल्पना ॥ २९ ॥

पारदस्य विशेषतो महत्ता।

रोगिभ्यो यो रसं दत्ते शुद्धिपाकसमन्वितम्। तुलादा-...श्वमेधानां फलं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ ३० ॥ सिद्धे रसे ...रिष्यामि निर्दारिद्र्यमयं जगत्। रसध्यानमिति प्रोक्तं ...हत्यादिपापनुत् ॥ ३१ ॥ अभ्रग्रासो हि सूतस्य नैवेद्यं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परिकीर्तितम् । रसस्येत्यर्चनं कृत्वा प्राप्नुयात्क्रतुजं फलम् ॥ ३२ ॥ उदरे संस्थिते सूते यस्योत्क्रामति जीवितम् । स मुक्तो दुष्कृताद्घोरात्प्रयाति परमं पदम् ॥ ३३ ॥

मूर्च्छितादिपारदगुणाः ।

मूर्च्छित्वा हरति रुजं बंधनमनुभूय मुक्तिदो भवति । अमरीकरोति हि मृतः कोन्यः करुणाकरः सूतात् ॥ ३४ ॥ सुरगुरुगोद्विजहिंसापापकलापोद्भवं किलासाध्यम् । श्वि- तदपि च शमयति यस्तस्मात्कः पवित्रतरः सूतात् ॥ ३५ ॥ रसबंध एव धन्यः प्रारंभे यस्य सततमिति करणा सेत्स्यति रसे करिष्ये महीमहं निर्जरामरणाम् ॥ ३६ ॥

देहे जरामरणादिराहित्यमावश्यकं तत्र पारदस्यावश्यकता-

सुकृतफलं तावदिदं सुकुले यज्जन्म धीश्च तत्रापि । सा च सकलमहीतलतुलनफला भूतलं च सुविधेयम् ॥ ३७ ॥ भूतलविधेयतायाः फलमर्थास्ते च विविधभोगफलाः भोगाः संति शरीरे तदनित्यमतो वृथा सकलम् ॥ ३८ ॥ इति धनशरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान्सदैव यतनीयम् । मुक्तौ सा च ज्ञानात्तच्चाभ्यासात्स च स्थिरे देहे ॥ ३९ ॥ तत्स्थैर्ये न समर्थं रसायनं किमपि मूललोहादि । स्वय- स्थिरस्वभावं दाह्यं क्लेद्यं च शोष्यं च ॥ ४० ॥

सर्वौषधानां पारदे समावेशः ।

काष्ठौषध्यो नागे नागो वंगेथ वंगमपि शुल्बे । शु- तारे तारं कनके कनकं च लीयते सूते ॥ ४१ ॥ अमृत- हि भंजते हरमूर्तौ योगिनो यथा लीनाः । तद्वत्कवलितग- रसराजे हेमलोहाद्याः ॥ ४२ ॥ परमात्मनीव संततं भज-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लयो यत्र सर्वसत्त्वानाम् । एकोसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते ॥ ४३ ॥ स्थिरदेहेऽभ्यासवशात्प्राप्य ज्ञानं गुणाष्टकोपेतम् । प्राप्नोति ब्रह्मपदं न पुनर्भववासजन्मदुःखानि॥४४॥

पारदाद्ब्रह्मप्राप्तिः ।

एकांशेन जगद्युगपदवष्टभ्यावस्थितं परं ज्योतिः । पादैस्त्रिभिस्तदमृतं सुलभं न विरक्तिमात्रेण ॥ ४५ ॥ न हि देहेन कथंचिद्व्याधिजरामरणदुःखविधुरेण । क्षणभंगुरेण सूक्ष्मं तद्ब्रह्मोपासितुं शक्यम् ॥ ४६ ॥ नामापि देहसिद्धेः को गृह्णीयाद्विना शरीरेण । तद्योगगम्यममलं मनसोपि न गोचरं तत्त्वम् ॥ ४७ ॥ यज्ञाज्ज्ञानात्तपसो वेदाध्ययनाद्दमात्सदाचारात् । अत्यंतभूयसी किल योगवशादात्मसंवित्तिः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मप्राप्तेरानंदः ।

भ्रूमध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्येन्दुवज्जगद्भाति । केषांचित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं परं ज्योतिः ॥ ४९ ॥ परमानंदैकरसं परमं ज्योतिः स्वभावमविकल्पम् । विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शांतं स्वसंवेद्यम् ॥५०॥ तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत्पश्यन् । उत्सन्नकर्मबंधो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ॥ ५१ ॥ रागद्वेषविमुक्ताः सत्याचारा मृषारहिताः। सर्वत्र निर्विशेषा भवंति चिद्ब्रह्मसंस्पर्शात् ॥५२॥ तिष्ठंत्यणिमादियुता विलसद्देहाः सदोदितानंदाः । ब्रह्मस्वभावममृतं संप्राप्ताश्चैव कृतकृत्याः ॥ ५३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाधौ कीदृशशरीरापेक्षा ।

आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥ ५४ ॥ प्रत्यक्षेण प्रमाणेन यो न जानाति सूतकम् । अदृष्टविग्रहं देवं कथं ज्ञास्यति चिन्मयम् ॥ ५५ ॥ यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविवशं च । योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥ ५६ ॥

मुक्त्यर्थं शरीरस्य जरामरणराहित्यापेक्षा ।

बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलंपटः परतः । यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिम् ॥ ५७ ॥ अस्मिन्नेव शरीरे येषां परमात्मनो न संवेदः । देहत्यागादूर्ध्वं तेषां तद्ब्रह्म दूरतरम् ॥ ५८ ॥ ब्रह्मादयो यतंते तस्मिन्दिव्यां तनुं समाश्रित्य । जीवन्मुक्ताश्चान्ये कल्पांतस्थायिनो मुनयः ॥ ५९ ॥ तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमम् । दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात् ॥ ६० ॥

रसोत्पत्तिः ।

शैलेस्मिञ्छिवयोः प्रीत्या परस्परजिगीषया । संप्रवृत्ते च संभोगे त्रिलोकीक्षोभकारिणि ॥ ६१ ॥ विनिवारयितुं वह्निः संभोगं प्रेषितः सुरैः । कांक्षमाणैस्तयोः पुत्रं तारकासुरमारकम् ॥ ६२ ॥ कपोतरूपिणं प्राप्तं हिमवत्कंदरेऽनलम् । अपक्षिभावसंक्षुब्धं स्मरलीलाविलोकिनम् ॥ ६३ ॥ तं दृष्ट्वा लज्जितः शंभुर्विरतः सुरतात्तदा । प्रच्युतश्चरमो धातुर्गृहीतः शूलपाणिना ॥ ६४ ॥ प्रक्षिप्तो वदने वह्नेर्गंगाया-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मपि सोऽपतत्। बहिः क्षिप्तस्तया सोपि परिदंदह्यमानया॥ ॥ ६५ ॥ संजातास्तन्मलाधानाद्धातवः सिद्धिदायकाः। यावदग्निमुखाद्रेतो न्यपतद्भुवि सर्वतः ॥ ६६ ॥ शतयोजननिम्नास्ते जाता कूपास्तु पंच च। तदाप्रभृति कूपस्थं तद्रेतः पंचधाऽभवत् ॥ ६७ ॥

रसानां भेदः।

रसो रसेंद्रः सूतश्च पारदो मिश्रकस्तथा। इति पंचविधो जातः क्षेत्रभेदेन शंभुजः ॥ ६८ ॥ रसो रक्तो विनिर्मुक्तः सर्वदोषै रसायनः। संजातास्त्रिदशास्तेन नीरुजा निर्जरामराः ॥ ६९ ॥ रसेंद्रो दोषनिर्मुक्तः श्यावो रूक्षोऽतिचंचलः। रसायिनोऽभवंस्तेन नागा मृत्युजरोज्झिताः ॥७०॥ देवनागैश्च तौ कूपौ पूरितौ मृद्भिरश्मभिः। तदाप्रभृति लोकानां तौ जातावतिदुर्लभौ ॥ ७१ ॥ ईषत्पीतश्च रूक्षांगो दोषमुक्तश्च सूतकः। दशाष्टसंस्कृतैः सिद्धो देहं लोहं करोति सः ॥७२॥ अथान्यकूपजः कोपि स चलः श्वेतवर्णवान्। पारदो विविधैर्योगैः सर्वरोगहरो हि सः ॥ ७३ ॥ मयूरचंद्रिकाच्छायः सरसो मिश्रको मतः। सोप्यष्टादशसंस्कारयुक्तश्चातीव सिद्धिदः ॥७४॥ त्रयः सूतादयः सूताः सर्वसिद्धिकरा अपि। निजकर्मविनिर्माणैः शक्तिमंतोऽतिमात्रया ॥ ७५ ॥

पञ्चपारदानां पृथक्पृथङ् निरुक्तिः।

एतां रससमुत्पत्तिं यो जानाति स धार्मिकः। आयुरारोग्यसंतानं रससिद्धिं च विंदति ॥ ७६ ॥ रसनात्सर्वधातूनां 'रस' इत्यभिधीयते। जरारुङ्मृत्युनाशाय रस्यते वा रसोऽ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृतः ॥ ७७ ॥ रसोपरसराजत्वाद् 'रसेंद्र' इति कीर्तितः । देहलोहमयीं सिद्धिं सूते 'सूत' स्ततः स्मृतः ॥ ७८ ॥ रोगपंकाब्धिमग्नानां पारदानाच्च 'पारदः' । सर्वधातुगतं तेजो मिश्रितं यत्र तिष्ठति। तस्मात्स 'मिश्रकः' प्रोक्तो नानारूपफलप्रदः ॥ ७९ ॥

पारदावस्थितकंचुकादिदोषाः ।

एवंभूतस्य सूतस्य मर्त्यमृत्युगदाच्छिदः । प्रभावान्मानुषा जाता देवतुल्यबलायुषः ॥ ८० ॥ तान्दृष्ट्वाऽभ्यर्थितो रुद्रः शक्रेण तदनंतरम् । दोषैश्च कंचुकाभिश्च रसराजो नियोजितः। तदाप्रभृति सूतोऽसौ नैव सिद्ध्यत्यसंस्कृतः ॥ ८१ ॥ जलगो जलरूपेण त्वरितो हंसगो भवेत् । मलगो मलरूपेण सधूमो धूमगो भवेत् ॥ ८२ ॥ अन्या जीवगतिर्दैवी जीवोऽण्डादिव निष्क्रमेत्। सतांश्च जीवयेज्जीवांस्तेन जीवो रसः स्मृतः ॥ ८३ ॥ चतस्रो गतयो दृश्या अदृश्या पंचमी गतिः। मंत्रध्यानादिना तस्य रुध्यते पंचमी गतिः ॥ ८४ ॥ इति भिन्नगतित्वाच्च सूतराजस्य दुर्लभः । संस्कारस्तस्य भिषजा निपुणेन तु रक्षयेत् ॥ ८५ ॥

रसरसेन्द्रयोः प्राचीना निष्कासन रीतिः ।

प्रथमे रजसि स्नातां हयारूढां स्वलंकृताम् । वीक्षमाणां व दृष्ट्वा जिघृक्षुः कूपगो रसः ॥ ८६ ॥ उद्गच्छति जवात्सा तं दृष्ट्वा याति वेगतः। अनुगच्छति तां सूतः सीमानं योजनोन्मिताम् ॥ ८७ ॥ प्रत्यायाति ततः कूपं वेगतः शिवसंभवः । मार्गनिर्मितगर्तेषु स्थितं गृह्णंति पारदम् ॥ ८८ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पतितो दरदे देशे गौरवाद्वह्निवक्त्रतः । स रसो भूतले लीनस्तत्तद्देशनिवासिनः । तां मृदं पातनायंत्रे क्षिप्त्वा सूतं हरंति च ॥ ८९ ॥

इति श्रीवाग्भटाचार्य विरचिते रसरत्नसमुच्चये प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अष्टौ महारसाः ।

अभ्रवैक्रांतमाक्षीकविमलाद्रिजसस्यकम् । चपलो रसकश्चेति ज्ञात्वाऽष्टौ संग्रहेद्रसान् ॥ १ ॥

अभ्रकस्य सामान्यगुणाः ।

गौरीतेजः परममृतं वातपित्तक्षयघ्नं प्रज्ञाबोधि प्रशमितरुजं वृष्यमायुष्यमग्र्यम् । बल्यं स्निग्धं रुचिदमकफं दीपनं शीतवीर्यं तत्तद्योगैः सकलगदहृद्व्योम सूतेंद्रबंधि ॥ २ ॥ राजहस्तादधस्ताद्यत्समानीतं घनं खनेः । भवेत्तदुक्तफलदं निःसत्त्वं निष्फलं परम् ॥ ३ ॥

अभ्रकभेदाः ।

पीनाकं नागं मंडूकं वज्रमित्यभ्रकं मतम् । श्वेतादिवर्णभेदेन प्रत्येकं तच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥ पीनाकं पावकोत्तप्तं विमुंचति दलोच्चयम् ॥ तत्सेवितं मलं बद्धा मारयत्येव मानवम् ॥ ५ ॥ नागाभ्रं नागवत्कुर्याद्ध्वनिं पावकसंस्थितम् । तद्युक्तं कुरुते कुष्ठं मंडलाख्यं न संशयः ॥ ६ ॥ उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मंडूकं ध्मातं पतति चाभ्रकम् । तत्कुर्यादश्मरीरोगमसाध्यं शस्त्रतोऽन्यथा ॥ ७ ॥ वज्राभ्रं वह्निसंतप्तं विमुक्ताऽशेषवैकृतम् । देहलोहकरं तच्च सर्वरोगहरं परम् ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुरभ्रकोपयोगः ।

श्वेतं रक्तं च पीतं च कृष्णमेवं चतुर्विधम् ॥ ९ ॥ श्वेतं श्वेतक्रियासूक्तं रक्ताभं रक्तकर्मणि । पीताभमभ्रकं यत्तु श्रेष्ठं तत्पीतकर्मणि ॥ १० ॥ चतुर्विधं परं व्योम यद्यप्युक्तं रसायने । तथापि कृष्णवर्णाभ्रं कोटिकोटिगुणाधिकम्॥११॥ स्निग्धं पृथुदलं वर्णसंयुक्तं भारतोऽधिकम् । सुखनिर्मोच्यपत्रं च तदभ्रं शस्तमीरितम् ॥ १२ ॥

गुणदोषौ ।

सचंद्रिकं च किट्टाभं व्योम न ग्रासयेद्रसम् । ग्रसितश्च नियोज्योऽसौ लोहे चैव रसायने ॥ १३ ॥ निश्चंद्रिकं मृतं व्योम सेव्यं सर्वगदेषु च । सेवितं चंद्रसंयुक्तं मेहं मंदानलं चरेत् ॥ १४ ॥ यैरुक्तं युक्तिनिर्मुक्तैः पत्राभ्रकरसायनम् । तैर्दिष्टं कालकूटाख्यं विषं जीवनहेतवे ॥ १५ ॥ सत्त्वार्थं सेवनार्थं च योजयेच्छोधिताभ्रकम् । अन्यथा त्वगुणं कृत्वा विकरोत्येव निश्चितम् ॥ १६ ॥

अभ्रकशुद्धिस्तथा भस्म ।

प्रतप्तं सप्तवाराणि निक्षिप्तं कांजिकेभ्रकम् । निर्दोषं जायते नूनं प्रक्षिप्तं वापि गोजले ॥ १७ ॥ त्रिफलाक्वथिते वापि गवां दुग्धे विशेषतः । ततो धान्याभ्रकं कृत्वा पिष्ट्वा मत्स्याक्षिकारसैः ॥ १८ ॥ चक्रीं कृत्वा विशोष्याथ पुटेद्गर्भके पुटे । पुटेदेवं हि षड्वारं पौनर्नवरसैः सह ॥ १९ ॥ कलांशटंकणेनाथ संमर्द्य कृतचाक्रिकम् ॥ अर्धेभाख्यपुटैस्तद्वत्सप्तवारं पुटे त्वलु ॥ २० ॥ एवं वासा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसेनापि तण्डुलीयरसेन च । प्रपुटेत्सप्तवाराणि पूर्वप्रोक्तविधानतः॥२१॥एवं सिद्धं हतं सर्वरोगेषु विनियोजयेत् ॥२२॥

धान्याभ्रकं तथा भस्म ।

चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि कांजिके । निर्यातं मर्दनाद्वस्त्राद्धान्याभ्रमिति कथ्यते ॥ २३ ॥ धान्याभ्रं कासमर्दस्य रसेन परिमर्दितम् । पुटितं दशवारेण म्रियते नात्र संशयः ॥ २४ ॥

अभ्रकभस्म ।

तद्वन्मुस्तारसेनापि तण्डुलीयरसेन च । पीतामलकसौभाग्यपिष्टं चक्रीकृताभ्रकम् ॥ २५ ॥ पुटितं षष्टिवाराणि सिंदूराभं प्रजायते। क्षयाद्यखिलरोगघ्नं भवेद्रोगानुपानतः २६

अभ्रकभस्मविधिः ।

वटमूलत्वचः क्वाथैस्तांबूलीपत्रसारतः । वासामत्स्याक्षिकाभ्यां वा मीनाक्ष्या सकटिल्लया ॥ २७ ॥ पयसा वटवृक्षस्य मर्दितं पुटितं घनम् । भवेद्विंशतिवारेण सिंदूरसदृशप्रभम् ॥ २८ ॥

अभ्रकसत्त्वपातनम् ।

पादांशटंकणोपेतं मुशलीपरिमर्दितम् । रुध्यात्कोष्ठ्यां दृढं ध्मातं सत्त्वरूपं भवेद्घनम् ॥ २९ ॥ कासमर्दवनाधान्यवासानां च पुनर्भुवः । मत्स्याक्ष्या काकवल्याश्च हंसपाद्या रसैः पृथक् ॥ ३० ॥ पिष्ट्वा पिष्ट्वा प्रयत्नेन शोषयेद्घर्मयोगतः । पलं गोधूमचूर्णस्य क्षुद्रमत्स्याश्च टंकणम् ॥ ३१ ॥ प्रत्येकमष्टमांशेन दत्वा रुध्वा विमर्दयेत् । मर्दने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मर्दने सम्यक् शोषयेद्रविरश्मिभिः ॥ ३२ ॥ पंचाजं पंच गव्यं च पंचमाहिषमेव च ॥ ३३ ॥ क्षिप्त्वा गोलान्प्रकुर्वीत किंचित्तिंदुकतोऽधिकान् । अधःपातनकोष्ठ्यां हि ध्मात्वा सत्त्वं निपातयेत् ॥ ३४ ॥ कोष्ठ्या किट्टं समाहृत्य विचूर्ण्य खकान्हरेत् । तत्किट्टं स्वल्पटंकेन गोमयेन विमर्द्य च ॥ ३५ ॥ गोलान्विधाय संशोष्य धमेद्भूयोऽपि पूर्ववत् । भूयः किट्टं समाहृत्य मृदित्वा सत्त्वमाहरेत् ॥ ३६ ॥ अथ सत्त्वकणांस्तांस्तु क्वाथयित्वाम्लकांजिकैः । शोधनीयगणोपेतं मूषामध्ये निरुध्य च ॥ ३७ ॥ सम्यग्द्रुतं समाहृत्य द्विवारं प्रधमेद्धनम् । इति शुद्धं भवेत्सत्त्वं योज्यं रसरसायने ॥ ३८ ॥

अभ्रकद्रुतिः ।

मधुतैलवसाज्येषु द्रावितं परिवापितम् । मृदु स्याद्दशवारेण सत्त्वं लोहादिकं खरम् ॥ ३९ ॥

सत्त्वाभ्ररसायनम् ।

पट्टचूर्णं विधायाथ गोघृतेन परिप्लुतम् । भर्जयेत्सप्तवाराणि चुल्लीसंस्थितखर्परे ॥४०॥ अग्निवर्णं भवेद्यावद्वारं वा विचूर्णयेत् । तृणं क्षिप्त्वा दहेद्यावत्तावद्वा भर्जनं चरेत्॥४१॥ ततः सगंधकं पिष्ट्वा वटमूलकषायतः । पुटेद्विंशतिवाराणि वाराहेण पुटेन हि ॥ ४२ ॥ पुनर्विंशतिवाराणि त्रिफलोत्थकषायतः । त्रिफलामुंडिकाभृंगपत्रपथ्याक्षमूलकैः ॥४३॥ भावयित्वा प्रयोक्तव्यं सर्वरोगेषु मात्रया । एवं चेच्छतवाराणि पुटपाकेन साधितम् ॥ ४४ ॥ सत्त्वाभ्रान्नापरं किंचिन्निर्विकारं गुणोत्तरम् । गुणवज्जायतेत्यर्थं परं पाचनदीपनम् ॥ ४५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभ्रकभस्मविधिः ।

गंधर्वपत्रतोयेन गुडेन सह भावितम् । अधोर्ध्वं वटपत्राणि निश्चंद्रं त्रिपुटैः खगम् ॥ ४६ ॥ क्षुधं करोति चात्यर्थं गुंजार्धमिति सेवया । तत्तद्रोगहरैर्योगैः सर्वरोगहरं परम् ॥ ४७ ॥

दिव्याभ्ररसायनम् ।

सत्त्वस्य गोलकं ध्मातं सस्यसंयुक्तकांजिके । निर्वाप्य तत्क्षणेनैव कुट्टयेल्लोहपारया ॥ ४८ ॥ संप्रताप्य घनस्थूलकणान्क्षिप्त्वाथ कांजिके ॥ तत्क्षणेन समाहृत्य कुट्टयित्वा रजश्चरेत् ॥ ४९ ॥ गोघृतेन च तच्चूर्णं भर्जयेत्पूर्ववत्त्रिधा । धात्रीफलरसैस्तद्वद्धात्रीपत्ररसेन वा ॥ ५० ॥ भर्जने भर्जने कार्यं शिलापट्टेन पेषणम् । ततः पुनर्नवावासारसैः कांजिकमिश्रितैः ॥ ५१ ॥ प्रपुटेद्दशवाराणि दशवाराणि गंधकैः । एवं संशोधितं व्योमसत्त्वं सर्वगुणोत्तरम् ॥ यथेष्टं विनियोक्तव्यं जारणे च रसायने ॥ ५२ ॥ वेल्लव्योषसमन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं दिव्याभ्रं क्षयपाण्डुरुग्ग्रहणिकाशूलामकुष्ठामयम् । ऊर्ध्वश्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मंदाग्निं जठरव्यथां विजयते योगैरशेषामयान् ॥ ५३ ॥

द्रुतयो नैव निर्दिष्टा शास्त्रे दृष्टा अपि दृढम् । विना शंभोः प्रसादेन न सिद्ध्यंति कदाचन ॥ ५४ ॥

वैक्रांतपरीक्षा ।

अष्टास्त्रश्चाष्टफलकः षट्कोणो मसृणो गुरुः । शुद्धमिश्रितवर्णैश्च युक्तो वैक्रांत उच्यते ॥ ५५ ॥ श्वेतो रक्तश्च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पीतश्च नीलः पारावतच्छविः । श्यामलः कृष्णवर्णश्च कर्बूरश्चाष्टधा हि सः ॥ ५६ ॥

वैक्रांतगुणाः ।

आयुःप्रदश्च बलवर्णकरोऽतिवृष्यः प्रज्ञाप्रदः सकलदोषगदापहारी ॥ दीप्ताग्निकृत्यविसमानगुणस्तरस्वी वैक्रांतकः खलु वपुर्बललोहकारी ॥ ५७ ॥ रसायनेषु सर्वेषु पूर्वंगण्यः प्रतापवान् । वज्रस्थाने नियोक्तव्यो वैक्रांतः सर्वदोषहा ॥ ५८ ॥

वैक्रांतोत्पत्तिभेदः ।

दैत्येंद्रो माहिषः सिद्धः सहदेवसमुद्भवः । दुर्गा भगवती देवी तं शूलेन व्यमर्दयत् ॥ ५९ ॥ तस्य रक्तं तु पतितं यत्र यत्र स्थितं भुवि । तत्र तत्र तु वैक्रांतं वज्राकारं महारसम् ॥ ६० ॥ विंध्यस्य दक्षिणे भागे ह्युत्तरे वास्ति सर्वतः । विकृंतयति लोहानि तेन वैक्रांतकः स्मृतः ॥ ६१ ॥ श्वेतः पीतस्तथा रक्तो नीलः पारावतच्छविः । मयूरकंठसदृशश्चान्यो मरकतप्रभः॥ ६२॥ देहसिद्धिकरं कृष्णं पीते पीतं सिते सितम् । सर्वार्थसिद्धिदं रक्तं तथा मरकतप्रभम् ॥ ६३ ॥ शेषे द्वे निष्फले वर्ज्ये वैक्रांतमिति सप्तधा ॥ ६४ ॥ यत्र क्षेत्रे स्थितं चैव वैक्रांतं तत्र भैरवम्। विनायकं च संपूज्य गृह्णीयाच्छुद्धमानसः ॥ ६५ ॥ वैक्रांतो वज्रसदृशो देहलोहकरो मतः । विषघ्नो रसराजश्च ज्वरकुष्ठक्षयप्रणुत् ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैक्रांतशोधनम् ।

वैक्रांतकाः स्युस्त्रिदिनं विशुद्धाः संस्वेदिताः क्षारपटूनि दत्त्वा । अम्लेषु मूत्रेषु कुलत्थरंभानीरेऽथवा कोद्रववारिपक्वाः ॥ ६७ ॥ कुलत्थक्वाथसंस्विन्नो वैक्रांतः परिशुद्धयति ॥ ६८ ॥

वैक्रांतभस्मविधिः ।

म्रियतेऽष्टपुटैर्गंधनिंबुकद्रवसंयुतः । वैक्रांतेषु च तप्तेषु हयमूत्रं विनिक्षिपेत् ॥ ६९ ॥ पौनःपुन्येन वा कुर्याद्द्रवं दत्त्वा पुटेत्त्वनु । भस्मीभूतं तु वैक्रांतं वज्रस्थाने नियोजयेत् ॥ ७० ॥

वैक्रांतसत्त्वपातनम् ।

मोक्षमोरटपालाशक्षारगोमूत्रभावितम् । वज्रकंदनिशाकल्कफलचूर्णसमन्वितम् । तत्कल्कं टंकणं लाक्षाचूर्णं वैक्रांतसंभवम् ॥ ७१ ॥ नवसारसमायुक्तं मेषशृंगीद्रवान्वितम् । पिण्डितं मूकमूषस्थं ध्मापितं च हठाग्निना ॥ ७२ ॥ तत्रैव पतते सत्त्वं वैक्रांतस्य न संशयः । सत्त्वपातनयोगेन मर्दितश्च वटीकृतः । मूषास्थो घटिकाध्मातो वैक्रांतः सत्त्वमुत्सृजेत् ॥ ७३ ॥

वैक्रांतरसायनम् ।

भस्मत्वं समुपागतो विकृतको हेम्ना मृतेनान्वितः पादांशेन कणाज्यवेल्लसहितो गुंजामितः सेवितः । यक्ष्माणं जरणं च पाण्डुगुदजं श्वासं च कासामयं दुष्टां च ग्रहणीमुरःक्षतमुखान् रोगाञ्जयेद्दाहकृत् ॥ ७४ ॥

(१) गुग्गुलु गुञ्जा ... [illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैक्रांतरसायनम् ।

सूतभस्मार्धसंयुक्तं नीलवैक्रांतभस्मकम् । मृताभ्रसत्त्वमुभयोस्तुलितं परिमर्दितम् ॥ ७५ ॥ क्षौद्राज्यसंयुतं प्रातर्गुंजामात्रं निषेवितम् । निहंति सकलान्रोगान्दुर्जयानन्यभेषजैः । त्रिसप्तदिवसैर्नृणां गंगांभ इव पातकम् ॥ ७६ ॥

सुवर्णमाक्षिकोत्पत्तिलक्षणगुणाः ।

सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना कांचनो रसः । तापीकिरातचीनेषु यवनेषु च निर्मितः ॥ ७७ ॥ ताप्यः सूर्यांशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्यते । मधुरः कांचनाभासः साम्लो रजतसन्निभः ॥ ७८ ॥ किंचित्कषायमधुरः शीतः पाके कटुर्लघुः । तत्सेवनाज्जराव्याधिविषैर्न परिभूयते ॥७९॥ माक्षिको द्विविधो हेममाक्षिकस्तारमाक्षिकः । तत्राद्यं माक्षिकं कान्यकुब्जोत्थं स्वर्णसन्निभम् ॥ ८० ॥ तपतीतीरसंभूतं पंचवर्णसुवर्णवत् । पाषाणबहलः प्रोक्तस्ताराख्योल्पगुणात्मकः ॥८१॥ माक्षीकधातुः सकलामयघ्नः प्राणो रसेंद्रस्य परं हि वृष्यः । दुर्मेललोहद्वयमेलनश्च गुणोत्तरः सर्वरसायनाग्र्यः ॥ ८२ ॥

सुवर्णमाक्षिकशोधनमारणे ।

एरंडतैललुंगांबुसिद्धं सिद्धयति माक्षिकम् । सिद्धं वा कदलीकंदतोयेन घटिकाद्वयम् ॥ तप्तं क्षिप्तं वराक्वाथे शुद्धिमायाति माक्षिकम् ॥ ८३ ॥ मातुलुंगांबुगंधाभ्यां पिष्टं मूषोदरे स्थितम् । पंचक्रोडपुटे दग्धं म्रियते माक्षिकं खलु॥८४॥ एरंडस्नेहगव्याज्यैर्मातुलुंगरसेन वा । खर्परस्थं दृढं पक्वं जायते धातुसन्निभम् ॥८५॥ एवं मृतं रसे योज्यं रसायनविधावपि ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुवर्णमाक्षिकसत्त्वपातनम् ।

त्रिंशांशनागसंयुक्तं क्षारैरम्लैश्च मर्दितम् । ध्मातं प्रकटमूषायां सत्त्वं मुञ्चति माक्षिकम् ॥ ८७ ॥ सप्तवारं परिद्राव्य क्षिप्तं निर्गुण्डिकाद्रवे । माक्षीकसत्त्वसंमिश्रं नागं नश्यति निश्चितम् ॥ ८८ ॥ क्षौद्रगंधर्वतैलाभ्यां गोमूत्रेण घृतेन च । कदलीकंदसारेण भावितं माक्षिकं मुहुः ॥ ८९ ॥ मूषायां मुञ्चति ध्मातं सत्त्वं शुल्बनिभं मृदु ॥ ९० ॥ गुंजाबीजसमच्छायं द्रुतद्रावं च शीतलम् । ताप्यसत्त्वं विशुद्धं तद्देहलोहकरं परम् ॥ ९१ ॥

सुवर्णमाक्षिकरसायनम् ।

माक्षीकसत्त्वं च रसेन पिष्टं कृत्वा विलीने च बलिं निधाय ॥ संमिश्र्य संमर्द्य च खल्वमध्ये निक्षिप्य सत्त्वं द्रुतिमभ्रकस्य ॥९२॥ विधाय गोलं लवणाख्ययंत्रे पचेद्दिनार्धं मृदुवह्निना च ॥ स्वतः सुशीतं परिचूर्ण्य सम्यग्वल्लोन्मितं व्योषविडंगयुक्तम् ॥ ९३ ॥ संसेवितं क्षौद्रयुतं निहंति जरां सरोगामपमृत्युमेव ॥ दुःसाध्यरोगानपि सप्तवासरैर्नैतेन तुल्योस्ति सुधारसोपि ॥ ९४ ॥

सुवर्णमाक्षिकद्रावणम् ।

एरण्डोत्थेन तैलेन गुंजा क्षौद्रं च टंकणम् । मर्दितं तस्य लेपेन सत्त्वं माक्षिकजं द्रवेत् ॥ ९५ ॥

२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रौप्यमाक्षिकम् ।

विमलस्त्रिविधः प्रोक्तो हेमाद्यस्तारपूर्वकः। तृतीयः कांस्यविमलस्तत्तत्कांत्या च लक्ष्यते ॥ ९६ ॥ वर्तुलः कोणसंयुक्तः स्निग्धश्च फलकान्वितः । मरुत्पित्तहरो वृष्यो विमलोऽतिरसायनः ॥ ९७ ॥ पूर्वो हेमक्रियासूक्तो द्वितीयो रौप्यकृन्मतः । तृतीयो भेषजे तेषु पूर्वपूर्वगुणोत्तरः ॥ ९८ ॥

रौप्यमाक्षिकशोधनमारणसत्त्वपातनानि ।

आटरूषजले स्विन्नो विमलो विमलो भवेत् । जंबीरस्वरसे स्विन्नो मेषशृंगीरसेऽथ वा ॥ ९९ ॥ आयाति शुद्धिं विमलो धातवश्च यथापरे । गंधाश्मलकुचाम्लैश्च म्रियते दशभिः पुटैः ॥ १०० ॥ सटंकलकुचद्रावैर्मेषशृंग्याश्च भस्मना। पिष्टो मूषोदरे लिप्तः संशोष्य च निरुध्य च॥ १०१॥ षट्प्रस्थकोकिलैर्ध्मातो विमलः शशिसंनिभम् । सत्त्वं मुञ्चति तद्युक्तो रसः स्यात्स रसायनः ॥ १०२ ॥ विमलं शिग्रुतोयेन कांक्षी कासीसटंकणम् । वज्रकंदसमायुक्तं भावितं कदलीरसैः ॥ १०३ ॥ मोक्षकक्षारसंयुक्तं ध्मापितं मूकमूषगम् । सत्त्वं चंद्रार्कसंकाशं पतते नात्र संशयः ॥ १०४ ॥

विमलरसायनम् ।

तत्सत्त्वं सूतसंयुक्तं पिष्टं कृत्वा सुमर्दितम् । विलीनं गंधं क्षिप्त्वा जायते त्रिगुणात्मकम् ॥ १०५ ॥ शिला च पंचगुणां चापि वालुकायंत्रके खलु । तारभस्म दशांशं तावद्वैक्रांतकं मृतम् ॥ १०६ ॥ सर्वमेकत्र संचूर्ण्य पटे परिगाल्य च । निक्षिप्य कूपिकामध्ये परिपूर्य प्रयत्नतः ॥ १०७ ॥ लीढो व्योषवरान्वितो विमलको युक्तो घृं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सेवितो हन्याद्दुर्भगकृज्ज्वराञ्छ्वयथुकं पांडुप्रमेहाऽरुचीः। मूलार्तिं ग्रहणीं च शूलमतुलं यक्ष्मामयं कामलां सर्वान्पित्तमरुद्भवान्किमपरैर्योगैरशेषामयान् ॥ १०८ ॥

शिलाजतु।

शिलाजतुर्द्विधा प्रोक्तो गोमूत्राद्यो रसायनः। कर्पूरपूर्वकश्चान्यस्तत्राद्यो द्विविधः पुनः ॥ १०९ ॥ ससत्त्वश्चैव निःसत्त्वस्तयोः पूर्वो गुणाधिकः। ग्रीष्मे तीव्रार्कतप्तेभ्यः पादेभ्यो हिमभूभृतः ॥११०॥ स्वर्णरूप्यार्कगर्भेभ्यः शिलाधातुर्विनिःसरेत्। स्वर्णगर्भगिरेर्जातो जपापुष्पनिभो गुरुः ॥१११॥ स स्वल्पतिक्तः सुस्वादुः परमं तद्रसायनम्। रौप्यगर्भगिरेर्जातं मधुरं पांडुरं गुरु ॥ ११२ ॥ शिलाजं पित्तरोगघ्नं विशेषात्पाण्डुरोगहृत्। ताम्रगर्भगिरेर्जातं नीलवर्णं घनं गुरु ॥११३॥ वह्नौ क्षिप्तं भवेद्यत्तल्लिंगाकारमधूमकम्। सलिलेऽथ विलीनं च तच्छुद्धं हि शिलाजतु ॥ ११४ ॥

गुणाः।

नूनं सज्वरपाण्डुशोफशमनं मेहाग्निमांद्यापहं मेदश्छेदकरं च यक्ष्मशमनं शूलामयोन्मूलनम्। गुल्मप्लीहविनाशनं जठरहृच्छूलामयोन्मूलनं सर्वत्वग्गदनाशनं किमपरं देहे च लोहे हितम् ॥ ११५ ॥रसोपरससूतेंद्ररत्नलोहेषु ये गुणाः। वसंति ते शिलाधातौ जरामृत्युजिगीषया ॥ ११६ ॥

शुद्धि–भस्म।

क्षाराम्लगोजलैर्धौतं शुद्ध्यत्येव शिलाजतु। शिलाधातुं च दुग्धेन त्रिफलामार्कवद्रवैः। लोहपात्रे विनिक्षिप्य शोधयेदति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्नतः ॥ ११७ ॥ क्षाराम्लगुग्गुलूपेतैः स्वेदनीयंत्रमध्यगैः । स्वेदितं घटिकामानाच्छिलाधातुर्विशुद्धयति ॥ ११८ ॥ शिलया गंधतालाभ्यां मातुलुंगरसेन च ॥ ११९ ॥ पुटितं हि शिलाधातुर्म्रियतेऽष्टगिरीण्डकैः ॥ १२० ॥

शिलाजतुरसायनम् ।

भस्मीभूताशिलोद्भवं समतुलं कांतं च वैक्रांतकं युक्तं च त्रिफलाकटुत्रिकघृतैर्वल्लेन तुल्यं भजेत् ॥ पाण्डौ यक्ष्मगदे तथाग्निसदने मेहेषु मूलामये गुल्मप्लीहमहोदरे बहुविधे शूले च योन्यामये॥ १२१ ॥ सेवेत यदि षण्मासं रसायनविधानतः । वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥१२२॥

शिलाजतुसत्वम् ।

पिष्ट्वा द्रावणवर्गेण साम्लेन गिरिसंभवम् । क्षिप्त्वा मूषोदरे रुद्ध्वा गाढैध्मातं हि कोकिलैः ॥ सत्वं मुञ्चेच्छिलाधातुस्तत्क्षणाल्लोहसन्निभम् ॥ १२३ ॥

कर्पूरगंधिशिलाजतु ।

पाण्डुरं सिकताकारं कर्पूराद्यं शिलाजतु । मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहकामलापाण्डुनाशनम् ॥ १२४ ॥ एलातोयेन संभिन्नं सिद्धं शुद्धिमुपैति तत् । नैतस्य मारणं सत्त्वपातनं विहितं बुधैः ॥ १२५ ॥

सस्यकम् ।

पीत्वा हालाहलं वांतं पीतामृतगरुत्मता । विषेणामृतयुक्तेन गिरौ मरकताह्वये ॥ १२६ ॥ तद्वांतं हि घनीभूतं संजातं सस्यकं खलु । मयूरकण्ठसच्छायं भाराढ्यमति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शस्यते ॥ १२७ ॥ द्रव्यं विषयुतं यत्तद्रव्याधिकगुणं भवेत्। हालाहलं सुधायुक्तं सुधाधिकगुणं तथा ॥ १२८ ॥ निःशेषदोषविषहृद्गदशूलमूलकुष्ठाम्लपैत्तिकविबंधहरं परं च॥रासायनं वमनरेककरं गरघ्नं श्वित्रापहं गदितमत्र मयूरतुत्थम् १२९

तुत्थशुद्धिः।

तुत्थकं शुद्धिमाप्नोति रक्तवर्गेण भावितम् । स्नेहवर्गेण संसिक्तं सप्तवारमदूषितम् ॥ १३० ॥ दोलायंत्रेण सुस्विन्नं सस्यकं प्रहरत्रयम् । गोमहिष्यजमूत्रेण शुद्धयते तुत्थखर्परम् ॥ १३१ ॥

श्री धर्मदत्त वैद्य संग्रह

तुत्थभस्म।

लकुचद्रावगंधाश्मटंकणेन समन्वितम्। निरुध्य मूषिकामध्ये म्रियते कौक्कुटैः पुटैः॥ १३२ ॥

तुत्थसत्त्वपातनम्।

सस्यकस्याथ चूर्णं तु पादसौभाग्यसंयुतम् । करंजतैलमध्यस्थं दिनमेकं निधापयेत् ॥ १३३ ॥ अंधमूषास्यमध्यस्थं ध्मापयेत्कोकिलत्रयम् । इंद्रगोपाकृति चैव सत्त्वं भवति शोभनम् ॥ १३४ ॥ निंबूद्रवालपटंकाभ्यां मूषामध्ये निरुध्य च । ताम्ररूपं परिध्मातं सत्त्वं मुञ्चति सस्यकम् ॥ १३५ ॥ शुद्धं सस्यं शिखिक्रांतं पूर्वभेषजसंयुतम् । नानाविधानयोगेन सत्त्वं मुञ्चति सस्यकम् ॥ १३६ ॥

तुत्थमुद्रिका।

सत्त्वमेतत्समादाय खरभूनागसत्त्वयुक् । तन्मुद्रिकाकृतस्पर्शा शूलघ्नी तत्क्षणाद्भवेत् ॥ १३७ ॥ चराचरं विषं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतडाकिनीदृग्गतं जयेत् । मुद्रिकेयं विधातव्या दृष्टप्रत्ययकारिका ॥ १३८ ॥ "रामवत्सुरसेनानी मुद्रितेऽपि तथाक्षरम् । हिमालयोत्तरे पार्श्वे अश्वकर्णो महाद्रुमः । तत्र शूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम्" ॥ १३९ ॥ मंत्रेणानेन मुद्राम्भो निपीतं सप्तमंत्रितम् । सद्यःशूलहरं प्रोक्तमिति भालुकिभाषितम् ॥ १४० ॥ अनया मुद्रया तप्तं तैलमग्नौ सुनिश्चितम् । लेपितं हंति वेगेन शूलं यत्र क्वचिद्भवेत् ॥ १४१ ॥ सद्यः सूतिकरं नार्याः सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥ १४२ ॥

चपलः ।

गौरः श्वेतोऽरुणः कृष्णश्चपलस्तु चतुर्विधः । हेमाभश्चैव ताराभो विशेषाद्रसबंधनः ॥ १४३ ॥ शेषौ तु मध्यौ लाक्षावच्छीघ्रद्रावौ तु निष्फलौ । वंगवद्द्रवते वह्नौ चपलस्तेन कीर्तितः ॥ १४४ ॥ चपलो लेखनः सिद्धो देहलोहकरो मतः । रसराजसहायः स्यात्तिक्तोष्णमधुरो मतः ॥ १४५ ॥ चपलः स्फटिकच्छायः षडस्री स्निग्धको गुरुः । त्रिदोषघ्नोऽतिवृष्यश्च रसबंधविधायकः । महारसेषु कैश्चिद्धि चपलः परिकीर्तितः ॥ १४६ ॥ जंबीरकर्कोटकशृंगवेरैर्विभावनाभिश्चपलस्य शुद्धिः ॥ १४७ ॥ शैलं तु चूर्णयित्वाथ धान्याम्लोपविषैर्विषैः । पिण्डं बध्वा तु विधिवत्पातयेच्चपलस्तथा ॥ १४८ ॥

रसकः ।

रसको द्विविधः प्रोक्तो दर्दुरः कारवेल्लकः । सदलो दर्दुरः प्रोक्तो निर्दलः कारवेल्लकः ॥ १४९ ॥ सत्त्वपाते शुभः पूर्वो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वितीयश्चौषधादिषु ॥ १८० ॥ रसकः सर्वमेहघ्नः कफपित्तविनाशनः । नेत्ररोगक्षयघ्नश्च लोहपारदरंजनः ॥ १८१ ॥ नागार्जुनेन संदिष्टौ रसश्च रसकावुभौ । श्रेष्ठौ सिद्धरसौ ख्यातौ देहलोहकरौ परम् ॥ १८२ ॥ रसश्च रसकश्चोभौ येनाग्निसहनौ कृतौ । देहलोहमयी सिद्धिर्दासी तस्य न संशयः ॥ १८३ ॥

खर्परशोधनम् ।

कटुकालाबुनिर्यास आलोड्य रसकं पचेत् । शुद्धं दोषविनिर्मुक्तं पीतवर्णं च जायते ॥ १८४ ॥ खर्परः परिसंतप्तः सप्तवारं निमज्जितः । बीजपूररसस्यांतर्निर्मलत्वं समश्नुते ॥ १८५ ॥ नृमूत्रे वाऽश्वमूत्रे वा तक्रे वा कांजिकेथ वा । प्रताप्य मज्जितं सम्यक् खर्परं परिशुद्ध्यति ॥ १८६ ॥ नरमूत्रे स्थितो मासं रसको रंजयेद्ध्रुवम् । शुद्धताम्रं रसं तारं शुद्धस्वर्णसमप्रभम् ॥ १८७ ॥

खर्परभस्म तथा सत्त्वपातनम् ।

हरिद्रात्रिफलारालासिंधुधूमैः सटंकणैः । सारुष्करैश्च पादांशैः साम्लैः संमर्द्य खर्परम् ॥ १८८ ॥ लिप्तं वृंताकमूषायां शोषयित्वा निरुध्य च । मूषामुखोपरि न्यस्य खर्परं प्रधमेत्ततः ॥ १८९ ॥ खर्परे प्रद्रुते ज्वाला भवेन्नीला सिता यदि । तदा संदंशतो मूषां धृत्वा कृत्वा त्वधोमुखीम् । शनैरास्फालयेद्भूमौ यथा नालं न भिद्यते ॥ १९० ॥ वंगाभं पतितं सत्त्वं समादाय नियोजयेत् । एवं त्रिचतुरैर्वारैः सत्त्वं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वं विनिःसरेत् ॥ १६१ ॥ साभयाजतुभूनागनिशाधूमज-टंकणम् । मूकमूषागतं ध्मातं शुद्धं सत्त्वं विमुञ्चति ॥ १६२ ॥

खर्परसत्त्वपातनम् ।

लाक्षागुडाऽऽसुरीपथ्याहरिद्रासर्जटंकणैः। सम्यक् संचूर्ण्य तत्पक्कं गोदुग्धेन घृतेन च ॥ १६३ ॥ वृंताकमूषिकामध्ये निरुध्य गुटिकीकृतम् । ध्मात्वा ध्मात्वा समाकृष्य ढाल-यित्वा शिलातले । सत्त्वं बंगाकृति ग्राह्यं रसकस्य मनोहरम् ॥ १६४ ॥ यद्वा जलयुतां स्थालीं निखनेत्कोष्ठिकोदरे । सच्छिद्रं तन्मुखे मल्लं तन्मुखेऽधोमुखीं क्षिपेत् ॥ १६५ ॥ मूषोपरि शिखित्रांश्च प्रक्षिप्य प्रधमेद्दृढम् । पतितं स्था-लिकानीरे सत्त्वमादाय योजयेत् ॥ १६६॥ तत्सत्त्वं तालको-पेतं प्रक्षिप्य खलु खर्परे । मर्दयेल्लोहदण्डेन भस्मीभवति निश्चितम् ॥ १६७ ॥

खर्पररसायनम् ।

तद् भस्म मृतकांतेन समेन सह योजयेत्॥ १६८॥अष्ट गुंजामितं चूर्णं त्रिफलाक्काथसंयुतम् । कांतपात्रस्थितं रात्रौ तिलजप्रतिवापकम् ॥ १६९ ॥ निषेवितं निहंत्याशु मधुमेह-मपि ध्रुवम्॥ १७०॥ पित्तं क्षयं च पाण्डुं च श्वयथुं गुल्ममेव च । रक्तगुल्मं च नारीणां प्रदरं सोमरोगकम् ॥ १७१ ॥ योनिरोगानशेषांश्च विषमाख्याञ्ज्वरानपि । रजःशूलं च नारीणां कासं श्वासञ्च हिध्मिकाम् ॥ १७२ ॥

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये द्वितीयोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृतीयोऽध्यायः ।

अपरसष्टोः । उपरसाष्टौ

गंधाश्मगौरिकासीसकांक्षीतालशिलांजनम् । कंकुष्टं चेत्युपरसाश्चाष्टौ पारदकर्मणि ॥ १ ॥

गंधकोत्पत्तिः ।

गंधकस्य तु माहात्म्यं तद्गुह्यं वद मे विभो। श्वेतद्वीपे पुरा देवि सर्वरत्नविभूषिते । सर्वकाममये रम्ये तीरे क्षीरपयोनिधेः ॥२॥ विद्याधरीभिर्मुख्याभिरंगनाभिश्च योगिनाम् । सिद्धांगनाभिः श्रेष्ठाभिस्तथैवाप्सरसां गणैः ॥ ३ ॥ देवांगनाभी रम्याभिः क्रीडंतीभिर्मनोहरम् । गीतैर्नृत्यैर्विचित्रैश्च वाद्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ ४ ॥ एवं संक्रीडमानायाः प्राभवत्प्रसृतं रजः । तद्रजोऽतीव सुश्रोणि सुगंधि सुमनोहरम् ॥ ५ ॥ रजसश्चातिबाहुल्याद्वासस्ते रक्ततां गतम् । तत्र त्यक्त्वा तु तद्वस्त्रं सुस्नाता क्षीरसागरे ॥ ६ ॥ वृता देवांगनाभिस्त्वं कैलासं पुनरागता । ऊर्मिभिस्तद्रजोवस्त्रं नीतं मध्ये पयोनिधेः ॥७॥ एवं ते शोणितं भद्रे प्रविष्टं क्षीरसागरे । क्षीराब्धिमथने चैतदमृतेन सहोत्थितम् ॥८॥ निजगंधेन तान्सर्वान्हर्षयन्दैत्यदानवान् । ततो देवगणैरुक्तं गंधकाख्यो भवत्वयम् ॥ ९ ॥ ये गुणाः पारदे प्रोक्तास्ते चैवात्र भवंत्विति । रसस्य बंधनार्थाय जारणाय भवत्वयम् ॥ १० ॥ इति देवगणैः प्रीतैः पुरा प्रोक्तं सुरेश्वरि । तेनायं गंधको नाम विख्यातः क्षितिमंडले ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गंधकभेदाः ।

स चापि त्रिविधो देवि शुभ्रचंचुनिभो वरः । मध्यस्तद्र
पीतवर्णः स्याच्छुक्लवर्णोऽधमः स्मृतः ॥ १२ ॥ चतुर्धा ग
गंधको ज्ञेयो वर्णैः श्वेतादिभिः खलु । श्वेतोत्र खटिका प्रोक्ता
लेपने लोहमारणे ॥१३॥ तथा चामलसारः स्याद्यो भवेद्
त्पीतवर्णवान् । शुकपिच्छः स एव स्याच्छ्रेष्ठो रसरसायने
॥ १४ ॥ रक्तश्च शुकतुंडाख्यो धातुवादविधौ वरः । दुर्लभः
कृष्णवर्णश्च स जरामृत्युनाशनः ॥ १५ ॥

गंधकगुणाः ।

गंधाश्मातिरसायनः सुमधुरः पाके कटूष्णो मतः कण्डू
कुष्ठविसर्पदद्रुदलनो दीप्तानलः पाचनः ॥ आमोन्मोचनशो
षणो विषहरः सूतेंद्रवीर्यप्रदो लीहाध्मानविनाशनः कृमिहृ
हरः सत्त्वात्मकः सूतजित् ॥ १६ ॥ बलिना सेवितः
पूर्वं प्रभूतबलहेतवे । वासुकीं कर्षतस्तस्य तन्मुखज्वालया
युता ॥१७॥ वसा गंधकगंधाढ्या सर्वतो निःसृता तनोः
गंधकत्वं च संप्राप्ता गंधोऽभूत्सविषस्ततः ॥ १८ ॥
तस्माद्बलिवसेत्युक्तो गंधकोऽतिमनोहरः ॥ १९ ॥

गंधकशुद्धिः ।

पयःस्विन्नो घटीमात्रं वारिधौतो हि गंधकः । गव्याज्य
विद्रुतो वस्त्राद्गालितः शुद्धिमृच्छति ॥ २० ॥ एवं संशोधित
सोयं पाषाणानंबरांस्त्यजेत् । घृते विषं तुषाकारं स्वयं
पिण्डत्वमेति च ॥ २१ ॥ इति शुद्धो हि गंधाश्मा
नापथ्यैर्विकृतिं व्रजेत् । अपथ्यादन्यथा हन्यात्पीतं हालाहल

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथा ॥ २२ ॥ गंधको द्रावितो भृंगरसे क्षिप्तो विशुध्यति ॥ ध्यस्तद्रसैः सप्तधा स्विन्नो गंधकः परिशुध्यति ॥ २३ ॥ स्थाल्यां चतुर्दुग्धं विनिक्षिप्य मुखे वस्त्रं निबध्य च । गंधकं तत्र निक्षिप्य- ग्रोक्तचूर्णितं सिकताकृति ॥ २४ ॥ छादयेत्पृथुदीर्घेण खर्परेणैव भवेद्गंधकम् । ज्वालयेत्खर्परस्योर्ध्वं वनच्छाणैस्तथोपलैः । दुग्धे सायन्निपतितो गंधो गलितः परिशुद्ध्यति ॥ २५ ॥ "शतवारं दुर्लभ्कृतश्चैवं निर्गंधो जायते बली" ॥ इत्थं विशुद्धस्त्रिफलाज्य- भृंगमध्वान्वितः शाणमितो हि लीढः ॥ गृध्राक्षितुल्यं कुरुते- क्षियुग्मं करोति रोगोज्झितदीर्घमायुः ॥ २६ ॥

गंधकद्रुतिः ।

कलांशव्योषसंयुक्तं गंधकं श्लक्ष्णचूर्णितम् । अरत्निमात्रे कृमिघ्नवस्त्रे तद्विप्रकीर्य विवेष्टय तत् ॥ २७ ॥ सूत्रेण वेष्टयित्वाऽ- वितय यामं तैले निमज्जयेत् । धृत्वा संदंशतो वर्तिमध्यं प्रज्वा- लयेच्च तत् ॥ २८ ॥ द्रुतो निपतितो गंधो बिंदुषः काचभा- जने । तां द्रुतिं प्रक्षिपेत्पत्रे नागवल्यास्त्रिबिंदुकाम् ॥ २९ ॥ ल्लेन प्रमितं स्वच्छं सूतेंद्रं च विमर्दयेत् । अंगुल्याऽथ पत्रां तां द्रुतिं सूतं च भक्षयेत् ॥ ३० ॥ करोति दीपनं ग्निं क्षयं पाण्डुं च नाशयेत् । कासं श्वासं च शूलार्तिं ग्रहणीमतिदुर्धराम् । आमं विनाशयत्याशु लघुत्वं करोति च ॥ ३१ ॥

गंधकप्रयोगः ।

घृताक्ते लोहपात्रे तु विद्रुतं शुद्धगंधकम् । घृताक्तदर्वि- काक्षितं द्विनिष्कप्रमितं भजेत् ॥ ३२ ॥ हंति क्षयमुखान्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रोगान्कुष्ठरोगं विशेषतः ॥ ३३॥ गंधकस्तुल्यमरिचः पञ्च
णत्रिफलान्वितः । घृष्टः शम्याकमूलेन पीतश्चाखिलकुष्ठ
॥ ३४ ॥ तन्मूलं सलिले पिष्टं लेपयेत्प्रत्यहं तनौ । दृष्ट-
त्ययोगोयं सर्वत्राप्रतिवीर्यवान् । श्रीमता सोमदे
सम्यगत्र प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥ क्षाराम्लतैलसौवीरविदाहिद्वि
तथा। शुद्धगंधकसेवायां त्याज्यं योगयुतेन हि ॥ ३६ ॥

कण्डूहरप्रयोगः ।

द्विनिष्कप्रमितं गंधं पिष्ट्वा तैलेन संयुतम् ॥ ३७
अथापामार्गतोयेन सतैलमरिचेन च । विलिप्य सक
देहं तिष्ठेद् घर्मे ततः परम् ॥ ३८ ॥ तक्रभक्तं च भुंजी
तृतीये प्रहरे खलु । भजेद्रात्रौ तथा वह्निं समुत्थाय त
प्रगे ॥ ३९ ॥ महिषीछगणं लिप्त्वा स्नायाच्छीतेन वारिणा
ततोऽभ्यज्य घृतैर्देहं स्नायादिष्टोष्णवारिणा ॥ ४०
अमुना क्रमयोगेन विनश्यत्यतिवेगतः । दुर्जया बहुका
लीना पांमा कण्डूः सुनिश्चितम् ॥ ४१ ॥ गंधकस्य प्रयोग
गाणां शतं तत्र प्रकीर्तितम् । ग्रंथविस्तारभीतेन सोमदेवेन
भूभुजा ॥ ४२ ॥

गंधकतैलम् ।

अथवाऽर्कस्नुहीक्षीरैर्वस्त्रं लेप्यं तु सप्तधा । गंधकं नवम
नीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं लिपेद्घनम् ॥ ४३ ॥ तद्वर्तिं ज्वालि
दंशे धृतां कुर्यादधोमुखीम् । तैलं पतेदधोभाण्डे ग्राह्यं योगे
योजयेत् ॥ ४४ ॥ शुद्धगंधो हरेद्रोगान्कुष्ठमृत्युजरादिकान्
अग्निकारी महानुष्णो वीर्यवृद्धिं करोति च ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गैरिकम्।

पाषाणगैरिकं चैकं द्वितीयं स्वर्णगैरिकम्। पाषाणगैरिकं प्रोक्तं कठिनं ताम्रवर्णकम् ॥ ४६ ॥ अत्यन्तशोणितं स्निग्धं मसृणं स्वर्णगैरिकम्। स्वादु स्निग्धं हिमं नेत्र्यं कषायं रक्तपित्तनुत् ॥ ४७ ॥ हिध्मावमिविषघ्नं च रक्तघ्नं स्वर्णगैरिकम्। पाषाणगैरिकं चान्यत्पूर्वस्मादल्पकं गुणैः ॥४८॥ गैरिकं तु गवांदुग्धैर्भावितं शुद्धिमृच्छति। गौरिकं सत्त्वरूपं हि नन्दिना परिकीर्तितम् ॥ ४९ ॥ कैरप्युक्तं पतेत्सत्त्वं क्षाराम्लस्विन्नगैरिकात्। उपतिष्ठति सूतेन्द्रमेकत्वं गुणवत्तरम् ॥ ५० ॥

कासीसरसायनम्।

कासीसं वालुकाद्येकं पुष्पपूर्वमथापरम्। क्षाराम्लागरुधूम्राभं सोष्णवीर्यं विषापहम् ॥ ५१ ॥ वालुकापुष्पकासीसं श्वित्रघ्नं केशरञ्जनम् ॥ ५२ ॥ पुष्पादिकासीसमतिप्रशस्तं सोष्णं कषायाम्लमतीव नेत्र्यम् ॥ विषानिलश्लेष्मगदव्रणघ्नं श्वित्रक्षयघ्नं कचरंजनं च ॥ ५३ ॥ सकृद्भृङ्गांबुना स्विन्नं कासीसं निर्मलं भवेत्। तुवरीसत्त्ववत्सत्त्वमेतस्यापि समाहरेत्। कासीसं शुद्धिमाप्नोति पित्तैश्च रजसा स्त्रियः ॥ ५४ ॥ बलिना हतकासीसं कांतं कासीसमारितम्। अभयं समभागं हि त्रिफलावेल्लसंयुतम् ॥ ५५ ॥ विषमांशघृतक्षौद्रप्लुतं शाणमितं प्रगे। सेवितं हंति वेगेन श्वित्रं पाण्डुं क्षयामयम् ॥ ५६ ॥ गुल्मप्लीहगदं शूलं मूलरोगं विशेषतः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसायनविधानेन सेवितं वत्सरावधि ॥ ५७ ॥ आमसंशो
श्रेष्ठं मंदाग्निपरिदीपनम् । पलितं वलिभिः सार्धं विना
यति निश्चितम् ॥ ५८ ॥

फटकी ।

सौराष्ट्राश्मनि संभूता मृत्स्ना सा तुवरी मता । वस्त्रमु
जयेद्यासौ मंजिष्ठारागबंधिनी ॥ ५९ ॥ फटकी फुल्लि
चेति द्वितीया परिकीर्तिता । ईषत्पीता गुरुः स्निग्धा पीटिक
काविषनाशिनी ॥६०॥ व्रणकुष्ठहरा सर्वकुष्ठघ्नी च विशेष
॥६१॥ निर्भारा शुभ्रवर्णा च स्निग्धा साम्लाऽपरा मता
सा फुल्लतुवरी प्रोक्ता लेपात्ताम्रं चरेदियम् ॥ ६२ ॥ कां
कषाया कटुकाम्लकंठ्या केश्या व्रणघ्नी विषनाशिनी च
श्वित्रापहा नेत्रहिता त्रिदोषशांतिप्रदा पारदजारणी च॥६३
तुवरी कांजिके क्षिप्ता त्रिदिनाच्छुद्धिमृच्छति । क्षाराम्लैर्म
र्दिता ध्माता सत्त्वं मुञ्चति निश्चितम् ॥ ६४ ॥ गोपित्ते
शतं वारान् सौराष्ट्रीं भावयेत्ततः । धमित्वा पातयेत्सत्
क्रामणं चातिगुह्यकम् ॥ ६५ ॥

हरतालम् ।

हरतालं द्विधा प्रोक्तं पत्राद्यं पिण्डसंज्ञकम् । स्वर्णप
गुरुस्निग्धं तनुपत्रं च भासुरम् ॥ ६६ ॥ तत्पत्रतालकं प्रो
बहुपत्रं रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पपत्रं त
गुरु । स्त्रीपुष्पहरणं तच्चु गुणाल्पं पिण्डतालकम् ॥ ६७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

…तरक्तविषवातभूतनुत्केवलं च खलु पुष्पहृत्स्त्रियः । …स्निग्धमुष्णकटुकं च दीपनं कुष्ठहारि हरतालमुच्यते ६८॥

हरतालशुद्धिः ।

स्विन्नं कूष्मांडतोये वा तिलक्षारजलेऽपि वा । तोये वा …चूर्णसंयुक्ते दोलायंत्रेण शुद्ध्यति ॥ ६९ ॥ अशुद्धं तालमा-…युघ्नं कफमारुतमेहकृत् । तापस्फोटांगसंकोचं कुरुते तेन …शोधयेत् ॥ ७० ॥ तालकं कणशः कृत्वा दशांशेन च …टंकणम् । जंबीरोत्थद्रवैः क्षाल्यं कांजिकैः क्षालयेत्ततः॥७१॥ …वस्त्रे चतुर्गुणे बद्ध्वा दोलायंत्रे दिनं पचेत् ॥ ७२ ॥ सचूर्णे-…आरनालेन दिनं कूष्मांडजे रसे । स्वेद्यं वा शाल्मलीतोये-…हरतालकं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ७३ ॥

हरतालभस्म ।

मधुतुल्ये घनीभूते कषाये ब्रह्ममूलजे । त्रिवारं तालकं …भाव्यं पिष्ट्वा मूत्रेऽथ माहिषे ॥ ७४ ॥ उपलैर्दशभिर्देयं पुटं …बद्ध्वाथ पेषयेत् । एवं द्वादशधा पाच्यं शुद्धं योगेषु …योजयेत् ॥ ७५ ॥

हरितालसत्वम् ।

कुलित्थक्वाथसौभाग्यमहिष्याज्यमधुप्लुतम् । स्थाल्यां …क्षिप्त्वा विदध्याच्च मल्लेन च्छिद्रयोगिना ॥ ७६ ॥ सम्यङ् …निरुध्य शिखिनं ज्वालयेत्क्रमवर्धितम् । एकप्रहरमात्रं हि …धमाच्छाद्य गोमयैः ॥ ७७ ॥ यामांते छिद्रमुद्घाट्य हृष्टे …धूमे च पाण्डुरे । शीतां स्थालीं समुत्तार्य सत्त्वमुत्कृष्य चाह-…रेत् ॥ ७८ ॥ सर्वपाषाणसत्त्वानां प्रकाराः संति कोटिशः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रंथविस्तारभीत्यातो लिखिता न मया खलु ॥ ७९
पलालकं स्वेदुग्धैर्दिनमेकं विमर्दयेत् । क्षिप्त्वा षोडशिकांशे
मिश्रयित्वा ततः पचेत् ॥ ८० ॥ अनावृत्तप्रदेशे च सप्तय
मावधि ध्रुवम् । स्वांगशीतमधःस्थं च सत्त्वं श्वेतं समाहरे
॥ ८१ ॥ छागलस्याथ वाऽलाभे बलिना च समन्वितम्
तालकं दिवसद्वंद्वं मर्दयित्वाऽतियत्नतः ॥ ८२ ॥ युक्तं द्रा
णवर्गेण काचकुप्यां विनिःक्षिपेत् । त्रिधा तां च मृ
लिप्त्वा परिशोष्य खरातपे ॥ ८३ ॥ ततः खर्परकच्छि
तामर्धां चैव कूपिकाम् । प्रवेश्य ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रह
वधि ॥ ८४ ॥ कूपीकंठास्थितं श्वेतं शुद्धं सत्त्वं समाहरेत्
पलार्धप्रमितं तालं बद्ध्वा वस्त्रे सिते दृढे ॥ ८५ ॥ बलिन
ऽऽलिप्य यत्नेन त्रिवारं परिशोष्य च । द्राविते त्रिपले ता
क्षिपेत्तालकपोटली ॥ ८६ ॥ भस्मनाच्छादयेच्छीघ्रं ता
णावेष्टितं सितम् । मृदुलं सत्त्वमादद्यात्प्रोक्तं रसरसायने ८७

मनःशिला ।

मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता श्यामाङ्गी कणवीरका
खण्डाख्या चेति तद्रूपं विविच्य परिकथ्यते ॥ ८८
श्यामा रक्ता सगौरा च भाराढ्या श्यामिका मता । तेज
स्विनी च निर्गौरा ताम्राभा कणवीरका ॥ ८९ ॥ चूर्ण
भूताऽतिरक्तांगी सभारा खण्डपूर्विका । उत्तरोत्तरतः श्रे
भूरिसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ ९० ॥ मनःशिला सर्वरसायनाग्र्या
तिक्ता कटूष्णा कफवातहंत्री । सत्त्वात्मिका भूतविषाग्नि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मांद्यकंडूतिकासक्षयहारिणी च ॥ ९१ ॥ अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च अशुद्धा कुरुते शिला । मंदाग्निं मलबंधं च शुद्धा सर्वरुजापहा ॥ ९२ ॥ अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम् । शृंगवेररसैर्वापि विशुद्ध्यति मनःशिला ॥ ९३ ॥ जयंतीभृंगराजोत्थरक्तागस्त्यरसैः शिलाम् । दोलायंत्रे पचेद्यामं यामं छागोत्थमूत्रकैः ।क्षालयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ९४ ॥ अष्टमांशेन किट्टेन गुडगुग्गुलुसर्पिषा । कोष्ठ्यां रुद्ध्वा दृढं ध्माता सत्त्वं मुंचेन्मनःशिला ॥ ९५ ॥ भूनागसत्त्वसौभाग्यमदनैश्च विमर्दितैः । कारवल्लीदलांभोभिर्मूषां कृत्वाऽथ निक्षिपेत् ॥ ९६ ॥ शिलां क्षाराम्लनिष्पिष्टां प्रथमेत्तदनंतरम् । कोकिलाद्वयमात्रं हि ध्मानात्सत्त्वं सृजत्यसौ ॥ ९७ ॥

अञ्जनम् ।

सौवीरमंजनं प्रोक्तं रसांजनमतः परम् ।
स्रोतोंजनं तदन्यच्च पुष्पाञ्जनकमेव च ॥ ९८ ॥
नीलांजनं च तेषां हि स्वरूपमिह वर्ण्यते ।
सौवीरमंजनं धूम्रं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥ ९९ ॥
विषहिध्मादिरोगघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ।
रसांजनं च पीताभं विषवक्त्रगदापहम् ॥ १०० ॥
श्वासहिध्मापहं वर्ण्यं वातपित्तास्रनाशनम् ।
स्रोतोंजनं हिमं स्निग्धं कषायं स्वादु लेखनम् ॥ १०१ ॥
नेत्र्यं हिध्माविषच्छर्दिकफपित्तास्ररोगनुत् ॥ १०२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्पांजनं सितं स्निग्धं हिमं सर्वाक्षिरोगनुत् ।
अतिदुर्धरहिध्माघ्नं विषज्वरगदापहम् ॥ १०३ ॥
नीलांजनं गुरु स्निग्धं नेत्र्यं दोषत्रयापहम् ।
रसायनं सुवर्णघ्नं लोहमार्दवकारकम् ॥ १०४ ॥
अंजनानि विशुध्यंति भृंगराजदलद्रवैः ।
मनोह्वासत्त्ववत्सत्त्वमंजनानां समाहरेत् ॥ १०५ ॥
वल्मीकशिखराकारं भंगे नीलोत्पलद्युति ।
घृष्टं तु गैरिकच्छायं स्रोतोजं लक्षयेदध्रुवम् ॥१०६॥
गोशकृद्रसमूत्रेषु घृतक्षौद्रवसासु च ।
भावितं बहुशस्तच्च शीघ्रं बध्नाति पारदम् ॥ १०७॥
सूर्यावर्तादियोगेन शुद्धिमेति रसाञ्जनम् ।
राजावर्तकवत्सत्त्वं ग्राह्यं स्रोतोंजनादपि ॥ १०८ ॥

कंकुष्ठम् ।

हिमवत्पादशिखरे कंकुष्ठमुपजायते ।
तत्रैकं नालिकाख्यं हि तदन्यद्रेणुकं मतम् ॥१०९॥
पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कंकुष्ठमादिमम् ।
श्यामपीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम् ॥ ११०॥
केचिद्वदंति कंकुष्ठं सद्योजातस्य दंतिनः ।
वर्चश्च श्यामपीताभं रेचनं परिकथ्यते ॥ १११ ॥
कतिचित्तेजिवाहानां नालं कंकुष्ठसंज्ञकम् ।
वदंति श्वेतपीताभं तदतीव विरेचनम् ॥ ११२ ॥
रसे रसायने श्रेष्ठं निःसत्त्वं बहुवैकृतम् ।
कंकुष्ठं तिक्तकटुकं वीर्योष्णं चातिरेचनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्रणोदावर्तशूलार्तिगुल्मप्लीहगुदार्तिनुत् ॥ ११३ ॥
सूर्यावर्तककदली वंध्याककर्कोटकी च सुरदाली ।
शिग्रुश्च वज्रकंदोनीरकणा काकमाची च ॥ ११४ ॥
आसामेकरसेन तु लवणक्षाराम्लभाविता बहुशः ।
शुद्ध्यंति रसोपरसा ध्माता मुञ्चंति सत्त्वानि ॥ ११५ ॥
कंकुष्ठं शुद्धिमायाति त्रिधा शुंठ्यंबुभावितम् ।
सत्त्वाकर्षोऽस्य न प्रोक्तो यस्मात्सत्त्वमयं हि तत्॥११६॥
भजेदेनं विरेकार्थं ग्राहिभिर्यवमात्रया ।
नाशयेदामजार्तिं च विरेच्य क्षणमात्रतः ॥ ११७ ॥
भक्षितः सहतांबूलैर्विरिच्यासून्विनाशयेत् ॥ ११८ ॥
बर्बूरीमूलिकाक्काथो जीरसौभाग्यकं समम् ।
कंकुष्ठविषनाशाय भूयो भूयः पिबेन्नरः ॥ ११९ ॥

अष्ट साधारणरसाः ।

कपिल्लश्चापरो गौरीपाषाणो नवसागरः ।
कपर्दो वह्निजारश्च गिरिसिंदुरहिंगुलौ ॥ १२० ॥
मृद्दारश्रृंगमित्यष्टौ साधारणरसाः स्मृताः ।
रससिद्धिकराः प्रोक्ता नागार्जुनपुरःसरैः ॥ १२१ ॥

कंपिल्लः ।

इष्टिकाचूर्णसंकाशश्चंद्रिकाढ्योऽतिरेचनः ।
सौराष्ट्रदेशे चोत्पन्नः स हि कंपिल्लकः स्मृतः ॥ १२२ ॥
पित्तव्रणाध्मानविबंधहारी श्लेष्मोदरार्तिक्रिमिगुल्महारी ।
मूलामशोफज्वरशूलहारी कम्पिल्लको रेचगदापहारी १२३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गौरीपाषाणः ।

गौरीपाषाणकः पीतो विकटो हतचूर्णकः ।
स्फटिकाभश्च शंखाभो हरिद्राभस्त्रयः स्मृताः ॥१२४॥
पूर्वपूर्वो गुणैः श्रेष्ठः कारवल्लीफले क्षिपेत् ।
स्वेदयेद्धंडिकामध्ये शुद्धो भवति मूषकः ॥ १२५ ॥
तालवद्ग्राहयेत्सत्त्वं शुद्धं शुभ्रं प्रयोजयेत् ।
रसबंधकरः स्निग्धो दोषघ्नो रसवीर्यकृत् ॥ १२६ ॥

नवसारः ।

करीरपीलुकाष्ठेषु पच्यपानेषु चोद्भवः ।
क्षारोऽसौ नवसारः स्याच्चुलिकालवणाभिधः ॥१२७॥
इष्टिकादहने जातं पाण्डुरं लवणं लघु ।
तदुक्तं नवसाराख्यं चूलिकालवणं च तत् ॥१२८॥
रसेंद्रजारणं लोहद्रावणं जठराग्निकृत् ।
गुल्मप्लीहास्यशोषघ्नं भुक्तमांसादिजारणम् ।
बिडाख्यं च त्रिदोषघ्नं चूलिकालवणं मतम् ॥ १२९॥

वराटिका ।

पीताभा ग्रंथिला पृष्ठे दीर्घवृत्ता वराटिका ।
रसवैद्यैर्विनिर्दिष्टा सा चराचरसंज्ञिका ॥ १३० ॥
सार्धनिष्कभरा श्रेष्ठा निष्कभारा च मध्यमा ।
पादोननिष्कभारा च कनिष्ठा परिकीर्तिता ॥ १३१ ॥
परिणामादिशूलघ्नी ग्रहणीक्षयनाशिनी ।
कटूष्णा दीपनी वृष्या नेत्र्या वातकफापहा ॥ १३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसेंद्रजारणे शस्ता विडद्रव्येषु शस्यते ।
तदन्ये तु वराटाः स्युर्गुरवः श्लेष्मपित्तलाः ॥ १३३ ॥
वराटाः कांजिके स्विन्ना यामाच्छुद्धिमवाप्नुयुः ॥१३४॥

अग्निजारः ।

समुद्रेणाग्निनक्रस्य जरायुर्बहिरुज्झितः ।
संशुष्को भानुतापेन सोऽग्निजार इति स्मृतः ॥१३५॥
अग्निजारस्त्रिदोषघ्नो धनुर्वातादिवातनुत् ।
वर्धनो रसवीर्यस्य दीपनो जारणस्तथा ।
तदब्धिक्षारसंशुद्धं तस्माच्छुद्धिं न हीष्यते ॥ १३६ ॥

सिंदूरम् ।

महागिरिषु चाल्पीयः पाषाणांतःस्थितो रसः ।
शुष्कशोणः स निर्दिष्टो गिरिसिंदूरसंज्ञया ॥ १३७ ॥
त्रिदोषशमनं भेदी रसबंधनमग्रिमम् ।
देहलोहकरं नेत्र्यं गिरिसिंदूरमीरितम् ॥ १३८ ॥

हिंगूलः ।

हिंगूलः शुकतुंडाख्यो हंसपाकस्तथापरः ।
प्रथमोऽल्पगुणस्तत्र चर्मारः स निगद्यते ॥ १३९ ॥
श्वेतरेखः प्रवालाभो हंसपाकः स ईरितः ॥
हिंगुलः सर्वदोषघ्नो दीपनोऽतिरसायनः ॥ १४० ॥
सर्वरोगहरो वृष्यो जारणायातिशस्यते ।
एतस्मादाहृतः सूतो जीर्णगंधसमो गुणैः ॥ १४१ ॥
सप्तकृत्वार्द्रकद्रावैर्लकुचस्यांबुनाऽथ वा ।
शोषितो भावयित्वाऽथ निर्दोषो जायते खलु ॥ १४२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किमत्र चित्रं दरदः सुभावितः
क्षीरेण मेष्या बहुशोऽम्लवर्गैः ।
एवं सुवर्णं बहुघर्मतापितं
करोति साक्षाद्दरकुंकुमप्रभम् ॥ १४३ ॥

दरदः पातनायंत्रे पातितश्च जलाश्रये ।
तत्सत्त्वं सूतसंकाशं जायते नात्र संशयः ॥ १४४ ॥

मृद्दारशृंगम् ।

सदलं पीतवर्णं च भवेद्गुर्जरमण्डले ।
अर्बुदस्य गिरेः पार्श्वे जातं मृद्दारशृंगकम् ॥ १४५ ॥
सीससत्त्वं गुरु श्लेष्मशमनं पुंगदापहम् ।
रसबंधनमुत्कृष्टं केशरंजनमुत्तमम् ॥ १४६ ॥
साधारणरसाः सर्वे मातुलुंगार्द्रकांबुना ।
त्रिरात्रं भाविताः शुष्का भवेयुर्दोषवर्जिताः ॥ १४७ ॥
यानि कानि च सत्त्वानि तानि शुध्यंत्यशेषतः ।
ध्मातानि शुद्धिवर्गेण मिलंति च परस्परम् ॥ १४८ ॥

राजावर्तः ।

राजावर्तोऽल्परक्तोरुनीलिमामिश्रितप्रभः ।
गुरुश्च मसृणः श्रेष्ठस्तदन्यो मध्यमः स्मृतः ॥ १४९
प्रमेहक्षयदुर्नामपाण्डुश्लेष्मानिलापहः ।
दीपनः पाचनो वृष्यो राजावर्तो रसायनः ॥ १५० ॥
निंबूद्रवैः सगोमूत्रैः सक्षारैः स्वेदिताः खलु ।
द्वित्रिवारेण शुद्ध्यंति राजावर्तादिधातवः ॥ १५१ ॥
शिरीषपुष्पार्द्ररसै राजावर्तं विशोधयेत् ॥ १५२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लुंगांबुगंधकौसितो राजावर्तः सुचूर्णितः ।
पुटनात्सप्तवारेण राजावर्तो मृतो भवेत् ॥ १६३ ॥
राजावर्तस्य चूर्णं तु कुनटीघृतमिश्रितम् ।
विपचेदायसे पात्रे महिषीक्षीरसंयुतम् ॥ १६४ ॥
सौभाग्यपंचगव्येन पिण्डीबद्धं तु कारयेत् ।
ध्मापितं खदिरांगारैः सत्त्वं मुञ्चति शोभनम् ॥ १६५ ॥
अनेन क्रमयोगेन गैरिकं विमलं भवेत् ।
क्रमात्पीतं च रक्तं च सत्त्वं पतति शोभनम् ॥ १६६ ॥

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

रत्नानि ।

मणयोपि च विज्ञेयाः सूतबन्धनकारकाः ।
वैक्रांतः सूर्यकांतश्च हीरकं मौक्तिकं मणिः ॥ १ ॥
चन्द्रकांतस्तथा चैव राजावर्तश्च सप्तमः ।
गरुडोद्गारकश्चैव ज्ञातव्या मणयस्त्वमी ॥ २ ॥
पुष्परागं महानीलं पद्मरागं प्रवालकम् ।
वैडूर्यं च तथा नीलमेतेपि मणयो मताः ।
यत्नतः संग्रहीतव्या रसबंधस्य कारणात् ॥ ३ ॥
पद्मरागेंद्रनीलाख्यो तथा मरकतोत्तमः ।
पुष्परागः सवज्राख्यः पंच रत्नवराः स्मृताः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि
तार्क्ष्यं च पुष्पं भिदुरं च नीलम् ।
गोमेदकं चाथ विदूरकं च
क्रमेण रत्नानि नवग्रहाणाम् ॥ ५ ॥
ग्रहानुमैत्र्या कुरुविंदपुष्प-
प्रवालमुक्ताफलतार्क्ष्यवज्रम् ॥
नीलाख्यगोमेदविदूरकं च
क्रमेण मुद्राधृतमिष्टसिद्ध्यै ॥ ६ ॥

रसे रसायने दाने धारणे देवताऽर्चने ।
सुरक्ष्याणि सुजातीनि रत्नान्युक्तानि सिद्धये ॥ ७ ॥

माणिक्यम् ।

माणिक्यं पद्मरागाख्यं द्वितीयं नीलगंधि च ।
कुशेशयदलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं गुरु स्फुटम् ॥ ८ ॥
वृत्तायतं समं गात्रं माणिक्यं श्रेष्ठमुच्यते ॥ ९ ॥
नीलं गंगांबुसंभूतं नीलगर्भारुणच्छवि ।
पूर्वमाणिक्यवच्छ्रेष्ठं माणिक्यं नीलगंधि तत् ॥ १० ॥
रंध्रकार्कश्यमालिन्यरौक्ष्याऽवैशद्यसंयुतम् ।
चिपिटं लघुवक्रं च माणिक्यं दुष्टमष्टधा ॥ ११ ॥
माणिक्यं दीपनं वृष्यं कफवातक्षयार्तिनुत् ।
भूतवेतालपापघ्नं कर्मजव्याधिनाशनम् ॥ १२ ॥

मुक्ता ।

ह्लादि श्वेतं लघु स्निग्धं रश्मिवन्निर्मलं महत् ।
ख्यातं तोयप्रभं वृत्तं मौक्तिकं नवधा शुभम् ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुक्ताफलं लघु हिमं मधुरं च कांति-
दृष्ट्यग्निपुष्टिकरणं विषहारि भेदि।
वीर्यप्रदं जलनिधेर्जनिता च शुक्ति-
र्दीप्ता च पक्तिरुजमाशु हरेदवश्यम् ॥ १४ ॥
रूक्षांगं निर्जलं श्यावं ताम्राभं लवणोपमम्।
अर्धशुभ्रं च विकटं ग्रंथिलं मौक्तिकं त्यजेत ॥ १५ ॥
कफपित्तक्षयध्वंसि कासश्वासाग्निमांद्यनुत्।
पुष्टिदं वृष्यमायुष्यं दाहघ्नं मौक्तिकं मतम् ॥ १६ ॥

विद्रुमः।

पक्वबिंबफलच्छायं वृत्तायतमवक्रकम्।
स्निग्धमव्रणकं स्थूलं प्रवालं सप्तधा शुभम् ॥ १७ ॥
पाण्डुरं धूसरं सूक्ष्मं सव्रणं कंडरान्वितम्।
निर्भारं शुभ्रवर्णं च प्रवालं नेष्यतेऽष्टधा ॥ १८ ॥
क्षयपित्तास्रकासघ्नं दीपनं पाचनं लघु।
विषभूतादिशमनं विद्रुमं नेत्ररोगनुत् ॥ १९ ॥

तार्क्ष्यम्।

हरिद्वर्णं गुरु स्निग्धं स्फुरद्रश्मिचयं शुभम्।
मसृणं भासुरं तार्क्ष्यं गात्रं सप्तगुणं मतम् ॥ २० ॥
कपिलं कर्कशं नीलं पाण्डु कृष्णमलाघवम्।
चिपिटं विकटं कृष्णं रूक्षं तार्क्ष्यं न शस्यते ॥ २१ ॥
ज्वरच्छर्दिविषश्वाससन्निपाताग्निमांद्यनुत्।
दुर्नामपाण्डुशोफघ्नं तार्क्ष्यमोजोविवर्धनम् ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्परागः ।

पुष्परागं गुरु स्निग्धं स्वच्छं स्थूलं समं मृदु ।
कर्णिकारप्रसूनाभं मसृणं शुभ्रमष्टधा ॥ २३ ॥
निष्प्रभं कर्कशं रूक्षं पीतश्यामं नतोन्नतम् ।
कपिशं कपिलं पाण्डु पुष्परागं परित्यजेत् ॥ २४ ॥
पुष्परागं विषच्छर्दिकफवाताग्निमांद्यनुत् ।
दाहकुष्ठास्त्रशमनं दीपनं पाचनं लघु ॥ २५ ॥

वज्रम् ।

वज्रं च त्रिविधं प्रोक्तं नरो नारी नपुंसकम् ।
पूर्वं पूर्वमिह श्रेष्ठं रसवीर्यविपाकतः ॥ २६ ॥
अष्टास्त्रं वाष्टफलकं षट्कोणमतिभासुरम् ।
अंबुदेंद्रधनुर्वारितरं पुंवज्रमुच्यते ॥ २७ ॥
तदेव चिपिटाकारं स्त्रीवज्रं वर्तुलायतम् ।
वर्तुलं कुण्ठकोणाग्रं किंचिद्गुरु नपुंसकम् ॥ २८ ॥
स्त्रीपुन्नपुंसकं वज्रं योज्यं स्त्रीपुन्नपुंसके ।
व्यत्यासान्नैव फलदं पुंवज्रेण विना क्वचित् ॥ २९ ॥
श्वेतादिवर्णभेदेन तदेकैकं चतुर्विधम् ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रं स्वस्ववर्णफलप्रदम् ॥ ३० ॥
उत्तमोत्तमवर्णं हि नीचवर्णफलप्रदम् ।
न्यायोऽयं भैरवेणोक्तो पदार्थेष्वखिलेष्वपि ॥ ३१ ॥

आयुःप्रदं झटिति सद्गुणदं च वृष्य
दोषत्रयप्रशमनं सकलामयघ्नम् ।
सूतेंद्रबंधवधसद्गुणकृत्प्रदीप्तं
मृत्युंजयं तदमृतोपममेव वज्रम् ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रासस्त्रासश्च बिंदुश्च रेखा च जलगर्भता ।
सर्वरत्नेष्वमी दोषाः पंच साधारणा मताः ।
क्षेत्रतोयभवा दोषा रत्नेषु न लगंति त ॥ ३३ ॥

वज्रशोधनम् ।

कुलित्थक्राथके स्विन्नं कोद्रवक्वथितेन वा ।
एकयामावधि स्विन्नं वज्रं शुध्यति निश्चितम् ॥ ३४ ॥

वज्रभस्म ।

वज्रं मत्कुणरक्तेन चतुर्वारं विभावितम् ॥ ३५ ॥
सुगंधिमूषिकामांसैर्वर्तितैः परिवेष्ट्य च ।
पुटेत्पुटैर्वराहाख्यैस्त्रिंशद्वारं ततः परम् ॥ ३६ ॥
ध्मात्वा ध्मात्वा शतं वारान्कुलत्थक्राथके क्षिपेत्त ।
अन्यैरुक्तं शतं वारान्कर्तव्योऽयं विधिः क्रमात् ॥ ३७ ॥
कुलत्थक्राथसंयुक्तलकुचद्रवपिष्टया ।
शिलया लिप्तमूषायां वज्रं क्षिप्त्वा निरुध्य च ॥ ३८ ॥
अष्टवारं पुटेत्सम्यग्विशुष्कैश्च वनोपलैः ।
शतवारं ततो ध्मात्वा निक्षिप्तं शुद्धपारदे ।
निश्चितं म्रियते वज्रं भस्म वारितरं भवेत् ॥ ३९ ॥
सत्यवाक् सोमसेनानीरेतद्वज्रस्य मारणम् ।
दृष्टप्रत्ययसंयुक्तमुक्तवान्रसकौतुकी ॥ ४० ॥
विलितं मत्कुणस्यास्रैः सप्तवारं विशोषितम् ॥ ४१ ॥
कासमर्दरसापूर्णे लोहपात्रे निवेशितम् ।
सप्तवारं परिध्मातं वज्रभस्म भवेत्खलु ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ब्रह्मज्योतिमुनीन्द्रेण क्रमोयं परिकीर्तितः ।
नीलज्योतिर्लताकंदे घृष्टं घर्मे विशोषितम् ॥ ४३ ॥
वज्रं भस्मत्वमायाति कर्मवज्ज्ञानवह्निना ॥ ४४ ॥
मदनस्य फलोद्भूतरसेन क्षोणिनागकैः ।
कृतकल्केन संलिप्य पुटेद्विंशतिवारकम् ।
वज्रचूर्णं भवेद्वर्यं योजयेच्च रसादिषु ॥ ४५ ॥
तद्वज्रं चूर्णयित्वाथ किंचिट्टंकणसंयुतम् ।
खरभूनागसत्त्वेन विंशेनावर्तयेद्ध्रुवम् ।
तुल्यस्वर्णेन तद्ध्मातं योजनीयं रसादिषु ॥ ४६ ॥
त्रिगुणेन रसेनैव संमर्द्य गुटिकीकृतम् ।
मुखे धृतं करोत्याशु चलद्दंतविबंधनम् ॥ ४७ ॥

वज्ररसायनम् ।

त्रिंशद्भागमितं हि वज्रभसितं स्वर्णं कलाभागिकं
तारं चाष्टगुणं सिताऽमृतवरं रुद्रांशकं चाभ्रकम् ।
पादांशं खलु ताप्यकं वसुगुणं वैक्रांतकं षड्गुणं
भागोप्युक्तरसै रसोऽयमुदितः षाड्गुण्यसंसिद्धये ॥४८॥

नीलमणिः ।

जलनीलेंद्रनीलं च शक्रनीलं तयोर्वरम् ।
श्वैत्यगर्भितनीलाभं लघु तज्जलनीलकम् ॥ ४९ ॥
काष्र्ण्यगर्भितनीलाभं सभारं शक्रनीलकम् ॥ ५० ॥
एकच्छायं गुरु स्निग्धं स्वच्छं पिण्डितविग्रहम् ।
मृदु मध्योल्लसज्ज्योतिः सप्तधा नीलमुत्तमम् ॥५१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोमलं विहितं रूक्षं निर्भारं रक्तसाधि च ।
चिपिटाभं ससूक्ष्मं च जलनीलं हि सप्तधा ॥ ९२ ॥
श्वासकासहरं वृष्यं त्रिदोषघ्नं सुदीपनम् ।
विषमज्वरदुर्नामपापघ्नं नीलमुत्तमम् ॥ ९३ ॥

गोमेदमणिः ।

गोमेदःसमरागत्वाद्गोमेदं रत्नमुच्यते ।
सुस्वच्छगोजलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं समं गुरु ।
निर्दलं मसृणं दीप्तं गोमेदं शुभमष्टधा ॥ ९४ ॥
विच्छायं लघु रूक्षांगं चिपिटं पटलान्वितम् ।
निष्प्रभं पीतकाचाभं गोमेदं न शुभावहम् ॥ ९५ ॥
गोमेदं कफपित्तघ्नं क्षयपाण्डुक्षयंकरम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं त्वच्यं बुद्धिप्रबोधनम् ॥ ९६ ॥

वैडूर्यम् ।

वैडूर्यं श्यामशुभ्राभं समं स्वच्छं गुरु स्फुटम् ।
अभ्रशुभ्रोत्तरीयेण गर्भितं शुभमीरितम् ॥ ९७ ॥
श्यामं तोयसमच्छायं चिपिटं लघु कर्कशम् ।
रक्तगर्भोत्तरीयं च वैडूर्यं नैव शस्यते ॥ ९८ ॥
वैडूर्यं रक्तपित्तघ्नं प्रज्ञायुर्बलवर्धनम् ।
पित्तप्रधानरोगघ्नं दीपनं मलमोचनम् ॥ ९९ ॥

सर्वरत्नशुद्धिः ।

शुद्ध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयंत्या मौक्तिकं तथा ।
विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धकैस्तथा ॥ ६० ॥
पुष्परागं च संधानैः कुलत्थक्काथसंयुतैः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तण्डुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ॥ ६१ ॥
रोचनाभिश्च गोमेदं वैडूर्यं त्रिफलाजलैः ॥ ६२ ॥

सर्वरत्नभस्म ।

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलागंधकतालकैः ।
वज्रं विनान्यरत्नानि म्रियंतेऽष्टपुटैः खलु ॥ ६३ ॥

रत्नद्रुतिः ।

रामठं पंचलवणं क्षाराणां त्रितयं तथा ।
मांसद्रवोऽम्लवेतश्च चूलिकालवणं तथा ॥ ६४ ॥
स्थूलं कुंभीफलं पक्कं तथा ज्वालामुखी शुभा ।
द्रवंती च रुदंती च पयस्या चित्रमूलकम् ॥ ६५ ॥
दुग्धं स्नुह्यास्तथाऽर्कस्य सर्वं संमर्द्य यत्नतः ।
गोलं विधाय तन्मध्ये प्रक्षिपेत्तदनंतरम् ॥ ६६ ॥
गुणवन्नवरत्नानि जातिमंति शुभानि च ।
भूर्जे तं गोलकं कृत्वा सूत्रेणावेष्ट्य यत्नतः ॥ ६७॥
पुनर्वस्त्रेण संवेष्ट्य दोलायंत्रे निधाय च ।
सर्वाम्लयुक्तसंधानपरिपूर्णघटोदरे ॥ ६८ ॥
अहोरात्रत्रयं यावत्स्वेदयेत्तीव्रवह्निना ।
तस्मादाहृत्य संक्षाल्य रत्नजां द्रुतिमाहरेत् ।
रत्नतुल्यप्रभा लघ्वी देहलोहकरी शुभा ॥ ६९ ॥
मुक्ताचूर्णं तु सप्ताहं वेतसाम्लेन मर्दितम् ।
जंबीरोदरमध्ये तु धान्यराशौ विनिक्षिपेत् ॥ ७० ॥
सप्ताहादुद्धृतं चैव पुटे धृत्वा द्रुतिर्भवेत् ॥ ७१ ॥
वज्रवल्ल्यंतरस्थं च कृत्वा वज्रं निरोधयेत् ।
अम्लभाण्डगतं स्वेद्यं सप्ताहाद्द्रवतां व्रजेत् ॥ ७२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैक्रांतद्रुतिः ।

श्वेतवर्णं तु वैक्रांतमम्लवेतसभावितम् ।
सप्ताहान्नात्र संदेहः खरघर्मे द्रवत्यलम् ॥७३॥
केतकीस्वरसं ग्राह्यं सैंधवं स्वर्णपुष्पिका ।
इंद्रगोपकसंयुक्तं सर्वं भाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ७४ ॥
सप्ताहं स्वेदयेत्तस्मिन्वैक्रांतं द्रवतां व्रजेत् ॥ ७५ ॥
लोहाष्टके तथा वज्रवापनात्स्वेदनाद्द्रुतिः ।
जायते नात्र संदेहो योगस्यास्य प्रभावतः ।
कुरुते योगराजोयं रत्नानां द्रावणं परम् ॥ ७६ ॥
कुसुंभतैलमध्ये तु संस्थाप्या द्रुतयः पृथक् ।
तिष्ठंति चिरकालं तु प्राप्ते कार्ये नियोजयेत् ॥७७॥

रत्नधारणगुणाः ।

सूर्यादिग्रहनिग्रहापहरणं दीर्घायुरारोग्यदं
सौभाग्योदयभाग्यवश्यविभवोत्साहप्रदं धैर्यकृत् ।
दुश्छायाचलधूलिसंगतिभवाऽलक्ष्मीहरं सर्वदा
रत्नानां परिधारणं निगदितं भूतादिनिर्णाशनम् ॥७८॥

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये चतुर्थोऽध्यायः ।

पंचमोऽध्यायः ।

धातवः ।

शुद्धं लोहं कनकरजतं भानुलोहाश्मसारं
पूतीलोहं द्वितयमुदितं नागवंगाभिधानम् ।
मिश्रं लोहं द्वितयमुदितं पित्तलं कांस्यवर्तं
धातुर्लोहे लुह इति मतः सोऽपि कर्षार्थवाची ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुवर्णम् ।

प्राकृतं सहजं वह्निसंभवं खनिसंभवम् ।
रसेंद्रवेधसंजातं स्वर्णं पंचविधं स्मृतम् ॥ २ ॥
ब्रह्माण्डं संवृतं येन रजोगुणभुवा खलु ।
तत्प्राकृतमिति प्रोक्तं देवानामपि दुर्लभम् ॥ ३ ॥
ब्रह्मा येनावृतो जातः सुवर्णेन जरायुणा ।
तन्मेरुरूपतां यातं सुवर्णं सहजं हि तत् ॥ ४ ॥
विसृष्टमग्निना शैवं तेजः पीतं सुदुःसहम् ।
अभूत्सर्वं समुद्दिष्टं सुवर्णं वह्निसंभवम् ॥ ५ ॥
एतत्स्वर्णत्रयं दिव्यं वर्णैः षोडशभिर्युतम् ।
धारणादेव तत्कुर्याच्छरीरमजरामरम् ॥६॥
तत्र तत्र गिरीणां हि जातं खनिषु यद्भवेत् ।
तच्चतुर्दशवर्णाढ्यं भक्षितं सर्वरोगहृत् ॥ ७ ॥
रसेंद्रवेधसम्भूतं तद्वेधजमुदाहृतम् ।
रसायनं महाश्रेष्ठं पवित्रं वेधजं हि तत् ॥ ८ ॥
आयुर्लक्ष्मीप्रभाधीस्मृतिकरमखिलं व्याधिविध्वंसि पुण्
भूतावेशप्रशांतिस्मरभरसुखदं सौख्यपुष्टिप्रकाशि ।
गांगेयं चाथ रूप्यं गदहरमजराकारि मेहापहारि
क्षीणानां पुष्टिकारि स्फुटमतिकरणं वीर्यवृद्धिप्रकारि ॥९।
स्निग्धं मेध्यं विषगदहरं बृंहणं वृष्यमग्र्यं
यक्षोन्मादप्रशमनपरं देहरोगप्रमाथि ।
मेधाबुद्धिस्मृतिसुखकरं सर्वदोषामयघ्नं
रुच्यं दीपि प्रशमितरुजं स्वादुपाकं सुवर्णम् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सौख्यं वीर्यं बलं हंति रोगावर्तं करोति च ।
अशुद्धममृतं स्वर्णं तस्माच्छुद्धं च मारयेत् ॥ ११ ॥

सुवर्णशोधनम् ।

कर्षप्रमाणं तु सुवर्णपत्रं
शरावरुद्धं पटुधातुयुक्तम् ।
अंगारसंस्थं प्रहरार्धमानं
ध्मातेन तत्स्यान्ननु पूर्णवर्णम् ॥ १२ ॥

सुवर्णभस्म ।

लोहानां मारणं श्रेष्ठं सर्वेषां रसभस्मना ।
मूलीभिर्मध्यमं प्राहुः कनिष्ठं गंधकादिभिः ।
अरिलोहेन लोहस्य मारणं दुर्गुणप्रदम् ॥ १३ ॥
कृत्वा कंटकवेध्यानि स्वर्णपत्राणि लेपयेत् ।
लुंगांबुभस्मसूतेन म्रियते दशभिः पुटैः ॥ १४ ॥
द्रुते विनिक्षिपेत्स्वर्णे लोहमानं मृतं रसम् ।
विचूर्ण्य लुंगतोयेन दरदेन समन्वितम् ॥ १५ ॥
जायते कुंकुमच्छायं स्वर्णं द्वादशभिः पुटैः ॥ १६ ॥
हेम्नः पादं मृतं सूतं पिष्टमम्लेन केनचित् ।
पत्रे लिप्त्वा पुटैः पच्यादष्टभिर्म्रियते ध्रुवम् ॥ १७ ॥
एतद्भस्म सुवर्णजं कटुघृतोपेतं द्विगुंजोन्मितं
लीढं हंति नृणां क्षयाग्निसदनं श्वासं च कासारुचिम् ।
ओजोधातुविवर्धनं बलकरं पाण्डामयध्वंसनं
पथ्यं सर्वविषापहं गरहरं दुष्टग्रहण्यादिनुत् ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बलं च वीर्यं हरते नराणां
रोगव्रजं कोपयतीव काये ।
असौख्यकारं च सदैव हेमा-
पथ्यं सदोषं मरणं करोति ॥ १९ ॥

सुवर्णद्रुतिः ।

मंडूकास्थिवसाटंकहयलालेंद्रगोपकैः ।
प्रतिवापेन कनकं सुचिरं तिष्ठति द्रुतम् ॥ २० ॥
चूर्णं सुरेंद्रगोपानां देवदालीफलद्रवैः ।
भावितं सदृशं हेम करोति जलवद्द्रुतम् ॥ २१ ॥
सहजं खनिजातं च कृत्रिमं त्रिविधं मतम् ।
रजतं पूर्वपूर्वं हि स्वगुणैरुत्तमोत्तमम् ॥ २२ ॥
कैलासाद्यद्रिसंभूतं सहजं रजतं भवेत् ।
तत्स्पृष्टं हि सकृद्व्याधिनाशनं देहिनां भवेत् ॥२३
हिमालयाद्रिकूटेषु यद्रूप्यं जायते हि तत् ।
खनिजं कथ्यते तज्ज्ञैः परमं हि रसायनम् ॥ २४
श्रीरामपादुकान्यस्तं बंगं यद्रूप्यतां गतम् ।
तत्पादरूप्यमित्युक्तं कृत्रिमं सर्वरोगनुत् ॥ २५ ॥
घनं स्वच्छं गुरु स्निग्धं दाहे छेदे सितं मृदु ।
शंखाभं मसृणं स्फोटरहितं रजतं शुभम् ॥ २६ ॥
दाहे रक्तं च पीतं च कृष्णं रूक्षं स्फुटं लघु ।
स्थूलांगं कर्कशांगं च रजतं त्याज्यमष्टधा ॥ २७ ॥

रौप्यं विपाकमधुरं तुवराम्लसारं
शीतं सरं परमलेखनकं च रुच्यम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्निग्धं च वातकफजिज्जठराग्निदीपि
बल्यं परं स्थिरवयस्करणं च मेध्यम् ॥ २८ ॥
रौप्यं शीतं कषायाम्लं स्निग्धं वातहरं लघु
रसायनविधानेन सर्वरोगापहारकम् ॥ २९ ॥

रौप्यशोधनम् ।

तैले तक्रे गवां मूत्रे ह्यारनाले कुलत्थजे ।
क्रमान्निषेचयेत्ततं द्रावे द्रावे तु सप्तधा ॥
स्वर्णादिलोहपत्राणां शुद्धिरेषा प्रशस्यते ॥ ३० ॥
आयुः शुक्रं बलं हंति तापविड्बंधरोगकृत् ।
अशुद्धं न मृतं तारं शुद्धं मार्यमतोऽन्यथा ॥ ३१ ॥
नागेन टंकणेनैव वापितं शुद्धिमृच्छति ।
तारं त्रिवारं निक्षिप्तं तैले ज्योतिष्मतीभवे ॥ ३२ ॥
खर्परे भस्मचूर्णाभ्यां परितः पालिकां चरेत् ।
तत्र रूप्यं विनिक्षिप्य समसीससमान्वितम् ॥ ३३ ॥
जातसीसक्षयं यावद्धमेत्तावत्पुनः पुनः ।
इत्थं संशोधितं रूप्यं योजनीयं रसादिषु ॥ ३४ ॥

रौप्यभस्म ।

लकुचद्रवसूताभ्यां तारपत्रं प्रलेपयेत् ॥ ३५ ॥
ऊर्ध्वाधो गंधकं दत्त्वा मूषामध्ये निरुध्य च ।
स्वेदयेद्वालुकायंत्रे दिनमेकं दृढाग्निना ॥ ३६ ॥
स्वांगशीतां च तां पिष्टीं साम्लतालेन मर्दिताम् ।
पुटेद्द्वादशवाराणि भस्मीभवति रूप्यकम् ॥ ३७ ॥
माक्षीकचूर्णलुंगांबुमर्दितं पुटितं शनैः ।
त्रिंशद्वारेण तत्तारं भस्मसाज्जायतेतराम् ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाव्यं ताप्यं स्नुहीक्षीरैस्तारपत्राणि लेपयेत् ।
मारयेत्पुटयोगेन निरुत्थं जायते ध्रुवम् ॥ ३९ ॥
तारपत्रं चतुर्भागं भागैकं शुद्धतालकम् ।
मर्द्यं जंबीरजद्रावैस्तारपत्राणि लेपयेत् ॥ ४० ॥
शोधयेदंधयंत्रे तत्त्रिंशदुपलकैः पचेत् ।
चतुर्दशपुटैरेवं निरुत्थं जायते ध्रुवम् ॥ ४१ ॥

रौप्यरसायनम् ।

भस्मीभूतं रजतममलं तत्समौ व्योमभानू
सर्वैस्तुल्यं त्रिकटुकवरं सारघाज्येन युक्तम् ॥
लीढं प्रातः क्षपयतितरां यक्ष्मपाण्डूदरार्शः
श्वासं कासं नयनजरुजः पित्तरोगानशेषान् ॥ ४२

रौप्यद्रुतिः ।

सप्तधा नरमूत्रेण भावयेद्देवदालिकाम् ।
तच्चूर्णवापमात्रेण द्रुतिः स्यात्स्वर्णतारयोः ॥ ४३ ॥

ताम्रम् ।

म्लेच्छं नेपालकं चेति तयोर्नेपालकं वरम् ।
नेपालादन्यखन्युत्थं म्लेच्छमित्यभिधीयते ॥ ४४
सितकृष्णारुणच्छायमतिवामि कठोरकम् ।
क्षालितं च पुनः कृष्णमेतन्म्लेच्छकताम्रकम् ॥ ४५
सुस्निग्धं मृदुलं शोणं घनघातक्षमं गुरु ।
निर्विकारं गुणश्रेष्ठं ताम्रं नेपालमुच्यते ॥ ४६ ॥
पाण्डुरं कृष्णशोणं च लघुस्फुटनसंयुतम् ।
रूक्षांगं सदलं ताम्रं नेष्यते रसकर्मणि ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ताम्रं तिक्तकषायकं च मधुरं पाकेऽथ वीर्योष्णकं
साम्लं पित्तकफापहं जठररुक्कुष्टामजंत्वंतकृत् ॥
ऊर्ध्वाधःपरिशोधनं विषयकृत् स्थौल्यापहं क्षुत्करं ।
दुर्नामक्षयपाण्डुरोगशमनं नेत्र्यं परं लेखनम् ॥ ४८ ॥
अशुद्धं ताम्रमायुर्घ्नं कांतिवीर्यबलापहम् ।
वांतिमूर्च्छाभ्रमोत्क्लेदं कुष्टं शूलं करोति तत् ॥ ४९ ॥

उत्क्लेद्भेदभ्रमदाहमोहा–
स्ताम्रस्य दोषाः खलु दुर्धरास्ते ॥
विशोधनात्तद्विगतस्वदोषं
सुधासमं स्याद्रसवीर्यपाके ॥ ५० ॥

ताम्रशुद्धिः ।

ताम्रं क्षाराम्लसंयुक्तं द्रावितं दत्तगैरिकम् ।
निक्षिप्तं महिषीतक्रे छगणे सप्तवारकम् ।
पंचदोषविनिर्मुक्तं भस्मयोग्यं हि जायते ॥ ५१ ॥
ताम्रनिर्मलपत्राणि लिप्त्वा निंब्वंबुसिंधुना ।
ध्मात्वा सौवीरकक्षेपाद्विशुध्यत्यष्टवारतः ॥ ५२ ॥
निंब्वंबुपटुलिप्तानि तापितान्यष्टवारकम् ।
विशुध्यंत्यर्कपत्राणि निर्गुंड्यारससमज्जनात् ॥ ५३ ॥
गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना ।
शुद्ध्यते नात्र संदेहो मारणं चाप्यथोच्यते ॥ ५४ ॥

ताम्रभस्म ।

जंबीररससंपिष्टरसगंधकलेपितम् ।
शुल्बपत्रं शरावस्थं त्रिपुटैर्याति पंचताम् ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथवा मारितं ताम्रं अम्लेनैकेन मर्दितम् ।
तद्गोलं सूरणस्यांता रुध्वा सर्वत्र लेपयेत् ॥ ५६ ॥
शुष्कं गजपुटे पच्यात्सर्वदोषहरं भवेत् ।
वांतिं भ्रांतिं विरेकं च न करोति कदाचन ॥ ५७ ॥
ताम्रपत्राणि सूक्ष्माणि गोमूत्रे पंचयामकम् ।
क्षिप्त्वा रसेन भाण्डे तद् द्विगुणं देहि गंधकम् ॥ ५८ ॥
अम्लपर्णीं प्रपिष्यऽथ ह्यभितो देहि ताम्रके ।
सम्यङ्‌ निरुध्य भांडे तमग्निं ज्वालय यामकम् ॥ ५९ ॥
भस्मीभवति ताम्रं तद्यथेष्टं विनियोजयेत् ॥ ६० ॥
सूताद् द्विगुणितं ताम्रपत्रं कन्यारसैः प्लुतम् ।
पिष्ट्वा तुल्येन बलिना भाण्डमध्ये विनिक्षिपेत् ॥ ६१ ॥
छन्नं शरावकेणैतत्तदूर्ध्वं लवणं त्यजेत् ।
मुखे शरावकं दत्त्वा वह्निं यामचतुष्टयम् ॥ ६२ ॥
अवचूर्ण्यैव तच्छुल्बं वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ।
पिप्पलीमधुना सार्धं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ६३ ॥
श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं अग्निमांद्यमरोचकम् ।
गुल्मप्लीहयकृन्मूर्च्छाशूलं च पक्तिसंज्ञकम् ॥ ६४ ॥
दोषत्रयसमुद्भूतानामयाञ्जयति ध्रुवम् ।
रोगानुपानसहितं जयेद्धातुगतं ज्वरम् ।
रसे रसायने ताम्रं योजयेद्युक्तमात्रया ॥ ६५ ॥

सोमनाथीताम्रभस्म ।

शुल्बतुल्येन सूतेन बलिना तत्समेन च ।
तदर्धांशेन तालेन शिलया च तदर्धया ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां भिन्नकज्जलसन्निभाम् ।
यंत्राध्यायविनिर्दिष्टगर्भयंत्रोदरांतरे ॥ ६७ ॥
कज्जलीं ताम्रपत्राणि पर्यायेण विनिक्षिपेत् ।
प्रपचेद्यामपर्यंतं स्वांगशीतं प्रचूर्णयेत् ॥ ६८ ॥
तत्तद्रोगहरानुपानसहितं ताम्रं द्विवल्लोन्मितम् ।
संलीढं परिणामशूलमुदरं शूलं च पाण्डुज्वरम् ॥
गुल्मप्लीहयकृत्क्षयाग्निसदनं मेहं च मूलामयम् ।
दुष्टां च ग्रहणीं हरेद् ध्रुवमिदं श्रीसोमनाथाभिधम् ॥ ६९ ॥

लौहम् ।

मुण्डं तीक्ष्णं च कांतं च त्रिप्रकारमयः स्मृतम् ॥ ७० ॥

मुण्डलौहम् ।

मृदु कुण्ठं कडारं च त्रिविधं मुण्डमुच्यते ।
द्रुतद्रावमविस्फोटं चिक्कणं मृदु तच्छुभम् ।
हतं यत्प्रसरेद् दुःखात्तत्कुण्ठं मध्यमं स्मृतम् ॥ ७१ ॥
यद्धतं भज्यते भंगे कृष्णं स्यात्तत्कडारकम् ॥ ७२ ॥

मुण्डं परं मृदुलकं कफवातशूल-
मूलाममेहगदकामलपाण्डुहारी ॥
गुल्मामवातजठरार्तिहरं प्रदीपि
शोफापहं रुधिरकृत्खलु कोष्ठशोधि ॥ ७३ ॥
अशुद्धलोहं न हितं निषेवणा-
दायुर्बलं कांतिविनाशि निश्चितम् ॥
हृदि प्रपीडां तनुते ह्यपाटवं
रुजं करोत्येव विशोध्य मारयेत् ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीक्ष्णलोहम् ।

खरं सारं च हन्नालं तारावट्टं च वाजिरम् ।
काललोहाभिधानं च षड्विधं तीक्ष्णमुच्यते ॥ ७५ ॥
परुषं पोगरोन्मुक्तं भंगे पारदवच्छवि ।
नमने भंगुरं यत्तत्खरलोहमुदाहृतम् ॥ ७६ ॥
वेगभंगुरुधारं यत्सारलोहं तदीरितम् ।
पोगराभासकं पांडुभूमिजं सारमुच्यते ॥ ७७ ॥
कृष्णपांडुवपुश्चंचुबीजतुल्योरुपोगरम् ।
छेदने चातिपरुषं हन्नालमिति कथ्यते ॥ ७८ ॥
अंगच्छाया च बंगं च पोगरस्याभिधात्रयम् ॥
चिकुरं भंगुरं लोहात्पोगरं तत्परं मतम् ॥ ७९ ॥
पोगरैर्वज्रसंकाशैः सूक्ष्मरेखैश्च सांद्रकैः ।
निचितं श्यामलांगं च वाजीरं तत्प्रकीर्त्यते ॥ ८० ॥
नीलकृष्णप्रभं सांद्रं मसृणं गुरु भासुरम् ।
लोहाघातेऽप्यभंगात्मधारं कालायसं मतम् ॥ ८१ ॥
रूक्षं स्यात्खरलोहकं समधुरं पाकेऽथवीर्ये हिमं
तिक्तोष्णं कफपित्तकुष्ठजठरप्लीहामपांड्वार्तिनुत् ॥
सद्यः शूलयकृद्गदक्षयजरामेहामवातापहं
दीप्तं चातिरसायनं बलकरं दुर्नामदाहापहम् ॥ ८२ ॥
खरलोहात्परं सर्वमेकैकस्माच्छतोत्तरम् ॥ ८३ ॥

कान्तलोहभेदाः ।

भ्रामकं चुंबकं चैव कर्षकं द्रावकं तथा ।
एवं चतुर्विधं कांतं रोमकांतं च पञ्चमम् ॥ ८४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकद्वित्रिचतुष्पंचसर्वतोमुखमेव तत् ।
पीतं कृष्णं तथा रक्तं त्रिवर्णं स्यात्पृथक् पृथक् ।
क्रमेण देवतास्तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ८५ ॥
स्पर्शवेधि भवेत्पीतं कृष्णं श्रेष्ठं रसायने ।
रक्तवर्णं तथा चापि रसबंधे प्रशस्यते ॥ ८६ ॥
भ्रामकं तु कनिष्ठं स्याच्चुंबकं मध्यमं तथा ।
उत्तमं कर्षकं चैव द्रावकं चोत्तमोत्तमम् ॥ ८७ ॥
भ्रामयेल्लोहजातं यत्तत्कांतं भ्रामकं मतम् ।
चुंबयेच्चुंबकं कांतं कर्षयेत्कर्षकं तथा ॥ ८८ ॥
साक्षाद्यद्द्रावयेल्लोहं तत्कांतं द्रावकं भवेत् ।
तद्रोमकांतं स्फुटिताद्यतो रोमोद्गमो भवेत् ॥ ८९ ॥
कनिष्ठं स्यादेकमुखं मध्यं द्वित्रिमुखं भवेत् ।
चतुष्पंचमुखं श्रेष्ठमुत्तमं सर्वतोमुखम् ॥ ९० ॥
भ्रामकं चुंबकं चैव व्याधिनाशे प्रशस्यते ।
रसे रसायने चैव कर्षकं द्रावकं हितम् ॥ ९१ ॥
मत्तोन्मत्तगजः सूतः कांतमंकुशमुच्यते ।
क्षेत्रं ज्ञात्वा ग्रहीतव्यं तत्प्रयत्नेन धीमता ॥ ९२ ॥
मारुताऽऽतपविक्षिप्तं वर्जयेन्नात्र संशयः ॥९३॥

कांतलोहलक्षणम् ।

पात्रे यस्य प्रसरति जले तैलबिंदुर्न लिप्तं
गंधं हिंगु त्यजति च तथा तिक्ततां निंबकल्कः ॥
पाके दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमौ
कांतं लोहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं च नान्यत् ॥ ९४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांतायोऽतिरसायनोत्तरतरं स्वस्थे चिरायुःप्रदं ।
स्निग्धं मेहहरं त्रिदोषशमनं शूलाऽऽममूलापहम् ॥
गुल्मप्लीहयकृत्क्षयामयहरं पाण्डूदरव्याधिनु-
त्तिक्तोष्णं हिमवीर्यकं किमपरं योगेन सर्वार्तिनुत् ॥९५
सम्यगौषधकल्पानां लोहकल्पः प्रशस्यते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शुद्धं लोहं च मारयेत् ॥ ९६ ॥
नायः पचेत्पंचपलादर्वागूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
आदौ मंत्रस्ततः कर्म कर्तव्यं मंत्र उच्यते ॥ ९७ ॥
"ॐअमृतोद्भवाय स्वाहा"
अनेनलोहमारणम् ।
लक्षोत्तरगुणं सर्वं लोहं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
कांतं कोटिगुणं तत्र तदप्येवं गुणोत्तरम् ॥ ९८ ॥
सर्वलोहशुद्धिः ।
शशक्षतजसंलिप्तं त्रिवारं परितापितम् ।
मुण्डादिसकलं लोहं सर्वदोषान्विमुंचति ॥ ९९ ॥
क्वाथ्यमष्टगुणे तोये त्रिफलाषोडशं पलम् ।
तत्क्वाथे पादशेषे तु लोहस्य पलपंचकम् ॥१००॥
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ।
एवं प्रलीयते धातुर्गिरिजो लोहसंभवः ॥ १०१ ॥
सामुद्रलवणोपेतं तप्तं निर्वापितं खलु ।
त्रिफलाक्वथिते नूनं गिरिदोषमयस्त्यजेत् ॥ १०२ ॥
चिंचापत्रजलक्वाथादयोदोषमुदस्यति ।
यद्वा फलत्रयोपेतं गोमूत्रे क्वथितं खलु ॥ १०३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वलोहभस्म ।

रेतितं घृतसंयुक्तं क्षिप्त्वाऽयः खर्परे पचेत् ।
चालयेल्लोहदण्डेन यावत्क्षिप्तं तृणं दहेत् ॥ १०४ ॥
पिष्ट्वा पिष्ट्वा पचेदेवं पंचवारमतः परम् ।
धात्रीफलरसैर्यद्वा त्रिफलाक्वथितोदकैः ।
पुटेल्लोहं चतुर्वारं भवेद्वारितरं खलु ॥ १०५ ॥
स्नेहाक्तं लोहरजो मूत्रे स्वरसेपि रात्रिधात्रीणाम् ।
पृथगेवं सप्तकृत्वो भर्जितमखिलामये योज्यम् १०६॥
तीक्ष्णलोहस्य पत्राणि निर्दलानि दृढेऽनले ।
ध्मात्वा क्षिपेज्जले सद्यः पाषाणोलूखलोदरे ॥ १०७॥
खण्डयेद्गाढनिर्घातैः स्थूलया लोहपारया ।
तन्मध्ये स्थूलखण्डानि रुध्वा मल्लद्वयांतरे ॥ १०८॥
ध्मात्वा क्षिप्त्वा जले सम्यक् पूर्ववत्कण्डयेत्खलु ।
तच्चूर्णं सूतगंधाभ्यां पुटेद्विंशतिवारकम् ॥ १०९ ॥
पुटे पुटे विधातव्यं पेषणं दृढवत्तरम् ।
एवं भस्मीकृतं लोहं तत्तद्रोगेषु योजयेत् ॥ ११० ॥
हिंगुलस्य पलान्पंच नारीस्तन्येन पेषयेत् ।
तेन लोहस्य पत्राणि लेपयेत्पलपंचकम् ॥ १११॥
रुध्वा गजपुटैः पच्यात्कषायैस्त्रैफलैः पुनः ।
जंबीरैरारनालैश्च विंशत्यंशेन हिंगुलम् ॥ ११२ ॥
पिष्ट्वा रुध्वा पचेल्लोहं तद्द्रवैःपाचयेत्पुनः ।
चत्वारिंशत्पुटैरेवं कांतं तीक्ष्णं च मुण्डकम् ।
म्रियते नात्र संदेहो दत्त्वा दत्त्वैव हिंगुलम् ॥ ११३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ पूर्वोदितं तीक्ष्णं वसुभल्लकवासयोः ॥ ११४॥
पुटितं पत्रतोयेन त्रिंशद्वाराणि यत्नतः ।
शोणितं जायते भस्म कृतसिंदूरविभ्रमम् ॥ ११५॥
यद्वा तीक्ष्णदलोद्भूतं रजश्च त्रिफलाजलैः ।
पिष्ट्वा दत्त्वौदनं किंचिच्चाक्रिकां प्रविधाय च ॥११६॥
शोषयित्वाऽतियत्नेन प्रपचेत्पंचाभिः पुटैः ।
रक्तवर्णं हि तद्भस्म योजनीयं यथातथम् ॥ ११७॥
मत्स्याक्षीगंधबाह्लीकैर्लकुचद्रवपेषितैः ।
विलिप्य सकलं लोहं मत्स्याक्षीकल्कलेपितम् ११८॥
भस्त्राभ्यां सुदृढं ध्मात्वा त्रिशूलीनिर्गमावधि ।
अथोद्धृत्य क्षिपेत्क्वाथे त्रिफलागोजलात्मके॥११९॥
तस्मादाहृत्य संताप्य मृतमादाय लोहकम् ।
पुनश्च पूर्ववद् ध्मात्वा वारयेदखिलायसम् ॥१२०॥
खण्डयित्वा ततो गंधगुडात्रिफलया सह ।
पुटैस्त्रिंशतिवाराणि निरुत्थं भस्म जायते ॥ १२१॥
समगंधमयश्चूर्णं कुमारीवारिभावितम् ।
पुटीकृतं कियत्कालमवश्यं म्रियते ह्ययः ॥ १२२॥
जंबीररससंयुक्ते दरदे तप्तमायसम् ।
बहुवारं विनिक्षिप्तं म्रियते नात्र संशयः ॥ १२३॥
गोमूत्रैस्त्रिफला क्वाथ्या तत्कषायेण भावयेत् ।
त्रिःसप्ताहं प्रयत्नेन दिनैकं मर्दयेत्पुनः ॥ १२४॥
रुद्ध्वा गजपुटे पच्याद्दिनं क्वाथेन मर्दयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिवा मर्द्यं पुटेद्रात्रावेकविंशद्दिनावधि ।
एकविंशत्पुटैरेवं म्रियते त्रिविधं ह्ययः ॥ १२५ ॥
यत्पात्राध्युषिते तोये तैलबिंदुर्न सर्पति ।
तारेणावर्तते यत्तत्कांतलोहं तनूकृतम् ॥ १२६ ॥
अयसामुत्तमं सिंचेत्तप्तं तप्तं वरारसे ।
एवं शुद्धानि लोहानि पिष्टान्यम्लेन केनचित् ॥१२७॥
मृतसूतस्य पादेन प्रलिप्तानि पुटानले ।
पचेत्तुल्यस्य वा ताप्यगंधाश्महरतेजसः ॥ १२८ ॥
तप्तं क्षाराम्लसंलिप्तं शशरक्तेन दापितम् ।
कांतलोहं भवेद्भस्म सर्वदोषविवर्जितम् ॥ १२९ ॥
शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं खल्वेन कृतकज्जलम् ॥
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥ १३० ॥
यामद्वयात्समुद्धृत्य तद्गोलं कांस्यपात्रके ।
आच्छाद्यैरंडपत्रैश्च यामार्धेत्युष्णतां व्रजेत् ॥ १३१ ॥
धान्यराशौ न्यसेत्पश्चात्त्रिदिनांते समुद्धरेत् ।
संपेष्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ॥ १३२ ॥
कांतं तीक्ष्णं च मुंडं च निरुत्थं जायते मृतम् ।
स्वर्णादीन्मारयेदेवं चूर्णं कृत्वा च लोहवत् ॥ १३३ ॥
सिद्धयोगो ह्ययं ख्यातः सिद्धानां सुमुखागतः ॥ १३४॥
अनुभूतं मया सत्यं सर्वरोगजरापहम् ।
त्रिफलामधुसंयुक्तं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ १३५ ॥

लोहभस्मनागुण ।

कांतायःकमनीयकांतिजननं पाण्डवामयोन्मूलनं
यक्ष्मव्याधिनिबर्हणं गरहरं दोषत्रयोन्मूलनम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नानाकुष्ठविनाशनं बलकरं वृष्यं वयःस्तंभनं
सर्वव्याधिहरं रसायनवरं भौमामृतं नाऽपरम् ॥ १३६ ॥
एतत्स्यादपुनर्भवं हि भसितं लोहस्य दिव्यामृतं
सम्यक् सिद्धरसायनं त्रिकटुकीवेल्लाज्यमध्वन्वितम् ॥
हन्यान्निष्कमितं जरामरणजव्याधींश्च सत्पुत्रदं
दिष्टं श्रीगिरिशेन कालयवनोद्धृत्यै पुरा तत्पितुः ॥ १३७ ॥
लोहं जंतुविकारपाण्डुपवनक्षीणत्वपित्तामय-
स्थौल्यार्शोग्रहणीज्वरार्तिकफजिच्छोफप्रमेहप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहविषापहं बलकरं कुष्ठाग्निमांद्यप्रणुत
सौख्यालं विरसायनं मृतिहरं किट्टं च कांतादिवत् ॥ १३८ ॥

मृतानि लोहानि रसीभवंति
निघ्नंति युक्तानि महामयांश्च ॥
अभ्यासयोगाद् दृढदेहसिद्धिं
कुर्वंति रुग्जन्मजराविनाशम् ॥ १३९ ॥
पक्वजंबूफलच्छायं कांतलोहं तदुत्तमम् ॥ १४० ॥

लोहद्रुतिः ।

त्रिःसप्तकृत्वो गोमूत्रे जालिनीभस्मभावितम् ।
शोषयेत्तस्य वापेन तीक्ष्णं मूषागतं द्रवेत् ॥ १४१ ॥
सुरदालिभस्मगलितं त्रिसप्तकृत्वोऽथ गोजले शुष्कम्
वापेन सलिलसदृशं करोति मूषागतं तीक्ष्णम् ॥ १४२ ॥
सुरदालिभवं भस्म नरमूत्रेण गालितम् ।
त्रिःसप्तवारं तत्क्षारवापात्कांतद्रुतिर्भवेत् ॥ १४३ ॥
गंधकं कांतपाषाणं चूर्णयित्वा समं समम् ।
द्रुते लोहे प्रतीवापो देयो लोहाष्टकं द्रवेत् ॥ १४४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवदाल्याद्रवैर्भाव्यं गंधकं दिनसप्तकम् ।
तेन प्रवापमात्रेण लोहं तिष्ठति सूतवत् ॥ १४५ ॥

अशुद्धापक्कलोहदोषाः ।

अशुद्धलोहं न हितं निषेवणा-
दायुर्बलं कांतिविनाशि निश्चितम् ॥
हृदि प्रपीडां तनुते ह्यपाटवं
रुजं करोत्येव विशोध्य मारयेत् ॥ १४६ ॥

उत्तरोत्तरमधिकगुणकर लोहम् ।

किट्टाद्दशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शतोन्मितम् ।
तीक्ष्णाल्लक्षगुणं कांतं भक्षणात्कुरुते गुणान् ॥ १४७ ॥
तस्मात्कांतं सदा सेव्यं जरामृत्युहरं नृणाम् ॥ १४८ ॥

आयुःप्रदाता बलवीर्यकर्ता
रोगप्रहर्ता मदनस्य कर्ता ।
अयःसमानं न हि किंचिदन्य-
द्रसायनं श्रेष्ठतमं हि जंतोः ॥ १४९ ॥

मंडूरम् ।

अक्षांगारैर्धमेत्किट्टं लोहजं तद्द्रवां जलैः ।
सेचयेदक्षपात्रांतः सप्तवारं पुनः पुनः ॥
मंडूरोयं समाख्यातश्चूर्णं श्लक्ष्णं नियोजयेत् ॥ १५० ॥
गोमूत्रैस्त्रिफला क्वाथ्या तत्क्वाथे सेचयेच्छनैः ।
लोहकिट्टं सुसंतप्तं यावज्जीर्यति तत्स्वयम् ।
तच्चूर्णं जायते पेष्यं मंडूरोयं प्रयोजयेत् ॥ १५१ ॥
ये गुणा मारिते मुण्डे ते गुणा मुण्डकिट्टके ।
तस्मात्सर्वत्र मण्डूरं रोगशांत्यै प्रयोजयेत् ॥ १५२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वंगशोधनम् ।

खुरकं मिश्रकं चेति द्विविधं वंगमुच्यते ।
खुरं तत्र गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न हितं मतम् ॥ १५३
धवलं मृदुलं स्निग्धं द्रुतद्रावं सगौरवम् ।
निःशब्दं खुरवंगं स्यान्मिश्रकं श्यामशुभ्रकम् ॥ १५४
वंगं तिक्तोष्णकं रूक्षं ईषद्वातप्रकोपनम् ।
मेहश्लेष्मामयघ्नं च मेदोघ्नं कृमिनाशनम् ॥ १५५ ॥
द्रावयित्वा निशायुक्ते क्षिप्तं निर्गुंडिकारसे ।
विशुद्ध्यति त्रिवारेण खुरवंगं न संशयः ॥ १५६ ॥
अम्लतक्रविनिक्षिप्तं वर्षाभूविषतिंदुभिः ।
कट्फलांबुगतं वंगं द्वितीयं परिशुद्धयति ॥ १५७ ॥
शुद्ध्यति नागो वंगो घोषो रविरातपेऽपि मुनिसंख्यं
निर्गुण्डीरससेकैस्तन्मूलरजःप्रवापैश्च ॥ १५८ ॥

वंगभस्म ।

सतालेनार्कदुग्धेन लिप्त्वा वंगदलानि च ।
बोधिचिंचात्वचःक्षारैर्दद्याल्लघुपुटानि च ॥ १५९ ॥
मर्दयित्वा चरेद्भस्म तद्रसादिषु शस्यते ॥ १६० ॥
प्रद्राव्य खर्परे वंगं षोडशांशं रसं क्षिपेत् ॥
स्वल्पस्वल्पाऽऽलकं दत्त्वा भारद्वाजस्य काष्ठतः ।
मर्दयित्वा चरेद्भस्म तद्रसादिषु शस्यते ॥ १६१ ॥
पलाशद्रवयुक्तेन वंगपत्रं प्रलेपयेत् ।
तालेन पुटितं पश्चान्म्रियते नात्र संशयः ॥ १६२ ॥
भल्लाततैलसंलिप्तं वंगं वस्त्रेण वेष्टितम् ।
चिंचापिप्पलपालाशकाष्ठाग्नौ याति पञ्चताम् ॥ १६३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बंगरसायनम् ।

बंगभस्मसमं कांतं व्योमभस्म च तत्समम् ।
मर्दयेत्कनकांभोभिर्निंबपत्ररसैरपि ॥ १६४ ॥
दाडिमस्य मयूरस्य रसेन च पृथक् पृथक् ।
भूपालावर्तभस्माथ विनिक्षिप्य समांशकम् ॥ १६५ ॥
गोमूत्रकशिलाधातुजलैः सम्यग्विमर्दयेत् ॥
ततो गुग्गुलुतोयेन मर्दयित्वा दिनाष्टकम् ॥ १६६ ॥
विशोष्य परिचूर्ण्याथ समभागेन योजयेत् ।
घृष्टं बंधुकनिर्यासैर्नाकुलीबीजचूर्णकैः ॥ १६७ ॥
ततः क्षिपेत्करण्डांतर्विधाय पटगालितम् ।
गोतक्रापिष्टरजनीसारेण सह पाययेत् ॥ १६८ ॥
चतुर्भिर्वल्लकैस्तुल्यं रम्यं बंगरसायनम् ।
निश्चितं तेन नश्यंति मेहा विंशतिभेदकाः ॥ १६९ ॥
शालयो मुद्गसूपं च नवनीतं तिलोद्भवम् ।
पटोलं तिक्ततुंडीरं तक्रं पथ्याय शस्यते ॥ १७० ॥

नागः ।

द्रुतद्रावं महाभारं छेदे कृष्णसमुज्ज्वलम् ।
पूतिगंधं बहिःकृष्णं शुद्धं सीसमतोऽन्यथा ॥ १७१ ॥
अत्युष्णं सीसकं स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ।
प्रमेहतोयदोषघ्नं दीपनं चामवातनुत् ॥ १७२ ॥

नागशुद्धिः ।

सिंदुवारजटाकांतीहरिद्राचूर्णकं क्षिपेत् ।
द्रुते नागेऽथ निर्गुंड्यास्त्रिवारं निक्षिपेद्रसे ॥ १७३ ॥
नागः शुद्धो भवेदेवं मूर्च्छास्फोटादिनाचरेत् ॥ १७४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नागभस्म ।

तिर्यगाकारचुल्यां तु तिर्यग्वक्रघटं न्यसेत् ।
तं च वक्रं विना सर्वं गोपयेद्यत्नतो मृदा ॥
अष्टयंत्राभिधे तस्मिन्यंत्रे सीसं विनिक्षिपेत् ॥ १७५
पलविंशातिकं नागमधस्तीव्रानलं क्षिपेत् ।
द्रुते नागे क्षिपेत्सूतं शुद्धं कर्षमितं शुभम् ॥ १७६ ॥
घर्षयित्वा क्षिपेत्क्षारमेकैकं हि पलं पलम् ।
अर्जुनस्याक्षवृक्षस्य महाराजगिरेरपि ॥ १७७ ॥
दाडिमस्य मयूरस्य क्षिप्त्वा क्षारं पृथक्पृथक् ।
एकविंशतिरात्राणि पचेत्तीव्रेण वह्निना ।
विघट्टयन्दृढं दोर्भ्यां लोहदर्व्या प्रयत्नतः ॥ १७८ ॥
रक्तं तज्जायते भस्म कपोतच्छायमेव वा ।
नागं दोषविनिर्मुक्तं जायतेऽतिरसायनम् ॥ १७९ ॥
हतमुत्थापितं सीसं दशवारेण सिध्यति ।
तन्मृतं सीसकं सर्वदोषमुक्तं रसायनम् ॥ १८० ॥
अश्वत्थचिंचात्वग्भस्म नागस्य चतुरंशतः ।
क्षिपेन्नागं पचेत्पात्रे चालयेल्लोहचाटुना ॥ १८१ ॥
यावद्भस्म तदुद्धृत्य भस्मतुल्या मनःशिला ।
जंबीरैरारनालैर्वा पिष्ट्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत् ॥ १८२ ॥
स्वांगशीतं पुनः पिष्ट्वा विंशत्यंशशिलायुतम् ।
अम्लेनैव तु यामैकं पूर्ववत्पाचयेत्पुटे ।
एवं षष्टिपुटैः पक्वो नागः स्यात्सुनिरुत्थकः ॥ १८
शिलया रविदुग्धेन नागपत्राणि लेपयेत् ।
मारयेत्पुटयोगेन निरुत्थं जायते तथा ॥ १८४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नागरसायनम् ।

एवं नागोद्भवं भस्म ताप्यभस्मार्धभागिकम् ॥ १८५ ॥
पादं पादं क्षिपेद्भस्म शुल्बस्य विमलस्य च ।
कांताभ्रसत्त्वयोश्चापि स्फटिकस्य पृथक् पृथक् ॥१८६॥
सर्वमेकत्र संचूर्ण्य पुटेत्त्रिफलवारिणा ।
त्रिंशद्वनगिरिण्डैश्च त्रिंशद्वारं विचूर्ण्य च ॥ १८७ ॥
व्योषवेल्लकचूर्णैश्च समांशैः सह मेलयेत् ॥ १८८ ॥
मध्वाज्यसहितं हंति प्रलीढं वल्लमात्रया ।
अशीतिवातजान्रोगान्धनुर्वातं विशेषतः ॥ १८९ ॥
कफरोगानशेषांश्च मूत्ररोगांश्च सर्वशः ।
श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं श्वयथुं शीतकज्वरम् ॥ १९० ॥
ग्रहणीमामदोषं च वह्निमांद्यं सुदुर्जयम् ।
सर्वानुदकदोषांश्च तत्तद्रोगानुपानतः ॥ १९१ ॥

रीति-पित्तल-शोधनम् ।

रीतिका काकतुंडी च द्विविधं पित्तलं भवेत् ।
संतप्ता कांजिके क्षिप्ता ताम्राभा रीतिका मता ।
एवं या जायते कृष्णा काकतुंडीति सा मता ॥ १९२ ॥
रीतिस्तिक्तरसा रूक्षा जंतुघ्नी सास्रपित्तनुत ।
कृमिकुष्ठहरा योगात्सोष्णवीर्या च शीतला ॥ १९३ ॥
काकतुंडी गतस्नेहा तिक्तोष्णा कफपित्तनुत् ।
यकृत्प्लीहहरा शीतवीर्या च परिकीर्तिता ॥ १९४ ॥
गुर्वी मृद्वी च पीताभा सारांगी ताडनक्षमा ।
सुस्निग्धा मसृणांगी च रीतिरेतादृशा शुभा ॥ १९५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाण्डुपीता खरा रूक्षा बर्बराऽताडनक्षमा ।
पूतिगन्धा तथा लघ्वी रीतिर्नेष्टा रसादिषु ॥ १९६ ॥
तप्त्वा क्षिप्त्वा च निर्गुंडीरसे श्यामारजोन्विते ।
पञ्चवारेण संशुद्धिं रीतिरायाति निश्चितम् ॥ १९७

पित्तलभस्म ।

निंबूरसशिलागंधवेष्टिता पुटिताऽष्टधा
रीतिरायाति भस्मत्वं ततो योज्या यथायथम् ।
ताम्रवन्मारणं तस्याः कृत्वा सर्वत्र योजयेत् ॥ १९८

पित्तलरसायनम् ।

मृतारकूटकं कांतं व्योमसत्त्वं च मारितम् ॥ १९९
त्रयं समांशकं तुल्यव्योषजंतुघ्नसंयुतम् ।
ब्रह्मबीजाजमोदाऽग्निभल्लाततिलसंयुतम् ॥ २०० ॥
सेवितं निष्कमात्रं हि जंतुघ्नं कुष्ठनाशनम् ।
विशेषाच्छ्वेतकुष्ठघ्नं दीपनं पाचनं हितम् ॥ २०१ ॥

पित्तलद्रुतिः ।

सुवर्णरीतिकाचूर्णं भक्षितं वेष्टितं पुनः ।
छागेन कृष्णवर्णेन मत्तेन तरुणेन च ॥ २०२ ॥
तल्लिप्तं खर्परे दग्धं द्रुतिं मुञ्चति शोभनाम् ॥ २०३
चतुर्दशलसद्वर्णसुवर्णसदृशच्छविः ।
देहलोहकरी प्रोक्ता युक्ता रसरसायने ॥ २०४ ॥

घोषः ।

अष्टभागेन ताम्रेण द्विभागखुरकेण च ।
विद्रुतेन भवेत्कांस्यं तत्सौराष्ट्रभवं शुभम् ॥ २०५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीक्ष्णशब्दं मृदु स्निग्धमीषच्छ्यामलशुभ्रकम् ।
निर्मलं दाहरक्तं च षोढा कांस्यं प्रशस्यते ॥ २०६ ॥
तत्पीतं दहने ताम्रं खरं रूक्षं घनासहम् ।
मर्दनादागतज्योतिः सप्तधा कांस्यमुत्सृजेत् ॥ २०७ ॥
कांस्यं लघु च तिक्तोष्णं लेखनं दृक्प्रसादनम् ।
कृमिकुष्ठहरं वातपित्तघ्नं दीपनं हितम ॥ २०८ ॥
घृतमेकं विना चान्यत्सर्वं कांस्यगतं नृणाम् ।
भुक्तमारोग्यसुखदं हितं सात्म्यकरं तथा ॥ २०९ ॥
तप्तं कांस्यं गवां मूत्रे वापितं परिशुध्यति ।
म्रियते गंधतालाभ्यां निरुत्थं पंचभिः पुटैः ॥ २१० ॥
त्रिक्षारं पञ्चलवणं सप्तधाऽम्लेन भावयेत् ॥
कांस्याऽऽरकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत् ।
रुद्ध्वा गजपुटे पक्वं शुद्धभस्मत्वमाप्नुयात् ॥ २११ ॥

वर्तलोहं—जर्मनसील्वरधातुः ।

कांस्यार्करीतिलोहाऽहिजातं तद्वर्तलोहकम् ।
तदेव पंचलोहाख्यं लोहविद्भिरुदाहृतम् ॥ २१२ ॥
हिमाम्लं कटुकं रूक्षं कफपित्तविनाशनम् ।
रुच्यं त्वच्यं कृमिघ्नं च नेत्र्यं मलविशोधनम् ॥२१३॥
तद्भाण्डे साधितं सर्वमन्नव्यंजनसूपकम् ।
अम्लेन वर्जितं चातिदीपनं पाचनं हितम् ॥ २१४ ॥
द्रुतमश्वजले क्षिप्तं वर्तलोहं विशुध्यति ॥ २१५ ॥
म्रियते गंधतालाभ्यां पुटितं वर्तलोहकम् ।
तेषु तेष्विह योगेषु योजनीयं यथाविधि ॥ २१६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वखनिजपदार्थानां पारदव्यवहार्य्यतासम्पादनावश्यकता ।

जातिमद्भिर्विशुद्धैश्च विधिना परिसाधितैः ।
रसोपरसलोहाद्यैः सूतः सिध्यति नान्यथा ॥ २१७॥

रत्नानि लोहानि वराटशुक्ति-
पाषाणजातं खुरशृंगशल्यम् ।
महारसाद्येषु कठोरदेहं
भस्मीकृतं स्यात्खलु सूतयोग्यम् ॥ २१८॥

भूनागसत्त्वस्य परमावश्यकता ।

वज्राणां द्रावणार्थाय सत्त्वं भूनागजं ब्रुवे ।
तदेव परमं तेजः सूतराजेंद्रवज्रयोः ॥ २१९ ॥

भूनागसत्त्वम् ।

धौतभूनागसंभूतं मर्दयेद्भृंगजद्रवैः ।
निंबूद्रवैश्च निर्गुंड्याः स्वरसैस्त्रिदिनं पृथक् ॥ २२०॥
तद्द्रावणगणोपेतं संमर्द्य वटकीकृतम् ।
निरुध्य दृढमूषायां द्विदण्डं प्रधमेद् दृढम् ॥ २२१॥
स्वतःशीतं समाहृत्य पट्टके विनिवेश्य तत् ।
खकान् राजिकातुल्यान्नेणूनातिभरान्वितान् ।
द्वादशांशार्कसंयुक्तान्धमित्वा खकान्हरेत् ॥ २२२॥
प्रक्षाल्य खकानाशु समादाय प्रयत्नतः ।
वज्रादिद्रावणं तेन प्रकुर्वीत यथेप्सितम् ॥ २२३॥
खरसत्त्वमिदं प्रोक्तं रसायनमनुत्तमम् ।
द्वित्रिमूषासु चैकस्यां सत्त्वं भवति निश्चितम् ॥ २२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भुजंगमानुपादाय चतुष्प्रस्थसमन्वितान् ।
सुवर्णरूप्यताम्रायस्कांतसंभूतिभूमिजान् ॥ २२५ ॥
प्रक्षाल्य रजनीतोयैः शीतलैश्च जलैरपि ॥ २२६ ॥
उपोषितं मयूरं वा शूरं वा चरणायुधम् ।
क्रमेण चारयित्वाथ तद्विषः समुपाहरेत् ॥ २२७ ॥
क्षाराम्लैः सह संपेष्य विशोष्य च खरातपे ।
ततः खर्परके क्षिप्त्वा भर्जयित्वा मषीं चरेत् ॥ २२८ ॥
मषीं द्रावणवर्गेण संयुक्तां संप्रमर्दिताम् ।
निरुध्य कोष्ठिकामध्ये प्रधमेद्घटिकाद्वयम् ।
शीतलीभूतमूषायाः खोटमाहृत्य पेषयेत् ॥ २२९ ॥
प्रक्षाल्य खकानाशु समादाय प्रयत्नतः ॥
सुवर्णमानवद् ध्मात्वा खं कृत्वा नियोजयेत् ॥ २३० ॥

भूनागमुद्रिका ।

भूनागोद्भवसत्त्वमुत्तममिदं श्रीसोमदेवोदितं
दत्तं पादमितं द्विशाणकनकेनैकं गतेनोर्मिकाम् ।
तद्धौतांबुविलेपितं स्थिरचरोद्भूतं विषं नेत्ररुक्
शूलं मूलगदं च कर्णजरुजो हन्यात्प्रसूतिग्रहम् ॥ २३१ ॥

तैलपातनविधिः ।

मूलान्युत्तरवारुण्या जर्जरीकृत्य कांजिके ।
क्षिपेदंकोल्लबीजानां पेषिकां जर्जरीकृताम् ॥
तत्तैलं घृतवत्स्त्यानं ग्राह्यं तत्तु यथाविधि ॥ २३२ ॥
संपेष्योत्तरवारुण्या पेटकार्या दलान्यथ ॥ २३३ ॥
कांजिकेन ततस्तेन कल्केन परिमर्दयेत् ॥ २३४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रजश्चांकोल्लबीजानां तद्बध्वा विरलांबरे ।
तद्विलंब्यातपे तीव्रे तस्याधश्चषकं न्यसेत् ।
तस्मिन्निपतितं तैलमादेयं श्वित्रनाशनम् ॥ २३५ ॥
अंकोल्लबीजसंभूतं चूर्णं संमर्द्य कांजिकैः ॥
एकरात्रोषितं तत्तु पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥ २३६
स्वेदयेत्कंदुके यंत्रे घटिकाद्वितयं ततः ।
तां च पिण्डीं दृढे वस्त्रे बद्ध्वा निष्पीड्य काष्ठतः ॥२३७
अधःपात्रस्थितं तैलं समाहृत्य नियोजयेत् ।
एवं कंदुकयंत्रेण सर्वतैलान्युपाहरेत् ॥ २३८ ॥
अंकोल्लस्यापि तैलं स्यात्काकतुंड्या समूलया ।
बाकुचीदेवदाल्योश्च कर्कोटीमूलतो भवेत् ॥ २३९ ॥
अपामार्गकषायेण तैलं स्याद्विषमुष्टिजम् ।
मूलक्वाथैः कुमार्याश्च तैलं जेपालकं हरेत् ॥ २४०
कृष्णायाः काकतुंड्याश्च बीजचूर्णानि कारयेत्॥२४१
कांतपाषाणचूर्णं च एकीकृत्य निरोधयेत् ।
धान्यराशिगतं पश्चादुद्धृत्य तैलमाहरेत् ॥ २४२ ॥
इति श्रीवाग्भटाचार्य विरचिते रसरत्नसमुच्चये पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

शिष्योपनयनम् ।

क्रमयुक्तशास्त्रम् ।

रसशास्त्राणि सर्वाणि समालोच्य यथाक्रमम् ।
साधकानां हितार्थाय प्रकटीक्रियतेऽधुना ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न क्रमेण विना शास्त्रं न शास्त्रेण विना क्रमः ।
शास्त्रं क्रमयुतं ज्ञात्वा यः करोति स सिद्धिभाक् ॥ २ ॥

रसविद्यागुरुः ।

आचार्यो ज्ञानवान्दक्षो रसशास्त्रविशारदः ।
मंत्रसिद्धो महावीरो निश्चलः शिववत्सलः ॥ ३ ॥
देवीभक्तः सदा धीरो देवतायागतत्परः ।
सर्वाम्नायविशेषज्ञः कुशलो रसकर्मणि ।
एवं लक्षणसंयुक्तो रसविद्यागुरुर्भवेत् ॥ ४ ॥

शिष्यगुणाः ।

गुरुभक्ताः सदाचाराः सत्यवंतो दृढव्रताः ॥ ५ ॥
निरालस्याः स्वधर्मज्ञाः सदाऽऽज्ञापरिपालकाः ।
दंभमात्सर्यनिर्मुक्ताः कुलाऽऽचारेषु दीक्षिताः ॥ ६ ॥
अत्यंतसाधकाः शांता मंत्राऽऽराधनतत्पराः ।
इत्येवं लक्षणैर्युक्ताः शिष्याः स्युः सूतसिद्धये ॥ ७ ॥

अनुचरगुणाः ।

सहायाः सोद्यमास्तत्र यथा शिष्यास्ततोऽधिकाः ।
कुलीनाः स्वामिभक्ताश्च कर्तव्या रसकर्मणि ॥ ८ ॥

अयोग्यशिष्याः ।

नास्तिका ये दुराचाराश्चुंबका गुरुतोऽपरात् ।
विद्यां ग्रहीतुमिच्छंति चौर्यच्छद्मखलोत्सवात् ॥ ९ ॥
न तेषां सिध्यते किंचिन्मणिमंत्रौषधादिकम् ।
कुर्वंति यदि मोहेन नाशयंति स्वकं धनम् ॥ १० ॥
इह लोके सुखं नास्ति परलोके तथैव च ।
तस्माद्भक्तिबलादेव संतुष्यति यदा गुरुः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदा शिष्येण सा ग्राह्या रसविद्याऽत्मसिद्धये ।
हस्तमस्तकयोगेन वरं लब्ध्वा सुसाधयेत् ॥ १२ ॥

रससाधनरसशालारसमण्डपाः ।

आतंकरहिते देशे धर्मराज्ये मनोरमे ।
उमामहेश्वरोपेते समृद्धे नगरे शुभे ।
कर्तव्यं साधनं तत्र रसराजस्य धीमता ॥ १३॥
अत्यंतोपवने रम्ये चतुर्द्वारोपशोभिते ॥ १४ ॥
तत्र शाला प्रकर्तव्या सुविस्तीर्णा मनोरमा ।
सम्यग्वातायनोपेता दिव्यचित्रैर्विचित्रिता ॥ १५ ॥
तत्समीपे समे दीप्ते कर्तव्यं रसमण्डपम् ।
अतिगुप्तं सुविस्तीर्णं कपाटार्गलशोभितम् ॥ १६ ॥
ध्वजछत्रवितानाढ्यं पुष्पमालाविलंबितम् ।
भेरीकाहलघंटादिशृङ्गीनादविनादितम् ॥ १७ ॥
भूः समा तत्र कर्तव्या सुदृढा दर्पणोपमा ।
तन्मध्ये वेदिका रम्या कर्तव्या लक्षणान्विता ॥ १८ ॥

रसलिंगस्थापनादि ।

निष्कत्रयं हेमपत्रं रसेंद्रं नवनिष्ककम् ।
अम्लेन मर्दयेद्यामं तेन लिंगं तु कारयेत् ॥ १९ ॥
दोलायंत्रे सारनाले जंबीरस्थं दिनं पचेत् ।
तल्लिंगं पूजयेत्तत्र सुशुभैरुपचारकैः ॥ २० ॥
लिंगकोटिसहस्रस्य यत्फलं सम्यगर्चनात् ।
तत्फलं कोटिगुणितं रसलिंगार्चनाद्भवेत् ॥ २१ ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि गोहत्याश्चायुतानि हि ।
तत्क्षणाद्विलयं यांति रसलिंगस्य दर्शनात् ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्पर्शनात्प्राप्यते मुक्तिरिति सत्यं शिवोदितम् ॥ २३ ॥
आग्नेय्यां श्रीअघोरेण मंत्रराजेन चार्चयेत् ।
अष्टादशभुजं शुभ्रं पंचवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
प्रेतारूढं नीलकंठं रसलिंगं विचिन्तयेत् ॥ २४ ॥
तस्योत्संगे महादेवीमेकवक्त्रां चतुर्भुजाम् ।
अक्षमालांकुशं दक्षे वामे पाशाभयं शुभम् ॥ २५ ॥
दधतीं तप्तहेमाभां पीतवस्त्रां विभावयेत् ॥ २६ ॥
"वाङ्मयी श्रीः कामराजशक्तिबीजं रसाङ्कुशा ।
यैः समा द्वादशांशैव ज्ञेया विद्या रसाङ्कुशा " ॥ २७ ॥
अनया पूजयेद्देवीं गंधपुष्पाक्षतादिभिः ।
नंदीभृंगीमहाकालकुलीरान्पूर्वदिक्क्रमात् ।
पूजयेन्नाममंत्रैश्च प्रणवादिनमोन्तकैः ॥ २८ ॥
एवं नित्यार्चनं तत्र कर्तव्यं रससिद्धये ॥ २९ ॥

कुंभस्थापनादिशिष्य दीक्षादानविधिः ।

रसविद्या शिवेनोक्ता दातव्या साधकाय वै ।
यथोक्तेन विधानेन गुरुणा मुदितात्मना ॥ ३० ॥
सुमुहूर्ते सुनक्षत्रे चंद्रताराबलान्विते ।
कलशं तोयसंपूर्णं हेमरत्नफलैर्युतम् ॥ ३१ ॥
स्थापयेद्रसलिंगाग्रे दिव्यवस्त्रेण वेष्टितम् ।
गंधपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैश्च सुपूजयेत् ॥ ३२ ॥
पूजांते हवनं कुर्याद्योनिकुंडे सुलक्षणे ।
तिलाज्यैः पायसैः पुष्पैः शतपुष्पादिकैः पृथक् ॥ ३३ ॥
अघोरेण रसांकुश्या होमांते शिष्यमाह्वयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कालिनी शक्तिसंयुक्ता रससिद्धिपरायणा ॥ ३४ ॥
यस्यास्तु कुंचिताः केशाः श्यामा या पद्मलोचना ।
सुरूपा तरुणी भिन्ना विस्तीर्णजघना शुभा ॥ ३५ ॥
संकीर्णहृदया पीनस्तनभारेण नम्रिता ।
चुंबनालिंगनस्पर्शकोमला मृदुभाषिणी ॥ ३६ ॥
अश्वत्थपत्रसदृशयोनिदेशसुशोभिता ।
कृष्णपक्षे पुष्पवती सा नारी कालिनी स्मृता ॥ ३७ ॥
रसबंधे प्रयोगे च उत्तमा सा रसायने ।
तदभावे सुरूपा तु या काचित्तरुणाङ्गना ॥ ३८ ॥
तस्या देयं त्रिसप्ताहं गंधकं घृतसंयुतम् ।
कर्षैकैकं प्रभाते तु सा भवेत्कालिनीसमा ॥ ३९ ॥
एवं शक्तियुतो योऽसौ दीक्षयेत्तं गुरूत्तमः ।
सुस्नातमभिषिंचेत मंत्रेण कलशोदकैः ।
अघोरामंकुशीं विद्यां दद्याच्छिष्याय सद्गुरुः ॥ ४० ॥
यथाशक्त्या सुशिष्येण दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
अथाज्ञया गुरोर्मंत्रं लक्षं लक्षं पृथग्जपेत् ॥ ४१ ॥
अनया पूजयेद्देवीमिमां विद्यां रसांकुशाम् ।
दशांशेन हुनेत्कुंडे त्रिकोणे हस्तमात्रके ।
जातिपुष्पं त्रिमध्वक्तं पूर्णांते कन्यकार्चनम् ॥ ४२ ॥

रससिद्ध्यर्हसंग्रहणीयपदार्थ
तत्पूजनादि ।

कृत्वाथ प्रविशेच्छालां शुद्धां लिप्तां सवेदिकाम् ॥ ४३
षट्कोणं मण्डलं तत्र सिंदूरेण द्विहस्तकम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेदिकायां लिखेत्सम्यक् तद्बहिश्चाष्टपत्रकम् ।
कमलं चतुरस्रं च चतुर्द्वारैः सुशोभितम् ॥ ४४ ॥
कर्णिकायां न्यसेत्खल्वं लोहजं स्वर्णलेखितम् ।
तन्मध्ये रसराजं तु पलानां शतमात्रकम् ॥ ४५ ॥
पंचाशत्पंचविंशद्वा पूजयेद्रसलिंगवत् ॥ ४६ ॥
वज्रवैक्रान्तवज्राभ्रकान्तपाषाणटंकणम् ।
भूनागे शक्तयश्चैताः षट्पत्रे पूजयेत्क्रमात् ॥ ४७ ॥
गन्धतालककासीलशिलाकंकुष्ठभूषणम् ।
राजावर्तो गैरिकं च ख्याता उपरसा अमी ।
पूज्या अष्टदले चैते पूर्वादीशानगं क्रमात् ॥ ४८ ॥
रसकं विमला ताप्यं चपला तुत्थमंजनम् ।
हिंगूलं सस्यकं चैव ख्याता एते महारसाः ।
पूर्वादीशानपर्यंतं पत्राग्रेषु प्रपूजयेत् ॥ ४९ ॥
पूर्वद्वारे स्वर्णरौप्ये दक्षिणे ताम्रसीसके ॥ ५० ॥
पश्चिमे बंगकान्तौ च उत्तरे मुण्डतीक्ष्णके ।
सर्वमेतदघोरेण पूजयेदंकुशान्वितम् ॥ ५१ ॥
बिडं कांजिकयंत्राणि क्षारमृल्लवणानि च ।
कोष्ठी मूषा वंकनाली तुषांगारवनोपलाः ॥ ५२ ॥
भस्त्रिका दण्डिकानेका शिला खल्वान्युलूखलम् ।
स्वर्णकारोपकरणं समस्ततुलनानि च ॥ ५३ ॥
मत्काष्ठताम्रलोहोत्थपात्राणि विविधानि च ।
दिव्यौषधीनां वर्गाश्च रंजकस्नेहनानि च ॥ ५४ ॥
एतानि द्वारबाह्ये तु मूलमंत्रेण पूजयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाङ्मायां ह्रीं ततः क्षें च क्ष्मश्च पञ्चाक्षरो मनुः ।
अनेन मूलमंत्रेण भैरवं तत्र पूजयेत् ॥ ५५ ॥

रससिद्धीश्वरब्राह्मणादीनां पूजनम् ।

सर्वेषां रससिद्धानां नाम संकीर्तयेत्तदा ॥ ५६ ॥
व्यालाचार्यश्चंद्रसेनः सुबुद्धिर्नरवाहनः ।
नागार्जुनो रत्नघोषः सुरानंदो यशोधनः ॥ ५७ ॥
इंद्रधूमश्च मांडव्यश्चर्पटी सूरसेनकः ।
आगमो नागबुद्धिश्च खण्डः कापालिको मतः ॥ ५८ ॥
कामारिस्तांत्रिकः शंभुर्लंको लंपकशारदौ ।
बाणासुरो मुनिश्रेष्ठो गोविंदः कपिलो बलिः ॥ ५९ ॥
एते सर्वे तु राजेन्द्रा रससिद्धा महाबलाः ।
चरंति सर्वलोकेषु नित्या भोगपरायणाः ॥ ६० ॥
सप्तविंशतिसंख्याका रससिद्धिप्रदायकाः ।
वंद्याः पूज्याः प्रयत्नेन ततः कुर्याद्रसार्चनम् ॥ ६१ ॥
हर्षयन्द्विजदेवानां तर्पयेदिष्टदेवताः ।
कुमारीयोगिनीयोगीश्वरान्मेलकसाधकान् ॥ ६२ ॥
तर्पयेत्पूजयेद्भक्त्या यथाशक्त्यनुसारतः ॥ ६३ ॥
इत्येवं सर्वसंभारयुक्तं कुर्याद्रसोत्सवम् ।
सर्वविघ्नप्रशांत्यर्थं सर्वेप्सितफलप्रदम् ॥ ६४ ॥
अन्यथा यो विमूढात्मा मंत्रदीक्षाक्रमाद्विना ।
कर्तुमिच्छति सूतस्य साधनं गुरुवर्जितः ॥ ६५ ॥
नासौ सिद्धिमवाप्नोति यत्नकोटिशतैरपि ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रोक्तां कारयेत्क्रियाम् ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पारद सिद्धिकर्तृयोग्यता पारद सिद्धि करणे ।

सम्यक्साधनसोद्यमा गुरुयुता राजाज्ञयाऽलंकृता
नानाकर्मपराङ्मुखा रसपराश्चाढ्या जनैश्चार्थिताः ।
मात्रायंत्रसुपाककर्मकुशलाः सर्वौषधे कोविदा-
स्तेषां सिध्यति नान्यथा विधिबलाच्छ्रीपारदः पारदः ६७
रसशास्त्रं प्रदातव्यं विप्राणां धर्महेतवे ।
राज्ञे वैश्याय वृद्ध्यर्थं दास्यार्थमितरस्य च ॥ ६८ ॥
गुरौ तुष्टे शिवस्तुष्येच्छिवे तुष्टे रसस्तथा ।
रसे तुष्टे क्रियाः सर्वाः सिध्यंत्येव न संशयः ॥ ६९ ॥
रसविद्या दृढं गोप्या मातुर्गुह्यमिव ध्रुवम् ।
भवेद्वीर्यवती गुप्ता निर्वीर्या च प्रकाशनात् ॥ ७० ॥
रोगिणां बहुभिर्ज्ञातं भवेन्निर्वीर्यमौषधम् ।
न रोगिविदितं कार्यं बहुभिर्विदितं तथा ॥ ७१ ॥
इतिश्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रससमुच्चये षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

रसशाला ।

रसशालां प्रकुर्वीत सर्वबाधाविवर्जिताम् ।
सर्वौषधमये देशे रम्ये कूपसमन्विते ॥ १ ॥
यक्षत्र्यक्षां सहस्राक्षां दिग्विभागे सुशोभने ।
नानोपकरणोपेतां प्राकारेण सुशोभिताम् ॥ २ ॥
शालायाः पूर्वदिग्भागे स्थापयेद्रसभैरवम् ।
वह्निकर्माणि चाग्नेये याम्ये पाषाणकर्म च ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैर्ऋत्ये शस्त्रकर्माणि वारुणे क्षालनादिकम् ।
शोषणं वायुकोणे च वेधकर्मोत्तरे तथा ॥ ४ ॥
स्थापनं सिद्धवस्तूनां प्रकुर्यादीशकोणके ।
पदार्थसंग्रहः कार्यो रससाधनहेतुकः ॥ ५ ॥

रससाधनीयपदार्थाः ।

सत्त्वपातनकोष्ठीं च सुराकोष्ठीं सुशोभनाम् ।
भूमिकोष्ठीं चलत्कोष्ठीं जलद्रोण्योऽप्यनेकशः ॥ ६ ॥
भस्त्रिकायुगलं तद्वन्नालिके पङ्कलोहयोः ।
स्वर्णायोघोषशुल्बाश्मकुंड्यश्चर्मकृतां तथा ॥ ७ ॥
करणानि विचित्राणि द्रव्याण्यपि समाहरेत् ।
कण्डणीपेषणीखल्वाद्रोणीरूपाश्च वर्तुलाः ॥ ८ ॥
आयसास्तप्तखल्वाश्च मर्दकाश्च तथाविधाः ॥ ९ ॥
सूक्ष्मच्छिद्रसहस्राढ्या द्रव्यगालनहेतवे ।
चालनी च कटत्राणि शलाकाऽहिश्च कुंडली ॥ १०
चालनी त्रिविधा प्रोक्ता तत्स्वरूपं च कथ्यते ।
वैणवीभिः शलाकाभिर्निर्मिता ग्रथिता गुणैः ।
कीर्तिता सा सदा स्थूलद्रव्याणां गालने हिता ॥ ११
चूर्णचालनहेतोश्च चालन्यन्यापि वंशजा ।
कर्णिकारस्य शाल्मल्या हरिजातस्य कंबया ।
चतुरंगुलविस्तारयुक्तया निर्मिता शुभा ॥ १२ ॥
कुण्डल्यरत्निविस्तारा छागचर्माभिवेष्टिता ॥ १३ ॥
वाजिवालांबरानद्धतला चालनिका परा ।
तया प्रचालनं कुर्याद्धर्तुं सूक्ष्मतरं रजः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मूषामृत्तुषकार्पासवनोपलकपिष्टकम् ।
त्रिविधं भेषजं धातुजीवमूलमयं तथा ॥ १५ ॥
शिखित्रा गौवरं चैव शर्करा च सितोपला ।
शिखित्रा पावकोच्छिष्टा अंगारा कोकिला मताः ।
कोकिलाश्चेतितांगारा निर्वाणाः पयसा विना ॥ १६ ॥
पिष्टकं छगणं छाणसुपलं चोत्पलं तथा ।
गिरिण्डोपलसाठी च संशुष्कच्छगणाभिधाः ॥ १७ ॥
काचायोमृद्वराटानां कूपिका चषकानि च ॥ १८ ॥
कूपिका कुपिका सिद्धा गोला चैव गिरिण्डका ।
चषकं च कटोरी च वाटिका खारिका तथा ।
कञ्चोली ग्राहिका चेति नामान्येकार्थकानि हि ॥ १९ ॥
शूर्पादिवेणुपात्राणि क्षुद्रा क्षिप्राश्च शंखिकाः ।
क्षुरप्राश्च तथा पाक्यो यच्चान्यत्तत्र युज्यते ॥२०॥
पालिका कर्णिका चैव शाकच्छेदनशस्त्रकाः ।
शालासंमार्जनाद्यं हि रसपाकांतकर्म यत् ॥ २१ ॥
तत्रोपयोगि यच्चान्यत्तत्सर्वं परविद्यया ।
श्रीरसांकुशया सर्वं मंत्रयित्वा समर्चयेत् ।
अन्यथा तद्गतं तेजः परिगृह्णंति भैरवाः ॥ २२ ॥

रसक्रियायां कीदृशा वैद्या अन्ये वा नियोज्याः

रससंचिन्तका वैद्या निघंटुज्ञाश्च वार्तिकाः ।
सर्वदेशजभाषाज्ञाः संग्राह्यास्तेऽपि साधकैः ॥ २३ ॥
रसपाकावसानं हि सदाऽघोरं च जापयेत् ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोद्यमाः शुचयः शूरा बलिष्ठाः परिचारकाः ॥ २५
धर्मिष्ठः सत्यवाग्विद्वाञ् छिवकेशवपूजकः ।
सदयः पद्महस्तश्च संयोज्यो रसवैद्यके ।
पताकाकुंभपाथोजमत्स्यचापांकपाणिकः ॥ २६ ॥
अनामाधस्थरेखांकः सस्यादमृतहस्तवान् ॥ २७ ॥
अदेशिकः कृपामुक्तो लुब्धो गुरुविवर्जितः ।
कृष्णरेखाकरो वैद्यो दग्धहस्तः स उच्यते ॥ २८ ॥
भूतनिग्रहमंत्रज्ञास्ते योज्या निधिसाधने ।
बलिष्ठाः सत्यवन्तश्च रक्ताक्षाः कृष्णविग्रहाः ॥
भूतत्रासनविद्याश्च ते योज्या बलिसाधने ॥ २९ ॥
निर्लोभाः सत्यवक्तारो देवब्राह्मणपूजकाः ।
यमिनः पथ्यभोक्तारो योजनीया रसायने ॥ ३० ॥
धनवंतो वदान्याश्च सर्वोपस्करसंयुताः ।
गुरुवाक्यरता नित्यं धातुवादेषु ते शुभाः ॥ ३१ ॥
तत्तदौषधनामज्ञाः शुचयो वञ्चनोज्झिताः ।
नानाविषयभाषाज्ञास्ते मता भेषजाहृतौ ॥ ३२ ॥
शुचीनां सत्यवाक्यानामास्तिकानां मनस्विनाम् ।
संदेहोज्झितचित्तानां रसः सिध्यति सर्वदा ॥ ३३ ॥
दशाष्टक्रियया सिद्धे रसेऽसौ साधकोत्तमः ।
महारसोयमित्युक्त्वा सेवतान्यत्र तं रसम् ॥ ३४ ॥
रससिद्धो भवेन्मर्त्यो दाता भोक्ता न याचकः ।
जरामुक्तो जगत्पूज्यो दिव्यकांतिः सदा सुखी ॥ ३५

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये सप्तमोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्टमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

कथ्यतेसोमदेवेन मुग्धवैद्यप्रबुद्धये ।
परिभाषा रसेंद्रस्य शास्त्रैः सिद्धैश्च भाषिता ॥ १ ॥
अर्धं सिद्धरसस्य, तैलघृतयोर्लेहस्य भागोष्टमः
संसिद्धाखिललोहचूर्णवटकादीनां तथा सप्तमः ।
यो दीयेत भिषग्वराय गदिभिर्निर्दिश्य धन्वंतरिं
सर्वाऽऽरोग्यसुखाप्तये निगदितो भागः स धन्वंतरेः ॥२॥
भैषज्यक्रीणितद्रव्यभागोप्येकादशो हि यः ।
वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स उच्यते ॥ ३ ॥
प्रगृह्याऽधिकरुद्रांशं योऽसमीचीनमौषधम् ।
दापयेल्लुब्धधीर्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ४ ॥
धातुभिर्गंधकाद्यैश्च निर्द्रवैर्मर्दितो रसः ।
सुश्लक्ष्णः कज्जलाभोऽसौ कज्जलीत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
सद्रवा मर्दिता सैव रसपंक इति स्मृतः ॥ ६ ॥

अर्कांशतुल्याद्रसतोऽथ गंधा-
न्निष्कार्धतुल्यात्कुटितोऽभिखल्वे ॥
अर्कातपे तीव्रतरे विमर्द्या
पिष्टीभवेत्सा नवनीतरूपा ॥ ७ ॥

खल्वे विमर्द्य गंधेन दुग्धेन सह पारदम् ।
पेषणात्पिष्टतां याति सा पिष्टीति मता परैः ॥ ८ ॥
चतुर्थांशसुवर्णेन रसेन कृतपिष्टिका ।
भवेत्पातनपिष्टी सा रसस्योत्तमसिद्धिदा ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रूप्यं वा जातरूपं वा रसगंधादिभिर्हतम् ।
समुत्थितं च बहुशः सा कृष्टी हेमतारयोः ॥ १०॥
कृष्टीं क्षिपेत्सुवर्णांतर्न वर्णो हीयते तया ।
स्वर्णकृष्ट्या कृतं बीजं रसस्य परिरंजनम् ॥ ११ ॥
ताम्रं तीक्ष्णसमायुक्तं द्रुतं निक्षिप्य भूरिशः ।
सगंधलकुचद्रावे निर्गतं वरलोहकम् ॥ १२ ॥
तेन रक्तीकृतं स्वर्णं हेमरक्तीत्युदाहृतम् ।
निक्षिप्ता सा द्रुते स्वर्णे वर्णोत्कर्षविधायिनी ॥ १३॥
तारस्य रंजनी चापि बीजरागविधायिनी ।
एवमेव प्रकर्तव्याताररक्ती मनोहरा ।
रंजनी खलु रूप्यस्य बीजानामपि रंजिनी ॥ १४ ॥

मृतेन वा बद्धरसेन वाऽन्य–
ल्लोहेन वा साधितमन्यलोहम् ।
सितं च पीतत्वमुपागतं त–
द्दलं हि चंद्रानलयोः प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

आवासकृतबद्धेन रसेन सह योजितम् ।
साधितं वाऽन्यलोहेन सितं पीतं च तद्दलम् ॥ १६॥
माक्षिकेण हतं ताम्रं दशवारं समुत्थितम् ।
तद्वद्विशुद्धनागं हि द्वितयं तच्चतुष्पलम् ॥ १७ ॥
नीलांजनहतं भूयः सप्तवारं समुत्थितम् ।
इति संशुद्धमेतद्धि शुल्बनागं प्रकीर्त्यते ॥ १८ ॥
साधितस्तेन सूतेंद्रो वदने विधृतो नृणाम् ।
निहन्ति मासमात्रेण मेहव्यूहं विशेषतः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथ्याशनस्य वर्षेण पलितं वलिभिः सह ।
गृध्रदृष्टिर्लसत्पुष्टिसर्वारोग्यसमन्वितः ॥ २० ॥
लोहं लोहांतरे क्षितं ध्मातं निर्वापितं द्रवे ।
पाण्डुपीतप्रभं जातं पिञ्जरीत्यभिधीयते ॥ २१ ॥
भागाः षोडश तारस्य तथा द्वादश भास्वतः ।
एकत्रावर्तितास्तेन चंद्रार्कमपि कथ्यते ॥ २२ ॥
साध्यलोहेऽन्यलोहं चेत्प्रक्षितं वङ्कनालतः ।
निर्वापणं तु तत्प्रोक्तं वैद्यैर्निर्वाहणं तथा ॥ २३ ॥
क्षिपेन्निर्वापणं द्रव्यं निर्वाह्ये समभागिकम् ।
आवाह्यं वापनीये च भागे दृष्टे च दृष्टवत् ॥ २४ ॥
मृतं तरति यत्तोये लोहं वारितरं हि तत् ॥ २५ ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीपृष्टं यत्तद्रेखांतरे विशेत् ।
मृतलोहं तदुद्दिष्टं रेखापूर्णाभिधानतः ॥ २६ ॥
गुडगुंजासुखस्पर्शमध्वाज्यैः सह योजितम् ।
नायाति प्रकृतिं ध्मानादपुनर्भवमुच्यते ॥ २७ ॥
तस्योपरि गुरु द्रव्यं धान्यं चोपनयेद्ध्रुवम् ।
हंसवत्तीर्यते वारिण्युत्तमं परिकीर्तितम् ॥ २८ ॥
रौप्येण सह संयुक्तं ध्मातं रौप्येण चेल्लगेत् ।
तदा निरुत्थमित्युक्तं लोहं तदपुनर्भवम् ॥ २९ ॥
निर्वापणविशेषेण तत्तद्वर्णं भवेद्यदा ।
मृदुलं चित्रसंस्कारं तद्बीजमिति कथ्यते ।
इदमेव विनिर्दिष्टं वैद्यैरुत्तरणं खलु ॥ ३० ॥
संस्पृष्टलोहयोरेकलोहस्य परिसाधनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रध्मातं वङ्कनालेन तत्ताडनमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥
चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि कांजिके ।
निर्यातं मर्दनाद्वस्त्राद्धान्याभ्रमिति कथ्यते ॥ ३२ ॥
क्षाराम्लद्रावकैर्युक्तं ध्मातमाकरकोष्ठके ।
यस्ततो निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥
कोष्ठिका शिखरापूर्णैः कोकिलैर्ध्मानयोगतः ।
मूषाकण्ठमनुप्राप्यैरेककोलीसको मतः ॥ ३४ ॥
द्रावणे सत्त्वपाते च माधुकाः खादिराः शुभाः ।
निर्द्रवे वंशजास्ते तु स्वेदने बादराः शुभाः ॥ ३५ ॥
विद्याधराख्ययंत्रस्थादार्द्रकद्रावमर्दितात् ।
समाकृष्टो रसो योऽसौ हिंगुलाकृष्ट उच्यते ॥ ३६ ॥
स्वल्पतालयुतं कांस्यं वङ्कनालेन ताडितम् ।
मुक्तरंगं हि तत्ताम्रं घोषाकृष्टमुदाहृतम् ॥ ३७ ॥
तीक्ष्णं नीलांजनोपेतं ध्मातं हि बहुशो दृढम् ।
मृदु कृष्णं द्रुतद्रावं वरनागं तदुच्यते ॥ ३८ ॥
मृतस्य पुनरुद्भूतिः संप्रोक्तोत्थापनाख्यया ।
द्रुतद्रवस्य निक्षेपो द्रवे तद् ढालनं मतम् ॥ ३९ ॥
त्रिंशत्पलमितं नागं भानुदुग्धेन मर्दितम् ।
विमर्द्य पुटयेत्तावद्यावत्कर्षावशेषितम् ॥ ४० ॥
न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्वदा ।
चपलोयं समादिष्टो वार्तिकैर्नागसंभवः ॥ ४१ ॥
इत्थं हि चपलः कार्यो वङ्गस्यापि न संशयः ।
तत्स्पृष्टहस्तसंस्पृष्टः केवलो बध्यते रसः ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स रसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने ।
अयं हि खर्वणाख्येन लोकनाथेन कीर्तितः ॥ ४३ ॥
भूभुजंगशकृत्तोयैः प्रक्षाल्यापहृतं रजः ।
कृष्णवर्णं हि तत्प्रोक्तं धौताख्यं रसवादिभिः ॥ ४४ ॥
द्रव्ययोर्मर्दनाध्मानाद्द्वंद्वानं परिकीर्तितम् ।
भागाद्द्रव्याधिके क्षेपमनुवर्णसुवर्णके ॥ ४५ ॥
द्रवैर्वा वह्निकाह्वासो भञ्जनी वादिभिर्मता ।
पतंगीकल्कतो जाता लोहे तारे च हेमता ॥ ४६ ॥
दिनानि कतिचित्स्थित्वा यात्यसौ चुल्लिका मता ।
रंजिताद्धि चिराल्लोहाद्ध्मानाद्वा चिरकालतः ॥ ४७ ॥
विनिर्यासः स निर्दिष्टः पतंगीरागसंज्ञकः ॥ ४८ ॥
द्रुते द्रव्यांतरक्षेपो लोहाद्ये क्रियते हि यः ।
स आवापः प्रतीवापस्तदेवाऽऽच्छादनं मतम् ॥ ४९ ॥
द्रुते वह्निस्थिते लोहे विरम्याष्टनिमेषकम् ।
सलिलस्य परिक्षेपः सोऽभिषेक इति स्मृतः ॥ ५० ॥
तप्तस्याप्सु विनिक्षेपो निर्वापः स्नपनं च तत् ।
प्रतीवापादिकं कार्यं द्रुते लोहे सुनिर्मले ॥ ५१ ॥
यदा हुताशो दीप्तार्चिः शुक्लोत्थानसमन्वितः ।
शुद्धावर्तस्तदा ज्ञेयः स कालः सत्त्वनिर्गमे ॥ ५२ ॥
द्राव्यद्रव्यनिभा ज्वाला दृश्यते धमने यदा ।
द्रावस्योन्मुखता सेयं बीजावर्तः स उच्यते ॥ ५३ ॥
वह्निस्थमेव शीतं यत्तदुक्तं स्वांगशीतलम् ।
अग्नेराकृष्य शीतं यत्तद्बहिः शीतमुच्यते ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षाराम्लैरौषधैर्वाऽपि दोलायंत्रे स्थितस्य हि ।
पचनं स्वेदनाख्यं स्यान्मलशैथिल्यकारकम् ॥ ५५
उदितैरौषधैः सार्धं सर्वाम्लैः कांजिकैरपि ।
पेषणं मर्दनाख्यं स्याद्बहिर्मलविनाशनम् ॥ ५६ ॥
मर्दनाऽऽदिष्टभैषज्यैर्नष्टपिष्टत्वकारकम् ।
तन्मूर्छनं हि बङ्गादिभुजकंचुकनाशनम् ॥ ५७ ॥
स्वेदातपादियोगेन स्वरूपापादनं हि यत् ।
तदुत्थापनमित्युक्तं मूर्छाव्यापत्तिनाशनम् ॥ ५८ ॥
स्वरूपस्य विनाशेन पिष्टत्वाद्बंधनं हि तत् ।
विद्वद्भिर्निर्जितः सूतो नष्टपिष्टिः स उच्यते ॥ ५९ ॥
उक्तौषधैर्मर्दितपारदस्य
यंत्रस्थितस्योर्ध्वमधश्च तिर्यक् ।
निर्यातनं पातनसंज्ञमुक्तं
बङ्गाहिसंपर्कजकञ्चुकघ्नम् ॥ ६० ॥
जलसैंधवयुक्तस्य रसस्य दिवसत्रयम् ।
स्थितिरास्थापनी कुंभे याऽसौ रोधनमुच्यते ॥ ६१ ॥
रोधनाल्लब्धवीर्यस्य चपलत्वनिवृत्तये ।
क्रियते पारदे स्वेदः प्रोक्तं नियमनं हि तत् ॥ ६२ ॥
धातुपाषाणमूलाद्यैः संयुक्तो घटमध्यगः ।
ग्रासार्थं त्रिदिनं स्वेदो दीपनं तन्मतं बुधैः ॥ ६३ ॥
इयन्मानस्य सूतस्य भोज्यद्रव्यात्मिका मितिः ।
इयतीत्युच्यते याऽसौ ग्रासमानं समीरितम् ॥ ६४ ॥
ग्रासस्य चारणं गर्भे द्रावणं जारणं तथा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति त्रिरूपा निर्दिष्टा जारणावरवार्तिकैः ॥ ६५ ॥
ग्रासः पिण्डः परीणामस्तिस्रश्चाख्याः पराः पुनः ।
समुखा निर्मुखा चेति जारणा द्विविधा पुनः ॥ ६६ ॥
निर्मुखा जारणा प्रोक्ता बीजाऽऽदानेन भागतः ।
शुद्धं स्वर्णं च रूप्यं च बीजमित्यभिधीयते ॥ ६७ ॥
चतुःषष्ट्यंशतो बीजप्रक्षेपो मुखमुच्यते ।
एवं कृते रसो ग्रासलोलुपो मुखवान् भवेत ॥ ६८ ॥
कठिनान्यपि लोहानि क्षमो भवति भक्षितुम् ।
इयं हि समुखा प्रोक्ता जारणा मृगचारिणा ॥ ६९ ॥
दिव्यौषधिसमायोगात्स्थितः प्रकटकोष्ठिषु ।
भुञ्जीताखिललोहाद्यं योऽसौ राक्षसवक्रवान् ॥ ७० ॥
रसस्य जठरे ग्रासक्षेपणं चारणा मता ।
ग्रस्तस्य द्रावणं गर्भे गर्भद्रुतिरुदाहृता ॥ ७१ ॥
बहिरेवं द्रुतिं कृत्वा घनसत्त्वादिकं खलु ।
जारणाय रसेंद्रस्य सा बाह्यद्रुतिरुच्यते ॥ ७२ ॥
निर्लेपत्वं द्रुतत्वं च तेजस्त्वं लघुता तथा ।
असंयोगश्च सूतेन पञ्चधा द्रुतिलक्षणम् ॥ ७३ ॥
औषधाध्मानयोगेन लोहधात्वादिकं तथा ।
संतिष्ठते द्रवाकारं सा द्रुतिः परिकीर्तिता ॥ ७४ ॥
द्रुतग्रासपरीणामो बिडयंत्रादियोगतः ।
जारणेत्युच्यते तस्याः प्रकाराः संति कोटिशः ॥ ७५ ॥
क्षारैरम्लैश्च गंधाद्यैर्मूत्रैश्च पटुभिस्तथा ।
रसग्रासस्य जीर्णार्थं तद्बिडं परिकीर्तितम् ॥ ७६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुसिद्धबीजधात्वादिजारणेन रसस्य हि ।
पीतादिरागजननं रञ्जनं परिकीर्तितम् ॥ ७७ ॥
सूते सतैलयंत्रस्थे स्वर्णादिक्षेपणं हि यत् ।
वेधाधिक्यकरं लोहे सारणा सा प्रकीर्तिता ॥ ७८ ॥
व्यवायि भेषजोपेतो द्रव्ये क्षिप्तो रसः खलु ।
वेध इत्युच्यते तज्ज्ञैः स चानेकविधः स्मृतः ॥ ७९
लेपः क्षेपश्च कुन्तश्च धूमाख्यः शब्दसंज्ञकः
लेपनं कुरुते लोहं स्वर्णं वा रजतं तथा ॥ ८० ॥
लेपवेधः स विज्ञेयः पुटमत्र च सौकरम् ।
प्रक्षेपणं द्रुते लोहे वेधः स्यात्क्षेपसंज्ञितः ॥ ८१ ॥
संदंशधृतसूतेन द्रुतद्रव्याहतिश्च या ।
सुवर्णत्वादिकरणं कुंतवेधः स उच्यते ॥ ८२ ॥
वह्नौ धूमायमानेन्तःप्रक्षिप्तरसधूमतः ।
स्वर्णाद्यापादनं लोहे धूमवेधः स उच्यते ॥ ८३ ॥
मुखस्थितरसेनाऽल्पलोहस्य धमनात्खलु ।
स्वर्णरूप्यत्वजननं शब्दवेधः स कीर्तितः ॥ ८४ ॥
सिद्धद्रव्यस्य सूतेन कालुष्यादिनिवारणम् ।
प्रकाशनं च वर्णस्य तदुद्घाटनमीरितम् ॥ ८५ ॥
क्षाराम्लैरौषधैः सार्धं भाण्डं रुद्ध्वाऽतियत्नतः ।
भूमौ निखन्यते यत्नात्स्वेदनं संप्रकीर्तितम् ॥ ८६ ॥
रसस्यौषधयुक्तस्य भाण्डरुद्धस्य यत्नतः ।
मंदाग्नियुतचुल्ल्यंतं क्षेपः संन्यास उच्यते ॥ ८७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वावेतौ स्वेदसंन्यासौ रसराजस्य निश्चितम् ।
गुणप्रभावजनकौ शीघ्रव्याप्तिकरौ तथा ॥ ८८ ॥

परिभाषाऽऽवश्यकता ।

रसनिगममहाब्धेः सोमदेवः समंता-
त्स्फुटतरपरिभाषानामरत्नानि हृत्वा ।
व्यरचयदतियत्नात्तैरिमां कण्ठमालां-
कलयति भिषगग्र्यो मण्डनार्थं सभायाम् ॥ ८९ ॥
भवेत्पठितवारोऽयमध्यायो रसवादिनाम् ।
रसकर्माणि कुर्वाणो न स मुह्यति कुत्रचित् ॥ ९० ॥

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

यंत्राणि ।

अथ यंत्राणि वक्ष्यंते रसतंत्राण्यशेषतः ।
समालोच्य समासेन सोमदेवेन सांप्रतम् ॥ १ ॥
स्वेदादिकर्म निर्मातुं वार्तिकेंद्रैः प्रयत्नतः ।
यंत्र्यते पारदो यस्मात्तस्माद्यंत्रमिति स्मृतम् ॥ २ ॥

दोलायंत्रम् १.

द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्धोदकस्य च ।
मुखस्योभयतो द्वारद्वयं कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ३ ॥
तयोस्तु निक्षिपेद्दंडं तन्मध्ये रसपोटलीम् ॥
बद्ध्वा तु स्वेदयेदेतद्दोलायंत्रमिति स्मृतम् ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वेदनीयंत्रम् २.

सांबुस्थालीमुखाऽऽबद्धे वस्त्रे पाक्यं निवेशयेत्।
पिधाय पच्यते यत्र स्वेदनीयंत्रमुच्यते ॥ ५ ॥

पातनायन्त्रम् ३.

अष्टांगुलपरीणाहमानाहेन दशांगुलम्।
चतुरंगुलकोत्सेधं तोयाऽऽधारं गलादधः ॥ ६ ॥
अधोभाण्डे मुखं तस्य भाण्डस्योपरिवर्तिनः।
षोडशांगुलविस्तीर्णपृष्ठस्यास्ये प्रवेशयेत् ॥ ७ ॥
पार्श्वयोर्महिषीक्षीरचूर्णमण्डूरफाणितैः।
लिप्त्वा विशोषयेत्संधिं जलाधारे जलं क्षिपेत्।
चुल्ल्यामारोपयेदेतत्पातनायंत्रमुच्यते ॥ ८ ॥

अधःपातनयंत्रम् ४.

अथोर्ध्वभाजने लिप्तस्थापितस्य जले सुधीः।
दीप्तैर्वनोपलैः कुर्यादधःपातं प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

कच्छपयंत्रम् ५.

जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा घटखर्परं सुविस्तीर्णम्।
तदुपरि बिडमध्यगतः स्थाप्यः सूतः कृतः कोष्ठ्याम् १
लघुलोहकटोरिकया कृतषण्मृत्संधिलेपयाऽऽछाद्य।
पूर्वोक्तघटखर्परमध्येंऽगारैः खदिरकोलभवैः ॥ ११
स्वेदनतो मर्दनतः कच्छपयंत्रस्थितो रसो जरति।
अग्निबलेनैव ततो गर्भे द्रवंति सर्वसत्त्वानि ॥ १२ ॥

दीपिकायंत्रम् ६.

कच्छपयंत्रान्तर्गतमृण्मयपीठस्य दीपिकासंस्थः।
यस्मिन्निपतति सूतः प्रोक्तं तद्दीपिकायंत्रम् ॥ १३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

डेकीयन्त्रम् ७.

भाण्डकण्ठादधश्छिद्रे वेणुनालं विनिक्षिपेत् ।
कांस्यपात्रद्वयं कृत्वा संपुटं जलगर्भितम् ॥ १४ ॥
नालिकास्यं तत्र योज्यं दृढं तच्चापि कारयेत् ॥ १५ ॥
युक्तद्रव्यैर्विनिक्षिप्तः पूर्वं तत्र घटे रसः ।
अग्निना तापितो नालात्तोये तस्मिन्पतत्यधः ॥ १६ ॥
यावदुष्णं भवेत्सर्वं भाजनं तावदेव हि ॥
जायते रससंधानं डेकीयंत्रमितीरितम् ॥ १७ ॥

जारणयंत्रम् ८.

लोहमूषाद्वयं कृत्वा द्वादशांगुलमानतः ।
ईषच्छिद्रान्वितामेकां तत्र गंधकसंयुताम् ॥ १८ ॥
मूषायां रसयुक्तायामन्यस्यां तां प्रवेशयेत् ।
तोयं स्यात्सूतकस्याध ऊर्ध्वाधो वह्निदीपनम् ॥ १९ ॥
रसोनकरसं भद्रे यत्नतो वस्त्रगालितम् ।
दापयेत्प्रचुरं यत्नादाप्लाव्य रसगंधकौ ॥ २० ॥
स्थालिकायां पिधायोर्ध्वं स्थालीमन्यां दृढां कुरु ।
संधिं विलेपयेद्यत्नान्मृदा वस्त्रेण चैव हि ॥ २१ ॥
स्थाल्यंतरे कपोताख्यं पुटं कर्षाग्निना सदा ।
यंत्रस्याधः करीषाग्निं दद्यात्तीव्राग्निमेव वा ॥ २२ ॥
एवं तु त्रिदिनं कुर्यात्ततो यंत्रं विमोचयेत् ।
तप्तोदके तप्तचुल्ल्यां न कुर्याच्छीतलां क्रियाम् ॥ २३ ॥
न तत्र क्षीयते सूतो न गच्छति च कुत्रचित् ।
अनेन च क्रमेणैव कुर्याद्गंधकजारणम् ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विद्याधरयंत्रम् ९.

यंत्रं विद्याधरं ज्ञेयं स्थालीद्वितयसंपुटात् ।
चुल्लीं चतुर्मुखीं कृत्वा यंत्रभांडं निवेशयेत् ॥ २५ ॥
तत्रौषधं विनिक्षिप्य निरुंध्याद्भाण्डकाननम् ।
यंत्रं विद्याधरं नाम तंत्रज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥

सोमानलयंत्रम् १०.

ऊर्ध्वं वह्निरधश्चाऽऽपो मध्ये तु रससंग्रहः ।
सोमानलमिदं प्रोक्तं जारयेद्गंधकादिकम् ॥ २७ ॥

गर्भयंत्रम् ११.

गर्भयंत्रं प्रवक्ष्यामि पिष्टिकाभस्मकारकम् ।
चतुरंगुलदीर्घां च त्र्यंगुलोन्मितविस्तराम् ॥ २८ ॥
मृण्मयीं सुदृढां मूषां वर्तुलं कारयेन्मुखम् ।
लोहस्य विंशतिर्भागा भाग एकस्तु गुग्गुलोः ॥ २९
सुश्लक्ष्णं पेषयित्वा तु वारं वारं प्रयत्नतः ।
मूषालेपं दृढं कृत्वा लवणार्धमृदंबुभिः ॥ ३० ॥
करीषतुषाग्निना भूमौ स्वेदयेन्मृदुमानवित् ।
अहोरात्रं त्रिरात्रं वा रसेंद्रो भस्मतां व्रजेत् ॥ ३१ ॥

हंसपाकयन्त्रम् १२.

खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि न्यसेत् ।
अपरं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३२ ॥
पंचक्षारैस्तथा मूत्रैर्लवणं च बिडं ततः ।
हंसपाकं समाख्यातं यंत्रं तद्वार्तिकोत्तमैः ॥ ३३ ॥

वालुकायंत्रम् १३.

सरसां गूढवक्त्रां मृद्वस्त्रांगुलघनावृताम् ।
शोषितां काचकलशीं पूरयेत्त्रिषु भागयोः ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाण्डे वितस्तिगंभीरे वालुकासु प्रतिष्ठितम् ।
तद्भाण्डं पूरयेत्त्रिभिरन्याभिरवगुंठयेत् ॥ ३५ ॥
भाण्डवक्त्रं माणिकया संधिं लिंपेन्मृदा पचेत् ।
चुल्यां तृणस्य चाऽऽदाहान्माणिकापृष्ठवर्तिनः ॥ ३६ ॥
एतद्धि वालुकायंत्रं तद्यंत्रं लवणाश्रयम् ।
पंचाढवालुकापूर्णभाण्डे निक्षिप्य यत्नतः ।
पच्यते रसगोलाद्यं वालुकायंत्रमीरितम् ॥ ३७ ॥

लवणयंत्रम् १४.

एवं लवणनिक्षेपात्प्रोक्तं लवणयंत्रकम् ॥ ३८ ॥
अंतःकृतरसालेपताम्रपात्रमुखस्य च ।
लित्वा मृल्लवणेनैव संधिं भाण्डतलस्य च ।
तद्भाण्डं पटुना पूर्यं क्षारैर्वा पूर्ववत्पचेत् ॥ ३९ ॥
एवं लवणयंत्रं स्याद्रसकर्माणि शस्यते ॥ ४० ॥

नालिकायंत्रम् १५.

लोहनालगतं सूतं भाण्डे लवणपूरिते ।
निरुद्धं विपचेत्प्राग्वन्नालिकायंत्रमीरितम् ॥ ४१ ॥

भूधरयंत्रम् १६.

वालुकागूढसर्वांगां गर्ते मूषां रसान्विताम् ।
दीप्तोपलैः संवृणुयाद्यंत्रं तद्भूधराह्वयम् ॥ ४१ ॥

पुटयंत्रम् १७.

शरावसंपुटान्तस्थं करीषेष्वग्निमानवित् ।
पचेच्चुल्ल्यां द्वियामं वा रसं तत्पुटयंत्रकम् ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोष्ठीयंत्रम् १८.

षोडशांगुलविस्तीर्णं हस्तमात्रायतं समम् ।
धातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठीयंत्रमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

वलभीयंत्रम् १९.

यत्र लोहमये पात्रे पार्श्वयोर्वलयद्वयम् ।
तादृक् स्वल्पतरं पात्रं वलयप्रोतकोष्ठकम् ॥ ४५ ॥
पूर्वपात्रोपरि न्यस्य स्वल्पपात्रे परिक्षिपेत् ।
रसं संमूर्छितं स्थूलपात्रमापूर्य कांजिकैः ।
द्वियामं स्वेदयेदेवं रसोत्थापनहेतवे ॥ ४६ ॥
एतत्स्याद्वलभीयंत्रं रसषाड्गुण्यकारकम् ।
सूक्ष्मकांतमये पात्रे रसः स्याद्गुणवत्तरः ॥ ४७ ॥

तिर्यक् पातनयंत्रम् २०.

क्षिपेद्रसं घटे दीर्घे नताधोनालसंयुते ।
तन्नालं निक्षिपेदन्यघटकुक्ष्यंतरे खलु ॥ ४८ ॥
तत्र रुद्ध्वा मृदा सम्यग्वदने घटयोरधः ।
अधस्ताद्रसकुंभस्य ज्वालयेत्तीव्रपावकम् ॥ ४९ ॥
इतरस्मिन्घटे तोयं प्रक्षिपेत्स्वादु शीतलम् ।
तिर्यक्पातनमेतद्धि वार्तिकैरभिधीयते ॥ ५० ॥

पालिकायंत्रम् २१.

चषकं वर्तुलं लौहं विनताग्रोर्ध्वदण्डकम् ।
एतद्धि पालिकायंत्रं बलिजारणहेतवे ॥ ५१ ॥

घटयंत्रम् २२.

चतुष्प्रस्थजलाधारश्चतुरंगुलिकाननः ।
घटयंत्रमिदं प्रोक्तं तदाप्यायनकं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इष्टिकायंत्रम् २३.

विधाय वर्तुलं गर्तं मल्लमत्र निधाय च ।
विनिधायेष्टिकां तत्र मध्यगर्तवर्तीं शुभाम् ॥ ५३ ॥
गर्तस्य परितः कुर्यात्पालिकामंगुलोच्छ्रयाम् ।
गर्ते सूतं विनिक्षिप्य गर्तास्ये वसनं क्षिपेत् ॥ ५४ ॥
निक्षिपेद्गन्धकं तत्र मल्लेनास्यं निरुध्य च ।
मल्लपालिकयोर्मध्ये मृदा सम्यङ् निरुध्य च ॥ ५५ ॥
वनोत्पलैः पुटं देयं कपोताख्यं न चाधिकम् ।
इष्टिकायंत्रमेतत्स्याद्गंधकं तेन जारयेत् ॥ ५६ ॥

हिंगुलाकृष्टिविद्याधरयन्त्रम् २४.

स्थालिकोपरि विन्यस्य स्थालीं सम्यङ् निरुध्य च ।
ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥ ५७ ॥
एतद्विद्याधरं यंत्रं हिंगुलाऽऽकृष्टिहेतवे ॥ ५८ ॥

डमरुयंत्रम् २५.

यंत्रस्थाल्युपरि स्थालीं न्युब्जां दत्त्वा निरुंधयेत् ।
यंत्रं डमरुकाख्यं तद्रसभस्मकृते हितम् ॥ ५९ ॥

नाभीयंत्रम् २६.

मल्लमध्ये चरेद्गर्तं तत्र सूतं सगंधकम् ।
गर्तस्य परितः कुडयं प्रकुर्यादंगुलोच्छ्रितम् ॥ ६० ॥
ततश्चाच्छादयेत्सम्यग्गोस्तनाकारमूषया ।
सम्यक् तोयमृदा रुद्धा सम्यगत्रोच्यमानया ॥ ६१ ॥
"लेहवत्कृतबब्बूलक्काथेन परिमर्दितम् ।"
"जीर्णकिट्टरजः सूक्ष्मं गुडचूर्णसमन्वितम् ।"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"इयं हि जलमृत्प्रोक्ता दुर्भेद्या सलिलैः खलु ॥ ६२
"खटिका पट्टकिट्टैश्च माहिषीदुग्धमर्दितैः"
"वह्निमृत्स्ना भवेद्घोरवह्नितापसहा खलु ॥ ६३ ॥"
"एतया मृत्स्नया रुद्धो न गंतुं क्षमते रसः"
"विदग्धवनिताप्रौढप्रेम्णा रुद्धः पुमानिव ॥ ६४ ॥"
"नंदी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योतिर्मुनीश्वरः"
"वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले ॥ ६५ ॥"
ततो जलं विनिक्षिप्य वह्निं प्रज्वालयेदधः ।
नाभियंत्रमिदं प्रोक्तं नंदिना सर्ववेदिना ॥ ६६ ॥
अनेन जीर्यते सूतो निर्धूमः शुद्धगंधकः ॥ ६७ ॥

ग्रस्तयन्त्रम् २७.

मूषां मूषोदराविष्टामाद्यंतसमवर्तुलाम् ।
चिपिटां च तले प्रोक्तं ग्रस्तयंत्रं मनीषिभिः ।
सूतेंद्ररंध्रणार्थं हि रसविद्भिरुदीरितम् ॥ ६८ ॥

स्थालीयंत्रम् २८.

स्थाल्यां ताम्रादि निक्षिप्य मल्लेनास्यं निरुद्ध्य च ।
पच्यते स्थालिकाधस्तात्स्थालीयंत्रमिदं स्मृतम् ॥६

धूपयंत्रम् २९.

विधायाष्टांगुलं पात्रं लौहमष्टांगुलोच्छ्रयम् ।
कण्ठाधो द्व्यंगुले देशे जलाधारं हि तत्र च ॥ ७० ॥
तिर्यग्लोहशलाकाश्च तन्वीस्तिर्यग्विनिक्षिपेत् ।
तनूनि स्वर्णपत्राणि तासामुपरि विन्यसेत् ॥ ७१ ॥
पत्राधो निक्षिपेद्धूमं वक्ष्यमाणमिहैव हि ।
तत्पत्रं न्युब्जपात्रेण च्छादयेदपरेण हि ॥ ७२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृदा विलिप्य संधिं च वह्निं प्रज्वालयेदधः ।
तेन पत्राणि कृष्णानि हतान्युक्तविधानतः ॥ ७३ ॥
रसश्चरति वेगेन द्रुतं गर्भे द्रवंति च ।
गंधालकशिलानां हि कज्जल्या वा मृताऽहिना ॥ ७४ ॥
धूपनं स्वर्णपत्राणां प्रथमं परिकीर्तितम् ।
तारार्थं तारपत्राणि मृतवङ्गेन धूपयेत् ॥ ७५ ॥
धूपयेच्च यथायोग्यैरन्यैरुपरसैरपि ।
धूपयंत्रमिदं प्रोक्तं जारणाद्रवसाधने ॥ ७६ ॥

कंदुकयंत्रम् ३०.

स्थूलस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा वासो बद्ध्वा मुखे दृढम् ।
तत्र स्वेद्यं विनिक्षिप्य तन्मुखं प्रपिधाय च ॥ ७७ ॥
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यंत्रं तत्कंदुकाऽभिधम् ।
स्वेदनीयंत्रमित्यन्ये प्राहुरन्ये मनीषिणः ॥ ७८ ॥
यद्वा स्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा तृणं क्षिप्त्वा मुखोपरि ।
स्वेद्यद्रव्यं परिक्षिप्य पिधानं प्रपिधाय च ॥ ७९ ॥
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यंत्रं तत्कंदुकं स्मृतम् ॥ ८० ॥

खल्वयंत्रम् ३१.

खल्वयोग्या शिला नीला श्यामा स्निग्धा दृढा गुरुः ।
षोडशाङ्गुलकोत्सेधा नवाङ्गुलकविस्तरा ॥ ८१ ॥
चतुर्विंशाङ्गुला दीर्घा घर्षणी द्वादशाङ्गुला ।
खल्वप्रमाणं तज्ज्ञेयं श्रेष्ठं स्याद्रसकर्मणि ॥ ८२ ॥
खल्वयंत्रं त्रिधा प्रोक्तं रसादिसुखमर्दने ।
निरुद्गारौ सुमसृणौ कार्यौ पुत्रिकया युतौ ॥ ८३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्सेधे स दशाङ्गुलः खलु कलातुल्यांगुलायामवा-
न्विस्तारेण दशांगुलो मुनिमितैर्निम्नस्तथैवाङ्गुलैः ॥
पाल्यां द्व्यंगुलविस्तरश्च मसृणोतीवाऽर्धचंद्रोपमो
घर्षो द्वादशकाङ्गुलश्च तदयं खल्वो मतः सिद्धये॥८४
अस्मिन्पंचपलः सूतो मर्दनीयो विशुद्धये ।
तत्तदौचित्ययोगेन खल्वेष्वन्येषु योजयेत् ॥ ८५ ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तारः खल्वोऽतिमसृणोपलः ।
चतुरङ्गुलनिम्नश्च मध्येतिमसृणीकृतः ॥ ८६ ॥
मर्दकश्चिपिटोऽधस्तात्सुग्राहश्च शिखोपरि ।
अयं तु वर्तुलः खल्वो मर्दनेऽतिसुखप्रदः ॥ ८७ ॥
लौहो नवाङ्गुलश्चैव निम्नत्वे च षडङ्गुलः ।
मर्दकोऽष्टांगुलश्चैव तप्तखल्वाभिधोऽप्ययम् ॥ ८८ ॥
कृत्वा खल्वाकृतिं चुल्लीमंगारैः परिपूरिताम् ।
तस्यां निवेश्य तं खल्वं पार्श्वे भस्त्रिकया धमेत्॥ ८९
तदंतर्मर्दिता पिष्टिः क्षारैरम्लैश्च संयुता ।
प्रद्रवत्यतिवेगेन स्वेदिता नात्र संशयः ॥ ९० ॥
कृतः कांतायसा सोऽयं भवेत्कोटिगुणो रसः ॥ ९१
इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

मूषा, कोठी, पुट, औषधीग्रहणपरिभाषाः ।

मूषा ।

मूषा हि क्रौंचिका प्रोक्ता कुमुदी करहाटिका ।
पाचनी वह्निमित्रा च रसवादिभिरीर्यते ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुष्णाति दोषान्मूषे या सा मूषेति निगद्यते ।
उपादानं भवेत्तस्या मृत्तिका लोहमेव च ॥ २ ॥
मूषामुखविनिष्क्रांता वरमेकाऽपि काकिनी ।
दुर्जनप्रणिपातेन धिग्लक्षमपि मानिनाम् ॥ ३ ॥
मूषापिधानयोर्बंधे बंधनं संधिलेपनम् ।
अंध्रणं रंध्रणं चैव संश्लिष्टं संधिलेपनम् ॥ ४ ॥
मृत्तिका पाण्डुरस्थूला शर्करा शोणपाण्डुरा ।
चिराध्मानसहा सा हि मूषार्थमतिशस्यते ।
तदभावे च वाल्मीकी कौलाली वा समीर्यते ॥ ५ ॥

या मृत्तिका दग्धतुषैः शणेन
शिखित्रकैर्वा हयलादिना च ।
लौहेन दण्डेन च कुट्टिता सा
साधारणा स्यात्खलु मूषिकार्थे ॥ ६ ॥

श्वेताश्मानस्तुषा दग्धाः शिखित्राः शणखर्परौ ।
लद्दिः किट्टं कृष्णमृत्स्ना संयोज्या मूषिकामृदि ॥ ७ ॥

वज्रमूषा १.

मृदास्त्रिभागाः शणलद्दिभागौ
भागश्च निर्दग्धतुषोपलादेः ।
किट्टार्धभागं परिखण्ड्य वज्र-
मूषां विदध्यात्खलु सत्त्वपाते ॥ ८ ॥

योगमूषा २.

दग्धांगारतुषोपेता मृत्स्ना वल्मीकमृत्तिका ।
तद्वद्भिडसमायुक्ता तद्वद्भिडविलेपिता ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तया या विहिता मूषा योगमूषेति कथ्यते ।
अनया साधितः सूतो जायते गुणवत्तरः ॥ १० ॥

वज्रद्रावणीमूषा ३.

गारभूनागधौताभ्यां शणैर्दग्धतुषैरपि ।
समैः समा च मूषामृन्महिषीदुग्धमर्दिता ॥ ११ ॥
क्रौंचिकायंत्रमात्रं हि बहुधा परिकीर्तिता ।
तया विरचिता मूषा वज्रद्रावणिकेरिता ॥ १२ ॥

गारमूषा ४.

दुग्धं षड्गुणगाराढ्या किट्टांगारशणान्विता ।
कृष्णमृद्भिः कृता मूषा गारमूषेत्युदाहृता ॥ १३ ॥
यामयुग्मपरिध्मानान्नासौ द्रवति वह्निना ॥ १४ ॥

वरमूषा ५.

वज्रांगारतुषास्तुल्यास्तच्चतुर्गुणमृत्तिका ।
गारश्च मृत्तिकातुल्यः सर्वैरेतैर्विनिर्मिता ।
वरमूषेति निर्दिष्टा याममग्निं सहेत सा ॥ १५ ॥

वर्णमूषा ६.

पाषाणरहिता रक्ता रक्तवर्गांबुसाधिता ।
मृत्तया साधिता मूषा क्षितिखेचरलेपिता ।
वर्णमूषेति सा प्रोक्ता वर्णोत्कर्षे नियुज्यते ॥ १६ ॥

रूप्यमूषा ७.

पाषाणरहिता श्वेता श्वेतवर्गांबुसाधिता ।
मृत्तया साधिता मूषा क्षितिखेचरलेपिता ।
रूप्यमूषेति सा प्रोक्ता श्वेतवर्णाय युज्यते ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विडमूषा ८.

तत्तद्विडसमुद्भूता तत्तद्विडविलेपिता ।
देहलोहार्थयोगार्थं विडमूषेत्युदाहृता ॥ १८ ॥

वज्रद्रावणमूषा ९.

गारभूनागधौताभ्यां तुषमष्टगुणेन च ।
समैः समा च मूषामृन्महिषीदुग्धमर्दिता ॥ १९ ॥
क्रौंचिकायंत्रमात्रा हि बहुधा परिकीर्तिता ।
तया विरचिता मूषा लिप्ता मत्कुणशोणितैः ॥ २० ॥
बालाऽब्दध्वनिमूलैश्च वज्रद्रावणक्रौंचिका ।
सहतेऽग्निं चतुर्यामं द्रवेणाऽऽपूरिता सती ॥ २१ ॥

वृंताकमूषा १०.

वृंताकाकारमूषायां नालं द्वादशकांगुलम् ॥ २२ ॥
धत्तूरपुष्पवच्चोर्ध्वं सुदृढं श्लिष्टपुष्पवत् ।
अष्टांगुलं च सच्छिद्रं सा स्याद्वृन्ताकमूषिका ॥ २३ ॥
अनया खर्परादीनां मृदूनां सत्त्वमाहरेत् ॥ २४ ॥

गोस्तनीमूषा ११.

मूषा या गोस्तनाकारा शिखायुक्तपिधानका ।
सत्त्वानां द्रावणे शुद्धौ मूषा सा गोस्तनी भवेत् ॥२५॥

मल्लमूषा १२.

निर्दिष्टा मल्लमूषा या मल्लद्वितयसंपुटात् ।
पर्पट्यादिरसादीनां स्वेदनाय प्रकीर्तिता ॥ २६ ॥

पक्वमूषा १३.

कुलालभाण्डरूपा या दृढा च परिपाचिता ।
पक्वमूषेति सा प्रोक्ता पोटल्यादिविपाचने ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोलमूषा १४.

निर्वक्रगोलकाऽऽकारा पुटनद्रव्यगर्भिणी ।
गोलमूषेति सा प्रोक्ता सत्वरं द्रव्यशोधिनी ॥ २८ ॥

महामूषा १५.

तले या कूर्पराकारा क्रमादुपरि विस्तृता ।
स्थूलवृंत्ताकवत्स्थूला महामूषेत्यसौ स्मृता ॥ २९ ॥
सा चायोभ्रकसत्त्वादेः पुटाय द्रावणाय च ॥ ३० ॥

मंडूकमूषा १६.

मंडूकाऽऽकारमूषा या निम्नताऽऽयामविस्तरा ।
षडंगुलप्रमाणेन मूषा मण्डूकसंज्ञका ॥ ३१ ॥
भूमौ निखन्य तां मूषां दद्यात्पुटमथोपरि ॥ ३२ ॥

मुसलाख्यामूषा १७.

मूषा या चिपिटा मूले वर्तुलाऽष्टांगुलोच्छ्रया ।
मूषा सा मुसलाख्या स्याच्चक्रबद्धरसे हिता ॥ ३३ ॥

मूषाऽऽप्यायनम् ।

द्रवे द्रवीभावमुखे मूषाया ध्मानयोगतः ।
क्षणमुद्धरणं यत्तन्मूषाप्यायनमुच्यते ॥ ३४ ॥

कोष्ठी ।

सत्त्वानां पातनार्थाय पातितानां विशुद्धये ।
कोष्ठिका विविधाकारास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ ३५ ॥

अङ्गारकोष्ठी १.

राजहस्तसमुत्सेधा तदर्धायामविस्तरा ।
चतुरस्रा च कुडचेन वेष्टिता मृण्मयेन च ।
एकभित्तौ चरेद्द्वारं वितस्त्याभोगसंयुतम् ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वारं सार्धवितस्त्या च संमितं सुदृढं शुभम् ।
देहल्यधो विधातव्यं धमनाय यथोचितम् ।
प्रादेशप्रमिता भित्तिरुत्तरङ्गस्य चोर्ध्वतः ॥ ३७ ॥
द्वारं चोपरि कर्तव्यं प्रादेशप्रमितं खलु ।
ततश्चेष्टिकया रुद्ध्वा द्वारसंधिं विलिप्य च ।
शिखित्रैस्तां समापूर्य धमेद् भस्त्राद्वयेन च ॥ ३८ ॥
शिखित्रान्धमनज्ञ्यमूर्ध्वद्वारेण निक्षिपेत् ।
सत्त्वपातनगोलांश्च पञ्च पञ्च पुनः पुनः ।
भवेदङ्गारकोष्ठीयं खराणां सत्त्वपातिनी ॥ ३९ ॥

पातालकोष्ठी २.

दृढभूमौ चरेद्गर्तं वितस्त्या संमितं शुभम् ।
वर्तुलं चाथ तन्मध्ये गर्तमन्यं प्रकल्पयेत् ॥ ४० ॥
चतुरंगुलविस्तारनिम्नत्वेन समन्वितम् ।
गर्ताद्बहिर्णिपर्यंतं तिर्यङ्नालसमन्वितम् ॥ ४१ ॥
किंचित्समुन्नतं बाह्ये गर्ताभिमुखनिम्नगम् ।
मृच्चक्रीं पंचरंध्राढ्यां गर्भगर्तोदरे क्षिपेत् ॥ ४२ ॥
आपूर्य कोकिलैः कोष्ठीं प्रधमेदेकभस्त्रया ।
पातालकोष्ठिका ह्येषा मृदूनां सत्त्वपातिनी ॥ ४३ ॥
ध्मानसाध्यपदार्थानां नंदिना परिकीर्तिता ॥ ४४ ॥

गारकोष्ठी ३.

द्वादशांगुलनिम्ना या प्रादेशप्रमिता तथा ।
चतुरंगुलतश्चोर्ध्वं वलयेन समन्विता ।
भूरिच्छिद्रवतीं कोष्ठीं वलयोपरि निक्षिपेत् ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिखित्रांस्तत्र निक्षिप्य प्रधमेद्वंकनालतः ।
गारकोष्ठीयमाख्याता मृष्टलोहविनाशिनी ॥ ४६ ॥
मूषामृद्भिर्विधातव्यमरत्निप्रमितं दृढम् ।
अधोमुखं च तद्वक्रे नालं पंचांगुलं खलु ।
वंकनालमिति प्रोक्तं दृढध्मानाय कीर्तितम् ॥ ४७ ॥

मूषाकोष्ठी ।

कोष्ठी सिद्धरसादीनां विधानाय विधीयते ॥ ४८ ॥
द्वादशांगुलकोत्सेधा सा बुध्ने चतुरंगुला ।
तिर्यक्प्रधमना स्याच्च मृदुद्रव्यविशोधिनी ॥ ४९ ॥

पुटम् ।

रसादिद्रव्यपाकानां प्रमाणज्ञापनं पुटम् ।
नेष्टो न्यूनाधिकः पाकः सुपाकं हितमौषधम् ॥ ५०
लोहादेरपुनर्भावो गुणाधिक्यं ततोऽग्रता ।
अनप्सु मज्जनं रेखापूर्णता पुटतो भवेत् ॥ ५१ ॥
पुटाद् ग्राव्णो लघुत्वं च शीघ्रव्याप्तिश्च दीपनम् ।
जारितादपि सूतेंद्राल्लोहानामधिको गुणः ॥ ५२ ॥
यथाश्मनि विशेद्वह्निर्बहिस्थपुटयोगतः ।
चूर्णत्वाद्धि गुणाऽऽवाप्तिस्तथा लोहेषु निश्चितम् ॥५३

महापुटम् १.

निम्ने विस्तरतः कुंडे द्विहस्ते चतुरस्रके ।
वनोत्पलसहस्रेण पूरिते पुटनौषधम् ॥ ५४ ॥
क्रौंच्यां रुद्धं प्रयत्नेन पिष्टिकोपरि निक्षिपेत् ।
वनोत्पलसहस्रार्धं क्रौंचिकोपरि विन्यसेत् ।
वह्निं प्रज्वालयेत्तत्र महापुटमिदं स्मृतम् ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गजपुटम् २.

राजहस्तप्रमाणेन चतुरस्रं च निम्नकम् ॥ ५६ ॥
पूर्णं चोपलसाठीभिः कंठावध्यथ विन्यसेत् ॥
विन्यसेत्कुमुदीं तत्र पुटनद्रव्यपूरिताम् ॥ ५७ ॥
पूर्वाच्छगणतोर्धानि गिरिण्डानि विनिक्षिपेत् ।
एतद्गजपुटं प्रोक्तं महागुणविधायकम् ॥ ५८ ॥

वाराहपुटम् ३.

इत्थं चाऽरत्निके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ॥ ५९ ॥

कुक्कुटपुटम् ४.

पुटं भूमितले यत्तद्वितस्तिद्वितयोच्छ्रयम् ।
तावच्च तलविस्तीर्णं तत्स्यात्कुक्कुटकं पुटम् ॥ ६० ॥

कपोतपुटम् ५.

यत्पुटं दीयते भूमावष्टसंख्यैर्वनोत्पलैः ।
बद्धा सूतकभस्मार्थं कपोतपुटमुच्यते ॥ ६१ ॥

गोवरपुटम् ६.

गोष्ठांतर्गोक्षुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम् ।
गोवरं तत्समादिष्टं वरिष्टं रससाधने ॥ ६२ ॥
गोवरैर्वा तुषैर्वापि पुट यत्र प्रदीयते ।
तद्गोवरपुटं प्रोक्तं सिद्धये रसभस्मनः ॥ ६३ ॥

भाण्डपुटम् ७.

स्थूलभाण्डे तुषापूर्णे मध्ये मूषासमन्विते ।
वह्निना विहिते पाके तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥ ६४ ॥

वालुकापुटम् ८.

अधस्तादुपरिष्टाच्च क्रौंचिकाऽऽच्छाद्यते खलु ॥
वालुकाभिः प्रतप्ताभिर्यत्र तद्वालुकापुटम् ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूधरपुटम् ९.

वह्निमित्रां क्षितौ सम्यङ् निखन्याद्द्व्यंगुलादधः ॥
उपरिष्टात्पुटं यत्र पुटं तद्भूधराह्वयम् ॥ ६६ ॥

लावकपुटम् १०

ऊर्ध्वं षोडशिकामात्रैस्तुषैर्वा गोवरैः पुटम् ॥
यत्र तल्लावकाख्यं स्यात्सुमृदुद्रव्यसाधने ॥ ६७ ॥
अनुक्तपुटमाने तु साध्यद्रव्यबलाबलात् ॥
पुटं विज्ञाय दातव्यमूहापोहविचक्षणः ॥ ६८ ॥

औषधीग्रहणपरिभाषा ।

पिष्टकं छगणं छाणमुत्पलं चोपलं तथा ।
गिरिण्डोपलसाठी च वराटी छगणाभिधाः ॥ ६९ ॥
सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु सीसकमायसम् ।
षडेतानि च लोहानि कृत्रिमौ कांस्यपित्तलौ ॥ ७०
लवणानि षडुच्यंते सामुद्रं सैंधवं बिडम् ।
सौवर्चलं रोमकं च चूलिकालवणं तथा ॥ ७१ ॥
क्षारत्रयं समाख्यातं यवसर्जिकटंकणम् ।
पलाशमुष्ककक्षारौ यवक्षारः सुवर्चिका ।
तिलनालोद्भवः क्षारः संयुक्तं क्षारपंचकम् ॥ ७२ ॥
घृतं गुडो माक्षिकं च विज्ञेयं मधुरत्रयम् ॥ ७३ ॥
कंगुणी तुंबिनी घोषा करीरः श्रीफलोद्भवम् ।
कटुवार्ताकसिद्धार्थसोमराजीबिभीतजम् ।
अतसीजं महाकालीनिंबजं तिलजं तथा ॥ ७४ ॥
अपामार्गदेवदालीदंतीतुंबुरुविग्रहात् ।
अंकोलोन्मत्तभल्लातपलाशेभ्यस्तथैव च ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतेभ्यस्तैलमादाय रसकर्मणि योजयेत् ॥ ७५ ॥
जंबूकमंडूकवसा वसा कच्छपसंभवा ।
कर्कोटी शिशुमारी च गोसूकरनरोद्भवा ॥ ७६ ॥
अजोष्ट्रखरमेषाणां महिषस्य वसा तथा ॥ ७७ ॥
मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनाम् ।
गोजावीनां स्त्रियः पुंसां पुष्पं बीजं तु योजयेत् ॥७८॥
महिषांबु दधि क्षीरं साभिघारं शकृद्रसः ।
तत्पंचमाहिषं ज्ञेयं तद्वच्छागलपंचकम् ॥ ७९ ॥
अम्लवेतसजंबीरनिंबुकं बीजपूरकम् ।
चांगेरी चणकाम्लं च अम्लिकंकोलदाडिमम् ॥ ८० ॥
अंबष्टा तिंतिणीकं च नारंगं रसपत्रिका ।
करवंदं तथा चान्यदम्लवर्गः प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
चणकाम्लश्च सर्वेषामेक एव प्रशस्यते ॥ ८२ ॥
अम्लवेतसमेकं वा सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
रसादीनां विशुद्ध्यर्थं द्रावणे जारणे हितम् ॥ ८३ ॥
कोलदाडिमवृक्षाम्लचुल्लिकाचुक्रिकारसम् ।
पंचाम्लकं समुद्दिष्टं तच्चोक्तं चाम्लपंचकम् ॥ ८४ ॥
इष्टिका गैरिका लोणं भस्म वल्मीकमृत्तिका ।
रसप्रयोगकुशलैः कीर्तिताः पंच मृत्तिकाः ॥ ८५ ॥
शृंगीकं कालकूटं च वत्सनाभं सकृत्रिमम् ।
पीतं च विषवर्गोऽयं स वरः परिकीर्तितः ॥ ८६ ॥
रसकर्मणि शस्तोऽयं तद्बंधनविधावपि ।
अयुक्त्या सेवितश्चायं मारयत्येव निश्चितम् ॥ ८७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लांगली विषमुष्टिश्च करवीरो जया तथा ।
नीलकः कनकोऽर्कश्च वर्गो ह्युपविषात्मकः ॥ ८८॥
हस्त्यश्वी वनिता धेनुर्गर्दभी छागिकाऽऽविका ।
उष्ट्रिकोदुंबराश्वत्थभानुन्यग्रोधतिल्वकम् ॥ ८९ ॥
दुग्धिका स्नुग्गणं चैतत्तथैवोत्तमकार्णिका ।
एषां दुग्धैर्विनिर्दिष्टो दुग्धवर्गो रसादिषु ॥ ९० ॥
पारावतस्य चाषस्य कपोतस्य कलापिनः ।
गृध्रस्य कुक्कुटस्यापि विनिर्दिष्टो हि विड्गणः ।
शोधनं सर्वलोहानां पुटनाल्लेपनात्खलु ॥ ९१ ॥
कुसुंभं खदिरो लाक्षा मंजिष्ठा रक्तचंदनम् ॥ ९२ ॥
अक्षी च बंधुजीवश्च तथा कर्पूरगंधिनी ।
माक्षिकं चेति विज्ञेयो रक्तवर्गोऽतिरंजनः ॥ ९३ ॥
किंशुकः कर्णिकारश्च हरिद्राद्वितयं तथा ।
पीतवर्गोऽयमादिष्टो रसराजस्य कर्मणि ॥ ९४ ॥
तगरः कुटजः कुंदो गुञ्जा जीवंतिका तथा ।
सिताऽम्भोरुहकंदश्च श्वेतवर्ग उदाहृतः ॥ ९५ ॥
कदली कारवल्ली च त्रिफला नीलिकाऽनलः ।
पंकः कासीसबालाम्रं कृष्णवर्ग उदाहृतः ॥ ९६ ॥
रक्तवर्गादिवर्गैश्च द्रव्यं यज्जारणात्मकम् ।
भावनीयं प्रयत्नेन तादृग्रागाप्तये खलु ॥ ९७ ॥
काचटंकणशिग्राभिः शोधनीयो गणो मतः ।
सत्त्वानां बद्धसूतस्य लोहानां मलनाशनः ।
कापालिकगणध्वंसी रसवादिभिरुच्यते ॥ ९८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महिषीमेढ्रांडगर्भः कालिंगो धवबीजयुक् ।
शशास्थीनि च वर्गोऽयं लोहकाठिन्यनाशनः ॥ ९९ ॥
गुडगुग्गुलुगुंजाऽऽज्यसारघैष्टंकणाऽन्वितैः ।
दुर्द्रावाऽखिललोहादेर्द्रावणाय गणो मतः ॥ १०० ॥
क्षाराः सर्वे मलं हन्युरम्लं शोधनजारणम् ।
मांद्यं विषाणि निघ्नंति स्नैग्ध्यं स्नेहाः प्रकुर्वते ॥१०१॥

परिमाणम ।

षट्त्रुटचश्चैकलिक्षा स्यात् षड्लिक्षा यूकमुच्यते ।
षड्यूकास्तु रजःसंज्ञं निबोध त्वं च सुव्रते ॥ १०२ ॥
षड्रजः सर्षपः स स्यात्सिद्धार्थः स च कीर्तितः॥१०३॥
षट्सिद्धार्थेन देवेशि यवस्त्वेकः प्रकीर्तितः ।
षड्यवैरेकगुंजा स्यात्त्रिगुंजो वल्ल उच्यते ॥ १०४ ॥
षड्भिरेव तु गुंजाभिर्माष एकः प्रकीर्तितः ।
माषा षोडश तोलः स्याच्चतुस्तोलैः पलं भवेत् ॥१०५

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रससरत्नसमुच्चये दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

रसशोधनादिकथनम् ।

मानपरिभाषा ।

त्रुटिः स्यादणुभिः षड्भिस्तैर्लिक्षा षड्भिरीरिता ।
ताभिः षड्भिर्भवेद्यूकः षड्यूकास्तद्रजः स्मृतम् ॥ १ ॥
षड्रजः सर्षपः प्रोक्तस्तैः षड्भिर्यव ईरितः ।
एका गुंजा यवैः षड्भिर्निष्पावस्तु द्विगुंजकः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्याद् गुंजात्रितयं वल्लो द्वौ वल्लौ माष उच्यते ।
द्वौ माषौ धरणं ते द्वे शाणनिष्ककलाः स्मृताः ॥ ३
निष्कद्वयं तु वटकः स च कोल इतीरितः ।
स्यात्कोलद्वितयं तोलः कर्षो निष्कचतुष्टयम् ॥ ४ ॥
उदुंबरं पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ।
अक्षं बिडालपदकं शुक्तिः पाणितलद्वयम् ॥ ५ ॥
शुक्तिद्वयं पलं केचिदन्ये शुक्तित्रयं विदुः ।
तदेव कथितं मुष्टिः प्रकुंचो बिल्वमित्यपि ॥ ६ ॥
पलद्वयं तु प्रसृतं तद्द्वयं कुडवोऽञ्जलिः ।
कुडवौ मानिका तौ स्यात्प्रस्थो द्वे मानिके स्मृतः ॥
प्रस्थद्वयं शुभं तौ द्वौ पात्रकद्वयमाढकम् ।
तैश्चतुर्भिर्घटोन्माननल्वणार्मणकुंभकाः ।
द्रोणस्य शब्दाः पर्यायाः पलानां शतकं तुला ॥ ८ ॥
चत्वारिंशत्पलशतं तुला भारः प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥
रसार्णवादिशास्त्राणि निरीक्ष्य कथितं मया ।
रसोपयोगि यत्किंचिद्दिङ्मात्रं तत्प्रदर्शितम् ॥ १० ॥

अष्टादशसंस्काराः ।

स्यात्स्वेदनं तदनु मर्दनमूर्छनं च
उत्थापनं पतनरोधनियामनानि ।
संदीपनं गगनभक्षणमानमत्र
संचारणा तदनुगर्भगता द्रुतिश्च ॥ ११ ॥
बाह्यद्रुतिः सूतकजारणा स्या-
द्ग्रासस्तथा सारणकर्म पश्चात् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संक्रामणं वेधविधिः शरीरे-
योगस्तथाष्टादशधाऽत्र कर्म ॥ १२ ॥

पारददोषाः ।

संयोज्यो मर्मणिच्छिन्ने न च क्षाराग्निदग्धयोः ।
शुद्धः स मृद्वग्निसहो मूर्छितो व्याधिनाशनः ।
निष्कम्पवेगस्तीव्राग्नावायुरारोग्यदो मृतः ॥ १३ ॥
विषं वह्निर्मलश्चेति दोषा नैसर्गिकास्त्रयः ॥ १४ ॥
रसे मरणसंतापमूर्छानां हेतवः क्रमात् ॥ १५ ॥
यौगिकौ नागवंगौ द्वौ तौ जाड्याध्मानकुष्टदौ ।
औपाधिकाः पुनश्चान्ये कीर्तिताः सप्तकंचुकाः ॥ १६॥
भूमिजा गिरिजा वार्जा द्वे च द्वे नागवंगजे ।
दशैते हि रसे दोषाः प्रोक्ताः रसविशारदैः ॥ १७ ॥
भूमिजाः कुर्वते कुष्टं गिरिजा जाड्यमेव च ।
वारिजा वातसंघातं दोषाढ्यं नागवंगयोः ॥ १८ ॥
पर्पटी पाटिनी भेदी द्रावी मलकरी तथा ।
अंधकारी तथा ध्वांक्षी विज्ञेयाः सप्त कंचुकाः ॥ १९ ॥
तस्मात्सूतविधानार्थं सहायैर्निपुणैर्युतः ।
सर्वोपस्करमादाय रसकर्म समारभेत् ॥ २० ॥
द्वे सहस्रे पलानां तु सहस्रं शतमेव वा ।
अष्टाविंशत्पलान्येव दश पंचैकमेव वा ॥ २१ ॥
पलार्धेनैव कर्तव्यः संस्कारः सूतकस्य च ।
सुदिने शुभनक्षत्रे रसशोधनमाचरेत ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वेदनसंस्कारः १.

त्र्यूषणं लवणाऽऽसूर्यौ चित्रकार्द्रकमूलकम् ।
क्षिप्त्वा सूतो मुहुः स्वेद्यः कांजिकेन दिनत्रयम् ॥२

मर्दनसंस्कारः २.

गृहधूमेष्टिकाचूर्णं तथा दधि गुडान्वितम् ।
लवणासुरिसंयुक्तं क्षिप्त्वा सूतं विमर्दयेत् ॥ २४ ॥
षोडशांशं प्रति द्रव्यं सूतमानान्नियोजयेत् ।
सूतं क्षिप्त्वा समं तेन दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ २५
जीर्णाभ्रकं तथा बीजं जीर्णसूतं तथैव च ।
नैर्मल्यार्थं हि सूतस्य खल्वे धृत्वा विमर्दयेत ॥ २
गृह्णाति निर्मलो रोगान्ग्रासे ग्रासे विमर्दितः ।
मर्दनाख्यं हि तत्कर्म सूतस्य गुणकृद् भवेत् ॥ २७

मूर्छनसंस्कारः ३.

गृहकन्या मलं हन्यात्त्रिफला वह्निनाशिनी ।
चित्रमूलं विषं हंति तस्मादेभिः प्रयत्नतः ॥ २८ ॥
मिश्रितं सूतकं द्रव्यैः सप्तवाराणि मूर्छयेत् ।
इत्थं संमूर्छितः सूतो दोषशून्यः प्रजायते ॥ २९ ॥

उत्थापनसंस्कारः ४.

अस्माद्विरेकात्संशुद्धो रसः पात्यस्ततः परम् ।
उद्धृतः कांजिकक्काथात्पूतिदोषनिवृत्तये ॥ ३० ॥

पातनसंस्कारः ५.

ताम्रेण पिष्टिकां कृत्वा पातयेदूर्ध्वभाजने ।
बंगनागौ परित्यज्य शुद्धो भवति सूतकः ॥ ३१ ॥
शुल्बेन पातयेत्पिष्टीं त्रिधोर्ध्वं सप्तधा त्वधः ॥ ३२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।
नष्टपिष्टरसं कृत्वा लेपयेच्चोर्ध्वभाजनम् ।
ततो दीप्तैरधःपातमुत्पलैस्तत्र कारयेत् ॥ ३३ ॥
हरिद्रांकोलशम्याककुमारीत्रिफलाग्निभिः ।
तण्डुलीयकवर्षाभूहिंगुसैंधवमाक्षिकैः ॥ ३४ ॥
पिष्टं रसं सलवणैः सर्पाक्ष्यादिभिरेव वा ।
पातयेदथवा देवि व्रणघ्नीयक्षलोचनैः ॥ ३५ ॥
इत्थं ह्यधोर्ध्वपातेन पातितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा रसायने योग्यो भवेद्द्रव्यविशेषतः ॥ ३६ ॥
अथवा दीपकयंत्रे निपातितः सर्वदोषनिर्मुक्तः ।
तिर्यक्पातनविधिना निपातितः सूतराजश्च ॥ ३७ ॥
श्लक्ष्णीकृतमभ्रदलं रसेंद्रयुक्तं तथाऽऽरनालेन ।
खल्वे दत्त्वा मृदितं यावत्तन्नष्टपिष्टतामेति ॥ ३८ ॥
कुर्यात्तिर्यक्पातनपातितसूतं क्रमेण दृढवह्निम् ।
संस्वेद्यः पात्योऽसौ न पतति यावद्दृढश्चाग्नौ ॥ ३९ ॥
तदासौ शुद्ध्यते सूतः कर्मकारी भवेद्ध्रुवम् ।
मर्दनैर्मूर्छनैः पातैर्मन्दः शांतो भवेद्रसः ॥ ४० ॥

ऊर्ध्वपातनम् ।

निरोधसंस्कारः ६.

पृष्ठयंबुजैर्निरोधेन ततो मुखकरो रसः ।
स्वेदनादिवशात्सूतो वीर्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

नियामनसंस्कारः ७.

नियम्योऽसौ ततः सम्यक् चपलत्वनिवृत्तये ।
कर्कोटीफणिनेत्राभ्यां वृश्चिकांबुजमार्कवैः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समं कृत्वारनालेन स्वेदयेच्च दिनत्रयम् ॥ ४२ ॥
मरिचैर्भूखगयुक्तैर्लवणासुरिशिग्रुटंकणोपेतैः ।
कांजिकयुक्तैस्त्रिदिनं ग्रासार्थी जायते स्वेदात् ॥ ४

दीपनसंस्कारः ८.

त्रिक्षारसिंधुखगभूशिखिशिग्रुराजी-
तीक्ष्णाम्लवेतसमुखैर्लवणोषणाम्लैः ।
नेपालताम्रदलशोषितमारनाले
साम्लासवाम्लपुटितं रसदीपनं तत् ॥ ४४ ॥

स्वेदयेदासवाम्लेन वीर्यतेजःप्रवृद्धये ।
यथोपयोगः स्वेद्यः स्यान्मूलिकानां रसेषु च ॥ ४५
सर्पाक्षी क्षीरिणी वंध्या मत्स्याक्षी शंखपुष्पिका ।
काकजंघा शिखिशिखा ब्रह्मदंडचाखुकर्णिका ॥ ४६
वर्षाभूः कंचुकी दूर्वा शैर्यकोत्पलशिंबिकाः ।
शतावरी वज्रलता वज्रकंदाऽग्निकर्णिकाः ॥ ४७ ॥
श्वेतार्कशिग्रुधत्तूरमृगदूर्वारसांकुशाः ।
रंभा रक्तालु निर्गुंडी लज्जालुः सुरदालिका ॥ ४८ ॥
मंडूकपर्णी पाताली चित्रकं ग्रीष्मसुंदरा ।
काकमाची महाराष्ट्री हरिद्रा तिलपर्णिका ॥ ४९ ॥
जाती जयंती श्रीदेवी भूकदंबः कुसुंभकः ।
कोशातकी नीरकणा लांगली कटुतुंबिका ॥ ५० ॥
चक्रमर्दोऽमृताकंदः सूर्यावर्तेषुपुंखिका ।
वाराही हस्तिशुण्डी च प्रायेण रसमूलिकाः ।
रसस्य भावने स्वेदे मूषालेपे च पूजिताः ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यष्टौ सूतसंस्काराः समा द्रव्ये रसायने ॥ ५२ ॥
कार्यास्ते प्रथमं शेषा नोक्ता द्रव्योपयोगिनः ॥५३ ॥

रसबन्धनम् ।

पञ्चविंशतिसंख्याकान्रसबंधान्प्रचक्ष्महे ।
येन येन हि चांचल्यं दुर्ग्रहत्वं च नश्यति ।
रसराजस्य संप्रोक्तो बन्धनार्थो हि वार्तिकैः ॥ ५४ ॥
हठारोटौ तथा भासः क्रियाहीनश्च पिष्टिका ।
क्षारः खोटश्च पोटश्च कल्कबन्धश्च कज्जलिः ॥ ५५ ॥
सजीवश्चैव निर्जीवो निर्बीजश्च सबीजकः ।
शृंखलाद्रुतिबन्धौ च बालकश्च कुमारकः ॥ ५६ ॥
तरुणश्च तथा वृद्धो मूर्तिबंधस्तथाऽपरः ।
जलबंधोऽग्निबंधश्च सुसंस्कृतकृताभिधः ॥ ५७ ॥
महाबंधाभिधश्चेति पञ्चविंशतिरीरिताः ।
केचिद्वदंति षड्विंशो जलूकाबंधसंज्ञकः ।
स तावन्नेष्यते देहे स्त्रीणां द्रावेऽतिशस्यते ॥ ५८ ॥
हठो रसः स विज्ञेयः सम्यक् शुद्धिविवर्जितः ।
स सेवितो नृणां कुर्यान्मृत्युं वा व्याधिमुद्धतम् ॥५९॥
सुशोधितो रसः सम्यगारोट इति कथ्यते ।
स क्षेत्रीकरणे श्रेष्ठः शनैर्व्याधिविनाशनः ॥ ६० ॥
मूर्छितो यो रसो याति योगं मुक्त्वा स्वभावताम् ।
भावितो धातुमूलाद्यैराभासो गुणवैकृते ॥ ६१ ॥
असंशोधितलोहाद्यैः साधितो यो रसोत्तमः ।
क्रियाहीनः स विज्ञेयो विक्रियां यात्यपथ्यतः ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तीव्रातपे गाढतरावमर्दात्पिष्टीभवेत्सा नवनीतरूपा
स रसः पिष्टिकाबंधो दीपनः पाचनस्तराम् ॥ ६३
शंखशुक्तिवराटाद्यैर्योऽसौ संशोधितो रसः ।
क्षारबंधः परं दीप्तिपुष्टिकृच्छूलनाशनः ॥ ६४ ॥
बंधो यः खोटतां याति ध्मातो ध्मातः क्षयं व्रजेत् ।
खोटबंधः स विज्ञेयः शीघ्रं सर्वगदापहः ॥ ६५ ॥
द्रुतकज्जलिका मोचापत्रके चिपिटीकृता ।
स पोटः पर्पटी सैव बालाद्यखिलरोगनुत् ॥ ६६
स्वेदाद्यैः साधितः सूतः पंकत्वं समुपागतः ।
कल्कबद्धः स विज्ञेयो योगोक्तफलदायकः ॥ ६७ ॥
कज्जली रसगंधोत्था सुश्लक्ष्णा कज्जलोपमा ॥ ६
तत्तद्योगेन संयुक्ता कज्जलीबंध उच्यते ॥ ६९ ॥

भस्मीकृतो गच्छति वह्नियोगा--
द्रसः सजीवः स खलु प्रदिष्टः ।
संसेवितोऽसौ न करोति भस्म--
कार्यं जवाद्रोगविनाशनं च ॥ ७० ॥
जीर्णाभ्रको वा परिजीर्णगंधो
भस्मीकृतश्चाखिललोहमौलिः ॥
निर्जीवनामा हि स भस्मसूतो
निःशेषरोगान्विनिहंति सद्यः ॥ ७१ ॥
रसस्तु पादांशसुवर्णजीर्णः
पिष्टीकृतो गंधकयोगतश्च ।
तुल्यांशगंधैः पुटितः क्रमेण
निर्बीजनामा सकलामयघ्नः ॥ ७२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पिष्टीकृतैरभ्रकसत्त्वहेम-
तारार्ककांतैः परिजारितो यः।
हतस्ततः षड्गुणगंधकेन
स बीजबद्धो विपुलप्रभावः॥ ७३॥
वज्रादिनिहतः सूतो हतः सूतः समोऽपरः।
शृंखलाबद्धसूतस्तु देहलोहविधायकः।
चित्रप्रभावां वेगेन व्याप्तिं जानाति शंकरः॥ ७४॥
युक्तोपि बाह्यद्रुतिभिश्च सूतो
बद्धं गतो वा भसितस्वरूपः।
स राजिकापादमितो निहंति
दुःसाध्यरोगान्द्रुतिबद्धनामा॥ ७५॥
समाऽभ्रजीर्णः शिवजस्तु बालः
संसेवितो योगयुतो जवेन।
रसायनो भाविगदापहश्च
सोपद्रवारिष्टगदान्निहंति॥ ७६॥
हरोद्भवो यो द्विगुणाऽभ्रजीर्णः
स स्यात्कुमारो मिततंदुलोसौ।
त्रिःसप्तरात्रैः खलु पापयोग-
संघातघाती च रसायनं च॥ ७७॥
चतुर्गुणव्योमकृताशनोऽसौ
रसायनाग्र्यस्तरुणाभिधानः।
स सप्तरात्रात्सकलामयघ्नो
रसायनो वीर्यबलप्रदाता॥ ७८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्याभ्रकः षड्गुणितो हि जीर्णः
ग्रासाग्निसंख्यः स हि वृद्धनामा ।
देहे च लोहे च नियोजनीयः
शिवादृते कोऽस्य गुणान्प्रवक्ति ॥ ७९

यो दिव्यमूलिकाभिश्च कृतोऽत्यग्निसहो रसः ।
विनाभ्रजारणात्स स्यान्मूर्तिबंधो महारसः ॥ ८० ॥
अयं हि जार्यमाणस्तु नाऽग्निना क्षीयते रसः ।
योजितः सर्वयोगेषु निरुपम्यफलप्रदः ॥ ८१ ॥
शिलातोयमुखैस्तोयैर्बद्धोऽसौ जलबद्धवत् ।
स जरारोगमृत्युघ्नः कल्पोक्तफलदायकः ॥ ८२ ॥
केवलो योगयुक्तो वा ध्मातः स्याद्गुटिकाकृतिः ।
अक्षीणश्चाग्निबद्धोसौ खेचरत्वादिकृत्स हि ॥ ८३ ॥
विष्णुक्रांता शशिलता कुंभी कनकमूलकैः ।
विशाला नागिनीकंदव्याघ्रपादीकुरुंटकैः ॥ ८४ ॥
वृश्चिकालीभशुंडीभ्यां हंसपाद्या सहासुरैः ।
अप्रसूतगवां मूत्रैः पिष्टं वालुकके पचेत् ॥ ८५ ॥
पक्वमेवं मृतैर्लोहैर्मर्दितं विपचेद्रसम् ।
यंत्रेषु मूर्छा सूतानामेष कल्पः सुसंस्कृतः ॥ ८६ ॥

हेम्ना वा रजतेन वा सहचरो ध्मातो व्रजत्येकता-
मक्षीणो निबिडो गुरुश्च गुटिकाकारश्च दीर्घोज्ज्वलः
चूर्णत्वं पटुवत्प्रयाति निहतो घृष्टो न मुञ्चेन्मलं
निर्गंधो द्रवति क्षणात्स हि महाबंधाभिधानोरसः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जलूकाबन्धः २६ (स्त्रीद्रावणम्)

सूते गर्भनियोजितार्धकनके पादांशनागेऽथ वा
पंचांगुष्ठकशाल्मलीकृतमदश्लेष्मातबीजैस्तथा ।
तद्वत्तेजिनिकोलकाख्यफलजैश्चूर्णं तिलं पत्रकं
तप्ते खल्वतले निधाय मृदिते जाता जलूका वरा ॥८८॥
सैषा स्यात्कपिकच्छुरोमपटले चंद्रावतीतैलके
चंद्रे टंकणकामपिप्पलिजले स्विन्ना भवेत्तेजिनी ।
तप्ते खल्वतले विमर्द्य विधिवद्यत्नाद्वटी या कृता
सा स्त्रीणां मददर्पनाशनकरी ख्याता जलूका वरा ॥८९॥
बाल्ये चाष्टांगुला योज्या यौवने च दशांगुला ।
द्वादशैव प्रगल्भानां जलौका त्रिविधा मता ॥ ९० ॥
धृत्वा सूतमुखे पात्रं मेषीक्षीरं प्रदापयेत् ।
स्थापयेदातपे तीव्रे वासराण्येकविंशतिः ॥ ९१ ॥
द्वितीयात्र मया प्रोक्ता जलौका द्रावणे हिता ।
पुरुषाणां स्थिता मूर्ध्नि द्रावयेद्वनिताकुलम् ॥ ९२ ॥
मुनिपत्ररसश्चैव शाल्मलीवृंतवारि च ।
जातीमूलस्य तोयं च शिंशपातोयसंयुतम् ॥ ९३ ॥
श्लेष्मातकफलं चैव त्रिफलाचूर्णमेव च ।
कोकिलाक्षस्य चूर्णं च पारदं मर्दयेद्बुधः ॥ ९४ ॥
जलूका जायते दिव्या रामाजनमनोहरा ।
सा योज्या कामकाले तु कामयेत्कामिनी स्वयम् ॥९५॥
त्रिफलाभृंगमहौषधमधुसर्पिश्छागदुग्धगोमूत्रे ।
नागं सप्तनिषिक्तं समरसजारितं जलूका स्यात् ॥९६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भानुस्वरदिनसंख्याप्रमाणसूतं गृहीतदीनारम् ।
अंकोलराजवृक्षककन्यारसतश्च शोधनं कुर्यात् ॥ ९७
शशिलेखावरवर्णीसकोकिलापामार्गकनकानाम् ।
चूर्णैः सहैकविंशतिदिनानि संमर्दयेत्सम्यक् ॥ ९८ ॥
निशायाः कांजिकं यूषं दत्त्वा योनौ प्रवेशयेत् ।
बालमध्यमवृद्धासु योज्या विज्ञाय तत् क्रमात् ।
नीरसानामपि नृणां योषा स्यात्संगमोत्सुका ॥ ९९
रसभागं चतुष्कं च बंगभागं च पंचमम् ॥ १०० ॥
सुरसारससंयुक्तं टंकणेन समान्वितम् ॥ १०१ ॥
त्रिदिनं मर्दयित्वा च गोलकं तं रसोद्भवम् ।
लिंगाग्राद्योनिनिक्षिप्तं यावदायुर्वशंकरम् ॥ १०२ ॥

कर्पूरसूरणसभृंगसमेघनादै-
र्नागं निषिच्य तु मिथो वलयेद्रसेन ।
लिंगास्थितेन वलयेन नितंबिनीनां
स्वामी भवत्यनुदिनं स तु जीवहेतुः ॥१०३॥

टंकणपिप्पलिकाभिः सूरणकर्पूरमातुलुंगरसैः ।
कृत्वा स्वलिंगलेपं योनिं विद्रावयेत्स्त्रीणाम् ॥ १०४ ॥
अग्न्यावर्तितनागे हरबीजं निक्षिपेत्ततो द्विगुणम् ।
मुनिकनकनागवल्लीरसेन सिंच्याच्च तन्मध्यम् ॥ १०५
तक्रेण मर्दयित्वा तीक्ष्णेन मदनवलयं कुर्यात् ।
रतिसमये वनितानां रतिगर्वविनाशनं कुरुते ॥ १०६ ॥
व्याघ्रीबृहतीफलरससूरणकंदं च चणकपत्राम्लम् ।
कपिकच्छुवज्रवल्लीपिप्पलिकामाम्लिकाचूर्णम् ॥ १०७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अग्न्यावर्तितनागं नववारं मर्दयेदिमैर्द्रव्यैः ।
स्मरवलयं कृत्वैतद्वनितानां द्रावणं कुरुते ॥ १०८ ॥

पारदभस्म ।

पलाशबीजकं रक्तजंबीराम्लेन सूतकम् ।
सजीवं मर्दितं यंत्रे पाचितं म्रियते ध्रुवम् ॥ १०९ ॥
खरमंजरिबीजान्वितपुष्करबीजैः सुचूर्णितैः कल्कम् ।
कृत्वा सूतं पुटयेद्दृढमूषायां भवेद्भस्म ॥ ११० ॥
काकोदुंबरिकाया दुग्धेन सुभावितो हिंगुः ।
मर्दनपुटनविधानात्सूतं भस्मीकरोत्येव ॥ १११ ॥
देवदालीं हरिक्रांतामारनालेन पेषयेत् ।
तद्द्रवैः सप्तधा सूतं कुर्यान्मर्दितमूर्छितम् ॥ ११२ ॥
तत्सूतं खर्परे दद्याद्दत्त्वा दत्त्वा तु तद्रसम् ।
चुल्योपरि पचेच्चाह्नि भस्म स्याल्लवणोपमम् ॥ ११३ ॥
अपामार्गस्य बीजानि तथैरण्डस्य चूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं पारदे देयं मूषायामधरोत्तरम् ।
रुद्ध्वा लघुपुटैः पच्याच्चतुर्भिर्भस्मतां नयेत् ॥ ११४ ॥
कटुतुंब्युद्भवे कन्दे गर्भे नारीपयःप्लुते ।
सप्तधा स्वेदितः सूतो म्रियते गोमयाग्निना ॥ ११५ ॥
अंकोलस्य शिफावारिपिष्टं खल्वे विमर्दयेत् ।
सूतं गंधकसंयुक्तं दिनांते तं निरोधयेत् ॥ ११६ ॥
पुटयेद्भूधरे यंत्रे रात्र्येकेन मृतो भवेत् ॥ ११७ ॥
वटक्षीरेण सूताभ्रौ मर्दयेत्प्रहरत्रयम् ।
पाचयेत्तेन काष्ठेन भस्मीभवति तद्रसः ॥ ११८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथातुरो रसाचार्यं साक्षाद्देवं महेश्वरम् ।
साधितं च रसं शंखदंतवेण्वादिधारितम् ॥ ११९ ॥
अर्चयित्वा यथाशक्ति देवगोब्राह्मणानपि ।
पर्णखण्डे धृतं सूतमद्याद्योग्याऽनुपानतः ॥ १२० ॥

पारदभस्मनि पथ्यम् ।

घृतसैंधवधान्याकजीरकार्द्रकसंस्कृतम् ।
तण्डुलीयकधान्याकपटोलाऽलंबुषादिकम् ॥ १२१ ॥
गोधूमजीर्णशाल्यन्नं गव्यं क्षीरं घृतं दधि ।
हंसोदकं मुद्गरसः पथ्यवर्गः समासतः ॥ १२२ ॥

पारदभस्मनि कुपथ्यम् ।

बृहतीबिल्वकूष्मांडं वेत्राग्रं कारवेल्लकम् ।
माषं मसूरं निष्पावं कुलित्थं सर्षपं तिलम् ॥ १२३ ॥
लंघनोद्वर्तनस्नानताम्रचूडसुरासवान् ।
आनूपमांसं धान्याम्लं भोजनं कदलीदले ।
कांस्ये च गुरुविष्टंभि तीक्ष्णोष्णं च भृशं त्यजेत् ॥ १२४
कंटारीफलकांजिकं च कमठस्तैलं तथा राजिकां
निंबूकं कतकं कलिंगकफलं कूष्माण्डकं कर्कटी ।
केकीकुक्कुटकारवेल्लकफलं कर्कोटिकायाः फलं
वृंताकं च कपित्थकं खलु गणः प्रोक्तः ककारादिकः १२
देवीशास्त्रोदितः सोऽयं ककारादिगणो मतः ।
शास्त्रांतरविनिर्दिष्टः कथ्यतेऽन्यप्रकारतः ॥ १२६ ॥
कंगुः कंदुककोलकुक्कुटकलक्रोडाः कुलत्थास्तथा
कंटारी कटुतैलकृष्णगलकः कूर्मः कलायः कणा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्कारुं च कटिल्लकं च कतकं कर्कोटकं कर्कटी।
काली कांजिकमेष कादिकगणः श्रीकृष्णदेवोदितः १२७
यस्मिन् रसे च कण्ठोक्त्या ककारादिर्निषेधितः।
तत्र तत्र निषेद्धव्यं तदौचित्यमतोऽन्यतः॥ १२८॥

पारदविकार उपायाः।

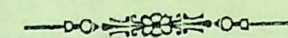
उद्गारे सति दध्यन्नं कृष्णमीनं सजीरकम्।
अभ्यंगमनिलक्षोभे तैलैर्नारायणादिभिः॥ १२९॥
अरतौ शीततोयेन मस्तकोपरि सेचनम्।
तृष्णायां नारिकेरांबु मुद्गयूषं सशर्करम्॥ १३०॥
द्राक्षादाडिमखर्जूरकदलीनां फलं भजेत्।
रसवीर्यविवृद्ध्यर्थं दधिक्षीरेक्षुशर्कराः॥ १३१॥
शीतोपचारमन्यच्च रसत्यागविधौ पुनः।
भक्षयेद्बृहतीं बिल्वं सकृत्साधारणो विधिः॥ १३२॥
इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये एकादशोऽध्यायः।

इति पूर्वखण्डम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथोत्तरखण्डः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

ज्वरचिकित्सा ।

रोगगणना.

ज्वरस्य रक्तपित्तस्य कासस्य श्वासहिध्मयोः ।
वैस्वर्यस्य क्षयस्यापि तथाऽरोचप्रसेकयोः ॥ १ ॥
छर्दिहृद्रोगयोश्चैव तृष्णामद्योद्भवार्शसाम् ।
उदावर्तातिसाराणां ग्रहण्यर्तिप्रवाहिणोः ॥ २ ॥
विषूच्या वह्निमान्द्यस्य मूत्रकृच्छ्राश्मरीरुजाम् ।
मेहस्य सोमरोगस्य पिटिकानां च विद्रधेः ॥ ३ ॥
वृद्धिगुल्मादिरोगाणां शूलानामुदरस्य च ।
पाण्डुशोफविसर्पाणां कुष्ठश्वित्रनभस्वताम् ॥ ४ ॥
वातास्रस्यावृतानां च वंध्यानां गर्भिणीरुजाम् ।
सूतिकाबालरोगाणामुन्मादेऽपस्मृतावपि ॥ ५ ॥
नेत्ररोगे कर्णरोगे नासारोगास्यरोगयोः ।
शिरःसंजातरोगेषु व्रणे भङ्गे भगंदरे ॥ ६ ॥
ग्रंथ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे विषेषु च ।
जरायास्त्वनपत्यानां बीजपोषणहेतवे ॥ ७ ॥
परिपाट्याऽनया सर्वं रोगाणां हि चिकित्सनम् ।
रसलोहविषैरत्र योगैर्वक्ष्ये यथागमम् ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्वरः

वातज्वरलक्षणम् ।

रोमाञ्चकंपौ वदने मधुत्व-
मुज्जृंभणं मस्तकतोददाहौ ।
वातज्वरस्योक्तमिदं हि लक्ष्म
भुक्तोत्तरः स्याद्यदि शश्वदेव ॥ ९ ॥

पित्तज्वरलक्षणम् ।

विरेकशोषास्यकटुत्वतीव्र-
तापप्रलापभ्रममूर्छनानि ।
एतानि पित्तज्वरलक्षणानि
वमिः सतृष्णांगविदाहिता च ॥ १० ॥

कफज्वरलक्षणम् ।

कासश्वासौ मुखे जाड्यं माधुर्यं बहुनिद्रता ।
प्रस्वेदः स्वल्पदाहश्च श्लेष्मजज्वरलक्षणम् ॥ ११ ॥

द्विदोषत्रिदोषम् ।

मिश्रितं लक्षणं यत्तु द्वयोस्त्रिषु भवेच्च तत् ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यसुंदररसः (पर्पटीरसः)

विमर्दिताभ्यां रसगंधकाभ्यां
नीरेण कुर्यादिह गोलकं तम् ।
भाण्डे नवीने विनिवेश्य पश्चा-
त्तद्गोलकस्योपरि ताम्रपात्रम् ॥ १३ ॥
सार्धं मुहूर्तं विनिरुध्य धीमा-
नुद्दीपयेद्दीप्तकृशानुनाऽस्य ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अधस्ततः सिद्ध्यति पर्पटीयं
नवज्वरारण्यकृशानुमेघः ॥ १४ ॥
विलिप्य पूर्वं रसनां च तालु-
देशं च सिंधूद्भवजीरकार्द्रैः ।
वल्लोन्मितां चार्द्रकतोयमिश्रा-
मेनां नियोज्य स्थगयेत्पटेन ॥ १५ ॥
घर्मोद्गमो यावदतः परं च
तक्रौदनं पथ्यमिह प्रयोज्यम् ।
कुर्याद्दिनानां त्रितयं यदीत्थं
ज्वरस्य शंकाऽपि तदा भवेत्किम् ॥ १६ ॥

त्रैलोक्यडंबररसः ।

सूतार्कगन्धचपलाजयपालतिक्ता-
पथ्यात्रिवृच्च विषतिंदुकजान्समांशान् ।
संभाव्य वज्रिपयसा मधुना त्रिवल्ल-
स्त्रैलोक्यडंबररसोऽभिनवज्वरघ्नः ॥ १७ ॥

मेघनादरसः ।

पादांशकं साररविः समांश-
गंधो विपक्वः स्वकषायपिष्टः ।
रसः क्रमान्माषमितोऽनिलादि-
ज्वरेषु नाम्ना किल मेघनादः ॥ १८ ॥

ज्वरगजहरिरसः (ज्वरगजकेसरी,)

दरदजलदयुक्तं शुद्धसूतं च गंधं
प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मं च दद्यात् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ज्वरगजहारिसंज्ञं शृंगवेरोदकेन
प्रथमजनितदाहे क्षीरभक्तेन भोज्यम् ॥ १९ ॥

दीपिकारसः ।

संतप्तसीसभागं च पारदं गंधकं कणाम् ।
समभागं पृथक् तत्र मेलयेच्च यथाविधि ॥ २० ॥
जंबीरस्य रसे सर्वं मर्दयेच्च दिनत्रयम् ।
मेघनादकुमार्योश्च रसे चापि दिनत्रयम् ॥ २१ ॥
दिनद्वयमजामूत्रे गवां मूत्रे दिनत्रयम् ।
भावयेच्च यथायोग्यं तस्मिन्नेतानि दापयेत् ॥ २२ ॥
सैंधवं चित्रकं भागं सौवर्चलवणं तथा ।
तेन संमेलनं कृत्वा भावयेच्च पुनः क्रमात् ॥ २३ ॥
अनेन विधिना सम्यक् सिद्धो भवति तद्रसः ।
शर्कराघृतसंयुक्तं दद्याद्वल्लत्रयं रसम् ॥ २४ ॥
गोधूमश्चौदनं पथ्यं माषसूपं सवास्तुकम् ।
धात्रीफलसमायुक्तं सर्वज्वरविनाशनम् ।
दीपिकारस इत्येष तंत्रज्ञैः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

शीतभंजी रसः ।

पारदं रसकं तालं तुत्थं गंधकटंकणम् ।
सर्वमेतत्समं शुद्धं कारवल्ल्या द्रवैर्दिनम् ॥ २६ ॥
मर्दयेत्तेन कल्केन ताम्रपात्रोदरं लिपेत् ।
अंगुलार्धार्धमानेन तं पचेत्सिकताह्वये ॥ २७ ॥
यंत्रे यावत्स्फुटंत्येवं व्रीहयस्तस्य पृष्ठतः ।
ततः सुशीतलं ग्राह्यं ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ॥ २८ ॥

९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शीतभंजी रसो नाम चूर्णयेन्मरिचैः समम् ।
माषैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ॥ २९ ॥
त्रिदिनैर्विषमं तीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ॥ ३० ॥

शीतभंजी रसः ।

सूततालशिलास्तुल्या मर्दयेन्मर्कटीरसे ।
ताम्रपात्रे विनिक्षिप्य तत्कल्कं कज्जलीकृतम् ॥ ३१
विपचेद्वालुकायंत्रे यथोक्तविधिना ततः ।
दद्यान्मरिचचूर्णेन माषमात्रं भिषग्वरः ॥ ३२ ॥
प्रपिबेदुष्णतोयस्य चुलुकं शीतकज्वरे ।
शीतभंजीरसः सोयं शीतज्वरनिवारणः ॥ ३३ ॥

मृतजीवनरसः ।

कूष्माण्डचूर्णतिलजैः प्रविशुद्धतालं
गाढं विमर्द्य सुषवीसलिलेन तुल्यम् ।
सूतेन हिंगुलभुवा सिकताख्ययंत्रे
गोलं विधाय परिवृत्तकपालमध्ये ॥ ३४ ॥
पत्रेण तं दिनपतेश्च पिधाय रुद्ध्वा
संधिं तयोर्गुडसुधाखटिकाशिवाभिः ।
वह्नौ पचेन्मृदुनि पात्रशिरःस्थशाली-
वैवर्ण्यमात्रमवधिं प्रविधाय धीमान् ॥ ३५
वल्लं ततः सुरसामिश्रममुष्य दद्या-
त्सर्पिः सिताकणमधूनि पयोऽनुपेयम् ।
जेतुं ज्वरान्प्रविषमानिह वांतिशांत्यै
मौलौ सुशीतलजलस्य ददीत धाराम् ॥ ३६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथामयांतं रसराजमौलिं
भूषामणिं तं मृतजीवनाख्यम् ।
सुधारसेनेव रसेन येन ।
संजीवनं स्यात्सहसाऽऽतुराणाम् ॥ ३७ ॥

वृद्धज्वरांकुशरसः (हिंगुलेश्वरः)

रसहिंगुलजेपालैर्वृद्ध्या दंत्यंबुमर्दितः ।
दिनार्धेन ज्वरं हन्याद्गुंजैकं सितया सह ॥ ३८ ॥

महाज्वरांकुशरसः ।

शुद्धं सूतं विषं गंधं धूर्तबीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्भिश्च समं व्योषं चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ३९ ॥
दंतभाण्डेऽथ वा शार्ङ्गे काष्ठे नैव कदाचन ।
वातश्लेष्मज्वरे देयं द्वंद्वजे वा त्रिदोषजे ॥ ४० ॥
रसेन शृंगवेरस्य जंबीरस्याऽथवा पुनः ।
गुंजाद्वयं च जीर्णेऽस्मिन्दधिभक्तं प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥
एकद्वित्रिदिनैर्हन्याज्ज्वरान्दोषक्रमेण तु ।
महाज्वरांकुशो नाम रसोऽयं शंभुनोदितः ॥ ४२ ॥

मृत्युंजयरसः ।

तालं ताम्ररजो रसश्च गगनं गंधश्च जेपालकं
दीनारप्रमितं तदर्धमुदितं टंकं शिलामाक्षिकम् ।
दीनारद्वितयं विषस्य शिखिनः पिष्ट्वा रसैः पाचितो
यश्चिंतामणिवज्ज्वरौघविजयी नाम्ना तु मृत्युंजयः ॥ ४३ ॥

सर्वज्वरारिरसः (सर्वज्वरांतकः)

तालं ताम्रमयोरजश्च चपला तुत्थाभ्रकं कांतकं
नागं स्याच्च समांशकं सुमृदितं मूलं च पौनर्नवम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भृंगीकासहरीपुनर्नवमहामंदारपत्रोद्भवैः
कल्कं वालुकयंत्रपाचितमिदं सर्वज्वरस्यांतकृत् ॥४

चंद्रसूर्यरसः (चंद्रसूर्योदयः)

तुत्थेन तुल्यः शिवजश्च गंधो
जंबीरनीरेण विमर्दनीयः ।
दिनत्रयं मेलय तेन तुल्यं
व्योषं ततः सिद्ध्यति चंद्रसूर्यः ॥ ४५ ॥
वह्नौ विजेतुं विषमावलंबी
दलेन देयो भुजगाख्यवल्ल्याः ।
दुग्धं हितं स्यादिह शृंगवेर-
रसेन शैत्येषु निषेवणीयः ॥ ४६ ॥
तक्रं सगर्भाज्वरशूलयोस्तु
द्राक्षांबुना पथ्यमनंतरोक्तम् ।
रोधं वरायाः सलिलेन शूलं
जंबीरनीरेण वराजलेन ॥ ४७ ॥
अपस्मृतावत्र नियोजनीय-
मभ्यंजनं निंबपयोभवाभ्याम् ।
घृतौदनं स्यादिह भोजनाय
जंबीरनीरेण निहंति गुल्मम् ॥ ४८ ॥
हिंग्वम्लिकानिंबुरसेन देयं
प्लीहोदरे स्यादिह तक्रभक्तः ।
स्तंभार्थमस्मिन्सासितं पयः स्या-
द्दडो नियोज्यो वमनप्रशांत्यै ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अशीतिर्यस्य वर्षाणि वसुवर्षाणि यस्य वा।
विषौषधं न दातव्यं दत्तं चेद्दोषकारकम् ॥ ५० ॥

उमाप्रसादनरसः।

मेघपारदगंधाश्मविषव्योषपटूनि च।
जीरकद्वयमेतानि समभागानि कारयेत् ॥ ५१ ॥
सिंदुवाररसेनापि लशुनस्य रसेन च।
अपामार्गरसेनापि सप्तरात्रं विमर्दयेत् ॥ ५२ ॥
तत्पक्वं वालुकायंत्रे गुंजामात्रं प्रयोजयेत्।
सनागवल्लीमरिचं ततः शीताम्बु पाययेत् ॥ ५३ ॥
उमाप्रसादनो नाम रसः शीतज्वरापहः।
चातुर्थिकंत्रिरात्रं वा नाशयेत्किमुताऽपरान् ॥ ५४ ॥

ज्वरांकुशरसः।

टंकणं रसगंधौ च समभागान्प्रकल्पयेत्।
जेपालं द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेत्खल्वमध्यतः ॥ ५५ ॥
श्लक्ष्णतां याति तद्यावत्तावत्तन्मर्दयेच्छनैः।
सैंधवं मरिचं शंखं चिंचाक्षारं समाक्षिकम् ॥ ५६ ॥
तत्तुल्यमेतत्कृत्वाऽथ निंबूतोयेन मर्दयेत्।
चणप्रमाणवटिका भक्षयेद्दिवसत्रयम् ॥ ५७ ॥
एकाहिकं द्व्याहिकं च त्र्याहिकं च चतुर्थकम्।
सर्वज्वरविनाशाय ज्वरांकुश इति स्मृतः ॥ ५८ ॥

सर्वांगसुन्दरचिंतामणिरसः।

अभ्रकं गंधकं सूतं तोलैकैकं पृथक्पृथक्।
गृहीत्वा विषतोलार्धं तोलार्धं तिन्तिडीफलम् ॥ ५९ ॥
तत्सर्वं समं कृत्वा मर्दयेत्खल्वमध्यतः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्लक्ष्णतां याति तद्यावत्तावत्संमर्दयेच्छनैः ॥ ६० ॥
विस्तारे परिणाहे च गर्तां कृत्वा षडंगुलाम् ।
फणिवल्लीदलान्यंतर्गर्तायां प्रक्षिपेन्नरः ॥ ६१ ॥
पर्णेषु सूतकल्कं तं गर्तायां स्थापयेद्दृढम् ।
कल्कादुपरि तत्पर्णैर्गर्तावक्त्रं प्रपूरयेत् ॥ ६२ ॥
गर्तोपरि पुटं देयं तत आरण्यकोपलैः ।
स्वांगशीतलतां ज्ञात्वा समाकर्षेत्ततः परम् ॥ ६३ ।
सूतलिप्तदलैः सार्धं कल्कं खल्वे विमर्दयेत् ।
तोलार्धममृतं क्षिप्त्वा तोलार्धं तिंतिडीफलम् ॥ ६
स्थापयेत्खल्वितं कल्कं योजयेद्गुञ्जमात्रया ।
शृंगवेरांभसा युक्तं तीक्ष्णचित्रकसैंधवैः ॥ ६५ ॥
सन्निपाते तथा वाते त्रिदोषे विषमज्वरे ।
अग्निमांद्ये गृहण्यां च तथा देयोऽतिसारिणि ॥ ६
भोजनं दधिभक्तं च रसेऽस्मिन्संप्रयोजयेत् ।
व्याधादिकं यथा कुर्यादुदकं ढालयेत्ततः ॥ ६७ ॥
एष योगवरः श्रीमान्प्राणिनां प्राणदायकः ।
चिन्तामणिरिति ख्यातो रसः सर्वांगसुंदरः ॥ ६८

लोकनाथगुटिका ।

सूतेंद्रं परिमर्द्य पंचपटुभिः क्षारैस्त्रिभिस्तं ततः
पिण्डे हिंगुमहौषधासुरिमये संस्वेद्य धान्योदके ।
निर्गुंडयंबुहुताशमंथतिलपर्ण्युन्मत्तभृंगार्द्रकं
कामाता गिरिकर्णिकाप्लवदलापंचांगुलोत्थैर्जलैः ॥
सूतेंद्रेण समैर्विमर्द्य सहजैः पित्तैस्ततो भावये-
द्दृष्टिच्छागलुलायमत्स्यशिखिनां सा सन्निपाताञ्ज

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विख्याता भुवि लोकनाथगुटिका मारीचमात्रा हिता
स्यादस्याः सहितं दधीक्षुशकलं वीर्यं भवेच्छीतलैः७०॥

सूचिकाभरणरसः (मृतसंजीवनाख्यः)

वज्रवैक्रांतयोर्भस्म प्रत्येकं निष्कसंमितम् ।
शृंगीविषं द्विनिष्कं च त्रिनिष्कं चूलिकापटु ॥ ७१ ॥
पंचनिष्कोऽग्निजारश्च सर्वमेकत्र मेलयेत् ।
तावद्भस्म रसं यावन्मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ७२ ॥
शार्ङ्गेष्टादिकवर्गस्य क्षारनीरेण भावयेत् ।
त्रयोविंशतिवाराणि विमर्द्य च विशोष्य च ॥ ७३ ॥
ततो विमर्द्य दिवसं क्षिपेद्दंतकरण्डके ।
मृतसंजीवनाख्योऽयं सूचिकाभरणो रसः ॥ ७४ ॥
सन्निपातेन तीव्रेण मुमूर्षोर्भूगतस्य च ।
तालुनि वृश्चयित्वाऽथ रसमेनं विनिक्षिपेत् ॥ ७५ ॥
सूच्यातिसूक्ष्मया तोयभिन्नयाऽतिप्रयत्नतः ।
ततस्तैलेन संलिप्त्वा निर्वाते सन्निवेशयेत् ॥ ७६ ॥
ततोऽर्धप्रहरादूर्ध्वं मुक्तमूत्रपुरीषकम् ।
लब्धसंज्ञं प्रतापाढ्यं दोलयंतं शिरो मुहुः ॥ ७७ ॥
आयुष्मंतं विजानीयादन्यथा चान्यथा खलु ।
ततः शीतांबुसंपूर्णे कटाहे तं निवेशयेत् ॥ ७८ ॥
तत्र चोत्क्वथितं तोयमपनीयापरं क्षिपेत् ।
याचमानममुं पश्चात्पाययेत्ससितं पयः ॥ ७९ ॥
दधि वा सितयोपेतं नारिकेलजलं तथा ।
रंभाफलानि दद्याच्च म्रियते सोऽन्यथा खलु ॥ ८० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लब्धसंज्ञं प्रभाषंतं याचमानं फलादिकम् ।
तस्मादाकृष्य तैलाक्तं तैलं पिष्ठापनीय च ॥
लेपयेद्गंधकर्पूरैरापादतलमस्तके ॥ ८१ ॥
इत्यादिशिशिरैर्द्रव्यैः सप्तरात्रमुपाचरेत् ॥ ८२ ॥
कर्णाक्षिनासिकावक्त्रे क्षिपेत्पोताश्रयं मुहुः ।
अष्टमेऽहनि संप्राप्ते दर्दुरीमूलजं रसम् ॥
ससितं पाययेद्वेगमवतारयितुं रसम् ॥ ८३ ॥
रसेऽवतारिते पश्चाद्यथेष्टं भोजनं दधि ॥ ८४ ॥
श्वासोच्छ्वासयुतं चान्यैर्मुक्तजीवनलक्षणैः ।
कटाहे जलसंपूर्णे निक्षिपेद्बोधलब्धये ॥ ८५ ॥
लब्धबोधं तमाकृष्य पूर्ववत्समुपाचरेत् ।
जीवित्वा यावदायुष्यं म्रियते तदनंतरम् ॥ ८६ ॥
सन्निपाते महाघोरे मज्जंतं मृत्युसागरे ।
उद्धरेत्तस्य धर्मस्य ब्रह्माप्यंतं न विंदति॥ ८७ ॥
सन्निपातमहामृत्युभयान्निर्मुक्तमानवः ।
अपि सर्वस्वदानेन प्राणाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ ८८ ॥
अन्यथा नरके तावद्यावत्कल्पविकल्पना ।
इत्याज्ञा शांकरी ज्ञेया नंदिना परिकीर्तिता ॥ ८९

प्रकाशा नैव कर्तव्या रसोत्तारणमूलिका ।
शास्त्रं विना प्रयुंजंते मंदा वित्ताभिकांक्षया ।
गुरुप्रसादमासाद्य सन्निपाते प्रयुज्यताम् ॥ ९० ॥
शार्ङ्गष्टा च तथा व्याघ्री करीरास्तिलपार्णिका ।
इंद्रवारुणिका मुस्ता हरिद्राऽकोलमूलिका ॥ ९१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपामार्गः कणा स्वर्णः कटुतुंबी च तिंतिडी ।
शार्ङ्गष्टादिकवर्गोयं सन्निपातहरः परः ॥ ९२ ॥

सूचीमुखरसः ।

सूतं गंधकतालकं मणिशिलां ताप्यं मृतं तुत्थकं
जेपालं विषटंकणं मधुफलं कृत्वा समांशं दृढम् ।
कृत्वा कज्जलिकां विषोल्बणफणेः पित्तैश्च संभावयेत्
क्षिप्त्वा सीसककूपिके रसवरं सूचीमुखं नामतः ॥९३॥
ब्रह्मद्वारि विकीर्णलोहितलवे गुंजैकमात्रं ददे-
दत्वा संपुटबद्धतांद्रिकधनुर्वाते सशाखाहिमे ।
कासं श्वासमरोचकं प्रलपनं कंपं च हिक्कातुरं
मूकत्वं बधिरत्वमुन्मदमपस्मारं जयेत्तत्क्षणात् ॥ ९४ ॥

सन्निपातगजांकुशरसः ।

रसगंधकताम्राभ्रं लांगलीवह्निरामठम् ।
वंध्यापटोलनिर्गुंडीसुगंधानिंबपल्लवाः ॥ ९५ ॥
पागक्षारत्रयं क्ष्वेडबोलधत्तूरतंदुलैः ।
शृंगीमधुकसारं च जंबीराम्लेन मर्दयेत् ॥ ९६ ॥
कुर्याद्धि निष्कमानेन वटिका सा नियच्छति ।
सस्वेददाहाभिन्यासं सन्निपातगजांकुशः ॥ ९७ ॥

चातुर्थिकहररसः ।

ससारा वैष्णवी सेना अचला कादिकं कणा ।
रागरुद्रोपसोपेता प्रौढा मस्तकशालिनी ॥ ९८ ॥
त्रिभागं तालकं विद्यादेकभागं तु पारदम् ।
तदर्धं गंधकं चैव तदर्धा तु मनःशिला ॥ ९९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारवल्लीदलरसैर्मर्दयेत्प्रहरत्रयम् ।
पाचितो वालुकायंत्रे चातुर्थिकहरो रसः ॥ १०० ॥

चातुर्थिकगजांकुशरसः ।

स्याद्रसेन समायुक्तो गंधकः सुमनोहरः ।
हियावलित्रिगुणितो निर्गुंडीरसमर्दितः ॥ १०१ ॥
सप्तवाराणि तद्योज्यमार्द्रकस्वरसेन तु ।
संततादिज्वरं हन्याच्चातुर्थिकगजांकुशः ॥ १०२ ॥

मृत्युंजयरसः (महारसः)

ताप्यतालकजेपालवत्सनाभमनःशिलाः ।
ताम्रगंधकसूतं च मुसलीरसमर्दितः ॥ १०३ ॥
मृत्युंजय इति ख्यातः कुक्कुटीपुटपाचितः ॥ १०४ ॥
वल्लद्वयं प्रयुंजीत यथेष्टं दधिभोजनम् ।
नवज्वरं सन्निपातं हन्यादेष महारसः ॥ १०५ ॥

पञ्चवक्त्ररसः ।

शुद्धं सूतं विषं गंधं मरिचं टंकणं कणाम् ।
मर्दयेद्धूर्तजद्रावैर्दिनमेकं तु शोषयेत् ॥
पंचवक्त्रो रसो नाम द्विगुंजः सन्निपातजित् ॥ १०६
अर्कमूलकषायं च सत्र्यूषमनुपाययेत् ।
दध्योदनं हितं तत्र जलयोगं च कारयेत् ॥ १०७ ॥

उन्मत्तरसः ।

रसगंधकतुल्यांशं धत्तूरफलजद्रवैः ॥ १०८ ॥
मर्दयेद्दिनमेकं तु तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेत् ।
उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नस्ये स्यात्संनिपातजित् १

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन्निपातांजनरसः ।

निस्त्वङ्नेपालकं बीजं दशनिष्कं प्रचूर्णयेत् ।
मरिचं पिप्पली सूतं प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ॥ ११० ॥
भाव्यं जंबीरजैर्द्रावैः सप्ताहं तत्प्रयत्नतः ।
सन्निपातं निहंत्याशु अंजनेऽयं शिवः स्मृतः ॥ १११ ॥
मदनफलं बिडलवणं सर्षपाः प्रतिनिष्कमितम् ।
चूर्णयित्वा त्रिफलाक्काथेन सटंकणं पिबेत् ॥ ११२ ॥
कुष्ठे ज्वरे कामलायां कंठरोगे ह्यजीर्णके ।
नस्येऽथ गिरिकर्ण्युत्थं बीजैकं शीतवारिणा ॥ ११३ ॥

प्रतापलंकेश्वररसः ।

प्रत्येकं रसगंधयोर्द्विपलयोः कृत्वा मषीं शुद्धयो
रम्यां म्लेच्छलुलायलोचनमनोधात्रीप्रकुंचत्रयम् ।
पथ्याया बदरत्रिकं त्रिकटु षट्शाणं वचा धर्मिणी
वेल्लांभोधरपत्रकाद्रिरदकिंजल्काऽश्वगंधाह्वयम् ॥ ११४ ॥
पिष्टैतत्समधूकसारमखिलं कर्षोन्मितं न्यस्य त-
त्रोन्मद्यार्धकरंजकामृतयुतं सागस्तिकत्र्यूषणैः ।
भूधात्रीविजयासरित्पतिफलज्वालामुखीमार्कवैः
प्रत्येकं विदधीत निश्चलमतिः सप्त क्रमाद्भावनाः ११५

पित्तैरथो पंच विधाय पञ्चभिः
करंजपत्रामृतधूपनं ततः ।
दत्त्वाऽऽर्द्रकस्य स्वरसेन तंदुला-
कृतिं विदध्याद्गुटिकां भिषग्वरः ॥ ११६ ॥
देयैका सन्निपाते प्रतिहतविषये मोहनेत्रप्रसुप्त्योः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्याद्गुल्मे साजमोदा पवनविकृतिषु त्र्यूषणेन ग्रहण्यां
दातव्या जीरकेण द्विपतुरगनृणां प्राणसंरक्षणाय
कारुण्यांभोधिरेतद्रसकसमरसं वैद्यनाथोऽभ्यधत्त ११

प्राणेश्वररसः ।

गंधकाभ्रसमः सूतो वाराहीरसमर्दितः ।
पाचितो वालुकायंत्रे त्रिफलाव्योषचित्रकैः ॥ ११८
त्रिक्षारं पंचलवणं हिंगुगुग्गुलुदीप्यकैः ।
सजीरकैः सेंद्रयवैः पृथग्रससमैर्युतः ॥ ११९ ॥
माषमात्रोऽनुपानेन द्विपलस्योष्णवारिणः ।
अग्निन्यासानलभ्रंशग्रहणीपाण्डुगुल्मिनाम् ॥ १२०
कुर्यात्प्राणपरित्राणमतः प्राणेश्वरः स्मृतः ।
व्याधिवृद्धौ प्रयोगोऽस्य द्वौ वारौ वैद्यसंमतः ॥१२१

मृतसंजीवनरसः ।

रसायोव्योषकंकुष्ठशिलातालाभ्रहिंगुलान् ।
कुंभ्यग्निभृंगमारीषतंडुलीयकमाक्षिकान् ॥ १२२ ॥
हस्तिशुंडीयुतांस्तुल्यांस्तदर्धांशवगंधकान् ।
त्र्यहमार्द्रांबुना पिष्ट्वा कूपिस्थं वालुकाऽग्निना ॥ १२३
जयाजंबीरनिर्गुंडीचांगेरीवारि निक्षिपेत् ।
पक्त्वा चतुर्दशाहानि पिष्टाद्रार्त्तं विशोषयेत ॥ १२४
मृतसंजीवनाख्योयं रसो वल्लमितोऽशितः ।
द्राक् जयेदौषधं सन्निपातादीन्सकलान्गदान् ॥ १२५

मृतसंजीवनरसः ।

रसभागो भवेदेको गंधको द्विगुणो मतः ।
विषतालककंकुष्ठशिलाहिंगुललोहकम् ॥ १२६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वह्नित्रिकटुभृंगाह्वहेममाक्षिकमभ्रकम् ।
हस्तिशुंडी विषं कुंभी तण्डुलीयकताम्रकौ ॥ १२७ ॥
एषां प्रत्येकमेकैकं भागमादाय चूर्णयेत् ।
आर्द्रकस्य द्रवेणैव मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥ १२८ ॥
जंबीरस्य रसो ग्राह्यः पलत्रयमितः शुभः ।
त्रिफलायाश्च निर्गुंड्याः प्रत्येकं च पलत्रयम् ॥१२९॥
रसस्य पलमात्रं तु चांगेर्याः परिकीर्तितम् ।
काचकुप्यां विनिक्षिप्य यंत्रे पक्त्वा प्रयत्नवान्॥१३०॥
उद्धृत्यार्द्रकनिर्यासैर्मर्दयित्वा विशोषयेत् ।
मृतसंजीवनो नाम रसोऽयं विदितो भुवि ॥
गुंजाद्वयं ददीतास्य सन्निपाताऽपनुत्तये ॥ १३१ ॥

सन्निपातकुठाररसः ।

बंगं नागं च सूतं च नेपालं गंधकं तथा ।
शुल्बं विषं समांशेन रसेनार्द्रेण मर्दयेत् ॥ १३२ ॥
पुनर्मर्द्येत निर्गुंड्याश्चांगेर्या रसमर्दितः ।
एकवल्लप्रयोगेण रसोऽयं सन्निपातनुत् ॥ १३३ ॥

नवज्वरारिरसः (पर्पटिकारसः)

गन्धकं च रसं शुद्धं प्रत्येकं कर्षसंमितम् ।
एकत्र कज्जलीं कृत्वा ततः कुर्वीत गोलकम् ॥ १३४ ॥
नवभाण्डे विनिक्षिप्य ताम्रपात्रेण गोपयेत् ।
दृढं निरुध्य तत्पात्रमग्नावारोपयेत्ततः ॥ १३५ ॥
व्रीहिस्फुटनमात्रेण स्वांगशीते समुद्धरेत् ।
नवज्वरे प्रयुंजीत रसं पर्पटिकाह्वयम् ॥ १३६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आर्द्रकस्य रसेनैव त्रिवल्लं त्रिदिनं भिषक् ।
ज्वरितं छादयेद्गाढं यावत्स्वेदः समुद्भवेत् ॥ १३७ ॥
तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं ज्वरमुक्तस्य देहिनः ॥ १३८ ॥
नवज्वरारिरित्येष रसः परमदुर्लभः ।
वातज्वरे विशेषेण रसः साधारणो मतः ॥ १३९ ॥

जलमंजरीरसः ।

टंकणं रसगंधौ च मरिचानि समांशकम् ।
सर्वं जंबीरनीरेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ १४० ॥
संशोष्य शर्करायुक्तं मत्स्यपित्तेन भावयेत् ।
भावितं तद्रसं सिद्धमार्द्रकस्वरसैस्त्र्यहम् ॥ १४१ ॥
वल्लं वारत्रयं देयं पानार्थं वारि शीतलम् ।
तक्रभक्तं भवेत्पथ्यं वृंताकफलसंयुतम् ॥
सर्वान्नवज्वरान्हंति रसोऽयं जलमंजरी ॥ १४२ ॥

कांतरसः ।

कांतस्य कंटवेध्यानां पत्राणां भस्म कारयेत् ।
तत्समश्च रसो गंधष्टंकणो निंबवारिणा ॥ १४३ ॥
ततः संपेष्य तत्कल्कं मर्दयेत्त्रिदिनं पुनः ।
रसतुल्येन मत्स्यस्य पित्तेन परिभावयेत् ॥ १४४ ॥
सिद्धः कांतरसो ह्येष प्रयोज्योऽभिनवज्वरे ।
शृङ्गवेरानुपानेन मात्रया भिषगुत्तमैः ॥ १४५ ॥

चंद्रोदयरसः ।

रसगंधौ तथा बंगमभ्रकं समभागतः ।
मेलयित्वाथ बंगेन समं सूतं विमर्दयेत् ॥ १४६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्रैकीकृत्य गंधाभ्रे पेष्य जंबीरवारिणा ।
सामान्यं पुटमादद्यात्सप्तधा साधितं रसम् ॥ १४७ ॥
कुमार्या चित्रकेणापि भावयित्वाऽथ सप्तधा ।
गुडेन जीरकेणापि ज्वरे जीर्णे प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥
कासे श्वासे कुमार्याऽथ त्रिफलाक्काथयोगतः ।
उन्मादं च धनुर्वातममृताक्काथसंयुतः ॥
इत्येवं रोगतापघ्नो रसश्चंद्रोदयाभिधः ॥ १४९ ॥

जीर्णज्वरारिरसः (ज्वरविद्रावणरसः)

नागं वंगं रसं ताम्रं गंधकं टंकणं तथा ।
सूतं विषं च नेपालं हरितालं समं तथा ॥ १५० ॥
वटक्षीरेण संमर्द्य सर्वं कुर्याच्च गोलकम् ।
तं गोलकं भाण्डमध्ये पाचयेद्दीपवह्निना ॥ १५१ ॥
ततः संशीतलं कृत्वा भृंगराजेन मर्दयेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनापि मर्दयेच्च पुनः पुनः ॥ १५२ ॥
चणप्रमाणवटका रसेनाऽऽर्द्रस्य दापयेत् ।
गुंजाद्वयप्रयोगेण ज्वरं जीर्णं हरत्यसौ ॥ १५३ ॥

नवज्वरमुरारिरसः ।

हरश्च गंधकं चैव कुनटी च समं समम् ।
मर्द्यं कर्कोटिकायाश्च रसेन विनियोजयेत् ॥ १५४ ॥
नवज्वरमुरारिः स्याद्वल्लं शर्करया सह ।
तंडुलीयरसश्चानुपानं शर्करयाऽपि वा ॥ १५५ ॥
गुंजाद्वयप्रमाणेन ज्वरान्हंति नवान्हठात् ॥ १५६ ॥

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रससरत्नसमुच्चये द्वादशाध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रयोदशोऽध्यायः ।

रक्तपित्तम् ।

कट्वम्लतीक्ष्णलवणोष्णविदाहिरूक्षैः
पित्तं प्रदुष्टमशनैरतिसेवितैस्तैः ।
संदुष्य रक्तममुनोभयमार्गवर्ति
निर्यात्यसृक् स्थलयकृत्प्लिहतोऽतिमात्रम् ॥ १ ॥

रक्तपित्तांकुशरसः ।

पारदं हिंगुलूकं च पूर्वं यंत्रेण मेलयेत् ।
कुक्कुटांडरसं भागं टंकणक्षारमेव च ॥ २ ॥
गंधकस्य तथा भागं घृतेन परिमर्दयेत् ।
सिद्धं रसं समादाय जीरतोयेन दापयेत् ॥ ३ ॥
दिनानि त्रीणि माषं च ग्रहणीरक्तदोषजित् ।
ज्वरदाहविनाशी च रक्तपित्तविनाशनः ॥
रक्तपित्तांकुशो नाम रसोऽयं मृडभाषितः ॥ ४ ॥

चंद्रकलारसः ।

प्रत्येकं तोलमानेन सूतकं ताम्रभस्मकम् ।
दिनानि त्रीणि गुटिकां कृत्वा चाग्नौ विनिक्षिपेत् ॥
ततः शुष्कं समादाय पुनरेव च मर्दयेत् ।
समस्तैः समगंधैश्च कृत्वा कज्जलिकां च तैः ॥ ६
मुस्तादाडिमदूर्वाभिः केतकीस्तनवारिभिः ।
सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटस्यापि वारिणा ॥ ७ ॥
रामशीतलिकातोयैः शतावर्या रसेन च ।
भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिक्तं गुडूचिकासत्त्वं पर्पटोशीरमागधीः ।
शृंगाटं सारिवा चषां समानं सूक्ष्मचूर्णकम् ॥ ९ ॥
द्राक्षादिककषायेण सप्तधा परिभावयेत् ।
ततः पोताश्रयं क्षिप्त्वा वट्यः कार्याश्चणोपमाः ॥ १० ॥
अयं चंद्रकलानामा रसेंद्रः परिकीर्तितः ।
सर्वपित्तगदध्वंसी वातपित्तगदापहः ॥ ११ ॥
अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनमहाक्षमः ।
ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ १२ ॥
कुरुते नाग्निमांद्यं च महातापज्वरं हरेत् ।
श्रमं मूर्छां हरत्याशु स्त्रीणां रक्तमहास्रवम् ॥ १३ ॥
ऊर्ध्वाधो रक्तपित्तं च रक्तवांतिं विशेषतः ।
मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १४ ॥

सामान्योपायाः ।

पटोलमायसं चूर्णं सूतेंद्रं समचारितम् ।
लोहारिवर्गसंघृष्टं रक्तपित्तहरं परम् ॥ १५ ॥

वृषादलानां स्वरसस्य कर्षं
रसेंद्रगुंजामधुशर्करायुतम् ।
लिहन्प्रभाते मनुजो निहन्या-
दुःखाकरं दारुणरक्तपित्तम् ॥ १६ ॥

सपटोलकहिंगूलः सक्षौद्रो रक्तपित्तजित् ।
नवनीतं सिता लाजा द्राक्षया सह भक्षयेत् ॥ १७ ॥
मस्तके च घृतं दद्याद्रक्तपित्तहरं परम् ।
द्राक्षावासायुतं क्वाथं शर्कराप्लावितं पिबेत् ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वासारसं सिताक्षौद्रैर्लाजान्वा शर्करासमान् ।
भक्षयन् रक्तपित्तार्तस्तृष्णादाहज्वरं जयेत् ॥
धात्रीचूर्णं सितायुक्तं भक्षयेद्रक्तपित्तनुत् ॥ १९ ॥

कासः (खांसी)

दोषाः शोषमनोऽभितापकुपिताः कुर्वंति कासं ततः
पीतं पूतिकफं प्रतीपनयनः पूयोपमं ष्ठीवति ।
शीतोष्णेच्छुरकारणेन बहुभुक्स्निग्धप्रसन्नाननः
पार्श्वार्त्यल्पबलक्षयाकृतिरपि प्रादुर्भवत्यन्यथा ॥ २०

कासनाशनरसः ।

सार्कतीक्ष्णाभ्रकोऽगस्त्यकासमर्दवरारसैः ।
मर्दितो वेतसाम्लेन पिण्डितः कासनाशनः ॥ २१ ॥

कासहररसः ।

तारे पिष्टशिलां क्षिप्त्वा हरितालाच्चतुर्गुणाम् ।
वासागोक्षुरसाराभ्यां मर्दितः प्रहरद्वम् ॥ २२ ॥
प्रस्विन्नो वालुकायंत्रे गुंजाद्वितयसंमितः ।
कासं त्रिकटुनिर्गुंडीमूलचूर्णयुतो हरेत् ॥ २३ ॥

रत्नकरण्डरसः ।

भूनागाभ्रकयोः सत्त्वं कांतहेमाऽर्करूप्यकम् ।
मुक्ताफलानि रत्नानि ताप्यं वैक्रांतमेव च ॥ २४ ॥
भस्मीकृतमिदं सर्वं पृथङ्‌ माषमितं मतम् ।
निष्कमात्रमितं शुद्धं राजावर्तरजस्तथा ॥ २५ ॥
एतत्सर्वं समं योज्यं मर्दयित्वाम्लवेतसैः ।
रुद्ध्वा मूषोदरे कोष्ठ्यां धमेदाकाशदर्शनम् ॥ २६ ॥
शतवारं धमेदेवं मर्दयित्वाऽम्लवेतसैः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः संचूर्णिते चास्मिन्मुक्ताभस्म द्विशाणकम् ॥ २७॥
मरिचं पंच शाणेयं क्षिप्त्वा संमर्द्य यत्नतः ।
रम्ये करंडके क्षिप्त्वा स्थापयेत्तदनंतरम् ॥ २८ ॥
सोऽयं रत्नकरण्डको रसवरो मध्वाज्यसंक्रामितो
हन्याच्छूलगदं ज्वरं ग्रहणिकां कासं च हिध्मामयम् ।
शूलं शोषमहोदरं बहुविधं कुष्ठं स हन्याद्गदा-
न्बल्यो वृष्यतमःप्रदीपनकरःस्वस्थोचितो वेगवान् २९॥

भूतांकुशरसः ।

शुद्धसूतस्य भागैकं भागैकं शुद्धगंधकम् ।
भागत्रयं मृतं ताम्रं मरिचं पंचभागिकम् ॥ ३० ॥
मृताभ्रस्य चतुर्भागं भागमेकं विषं भवेत् ।
भूताङ्कुशस्य भागैकं सर्वं चाम्लेन मर्दयेत् ॥ ३१ ॥
यामं भूतांकुशो नाम माषैकं वातकासजित् ।
अनुपानं लिहेत्क्षौद्रैर्विभीतकधलत्वचः ॥ ३२ ॥
स्वयमग्निरसो वाऽपि भक्ष्योऽनेन द्विशाणकः ।
पित्तकासारुचिश्वासं क्षयं पाण्डुं च नाशयेत् ॥ ३३ ॥

बोलबद्धरसः ।

रसभस्म विषं तुल्यं गंधकं द्विगुणं मतम् ।
बोलतालकबाह्लीककर्कोटीमाक्षिकं निशा ॥ ३४ ॥
कंटकारी यवक्षारं लांगलीक्षारसैंधवम् ।
मधूकसारं संचूर्ण्य सप्ताहं चार्द्रकद्रवैः ॥ ३५ ॥
गुटिकां बदराकारां श्लेष्मकासापनुत्तये ।
भक्षयेद्बोलबद्धोयं रसः सश्वासपांडुनुत् ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अग्निरसः ।

रसगंधकपिप्पल्यो हरीतक्यक्षवासकम् ।
षड्डुत्तरगुणं चूर्णं बब्बूलक्वाथभावितम् ॥ ३७ ॥
एकविंशतिवाराणि शोषयित्वा विचूर्णयेत् ।
भक्षयेन्मधुना हंति कासमग्निरसो ह्ययम् ॥ ३८ ॥

स्वयमग्निरसः ।

त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवंगकम् ।
एतेषां समभागानां समपूर्वरसो भवेत् ॥ ३९ ॥
संचूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रे भक्ष्यो निष्कद्वयं सदा ।
स्वयमग्निरसो नाम क्षयकासनिकृंतनः ॥ ४० ॥

सामान्योपायाः ।

भृंगराजस्य पत्राणि मधुना चूर्णितानि हि ।
गोलकं धारयेद्वक्त्रे कासविष्टंभशांतये ॥ ४१ ॥
अर्कैरण्डस्य पत्राणां रसं पीत्वा च कासजित् ।
दंतीमूलस्य धूमं वा निर्गुंड्या वा पिबेज्जयेत् ॥ ४
इंद्रवारुणिकामूलं भृंगीकृष्णातिलैः सह ।
भक्षयेत्क्षयकासार्तो निष्कमात्रं प्रशांतये ॥ ४३ ॥
इंद्रवारुणिकामूलं देवदारु कटुत्रयम् ।
शर्करासहितं खादेदूर्ध्वश्वासप्रशांतये ॥ ४४ ॥

श्वासः (दमाः)

श्लेष्मोपरुद्धगमनः पवनोऽतिदुष्टः
संदूषयन्ननु जलान्नवहाश्च नाडीः ।
आमाशयोद्भवमिदं विदधात्युरस्थं
श्वासं च वक्रगमनो हि शरीरभाजाम् ॥ ४

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूर्यावर्तरसः ।

सूतार्धं गंधकं मर्द्यं यामैकं कन्यकाद्रवैः ।
द्वयोः समं ताम्रभस्म पूर्वकल्केन मेलयेत् ॥ ४६ ॥
दिनैकं हंडिकायंत्रे पक्वमादाय चूर्णयेत् ।
सूर्यावर्तरसो ह्येष द्विगुंजः श्वासजिद् भवेत् ॥ ४७ ॥

श्वासांतकरसः ।

सूतः षोडश तत्समो दिनकरस्तस्यार्धभागो बलिः
सिंधुस्तस्य समः सुसूक्ष्ममृदितः षट्पिप्पलीचूर्णितः
जंबीरस्वरसेन मर्दितमिदं तप्तं सुपक्वं भवे-
त्कासश्वाससगुल्मशूलजठरं पाण्डुं लिहन्नाशयेत् ॥४८॥

श्वासहरवटकः ।

साधारणं तु वटकं वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ।
पारदं गंधकं चैव पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ४९ ॥
पलत्रयं त्रिकटुकं बंगमेकपलं क्षिपेत् ।
सर्वमेकत्र संयोज्य दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ ५० ॥
गोमूत्रेण तथा त्रीणि दिनानि परिमर्दयेत् ।
अक्षप्रमाणवटकं छायाशुष्कं तु कारयेत् ॥ ५१ ॥
नित्यमेकं तु वटकं दिनानि त्रिंशदेव च ।
श्वासकासज्वरहरमग्निमांद्याऽरुचिप्रणुत् ॥ ५२ ॥

सतामृतावटी ।

रसभागो भवेदेको गंधको द्विगुणो मतः ।
त्रिभागा पिप्पली ग्राह्या चतुर्भागा हरीतकी ॥ ५३ ॥
विभीतः पंचभागस्तु वासा षड्गुणिता भवेत् ।
भार्ङ्गी सप्तगुणा ग्राह्या सर्वं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बब्बूलक्वाथमादाय भावयेदेकविंशतिः ।
विभीतकप्रमाणेन मधुना गुटिकां चरेत् ।
एकैकां भक्षयेत्प्रातर्वटी सप्तामृताऽभिधा ॥
श्वासकासादिकं व्याधिं तत्क्षणान्नाशयेदियम् ॥ ५५

नीलकंठ रसः ।

सूतं शुल्वं सुलोहं बलिममृतयुतं त्रित्रिकं रेणुकाब्दं
गंडीरं केसराग्निं द्विगुणगुडयुतं मर्दयित्वा समस्तम् ।
कुर्यात्कोलास्थिमात्रान्सुरुचिरवटकान्भक्षयेत्प्रागि्दना
पथ्याशीसर्वरोगान्हरति च नितरांनीलकंठाऽभिधानः

श्वासकासकरिकेसरी रसः ।

तारताम्ररसपिष्टिका शिला
गंधतालसमभागिकं रसैः ।
आढरूषसुरसार्द्रसंभवै-
र्मर्दय प्रकुरु गोलकं ततः ॥ ५७ ॥
मृत्स्नया च परिवेष्टय गोलकं
यामयुग्ममथ भूधरे पचेत् ।
गंधकेन कुरु तत्समं तत-
श्चाऽऽढरूपकटुकैर्विभावयेत् ॥ ५८ ॥
श्वासकासकरिकेसरी रसो
वल्लमस्य परिसेवयेद् बुधः ॥ ५९ ॥

सूर्यरसः

रसगंधकताम्राभ्रं कणाशुण्ठ्यूषणं समम् ।
भूतमेकं विषं चैकं सूर्यः कासादिनाशनः ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामान्योपचाराः।

गंधकं मरिचं साज्यं पिबेच्छ्वासकफापहम्।
शिला हिंगु विडंगं च मरिचं कुष्ठसैंधवम्॥ ६१॥
मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षं श्वासकासकफापहम्॥ ६२॥

हिक्का।

"विदाहिगुरुविष्टंभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः।
शीतपानाशनस्थानरजोधूमाऽऽतपानिलैः॥
व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघाताऽपतर्पणैः।
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते॥"

हिक्कानाशनरसः।

रसगंधकधान्याभ्रं तालताप्योपलं क्रमात्।
भागवृद्धं वचाकुष्ठहरिद्राक्षारचित्रकैः॥ ६३॥
सपाठा लांगली व्योषसैंधवाक्षविषैः समम्।
भावितं भृंगनीरेण हिक्कावैस्वर्यकासनुत्॥ ६४॥

ताम्रप्रयोगः।

पक्वताम्रे रसः पिष्टो बलिना हिध्मिनां हितः॥ ६५॥

शिलापूतरसः।

चूर्णं पाठेन्द्रवारुण्योर्भाण्डे दत्त्वाऽथ कूनटीम्।
तत्पृष्ठे शुद्धसूतं च कुनट्यंशं प्रदापयेत्॥
सूतार्धं कुनटीचूर्णं तस्यार्धं पूर्वमूलिकाः॥ ६६॥
चूर्णं दत्त्वा पचेच्चुल्ल्यां यामाष्टं मृदुवह्निना।
शिलापूतो रसो नाम हंति हिक्कां त्रिगुञ्जकः॥ ६७॥

मंथानभैरवरसः।

मृतं सूतं मृतं ताम्रं हिंगु पुष्करमूलकम्।
सैंधवं गंधकं तालं कटुकं चूर्णयेत्समान्॥ ६८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवदालीपुनर्नव्योर्निर्गुंडीमेघनादयोः ।
तिक्तकोषातकीद्रावैर्दिनैकं मर्दयेद्दृढम् ॥ ६९ ॥
माषमात्रं लिहेत्क्षौद्रै रसं मंथानभैरवम् ।
कफरोगप्रशांत्यर्थं निंबक्काथं पिबेदनु ॥ ७० ॥
विश्वादित्रिकनिर्गतद्रवनिशाकीरप्रियोत्थं दलं
नीलग्रीवगलालयं सुरपतेस्तार्तीयनेत्राभिधम् ।
विद्धत्पुञ्जवती कृमिप्रतिभटं निर्गुंडिकावारिणा
तुल्यांशाश्चणकप्रमाणवटिकाः सश्वासकासघ्निकाः

सामान्योपचाराः ।

क्काथं रास्नाबृहत्यग्निबलादुग्धैश्च पाययेत् ।
हिक्किनं पाययेद्धूमं पत्रैः शिखिनिशोद्भवैः ॥ ७२ ॥
कर्षैकं गंधकं शुद्धं घृतैश्चोष्णोदकैः पिबेत् ।
कफं हंत्यथ वा क्षौद्रैः पंचवक्त्ररसः खलु ॥ ७३ ॥

स्वरभंगः ।

"अत्युच्चभाषणविषाऽध्ययनाभिघात-
संदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥"

पर्पटीरसः ।

रसं द्विगुणगंधेन मर्दयित्वा सभृंगकम् ।
लोहपात्रे घृताभ्यक्ते द्रावितं बदराग्निना ॥ ७४ ॥
ऊर्ध्वाधो गोमयं दत्त्वा कदल्याः कोमले दल ।
स्निग्धया लोहदर्व्या च पर्पटाकारतां नयेत् ॥ ७५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोहपात्रे विनिक्षिप्ता लोहपर्पटिका भवेत् ।
ताम्रपात्रे विनिक्षिप्ता ताम्रपर्पटिका भवेत् ॥ ७६ ॥
विषपादं च युंजीत तत्साध्येष्वामयेषु च ।
सुरसाया जयंत्याश्च कन्यकाऽऽढकरूषयोः ॥ ७७ ॥
त्रिफलाया मुनेर्भाङ्ग्या मुंड्यास्त्रिकटुचित्रयोः ।
भृंगराजस्य वह्नेश्च प्रत्यहं द्रवभावितम् ॥ ७८ ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि सप्तधा भावयेत्पुनः ।
अंगारैः स्वेदयेदीषत्पर्पटीरससुत्तमम् ॥ ७९ ॥
गुंजाष्टकं ददीतास्य तांबूलीपत्रसंयुतम् ।
पिप्पलीदशकैः क्वाथं निर्गुंड्याश्चानुपाययेत् ॥
स्वरभंगे कफे श्वासे प्रयोज्यः सर्वदा रसः ॥ ८० ॥
त्रिकंटकस्य मूलानि शुंठीं संक्षुद्य निक्षिपेत् ।
अजाक्षीरे सनीरार्धे यावत्क्षीरं विपाचयेत् ॥ ८१ ॥
तत्क्षीरं पाययेद्रात्रौ सकणं भोजनेऽपि च ॥ ८२ ॥
कूष्माण्डं वर्जयेच्चिंचां वृंताकं कर्कटीमपि ।
आरनालं च तैलं च संसर्गं च विवर्जयेत् ॥
मासत्रयं च सेवेत कासश्वासनिवृत्तये ॥ ८३ ॥
सजीरहिंगुकव्योषैः शमयेद्ग्रहणीं रसः ।
दशमूलांऽभसा वातज्वरं त्रिकटुना कफम् ॥ ८४ ॥
ज्वरं मधुकसारेण पंचकोलेन सर्वजम् ।
यक्ष्माणं मधुपिप्पल्या गोमूत्रेण गुदांकुरान् ॥ ८५ ॥
शूलमेरंडतैलेन पाण्डुशोफे सगुग्गुलुः ।
कुष्ठानि भृंगभल्लातबाकुचीपंचनिंबकैः ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धत्तूरबीजसंयोगान्मेहोन्मादविनाशनः ।
अपस्मारं निहंत्याशु व्योषनिंबुदलैः सह ॥ ८७ ॥
स्तनंधयशिशूनां तु रसोऽयं नितरां हितः ।
पथ्याक्षचूर्णादिवशाद्व्याधींश्चान्यान्सुदुस्तरान् ॥ ८८
सजातीफलशीतोदं योजयेत्पर्पटीरसम् ।
पित्ताजीर्णे शिरश्चास्य शीततोयेन सेचयेत् ॥ ८९
नस्यं निष्ठीवनं धूमं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥
चिरकालस्थितं मद्यं योजयेत्कफरोगिणे ॥ ९० ॥
इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये त्रयोदशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः ।

राजयक्ष्मा ।

अग्निमांद्यं ज्वरः शैत्यं वांतिः शोणितपूययोः ।
सत्त्वहानिश्च दौर्बल्यं राजरोगस्य लक्षणम् ॥ १ ॥
"वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनंतराः ।
क्षीयंते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥
अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वांगगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥"

कनकसुंदररसः ।

रसस्य तुल्यभागेन हेमभस्म प्रकल्पयेत्
तालकं गंधकं तुत्थं माक्षिकं रसकं शिलाम् ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रससाम्येन युंजीत तुत्थं भस्मीकृतं न्यसेत् ॥ ३ ॥
किंचिट्टंकणकं दत्त्वा मार्जारस्य विशा युतम् ।
प्रथमं पुटयेद्दध्ना द्वितीयं मधुना सह ॥
वह्नौ भस्मीकृतं चेत्थं मयूरकाख्यतुत्थकम् ॥ ४ ॥
तालकं शोधयेदग्रे कूष्मांडक्षारपाचनात् ।
तैले पचेत्ततः सम्यक् चूर्णं वा परिशोधयेत् ॥ ५ ॥
गंधकं शोधयेद्दुग्धे रसकं नरवारिणा ।
माक्षिकं सिंधुसंयुक्तं बीजपूररसे पचेत् ॥
जयंतीद्रवसंपिष्टां शिलां सुपाचितां न्यसेत् ॥ ६ ॥
एकीकृत्य ततः सर्वमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ।
जयंतीभृंगराजाभ्यां वासापाठाकृशानुभिः ॥ ७ ॥
अगस्तिलांगलीभ्यां च प्रत्येकं दिवसं शनैः ।
ततस्तु गोलकं बद्ध्वा पचेत्पूर्ववदाहृतः ॥ ८ ॥
चूर्णयित्वा ततः सम्यक् भावयेदार्द्रकाम्बुना ॥ ९ ॥
सप्तधा व्योषानिर्यासै रसः कनकसुंदरः ।
गुंजाद्वयं त्रयं वास्य राजयक्ष्मापनुत्तये ॥ १० ॥
मधुना पिप्पलीभिश्च मरिचैर्वा घृतान्वितैः ।
लेहयेद्रोगिणं वैद्यो बलावस्थाविशेषवित् ॥ ११ ॥
जयपालरजोभिर्वा शुंठ्या गव्यघृताक्तया ।
दद्दीत शूलिने प्राज्ञो गुल्मिने च विशेषतः ॥ १२ ॥
कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं हृद्यं बल्यं च पूर्ववत् ।
सन्निपाते ददीतैनमार्द्रकद्रवसंयुतम् ॥ १३ ॥
ढूचीत्रिफलाक्काथैः संस्कृतो गुग्गुलुर्वरः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजमृगांकरसः ।

रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
मृतताम्रस्य भागैकं शिलागंधकतालकम् ॥ १५ ॥
प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
वराटान्पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टंकणम् ॥ १६ ॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तान्निरोधयेत् ।
शुद्धं गजपुटे पच्याच्चूर्णयेत्स्वांगशीतलम् ॥ १७ ॥
रसो राजमृगांकोऽयं चतुर्गुंजः क्षयापहः ।
दशपिप्पलिकाक्षौद्रैर्मरिचैकोनाविंशतिः ॥
सघृतैर्दापयेद्वैद्यो रोगराजप्रशांतये ॥ १८ ॥

शंखेश्वररसः ।

शंखस्य वलयान्निष्कं चतुर्निष्कं वराटकम् ।
निष्कार्धं नीलतुत्थस्य सर्वतुल्यं तु गंधकम् ॥ १
गंधतुल्यं मृतं नागं नागतुल्यं मृतं रसम् ।
टंकणं रसतुल्यं स्यान्मर्द्यं पाच्यं मृगांकवत् ॥ २०
राजयक्ष्महरः सोयं नाम्ना शंखेश्वरो मतः ॥ २१ ॥

मृगांकपोटलीरसः ।

शंखनाभिं गवां क्षीरैः पेषयेन्निष्कषोडश ।
तेन मूषा प्रकर्तव्या तन्मध्ये भस्मसूतकम् ॥ २२ ॥
निष्कार्धं गंधकात्त्रीणि चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ।
रुद्ध्वा तद्वेष्टयेद्वस्त्रे मृत्तिकां लेपयेद्बहिः ॥ २३ ॥
शोष्यं गजपुटे पच्यान्मूषया सह चूर्णयेत् ।
गुंजामात्रः क्षयं हंति मृगांकपोटलीरसः ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेमगर्भपोटलीरसः।

द्विनिष्कं भस्म सूतस्य निष्कैकं स्वर्णभस्मकम्।
शुद्धगंधकनिष्कौ द्वौ चूर्णित्वा चित्रकद्रवैः॥ २५॥
द्वियामांते विशोष्याथ तेन पूर्या वराटिकाः।
वराटान्मृण्मये भाण्डे रुद्ध्वा गजपुटे पचेत्॥ २६॥
स्वांगशीतं विचूर्ण्याऽथ पोटलीं हेमगर्भिताम्।
मृगांकवच्चतुर्गुंजं भक्षितं राजयक्ष्मनुत्॥
स्वयमग्निरसं खादेत्त्रिनिष्कं राजयक्ष्मनुत्॥ २७॥

पञ्चामृतरसः।

भस्मसूताभ्रलोहानां शिलाजतुविषं समम्।
गुडूचीत्रिफलाक्वाथैः शोधितं गुग्गुलुं तथा॥ २८॥
मृतं नेपालताम्रं च सूतस्थाने नियोजयेत्।
एकीकृत्य द्विगुंजं तद्भक्षयेद्राजयक्ष्मनुत्॥ २९॥
पञ्चामृतरसो नाम ह्यनुपानं च पूर्ववत्।
हरेत्क्षीराजगंधाभ्यां जयंती वा क्षयापहा॥ ३०॥

क्षयशामकरसः।

तुल्यं पारदगंधकं त्रिकटुकं ताभ्यां रजः कंबुजं
तैस्तुल्यं च भवेत्कपर्दभसितं स्यात्पारदाट्टंकणम्।
पादांशं सकलैः समानमरिचं लिह्यात्क्रमात्साज्यकं
यावन्निष्कमितं भवेत्प्रतिदिनं मासात्क्षयः शाम्यति॥ ३१॥

लोकनाथरसः।

रसस्य भस्मना हेम पादांशेन प्रकल्पयेत्।
गधकं द्विगुणं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकांबुना॥ ३२॥
चराचरास्ये संपूर्य टंकणेन निरुध्य च।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाण्डे चूर्णंप्रलिप्तेऽथ क्षिप्त्वा रुंधीत मृत्स्नया ॥ ३
शोषयित्वा पुटेद्गर्तेऽरत्निमात्रेऽपराह्णके ।
स्वांगशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यसेत् ॥ ३
एष लोकेश्वरो नाम पुष्टिवीर्यविवर्धनः ।
गुंजाचतुष्टयं साज्यं मरिचैश्च समन्वितम् ॥
खादेत्परमया भक्त्या लोकेशे सर्वदर्शिनि ॥ ३५ ॥
अंगकार्श्येऽग्निमांद्ये च रसोऽयं कासहिक्कयोः ।
मरिचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम् ॥ ३६ ॥
लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं सदधि भोजनम् ॥ ३७ ॥
एकविंशद्दिनं यावन्मरिचं सघृतं पिबेत् ।
पथ्यं मृगांकवद्देयं शयीतोत्तानपादतः ॥ ३८ ॥
वमने संप्रवृत्ते तु गुडूचीद्रवमाहरेत् ।
मधुना पाययेत्सार्धं दग्धवृंताकमाशयेत् ॥ ३९ ॥
स्नानं शीतलतोयेन मूर्ध्नि धारां विनिक्षिपेत् ॥ ४० ॥
जाते श्लेष्मविकारे तु कदलीफलमाहरेत् ।
भृष्ट्वा तन्मरिचैः सार्धं भोजयेच्छ्लेष्मनुत्तये ।
आर्द्रकं मधुमिश्रं वा गुडार्द्रकमथापि वा ॥ ४१ ॥
भृष्ट्वा कुस्तुंबुरूनीषन्निस्तुषांश्चूर्णयेत्ततः ।
शर्कराघृतसंमिश्रान्ददीताऽरुचिशांतये ॥ ४२ ॥
भृष्ट्वा कुस्तुंबरीं सम्यग्घृते शर्करया पिबेत् ।
एलां मरिचसंयुक्तां यावद्भ्रांतिः प्रशाम्यति ॥ ४३ ॥
अजमोदां विडंगं च पिष्ट्वा तक्रेण पाययेत् ।
कृमिकोपप्रशांत्यर्थं क्वाथं वातघ्नमुस्तयोः ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृत्य दुग्धिकां वह्नौ विरेके च प्रयोजयेत् ।
ईषद् भृष्ट्वा जयाचूर्णं मधुना खादयेन्निशि ॥ ४५ ॥
अंगतोदे घृतेनांगं मर्दयित्वोष्णवारिणा ।
स्नापयेद्रोगिणं वैद्यो लोकनाथं रसं स्मरन् ॥ ४६ ॥

वैद्यनाथरसः ।

शंखस्य वलयं निष्कं चतुर्निष्कं वराटिकाः ।
कर्षांशं नीलतुत्थं च तालगंधकटंकणम् ॥ ४७ ॥
तारं नागरसं चार्धनिष्कांशं पूर्ववत्पुटेत् ।
वराटपूर्णं मण्डूकलिप्तालेपने पचेत् ॥ ४८ ॥

अस्यार्धमाषं मरिचार्धमाषं
तांबूलवल्लीरसमर्दितं च ।
तत्पत्रलिप्तं मधुनाऽवलिह्या-
द्धैयंगवीनेन घृतेन वाऽपि ॥ ४९ ॥
नाडीमार्गे निर्गतं चाल्पमल्पं
पथ्यं भोज्यं लोकनाथोपदिष्टम् ।
यामे यामे चैवमामण्डलांतं
सेव्यं सद्यः शोषजिद्वैद्यनाथः ॥ ५० ॥

लोकनाथरसः ।

अध्यर्धनिष्कौ रसतुत्थभागौ
पृथक्पृथग्गंधकटंककर्षम् ।
शंखस्य कर्षं मृतताम्रतो द्वौ
वराटिकानां नव संपुटस्थान् ॥ ५१ ॥
पक्त्वा पचेदर्कदलद्रवार्द्रा-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्भूयोऽर्धभागेन करीषकाणाम् ।
अस्यार्धपादं मरिचार्धभागं
गंधाश्मनिष्कं च घृतेन लिह्यात् ॥ ९
अश्नीयात्पूर्ववत्पथ्यं वासराण्येकविंशतिः ।
लोकनाथरसो नाम्ना रोगराजनिकृंतनः ॥ ९३ ॥

प्राणनाथरसः ।

अयोरजो विंशतिनिष्कमान
विभावितं भृंगरसाढकेन ।
धत्तूरभार्ङ्गीत्रिफलारसार्द्धं
तुल्यांशताप्यं विपचेत्पुटेषु ॥ ९४ ॥
सूतस्य निष्कं समभागतुत्थं
गंधोपलौ द्वौ चतुरो वराटान् ।
पक्का पुटाग्नौ समलोहचूर्णा-
न्पचेत्तथा पर्वरसैर्विमिश्रान् ॥ ९५ ॥
चूर्णेऽस्मिन्मरिचाः सप्त तुत्थटंकणयोर्दश ।
संसृजेत्तत्पृथङ्निष्कान्प्राणनाथाह्वयोदितः ॥ ९६
अर्धपादो रसाद् भक्ष्यो केवलाद्राजयक्ष्मिभिः ।
शोषोदराऽर्शोग्रहणीज्वरगुल्माद्युपद्रुतैः ॥ ९७ ॥

वज्ररसः ।

कर्षं खर्परसत्त्वस्य षण्माषे हेम्नि विद्रुते ।
षण्निष्कसूतं गंधाश्मन्यष्टनिष्के प्रवेशितम् ॥ ९८
प्रवालमुक्ताफलयोश्चूर्णं हेमसमांशयोः ।
क्रमाद्द्वित्रिचतुर्निष्कं मृतायःसीसभास्करम् ॥ ९९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शांगेर्यम्लेन यामांस्त्रीन्मर्दितं चूर्णितं पृथक् ।
द्वौ निष्कौ नीलकटकव्योमायस्कांततालकात् ॥ ६० ॥
अंकोल्लकंगुणीबीजतुत्थेभ्यश्चतुरः पृथक् ।
अष्टौ च टंकणक्षाराद्वराटानां च विंशतिः ॥ ६१ ॥
महाजंबीरनीरस्य प्रस्थद्वंद्वेन पेषयेत् ।
एतदिष्टशरावस्थं शुद्धं खार्यास्तुषस्य च ॥
करीषभारे च पचेदथ माषद्वयं ततः ॥ ६२ ॥
एतावद्गंधकात्पादं मरिचाद्द्राविताद्पि ।
मधुनाऽऽलोडितं लिह्यात्तांबूलीपत्रलेपितम् ॥ ६३ ॥
गतेस्य घटिकामात्रे प्रतियामं च पथ्यभुक् ॥ ६४ ॥
नो चेदुद्दीपितो वह्निः क्षणाद्धातून्पचत्यतः ।
दिनमेकं निषेव्यैनं त्याज्यान्यामण्डलं त्यजेत् ॥ ६५ ॥
ततः परं यथेष्टाशी द्वादशाब्दं सुखी भवेत् ।
एकमेकं दिनं भुक्त्वा वर्षे वर्षे महारसम् ॥ ६६ ॥
वर्षादौ च त्यजेत्त्याज्यं द्वादशाब्दाज्जरां जयेत् ।
एष वज्ररसो नाम क्षयपर्वतभेदनः ॥ ६७ ॥

महावीररसः ।

निष्कौ द्वौ तुत्थभागस्य रसादेकं सुसंस्कृतात् ।
निष्कं विषस्य द्वौ तीक्ष्णात्कर्षांशं गंधमौक्तिकात् ॥ ६८ ॥
अग्निपर्णीहरिलताभृंगार्द्रसुरसारसैः ।
मर्दितं लांगलीकंदप्रलिप्ते संपुटे पचेत् ॥ ६९ ॥
अर्धपादं च पोटल्याः काकिन्यौ द्वे विषस्य च ॥
लिहेन्मरिचचूर्णं च मधुना पोटलीरसम् ॥ ७० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षयग्रहण्यतीसारवह्निदौर्बल्यकासिनाम् ।
पाण्डुगुल्मवतामेष महावीरो हितो रसः ॥ ७१ ॥
अतिस्थूलस्य पूयासृक्कफानुद्वमतः क्षये ।
न योजयेत्क्षीररसान्विरुद्धक्रमतत्त्ववतः ॥ ७२ ॥

अरोचकः

'वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगंधैः ।
अरोचकाः स्युः'
"हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन, पित्ता-
तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-
द्वैगुण्यमोहजडताभिरथाऽपरं च ॥"

छर्दिः

'अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्क्रिमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ।
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नंगभंजनैः ॥
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥'

सामान्योपायः ।

मातुलुंगस्य मूलानि लाजचूर्णं ससैंधवम् ।
पिप्पलीमधुना युक्तं खादेद्वांतिप्रशांतये ॥ ७३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रजनीशंखपूगं च निष्कैकं वांतिनाशनम ।
निष्कार्धं टंकणं वाऽथ काकमाचीद्रवैः पिबेत् ॥ ७४ ॥
सुगंधां वा पिबेत्खादेत्सर्ववांतिप्रशांतये ।
अलक्तकरसं क्षौद्रै रक्तवांतिहरं परम् ॥ ७५ ॥

हृद्रोगः ।

'अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्त-
श्रमाभिघाताध्यशनप्रसंगैः ।
संचिंतनैर्वेगविधारणैश्च
हृदामयः पंचविधः प्रदिष्टः' ॥

तृष्णा ।

'भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट् संभवतीह जंतोः'

तृष्णाहररसः ।

युक्तं गन्धकपिष्ट्याऽयस्तालकं स्वर्णमाक्षिकम ।
युक्त्या तद्भस्मतां नीतं तृष्णाच्छर्दिनिवारणम् ॥ ७६ ॥

मदात्ययः ।

"निर्भुक्तमेकांतत एव मद्यं
निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।
उत्पादयेत्कष्टतमान्विकारा-
नुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
व्यायामभाराध्वपरिक्षितेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥
अत्यम्लरूक्षावततोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं
करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥
शरीरदुःखं बलवत्प्रमेहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रततं तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥
शिरःपार्श्वास्थिसंधीनां वेदना विक्षते यथा ।
जायतेऽतिबला जृंभा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥
उरोविबंधः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ।
शरीरकंपः कर्णाक्षिमुखरोगास्त्रिकग्रहः ॥
छर्दिविड्भेद उत्क्लेदो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहंगैश्च भ्रांतचेताः स मन्यते ॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥"

राजावर्त्तरसः ।

राजावर्तो रसः शुल्बं माक्षिकं घृतपाचितम् ।
मध्वाज्यशर्करायुक्तं हंति सर्वान्मदात्ययान् ॥ ७७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजावर्तरसः शुल्बं सूतगर्भे नियोजितम् ।
यष्टीमधुरसैर्घृष्टं घृतमध्ये विपाचितम् ॥ ७८ ॥
मध्वाज्यशर्करायुक्तं हंति सर्वान्मदात्ययान् ॥ ७९ ॥

भैरवनाथी पंचामृतपर्पटी ।

सुवर्णं रजतं ताम्रं सत्त्वाभ्रं कांतलोहकम् ।
क्रमवृद्धमिदं सर्वं शाणेयौ नागवंगकौ ॥ ८० ॥
द्रावयित्वैकतः सर्वं रेतयित्वा ततश्चरेत् ।
पृथक्पलमितं गंधं शिलालं विनिधाय च ॥ ८१ ॥
सर्वं खल्वे विनिक्षिप्य मर्दयेदम्लवर्गतः ।
ताप्यं नीलांजनं तालं शिलागंधं च चूर्णितम् ।
दत्त्वा दत्त्वा पुटेत्तावद्यावद्विंशतिवारकम् ॥८२॥
लोहाद्द्विगुणसूतेन ततो द्विगुणगंधतः ।
विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां क्षिप्त्वा तां लोहपात्रके॥ ८३ ॥
द्रावयेद्बदरांगारैर्मृदुभिश्चाथ निक्षिपेत् ।
हेमादिपंचलोहानां भस्म चाथ विलोडयेत् ॥ ८४ ॥
अथ तत्कदलीपत्रे गोमयस्थे विनिक्षिपेत् ।
पत्रेणाऽन्येन संछाद्य कुर्याद्यत्नेन चिप्पिटीम् ॥८५ ॥
तस्योपरि क्षिपेत्सद्यो गोमयं स्तोकमेव च ।
स्वतःशीतं समाहृत्य पटचूर्णं विधाय च ॥ ८६ ॥
निक्षिपेदूर्ध्वदण्डायां पालिकायां ततः परम् ॥ ८७ ॥
पूर्ववद्बदरांगारैर्मृदुभिर्द्रावयेच्छनैः ।
तुल्याऽऽलकशिलागंधं पलार्धं विषभावितम् ॥ ८८ ॥
पूर्वपर्पटिकातुल्यं तस्मादल्पं मुहुर्मुहुः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जारयेत्पलिकामध्ये यथा दह्येन्न पर्पटी ॥ ८९ ॥
(पलिकेति विनिर्दिष्टा स्नेहक्षेपणयंत्रिका)
जीर्णे तालादिके चूर्णे पटचूर्णं विधीयताम् ॥ ९० ॥
पूतीकरंजषट्कोलव्याघ्रीसौभांजनांघ्रिभिः ।
एतैः पंचपलैः क्वाथं षोडशांशावशेषितम् ॥ ९१ ॥
तेन क्वाथेन संस्वेद्य शोषयेत्सप्तधा हि ताम् ।
विषतिंदुफलोद्भूतै रसैर्निर्गुंडिकाभवैः ॥ ९२ ॥
विभाव्य पलिकामध्ये क्षिप्त्वा बदरवह्निना ।
ईषत्प्रस्वेदनं कृत्वा स्थापयेदतियत्नतः ॥
उक्ता भैरवनाथेन स्यात्पंचामृतपर्पटी ॥ ९३ ॥
व्योषाज्यसहिता लीढा गुंजाबीजेन संमिता ॥ ९४ ॥
सर्वलक्षणसंपूर्णं विनिहंति क्षयामयम् ।
श्वासं कासं विषूचीं च प्रमेहमुदरामयम् ॥ ९५ ॥
अरोचकं च दुःसाध्यं प्रसेकं च्छर्दिहृद्गदम् ।
सर्वजं गुदरोगं च शूलकुष्ठान्यशेषतः ॥ ९६ ॥
वातज्वरं च विड्बंधं ग्रहणीं कफजान्गदान् ।
एकद्वंद्वत्रिदोषोत्थान्रोगानन्यान्महागदान् ॥ ९७ ॥
अग्निमांद्यं विशेषेण हंतीयं पर्पटी ध्रुवम् ।
एवं समूह्य दातव्या रोगेषु भिषगुत्तमैः ॥ ९८ ॥
तत्तद्रोगहरैर्योगैस्तत्तद्रोगानुपानतः ।
क्षयादिसर्वरोगघ्नी स्यात्पंचामृतपर्पटी ॥ ९९ ॥
तैलसर्षपबिल्वाम्लकारवेल्लकुसुंभकम् ।
त्यजेत्पारावतं मांसं वृन्ताकं कुक्कुटं तथा ॥ १०० ॥
इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये चतुर्दशोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अर्शः ।

गुदस्य बहिरन्तर्वा जायंते चर्मकीलकाः ।
सर्वरोगकराः पुंसामर्शांसीति हि विश्रुताः ॥ १ ॥
रुधिरस्राविणस्तेषां पित्तजाः परिकीर्तिताः ।
वातजा निःसहोत्थाना उदावर्तं प्रकुर्वते ।
श्वयथुं श्लेष्मजाः कुर्युः सर्वं कुर्युस्त्रिदोषजाः ॥ २ ॥

अर्शःकुठारसः ।

शुद्धसूतं पलैकं तु द्विपलं शुद्धगंधकम् ॥ ३ ॥
मृतं ताम्रं मृतं लोहं प्रत्येकं तु पलत्रयम् ।
त्र्यूषणं लांगली दंती पीलुकं चित्रकं तथा ॥ ४ ॥
प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारं च टंकणम् ।
उभौ पंचपलौ योज्यौ सैंधवं पलपंचकम् ॥ ५ ॥
द्वात्रिंशत्पलगोमूत्रं स्नुहीक्षीरं च तत्समम् ।
मृद्वग्निना पचेत्स्थाल्यां सर्वं यावत्सुपिण्डितम् ॥ ६ ॥
माषद्वयं सदा खादेद्रसो ह्यर्शःकुठारकः ।
तक्रेण दाडिमांभोभिः पक्वकन्देन वाऽथ तत् ॥ ७ ॥
मृतसूतार्कहेमाभ्रतीक्ष्णमुण्डं सगंधकम् ।
मंडूरं माक्षिकं तुल्यं मर्द्यं कन्याद्रवैर्दिनम् ॥ ८ ॥
अंधमूषागतं पाच्यं त्रिदिनं तुषवह्निना ।
चूर्णितं सितया माषं खादेत्पित्तार्शसां जये ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वलोकाश्रयरसः ।

शुद्धं सूतं पलं गंधं गंधार्धं तालताप्यकम् ॥ १०
अमृतं रसकं चैव तालकार्धविभागिकम् ।
एतेषां कज्जलीं कुर्याद्दृढं संमर्द्य वासरम् ॥ ११ ॥
त्रिदिनं मर्दयेच्चाथ दत्त्वा ।नबुजलं खलु ।
वटीकृत्य विशोष्याथ काचकुप्यां निधापयेत्॥ १२
निष्कतुल्याऽर्कपत्रेण पिधायास्यं प्रयत्नतः ।
सार्धांगुष्ठमितोत्सेधं मृत्स्नया तां विलिप्य च ॥ १
ततो भाण्डतृतीयांशे सिकतापरिपूरिते ॥
निधाय सिकता मूर्ध्नि सिकताभिः प्रपूरयेत् ॥ १४
रुद्धास्यं तदधो वह्निं ज्वालयेत्सार्धवासरम् ।
स्वांगशीतलितं काचकुप्या आकृष्य तं रसम् ॥ १
पटचूर्णं विधायाथ ताम्रमभ्रं पलद्वयम् ।
पलार्धममृतं चैव मरिचं च चतुष्पलम् ॥
एकीकृत्य क्षिपेत्सर्वं नारिकेरकरण्डके ॥ १६ ॥
साज्यो गुंजाद्विमानो हरति रसवरः सर्वलोकाश्रयोऽ
वातश्लेष्मोत्थरोगान्गुदजनितगदं शोषपाण्ड्वामयं च
यक्ष्माणं वातशूलं ज्वरमपि निखिलं वह्निमांद्यं च
तत्तद्रोगघ्नयोगैः सकलगदचयं दीपनं तत्क्षणेन ॥

अर्शोघ्नवटकम् ।

अर्शोघ्नं वटकं वक्ष्ये पुत्रक शृणु भद्रक ।
पिप्पली पिप्पलीमूलवनसूरणचित्रकम् ॥ १८ ॥
मरिचं कंटकारी च रक्तपुष्पी समांशकम् ।
पलमेकं पृथक् सर्वं श्लक्ष्णं दृषदि पेषयेत् ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गजाजपशुमूत्रेषु शुभे भाण्डे विनिक्षिपेत् ।
मृद्वग्निना पचेत्सर्वं चूर्णशेषं यथा भवेत् ॥ २० ॥
लोणत्रयं च तत्रैव पलमेकं तु निक्षिपेत् ।
अक्षप्रमाणवटकान्कुर्यादेवं पृथक्पृथक् ॥ २१ ॥
त्रिंशद्दिनानि मतिमानर्शोघ्नं दीपनं परम् ।
घृततक्रसमायुक्तं भोजनं संप्रदापयेत् ॥ २२ ॥

गुदजहररसः ।

गंधं तारं तथा ताम्रं कृत्वा चैकत्र पिष्टिकाम् ।
तत्समं चाभ्रकं तीक्ष्णं गंधकात्पंचमांशकम् ॥ २३ ॥
विषं च षोडशांशेन द्वौ भागौ सूतकस्य च ।
एकीकृत्य प्रयत्नेन जंबीरद्रवमर्दितम् ॥ २४ ॥
भाजने मृण्मये स्थाप्य वराक्काथेन भावयेत् ।
दशमूलशतावर्योः क्वाथे पाच्यः क्रमेण हि ॥ २५ ॥
अथोत्तार्य प्रयत्नेन वटिकां कारयेद् बुधः ।
गुंजात्रयप्रमाणेन हंति शूलं गुदांकुरम् ॥ २६ ॥

मूलकुठाररसः ।

वरनागं तथा व्योमसत्त्वं शुल्बं च तीक्ष्णकम् ।
सर्वमेकत्र विद्राव्य क्षिप्त्वाऽऽलं चाल्पमल्पकम् ॥ २७ ॥
चालयेदनिशं यावत्तालकं त्रिगुणं खलु ।
ततस्तेन विमर्द्याथ पिष्टीं कुर्याद्रसेन तु ॥ २८ ॥
ततो भल्लातकीवृक्षमूलांतस्थां खनेच्च ताम् ।
मासादाकृष्य तां पिष्टीं गव्यदुग्धे विनिक्षिपेत् ॥ २९ ॥
ततो भल्लातकीतैलं हृतं पातालयंत्रतः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आयसे भाजने स्निग्धे पिष्टिकां तां निवेश्य च ॥ ३०॥
प्रस्थमात्रं हि तत्तैलं जारयेदातियत्नतः ।
तत्तैलभावितैर्गंधैः पुटित्वा भस्मतां नयेत् ॥ ३१॥
ततः कार्तिकमासोत्थकोरंटदलजै रसैः ।
रसं संमर्द्य संमर्द्य घर्मे संस्थाप्य मारयेत् ॥ ३२॥
तद्भस्म मेलयेत्पूर्वभस्मना समभागिकम् ।
वनसूरणनिर्गुंडीमहाराष्ट्रीभकर्णिका ॥ ३३ ॥
वज्रवल्ली शिखी चैषां रसैः पिष्ट्वा विशोषयेत् ।
त्रिवारं मार्कवद्रावैर्भावयित्वा विशोषयेत् ॥ ३४ ॥
चूर्णीकृत्य प्रयत्नेन क्षिपेत्काचकरण्डके ॥ ३५ ॥
सोयं मूलकुठारको रसवरो दीप्याग्निवल्लोत्तमा-
संयुक्तः सघृतश्च वल्लतुलितः संसेवितो नाशयेत् ।
अर्शांस्याननना सिकाक्षिगुदजान्यत्युग्रपीडानि च
प्लीहानं ग्रहणीं च गुल्मयकृतौ मांद्यं च कुष्ठामयान् ॥३६॥

महोदयप्रत्ययसाररसः ।

रसग्रस्तसमुद्गीर्णगंधकस्य पलत्रयम् ।
मृतसूताभ्रताम्रायः कर्षं कर्षं पृथक् पृथक् ॥ ३७ ॥
पलं हिंगुलचूर्णस्य माक्षिकस्य पलत्रयम् ।
पलं कंपिल्लकस्यापि विषस्यार्धपलं तथा ॥ ३८ ॥
सप्ताहं मर्दयेत्सर्वं दत्त्वा चूर्णोदकं मुहुः ।
ततस्तद्गोलकं कृत्वा सप्ताहं चातपे क्षिपेत् ॥ ३९ ॥
गुडचूर्णं शिलाचूर्णं लिंपेदंगुलिकाघनम् ।
त्रिपलं गंधकं दत्त्वा क्रौंच्यामथ च गोलकम् ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोलकस्योपरिष्टाच्च क्षिपेत्तालं पलत्रयम् ।
संरुध्याऽतिप्रयत्नेन दद्याद्गजपुटं खलु ॥ ४१ ॥
स्वांगशीतलमाहृत्य गोलकं लेपनैः सह ।
विचूर्ण्य सप्तवारं हि विषातिंदुफलोद्भवैः ॥ ४२ ॥
द्रवैरथाऽऽतपे शुष्कं क्षिपेद्रम्ये करंडके ।
त्रिंशदंशेन वैक्रांतभस्म तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ ४३ ॥

अयं हि नंदीश्वरसंप्रदिष्टो
रसो विशिष्टः खलु रोगहंता ।
निःशेषरोगेष्वहतप्रभावो
महोदयप्रत्ययसारनामा ॥ ४४ ॥

हन्यात्सर्वगुदामयान्क्षयगदं कुष्ठं च मंदाग्निता
शूलाध्मानगदं कफं श्वसनतामुन्मादकापस्मृती ।
सर्वा वातरुजो महाज्वरगदान्नानाप्रकारांस्तथा
वातश्लेष्मभवं महामयचयं दुष्टग्रहण्यामयम् ॥ ४५ ॥

कनकसुन्दररसः ।

स्याद्रसं धौतमाक्षीकं कांताभ्रं नागहाटकम् ।
पृथ्वीभेटन संतुल्यं सर्वतुल्यं च गंधकम् ॥ ४६ ॥
दत्त्वा विद्याधरे यंत्रे पुटेदारण्यकोत्पलैः ।
स्वांगशीतलमुद्धृत्य त्र्यूषणेन विमिश्रयेत् ॥ ४७ ॥
अर्शोव्याधौ कटीशूले चक्षुःशूले च दारुणे ।
सान्निपाते क्षये कासे श्वासे मंदानले ज्वरे ॥ ४८ ॥
कर्णशूले शिरःशूले दंतशूले प्रयोजयेत् ।
पीनसे प्लीह्नि हृच्छूले ग्रंथिवाते च दारुणे ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकांगे वा धनुर्वाते कंपवाते च मूर्छिते ॥
ज्वरांश्च विषमान्सर्वान्हंति रोगाननेकधा ॥ ९० ॥
सेवितः पथ्ययोगेन रसः कनकसुंदरः ॥
गुंजामात्रं ददीतास्य यथायुक्तानुपानतः ॥ ९१ ॥
घृतेन संयुतो वाते मधुना पैत्तिके ज्वरे ।
पिप्पल्या श्लैष्मिके देयं पित्तोद्भूते च चंदनम् ॥ ९२ ॥
तक्रेण श्लेष्मवातोत्थे वातपित्ते घृतान्वितम् ।
श्लेष्मपित्ते चार्द्रकेण निर्गुंडद्या सान्निपातिके ॥ ९३ ॥
फलत्रयेण शूलेषु विषमेषु ज्वरेष्वपि ।
आर्द्रकेणाथ वा दद्याद्वह्निमांद्ये विशेषतः ॥९४॥
अभिष्यंदे शिरःशूले गायत्रीबोलसंयुतम् ।
पक्षिमांससमायुक्तं कफवाते च मूर्च्छिते ॥ ९५ ॥
एकांगे च धनुर्वाते क्षीरयुक्तं च पीनसे ।
पांडुरोगे क्षये कासे मरिचाज्यैश्च कामले ॥ ९६ ॥
अजमोदाविडंगैश्च नाभिशूलेऽग्निमांद्यके ।
रूक्षज्वरेऽरुचौ देयः कदलीफलसंयुतः ॥
बोलेनाऽर्धकटीशूले भाषितं नागबोधिना ॥ ९७ ॥

तीक्ष्णमुखरसः ।

नागं पारदगंधकं त्रिलवणं वार्यर्कजं मेलये-
दैकैकं च पलं पलं त्रयमतः पंचक्रमान्मर्दयेत् ।
सर्वं तद्दिवसत्रयं तदनु तद्दत्त्वा पुटं भावनाः
कुर्यात्सत्रिफलाग्निवेतसरसैः पंचाधिका विंशतिः ॥
पंचैतत् क्रमशस्ततो गुडभवैर्दत्तोस्य वल्लो जलै-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हंत्यर्शांस्यखिलानि सूरणघृतैस्तस्यान्नमास्मिन्हितम् ।
अर्केशः परिवर्ज्यतामिति मुनिः श्रीवासुदेवोऽवद--
त्कूष्मांडीफलमाषपायसमतिव्यायाममर्कातपम् ॥ ५९॥

तीक्ष्णमुखरसः ।

रसेंद्रहेमार्कबिडाऽऽलगोल-
सुरायसं लोहमलाभ्रगंधाः ॥
ताप्यं च कन्यारसमर्दितोऽयं
पक्वः पुटे तीक्ष्णमुखोऽर्शसां स्यात् ॥ ६० ॥

अर्शःकुठाररसः ।

ष्ठा दंत्यग्नियुग्मत्रिकटुकहलिनीपीलुकुंभं विपक्वं
स्थे मूत्रस्य सस्नुक्पयसि रसपलं द्वे पले गंधकस्य ।
ोहस्य त्रीणि ताम्रात्कुडवमथ रजः क्षारयोश्चापि पंच
ृत्वा स्थाल्यां पचेत्तु ज्वलति दहनतश्चूर्णमर्शःकुठारः ६१

त्रैलोक्यतिलकरसः ।

कृष्णाभ्रकस्य सत्त्वं च शोधितं काचटंकणम् ।
रेतयित्वा रजः कृत्वा भर्जयित्वा घृतेन तत् ॥ ६२ ॥
अष्टांशसस्यकोपेतं पुटेद्वारत्रयं ततः ।
त्रिवारं नृपवर्तेन लुङ्गस्वरसयोगिना ॥ ६३ ॥
चतुर्वारं च वर्षाभूवासामत्स्याक्षिकारसैः ।
गुग्गुलुत्रिफलाक्वाथैस्त्रिंशद्वाराणि यत्नतः ॥ ६४ ॥
तुल्यांशरसगंधोत्थकज्जल्याऽष्टांशभागया ।
पुटेत्पंचाशतं वारान्मर्दयेच्च पुटे पुटे ॥ ६५ ॥
शोधितं रेतितं कांतं तीक्ष्णं च घृतमर्दितम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुटेदष्टांशदरदैः संयुक्तं लकुचांबुना ॥ ६६ ॥
दशवारं तथा सम्यक् तालं शुद्धं मनोह्वया ।
तथा विंशतिवाराणि बलिना मीनदृग्रसैः ॥
दशवाराणि ताप्येन कृष्णागोघृतयोगिना ॥ ६७ ॥
उभयं समभागं तत्पुटेन्निर्गुंडिकारसैः ॥ ६८ ॥
रसगंधककज्जलया दशवारं पुटेत्पुनः ।
तस्मिन्नष्टांशभागेन क्षिपेद्वैक्रांतभस्मकम् ॥ ६९ ॥
राजावर्तं कलांशेन समभागेन पर्पटी ।
तत्सर्वं परिमर्द्याथ भावयित्वाऽऽर्द्रकांबुना ॥ ७० ॥
गुडूच्याः स्वरसेनापि भूकदंबरसेन च ।
भृंगराजरसेनापि चित्रमूलरसेन च ॥ ७१ ॥
व्योषगंजाकिनीकंदैर्भूयोप्यार्द्रद्रवेण च ।
पटचूर्णमतः कृत्वा क्षिपेच्छुद्धकरण्डके ॥ ७२ ॥
त्रैलोक्यतिलकः सोयं ख्यातः सर्वरसोत्तमः ।
सर्वव्याधिहरः श्रीमाञ्छंभुना परिकीर्तितः ॥ ७३ ॥
उदावर्तं च विड्बंधं व्यथां च जठरोद्भवाम् ।
लोहलं मंदबुद्धित्वं शूलित्वमपि बंध्यताम् ॥ ७४ ॥
सूतिरोगानशेषांश्च शूलं नानाविधं तथा ।
परिणामाख्यशूलं च तथा भिंद्यात्समुत्कटम् ॥ ७५ ॥
रक्तगुल्मं च नारीणां रजःशूलं च दुःसहम् ।
अनुपानं च पथ्यं च तत्तद्रोगानुरूपतः ॥ ७६ ॥

सामान्योपचारः ।

वचाहिंगुविडंगानि सैंधवं जीरनागरम् ।
मरिचं पिप्पली कुष्ठं पथ्या वह्न्यजमोदकम् ॥ ७७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रमोत्तरगुणं चूर्णं सर्वेषां द्विगुणं गुडम् ।
कर्षं चोष्णजलेनानुपिबेद्वातार्शसां जये ॥ ७८ ॥
मृतं लोहं चेंद्रयवं शुंठीभल्लातचित्रकम् ।
बिल्वमज्जाविडंगानि पथ्यां तुल्यं विचूर्णयेत् ॥ ७९ ॥
सर्वतुल्यं गुडं योज्यं कर्षं भुक्त्वाऽर्शसां जये ।
श्लेष्मार्शसां प्रशांत्यर्थं देयमानंदभैरवम् ।
मृतताम्रेण संतुल्यं देयं गुंजात्रयं हि तत् ॥ ८० ॥
कसुंभमृदुपत्राणि कांजिकेनैव पाचयेत् ।
शाकवद्भक्षयेन्नित्यमर्शोरोगप्रशांतये ॥ ८१ ॥

सामान्यलेपः ।

देवदाल्याश्च बीजानि सैंधवेन सुचूर्णयेत् ।
आरनालेन लेपोऽयं मूलरोगनिकृंतनः ॥ ८२ ॥
कांचनीकुसुमं चूर्णं शंखचूर्णं मनःशिलाम् ।
गजपिप्पलिकातोयैर्लेपो ह्यर्शःकुठारकः ॥ ८३ ॥
देवदाल्याः कषायेण ह्यर्शोघ्नं शौचमाचरेत् ।
गुदनिःसरणं चापि शांतिं नायाति चान्यथा ॥ ८४ ॥
आरनालेन संपिष्टा सबीजा कटुतुंबिका ।
सगुडा हंति लेपेन दुर्नामानि समूलतः ॥ ८५ ॥
पीलुतैलेन संलिप्ता वर्तिका गुदमध्यगा ।
घातयत्यर्शसां शीघ्रं सकलां वेदनां तथा ॥ ८६ ॥
अर्कक्षीरं स्नुहीकांडं कटुकालाबुपत्रकम् ।
करंजं छागमूत्रेण लेपः स्राव्यर्शसां हितः ॥
शिग्रुमूलार्कजैः पत्रैर्लेपनं हितमर्शसाम् ॥ ८७ ॥
इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रससरत्नसमुच्चये पंचदशोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षोडशोऽध्यायः ।

उदावर्तः ।

रूक्षैः कोद्रवजीर्णमुद्गचणकैः क्रुद्धोऽनिलोऽधो वह-
न्रुद्ध्वा वर्त्म मलं विशोष्य कुरुते विण्मूत्रसंगं ततः।
हृत्पृष्ठोदरबस्तिमस्तकरुजः सश्वासकासज्वरं
गच्छन्नूर्ध्वमसौ हि तूर्णमनिशं कोपादुदावर्तयेत् ॥ १

उदावर्तहरघृतम् ।

कंकुष्ठहिंगुसिंधूत्थत्रिवृद्दंतीवचाऽभया ।
चित्रकस्य तु मूलं च चूर्णीकृत्य पचेद् घृतम् ॥ २ ॥
चतुर्गुणे गवां क्षीरे युक्तं स्नुक्क्षीरमात्रया ।
उदावर्तोदरानाहान्हंति पानेन सर्वदा ॥ ३ ॥

अतिसारः ।

अत्यंबुपानतिलपिष्टविरूढरूक्ष--
शुष्कामिषाध्यशनबद्धमलग्रहाद्यैः ।
क्रुद्धोऽनिलोऽतिसरणाय च कल्पतेऽग्निं
हत्वा मलं शिथिलयन्नपि तोयधातून् ॥ ४ ॥

दर्दुररसः ।

सुश्लक्ष्णतीक्ष्णचूर्णं तु रसेंद्रसमभागिकम् ।
कांचनाररसैर्घृष्टं दिनमेकं प्रयत्नतः ॥ ५ ॥
पुनस्तदेकं दिवसं जंबीरांबुविमर्दितम् ।
पुटपक्वोऽतिसारघ्नः सूतोऽयं दर्दुराह्वयः ॥ ६ ॥

आनंदभैरवरसः ।

हिंगुलं वत्सनाभं च मरिचं टंकणं कणा ।
मर्दयेत्समभागं च रसो ह्यानंदभैरवः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुंजैकां सार्धगुंजां वा बलं ज्ञात्वा प्रदापयेत् ।
मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ॥ ८ ॥
चूर्णितं कर्षमात्रं तु त्रिदोषोत्थातिसारजित् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं गवाज्यं तक्रमेव वा ॥ ९ ॥
पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि ॥ १० ॥

सुधासाररसः ।

पृथक्पलिकगंधाश्मसूतसंजातकज्जलीम् ।
प्रद्राव्य निक्षिपेद्व्योम पलैकं गतचंद्रिकम् ॥ ११ ॥
काष्ठेनालोड्य तत्सर्वं क्षिपेत्कुटजपत्रके ।
पुनः संचूर्ण्य यत्नेन भावयेत्तदनंतरम् ॥ १२ ॥
बालतिंदुफलद्रावैः क्षीरैरौदुंबरैस्तथा ।
अरलुत्वग्रसैश्चापि दुग्धिनीस्वरसैस्तथा ॥ १३ ॥
पुटपक्वस्य बालस्य दाडिमस्य रसैः शुभैः ।
कृष्णकांबोजिकामूलरसैः कुटजवल्कजैः ॥ १४ ॥
तुल्यांशविश्वगांधारीचूर्णं द्विपलिकं क्षिपेत् ।
मुस्तावत्सकदीप्याग्निमोचसारं सजीरकम् ॥ १५ ॥
वत्सनाभं च कर्षांशं प्रत्येकं तत्र निक्षिपेत् ।
विचूर्ण्य भावयेद्भूयः शुंठीक्वाथेन सप्तधा ॥ १६ ॥
इत्थं सिद्धो रसः पिष्टः करंडे विनिवेशयेत् ।
सुधासार इति ख्यातः सुधारससमो गुणैः ॥ १७ ॥
दीपनः पाचनो ग्राही हृद्यो रुचिकरस्तथा ।
दोषत्रयातिसारं च दुर्जयं भेषजांतरैः ॥
आमं चैवामरक्तं च ज्वरातीसारमेव च ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सातिसारां विषूचीं च प्रतिबध्नाति तत्क्षणात् ।
मान्यमानव्यतिक्रांतिरिव पुण्यफलोदयम् ॥ १९ ॥
पिष्टविश्वाब्दकल्केन विधाय खलु चक्रिकाम् ।
निक्षिप्तेत्स्वेदनीयंत्रे पक्त्वार्धघटिकावधि ॥ २० ॥
आकृष्य तज्जलैरेवं संप्रमर्द्याऽऽहरेद्रसम् ॥ २१ ॥
सुधासाररसं तत्र क्षिप्त्वा धान्यकसम्मितम् ।
पूर्वोदितेषु रोगेषु प्रददीत भिषग्वरः ॥ २२ ॥
गोतक्रेणाथ दध्ना वा पथ्यं देयं हितं मितम् ।
बालरंभाफलं गुर्वीफलं बिल्वफलं तथा ॥
आम्रपेशी च मधुकं वृंताकं च प्रशस्यते ॥ २३ ॥

सर्वातिसारं ग्रहणीं च हिक्कां
मंदाग्निमानाहमरोचकं च ।
निहंति सद्यो विहितामपाके
द्वित्रिप्रयोगेण रसोत्तमोऽयम् ॥ २४

सांबुस्थालीमुखाबद्धे वस्त्रे पाक्यं निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र स्वेदनीयंत्रमुच्यते ॥ २५ ॥

लोकेश्वररसः ।

द्वौभागौ गंधकस्याष्टौ शंखचूर्णस्य योजयेत् ।
एकमेव रसस्यांशमर्कक्षीरेण मर्दयेत् ॥ २६ ॥
चित्रकस्य द्रवैरेवं शोषयित्वा पुनः पुनः ।
एकीकृत्य रसेनाथ क्षारं दत्त्वा तदर्धकम् ॥ २७ ॥
अर्कक्षीरेण कुर्वीत गोलकानथ शोषयेत् ।
निरुध्य चूर्णलिप्तेथ भाण्डे दद्यात्पुटं ततः ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकेश्वररसो ह्येष संग्रहण्यतिसारनुत् ॥ २९ ॥
गुंजाचतुष्टयं चास्य मरिचाज्यसमन्वितम् ।
दद्दीत दधिभक्तं च पथ्यं लोकेश्वरे हितम् ॥ ३० ॥

लोकनाथरसः ।

मृतपारदभागैकं चत्वारः शुद्धगंधकात् ।
यामैकं मर्दयेत्खल्वे तेन पूर्या वराटिकाः ॥ ३१ ॥
टंकणं तु गवां क्षीरैः पिष्ट्वा तेन मुखं लिपेत् ।
वराटानां प्रयत्नेन रुद्ध्वा भाण्डे पुटे पचेत् ॥ ३२ ॥
स्वांगशीतं समुद्धृत्य ततश्चूर्ण्या वराटिकाः ।
लोकनाथरसो नाम्ना क्षौद्रैर्गुंजाचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
नागरातिविषामुस्तादेवदारुवचान्वितम् ।
कषायमनुपानं स्याद्वातातीसारनाशनः ॥ ३४ ॥

नागसुंदररसः ।

नागभस्मरसव्योमगंधैरर्धपलोन्मितः ।
कुर्वीत कज्जलीं श्लक्ष्णां प्रक्षिपेत्तदनंतरम् ॥ ३५ ॥
द्विपलोन्मितरालायां द्रुतायां परिमिश्रिताम् ॥ ३६ ॥
मृष्टैर्यक्षाक्षसिंधूत्थवचाव्योपाद्विजीरकैः ।
सपथ्याविजयादीप्यैस्तुल्यांशैरवचूर्णितैः ॥ ३७ ॥
मेलयेत्प्राक्तनं कल्कं भावयेत्तदनंतरम् ।
महानिंबत्वचासारैः कांबोजीमूलजद्रवैः ॥ ३८ ॥
रसैर्नागबलायाश्च गुडूच्याश्च त्रिधा त्रिधा ।
ततश्च गुटिकाः कार्या बदरास्थिप्रमाणतः ॥ ३९ ॥
हन्यादेव हि नागसुंदररसो वल्लोन्मितः सेवितो ।
नानातीसरणामयं गुदपरिभ्रंशं तथा विंबिशम् ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षण्निष्कतैलम् ।

षण्निष्कं तिलतैलस्य निष्कं जंबीरजं रसम् ।
लवणं पंचगुंजं च अंगुल्या मर्दयेद् दृढम् ॥
आमवातातिसारघ्नं लिहेत्पथ्यं च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

संग्रहणी ।

मलं संगृह्य संगृह्य कदाचिदतिरेचयेत् ।
अरुचिः श्वयथुर्मांद्यं ग्रहणीरोगलक्षणम् ॥ ४२ ॥

वज्रकपाटरसः ।

मृतसूताभ्रकं गंधं यवक्षारं सटंकणम् ।
वचा जया समं सर्वं जयंतीभृंगजद्रवैः ॥ ४३ ॥
सजंबीरैस्त्र्यहं मर्द्यं शोषयेत्तं च गोलकम् ।
मंदवह्नौ शनैः स्वेद्य यामार्धं लोहपात्रके ॥ ४४ ॥
रससाम्ये प्रतिविशा देया मोचरसस्तथा ।
भावयेद्विजयाद्रावैः शोष्यं पेष्यं च सप्तधा ॥
रसो वज्रकपाटोयं निष्कार्धं मधुना लिहेत् ॥ ४५ ॥

अग्निकुमाररसः ।

दग्धां कपर्दिकां पिष्ट्वा त्र्यूषणं टंकणं विषम् ।
गंधकं शुद्धसूतं च तुल्यं जंबीरजैर्द्रवैः ॥ ४६ ॥
मर्दयेद् भक्षयेन्माषं मरिचाज्यं लिहेदनु ।
निहंति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ॥ ४७ ॥

कनकसुंदररसः ।

हिंगुलं मरिचं गंधं पिप्पली टंकणं विषम् ।
कनकस्य च बीजानि समांशं विजयाद्रवैः ॥ ४८ ॥
मर्दयेद्याममात्रं तु चणमात्रं वटीकृतम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भक्षयेद् ग्रहणीं हंति रसः कनकसुंदरः ॥ ४९ ॥
अग्निमांद्यं ज्वरं तीव्रमतिसारं च नाशयेत् ।
दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं गव्याजं तक्रमेव वा ॥ ५० ॥

ग्रहणीहररसः ।

रसाभ्रगंधाः क्रमवृद्धभागा
जयारसेन त्रिदिनं विमर्द्याः ।
गद्याणकार्धं मधुना समेतं
ददीत पथ्यं दधिभक्तकं च ॥ ५१ ॥

चंडसंग्रहगदैककपाटरसः ।

हिंगुलस्थितमहेश्वरबीजं
पातयंत्रविधिना हरणीयम् ।
गंधटंकणमृताभ्रकतुल्यं
कोकिलाक्षमथ चाऽऽयसखल्वे ॥ ५२ ॥
मर्दनीयमभिधारणयुक्ते
धूमहीनदहनोपरि संस्थे ।
यावदेष जलशोषणदक्षो
जीरकार्द्रकयुतेन स वल्लः ॥ ५३ ॥
संग्रहज्वरमतिस्रुतिगुल्मा-
नर्शसां च विनिहंति समूहम् ।
वासुदेवकथितो रसराज-
श्चंडसंग्रहगदैककपाटः ॥ ५४ ॥

लघुसिद्धाभ्रकरसः ।

समांशं रसगंधाभ्रदरदं च विशोधितम् ।
लोहखल्वे विनिक्षिप्य गव्याज्येन समन्वितम् ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्रोणीचुल्ल्यां न्यसेत्खल्वं सांगारायां प्रयत्नतः ।
मर्दकेनापि लौहेन मर्दयेद्दिवसद्वयम् ॥ ५६ ॥
इति सिद्धो रसेंद्रोऽयं लघुसिद्धाभ्रको मतः ।
वल्लतुल्यो रसो जीरवारिणा सहितः प्रगे ॥ ५७ ॥
पीतो हरति वेगेन ग्रहणीमतिदुर्धराम् ।
अतिसारं महाघोरं सातिसारं ज्वरं तथा ॥ ५८ ॥
पाचनो दीपनो हृद्यो गात्रलाघवकारकः ।
नागार्जुनेन कथितः सद्यः प्रत्ययकारकः ॥ ५९ ॥

सर्वारोग्यरसः (सर्वारोग्यवटी)

रसं पलमितं तुल्यं शुद्धनागेन संयुतम् ।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे सतैले निक्षिपेत्क्षितौ ॥ ६० ॥
ततो द्रुते विनिक्षिप्य गंधकं तद्विलोडय च ।
पुनरायसपात्रे तत्क्षिप्त्वा प्रद्राव्य निक्षिपेत् ॥ ६१ ॥
तत्तुल्यं जारयेत्तालं पुनः संचूर्ण्य पूर्ववत् ।
तत्तुल्यां जारयेत्सम्यक्कुनटीं परिशोधिताम् ॥ ६२ ॥
तत्तुल्यं चूर्णितं तस्मिन्क्षिपेन्नागं निरुत्थकम् ।
तावदेव मृतं ताप्यं सर्वमन्यच्च तत्समम् ॥ ६३ ॥
तीक्ष्णायःखर्परं व्योम हिंगुलं च शिलाजतु ।
पृथक्कर्षांशमानेन षट्कोलं कट्फलं मिशी ॥ ६४ ॥
दीप्यकं च चतुर्जातं रेणुकोशीरवेल्लकम् ।
तुंबरुं भार्ङ्गिकां रास्नां कंकोल्लं चोरपुष्करम् ॥
रिङ्गिणीं चिरातिक्तं च बीजान्युन्मत्तकस्य च ॥ ६५ ॥
पलद्वयं च लांगल्याः सर्वेषां द्वादशांशकम् ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वत्सनाभं सितं भूरि विनिक्षिप्य ततः परम् ।
त्रिफलानां दशांघ्रीणां कषायेण ततः परम् ॥ ६७ ॥
जयंत्यार्द्रकवासानां मार्कवस्य रसैस्तथा ।
भावयित्वा च कर्तव्या वटकाश्चणकोपमाः ॥ ६८ ॥
एकैका वटिका सेव्या कुर्यात्तीव्रतरां क्षुधाम् ।
विषूचीमरतिं हिक्कां सेव्यं स्वादु च शीतलम् ॥ ६९ ॥
सामां च ग्रहणीं सदांगतुदनं शोषोत्कटं पाण्डुता-
मार्तिं वातकफत्रिदोषजनितां शूलं च गुल्मामयम् ।
हिक्काध्मानविषूचिकां च कसनं श्वासार्शसां विद्रधिं
सर्वारोग्यवटी क्षणाद्विजयते रोगांस्तथान्यानपि ॥ ७० ॥

ग्रहणीगजकेसरीरसः ।

रसगंधकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
द्रावयित्वायसे पात्रे रसतुल्यं विनिक्षिपेत् ॥ ७१ ॥
चराचरभवं भस्म तत्र माक्षिकसंभवम् ।
गंधपाषाणसहितं पात्रे लोहमये क्षिपेत् ॥ ७२ ॥
तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले ।
सर्वं समांशकं कृत्वा रसे चार्धांशिकं क्षिपेत् ॥ ७३ ॥
चराचरभवं भस्म गंधपाषाणसाधितम् ॥
तत्काष्ठेन विलोड्याथ निक्षिपेत्कदलीदले ॥ ७४ ॥
तत आच्छाद्य संचूर्ण्य विधायाऽऽयसभाजने ॥ ७५ ॥
अक्षमात्रं क्षिपेद्भस्म तत्र माक्षिकसंभवम् ।
सम्यङ्निश्चंद्रतां नीतं व्योमभस्म पलोन्मितम् ॥ ७६ ॥
विषं विषा च गांधारी मोचसारं सजीरकम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वं समांशिकं कृत्वा रसे चार्धांशिकं क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
सर्वमेतन्मर्दयित्वा भावयेदतियत्नतः ।
जयंत्या च महाराष्ट्र्या गंजाकिन्याऽश्वगंधया ॥ ७८ ॥
पंचकोलकषायैश्च कुर्याच्चूर्णं ततः परम् ।
इत्थं सिद्धो रसः सोऽयं ग्रहणीगजकेसरी ॥ ७९ ॥
नामतो नंदिना प्रोक्तः कर्मतश्च सुधासमः ।
वल्लेन प्रमितश्चायं रसः शुंठ्या घृताक्तया ॥ ८० ॥
सेवितो ग्रहणीं हंति सत्संग इव विग्रहम् ।
पथ्यमत्र प्रदातव्यं स्वल्पाज्यं दधितक्रयुक् ॥ ८१ ॥
हितं मितं च विशदं लघु ग्राहि रुचिप्रदम् ।
पाचनो दीपनोऽत्यर्थमामघ्नो रुचिकारकः ॥ ८२ ॥
तत्तदौषधयोगेन सर्वातीसारनाशनः ।
बध्नात्यपि मलं शीघ्रं नाध्मानं कुरुते नृणाम् ॥ ८३ ॥

शीघ्रप्रभावरसः ।

पारदं गंधकं व्योम तीक्ष्णं तालं मनःशिला ।
सौवीरमंजनं शुद्धं विमलं च समांशकम् ॥ ८४ ॥
एभिः कज्जलिकां कृत्वा स्वल्पतैलेन भर्जयेत् ।
ग्रंथिकं जीरकं चित्रं दीप्यकं मुस्तकं विषम् ॥ ८५ ॥
बालाम्रं बालबिल्वं च मोचसारं समांशकम् ।
विचूर्ण्य पूर्ववत्कल्कं तदर्धेन विनिक्षिपेत् ॥ ८६ ॥
पुनर्विमर्दयेद्यत्नादेकरूपं भवेद्यथा ।
भावयेत्सप्तवाराणि पंचकोलकषायतः ॥ ८७ ॥
अरलुत्वग्रसेनापि दशवाराणि भावयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रोक्तेन क्रमयोगेन रसो निष्पद्यते ह्ययम् ॥ ८८ ॥
जग्धो विश्वघनांबुना स हि रसः शीघ्रप्रभावाभिधो
निष्कार्धप्रमितो महाग्रहणिकारोगेऽतिसारामये ।
आध्माने ग्रहणीभवे रुचिहते वाते च मंदानले
मुक्ते चापि मले पुनश्चलमलाशंकासु हिक्कासु च॥८९॥

पोटलीरसः ।

कपर्दतुल्यं रसगंधकल्कं
लोहं मृतं टंकणकं च तुल्यम् ।
जयारसेनैकदिनं विमर्द्य
चूर्णेन संयेष्य पुटेत भाण्डे ॥
ददीत तां पोटलिकां च दोष-
त्रयप्रधानग्रहणीनिवृत्त्यै ॥ ९० ॥

वह्निज्वालावटी (रसः) ।

नष्टपिष्टं चतुर्माषमेकैकं रसगंधयोः ।
अभ्रकं माषमानं च मातुलुंगांबुमर्दितम् ॥ ९१ ॥
शोधितं सप्तधा चैव द्विमाषं त्र्यूषणं पृथक् ॥ ९२ ॥
त्रिशूली भृंगशाङ्र्गेरी सातला तीक्ष्णपार्णिका ।
श्वेताऽपराजिता कन्या मत्स्याक्षी ग्रीष्मसुंदरा ॥ ९३ ॥
कारिणी कर्णमोटी च रुदंती चित्रकाऽऽर्द्रकात् ।
धत्तूरकाकमाचीभ्यां मुसल्याश्च पृथग्रसैः ॥ ९४ ॥
मर्दितं द्विपलैः कुर्याद्वटिका माषसंमिताः ।
ग्रहण्यां पर्णखण्डेन व्योषयुक्ता निषेविता ॥ ९५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अरुचिं राजयक्ष्माणं मंदाग्निं सूतिकागदान् ।
शमयेद्वटिका नाम्ना वह्निज्वालेति गीयते ॥ ९६ ॥

वज्रधररसः ।

रसगंधकताम्राभ्रं क्षारांस्त्रीन्वरुणावृषम् ।
अपामार्गस्य च क्षारं लवणं द्विद्विमाषकम् ॥ ९७॥
शार्ङ्गेर्या हस्तिशुंड्याश्च रसे पिष्टं पचेत्पुटे ।
भक्षयित्वा ततो गुंजां ग्रहण्यां कांजिकं पिबेत् ॥ ९८
पक्तिशूले च कासे च मंदाग्नावार्द्रकद्रवम् ।
अम्लपित्ते च धारोष्णं क्षीरं वज्रधरो ह्ययम् ॥ ९९

ग्रहणीकपाटरसः ।

रसेंद्रगंधाऽतिविषाऽभयाऽभ्रं
क्षारद्वयं मोचरसो वचा च ।
जया च जंबीररसेन पिष्टं
पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥ १०० ॥
तस्यार्धमाषं मधुना प्रभाते
शंबूकभस्माज्यमधूनि लिह्यात् ।
सक्षीरिणीजीरकमाणिमंथ-
तीक्ष्णानि चादौ दधिभोजनं च ॥ १०१ ॥

सौवर्चलादिचूर्णम् ।

सौवर्चलं जीरकयुग्मधान्य-
जयायवानीकणनागरं च ।
कपित्थसारेण समं प्रगृह्य
ददीत चूर्णं निशि तीव्रपित्तैः ॥ १०२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गद्याणमात्रं मधुखण्डयुक्तं
तक्रेण युक्तं त्वरुचिप्रशांत्यै ।
वातप्रधाने च कफप्रधाने
रात्रौ कषायं कुटजस्य दद्यात् ॥ १०३ ॥

मुस्तादिचूर्णम् ।

मुस्तावत्सकपाठाग्निव्योषप्रतिविषाविषम् ।
धातकीमोचनिर्यासश्चूतास्थिग्रहणीहरम् ॥ १०४ ॥

सामान्योपायः ।

वह्निशुंठीविडं बिल्वं लवणं पेषयेत्समम् ।
पिबेदुष्णांभसा चानु वातोत्थां ग्रहणीं जयेत् ॥ १०५ ॥
दग्धशंबूकसिंधूत्थं तुल्यं क्षौद्रेण लेहयेत् ।
निष्कैकैकं निहंत्याशु ग्रहणीरोगमुत्कटम् ॥ १०६ ॥
कृशान्वजाजीद्वयमाक्षिकेण
कटुत्रयेणापि युतं त्वनुष्णम् ।
शार्ङ्गेरिकाजीरकयुग्मधान्यं
दुग्धींदुशाकाय ददीत दध्ना ॥ १०७ ॥

अजीर्णम् ।

विरेको जठरे शूलं वमनं च मुहुर्मुहुः ।
हस्तपादादिसंकोचः सर्वाजीर्णस्य लक्षणम् ॥ १०८ ॥

अजीर्णकंटकरसः ।

शुद्धसूतं विषं गंधं समं सर्वं विचूर्णितम् ।
मरिचं सर्वतुल्यांशं कंटकार्या फलद्रवैः ॥ १०९ ॥
मर्दयेद् भावयेत्सर्वमेकविंशतिवारकम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वटीं गुंजात्रयीं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशांतये ॥ ११०
अजीर्णकंटकः सोयं रसो हंति विषूचिकाम् ।
वारिणा तिलपर्ण्युत्थमूलं पिष्ट्वा पिबेदनु ॥ १११

विध्वंसरसः ।

विमर्द्य गंधोपलटंकणेन
संभाव्य वारानथ सप्त जात्याः ।
तोयैः फलानामथ सिद्धसूतो
विध्वंसनामा शमनो विषूच्याः ॥ ११२
अमुष्य गुंजा नव दापनीया
हंतुं विषूचीं सितया समेताः ।
तक्रौदनं स्यादिह भोजनाय
पथ्यं च शाकं किल वास्तुकस्य ॥ ११३

विषूचीविजयरसः ।

रसगंधटंकभसितं समांशकं
परिमर्द्य जातिफलसप्तभावितम् ।
सितयोपयुज्य नवरक्तिकोन्मितं
मथितान्नभुग्विजयते विषूचिकाम् ॥ ११४

अग्निकुमाररसः ।

हंसपादीरसैः पिष्टं रसगंधकयोः पलम् ।
कोलं च विषचूर्णस्य वालुकायंत्रपाचितम् ॥ १
शाणं विषस्यार्धपलं मरिचस्य विमिश्रयेत् ।
दीपनोऽग्निकुमारोऽयं ग्रहण्यां च विशेषतः ॥ १
सवातश्लेष्मजान्रोगान्क्षणादेवापकर्षति ।
सन्निपातज्वरश्वासक्षयकासांश्च नाशयेत् ॥ ११७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वडवाग्निरसः ।

टंकणं मरिचं तुत्थं पृथक् कर्षत्रयं भवेत् ।
सुंदरं द्वादशनिष्कं त्रिंशन्निष्कमयोमलम् ॥ ११८ ॥
चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेच्छुद्धभाजने ।
शुद्धदेहो नरस्तस्य पानं यद्भोजनोत्तरम् ॥ ११९ ॥
अद्यात्पथ्यं ततः स्वल्पं ततस्तांबूलभाग्भवेत् ।
उदराग्निर्नरस्यास्य बडवाग्निसमो भवेत् ।
बहुनात्र किमुक्तेन रसायनमयं नृणाम् ॥ १२० ॥
कांतं पद्मरसे घृष्टं पुटपक्कं वरारसे ।
मार्कवस्वरसे घृष्टं सप्तकृत्वस्त्वयोमलम् ॥ १२१ ॥

वैश्वानरपोटलीरसः ।

शुद्धौ सूतबली चराचररजः कर्षांशतः कज्जलीं
कृत्वा गोपयसा विमर्द्य दिवसं रुद्धा च मूषोदरे ।
सिद्धं कुंभपुटे स्वतश्च शिशिरः पिष्टः करण्डे स्थितः
स्याद्वैश्वानरपोटलीति कथितस्तीव्राग्निदीप्तिप्रदः॥१२२॥
एकोनविंशतां चूर्णैर्मरिचानां घृतान्वितैः ।
देयोयं वल्लमानेन वयोबलमवेक्ष्य च ॥ १२३ ॥
गिलेद्गलविशुद्ध्यर्थं दधिभक्तमनुत्तमम् ।
कवलत्रयमानेन दुर्गंधोद्गारशान्तये ॥ १२४ ॥
मध्यंदिने ततो भोज्यं घृततक्रोदनं सिता ।
रात्रौ च पयसा सार्धं यद्वा रोगानुसारतः ॥ १२५ ॥
विदाहि द्विदलं भूरिलवणं तैलपाचितम् ।
बिल्वं च कारवेल्लं च वृंताकं कांजिकं त्यजेत् ॥१२६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इयं हि पोटली प्रोक्ता सिंघणेन महीभृता ।
मंदाग्निप्रभवाशेषरोगसंघातघातिनी ॥ १२७ ॥
सिंघणस्य विनिर्दिष्टा भैरवानंदयोगिना ।
लोकनाथोक्तपोटल्या उपचारा इह स्मृताः ॥ १२८
पोटल्यो दीपनाः स्निग्धा मंदाग्नौ नितरां हिताः ॥१२
पीतवर्णा गुरुस्निग्धा पृष्ठतो ग्रंथिलाऽमला ।
चराचरेति सा प्रोक्ता वराटी नंदिना खलु॥ १३० ॥
सार्धनिष्कमिता श्रेष्ठा मध्यमा निष्कमानिका ।
पादोननिष्कमाना च कनिष्ठात्र वराटिका ॥ १३१ ॥
निष्फलाश्च ततो न्यूनाः पुंवराटाश्च पित्तलाः ।
दत्त्वा दत्त्वा गुणान्भूयो विकारान्कुर्वते हि ते ॥ १३२

वडवामुखीगुटी ।

शुल्बायोघनभस्मवेल्लहलिनीव्योषांबुनिंबुच्छदैः
संयुक्तैश्च हरिद्रया समलवैः सार्धं सशुभ्रामृतैः ।
भृंगांभोविषतिंदुकार्द्रकरसैः संपिष्य गुंजामिता
संशुष्का वडवामुखीति गुटिका नाम्नोदिता तारया१३
क्षिप्रं क्षुत्परिबोधिनी खलु मता सर्वामयध्वंसिनी
श्लेष्मव्याधिविधूननी कसनहृच्छ्वासापहा शूलनुत् ।
क्षुद्वैषम्यहरा च गुल्मशमनी शूलार्तिमूलंकषा
शोफव्याधिहराऽत्र किं बहुगिरा सर्वामयोत्सादिनी१३

क्रव्यादरसः ।

द्विपलं गंधकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् ।
पारदं पलमानेन मृतशुल्बायसं पुनः ॥ १३९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तोलमानेन संक्षिप्य पंचांगुलदले क्षिपेत् ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन निक्षिप्यायसभाजने ॥ १३६ ॥
चुल्ल्यां निवेश्य यत्नेन ज्वालयेन्मृदुवह्निना ।
पात्रमात्रं हि जंबीररसं सम्यग्विजारयेत् ॥ १३७ ॥
संचूर्ण्य पंचकोलोत्थैः कषायैः साम्लवेतसैः ।
भावनाः खलु कर्तव्याः पंचाशत्प्रमितास्ततः ॥ १३८ ॥
भृष्टटंकणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
तदर्धं कृष्णलवणं सर्वतुल्यं मरीचकम् ॥ १३९ ॥
सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा ।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपिकाजठरे क्षिपेत् ॥ १४० ॥
अत्यर्थं गुरुमांसानि गुरुभोज्यान्यनेकशः ।
भुक्त्वा च कंठपर्यंतं चतुर्वल्लमितं रसम् ॥ १४१ ॥
पञ्चाम्लतक्रसहितं पिबेत्तदनुपानतः ।
क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं जायते दीपनं पुनः ॥ १४२ ॥
रसः क्रव्यादनामायं प्रोक्तो मंथानभैरवैः ।
सिंघणक्षोणिपालस्य भूरिमांसप्रियस्य च ॥
दिष्टो ग्रामं समासाद्य भैरवानंदयोगिना ॥ १४३ ॥
कुर्याद्दीपनमुद्धतं च पचनं दुष्टामसंशोषणं
तुंदस्थौल्यनिबर्हणं गरहरं मूलार्तिशूलापहम् ।
गुल्मप्लीहविनाशनं ग्रहणिकाविध्वंसनं स्रंसनं
वातग्रंथिमहोदरापहरणं क्रव्यादनामा रसः ॥ १४४ ॥

राजशेखरवटी ।

भागो मृतरसस्यैको वत्सनाभांशकद्वयम् ।
रसतुल्यं शिवाचूर्णं गंधकं त्र्यूषणं तथा ॥ १४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विचूर्ण्यातिप्रयत्नेन भावयेत्सप्तवासरम् ।
तांबूलीपत्रतोयेन स्वर्णधत्तूरजद्रवैः ॥
पिष्ट्वा चणमिताः कुर्याच्छायाशुष्कास्तु गोलिकाः १४
उष्णांभोयुतराजशेखरवटी मंदाग्निनिर्णाशिनी
नानाकारमहाज्वरार्तिशमनी निःशेषशूलापहा ।
पाण्डुव्याधिमहोदरार्तिशमनी शूलांतकृत्पाचिनी
शोफघ्नी पवनार्तिनाशनपटुः श्लेष्मामयध्वंसिनी १४७

अग्निकुमाररसः ।

शुद्धं सूतं विषं गंधं द्विक्षारं पटुपंचकम् ।
दशकं तुल्यतुल्यांशं भर्जिता विजया नवा ॥ १४८
दशानां तुल्यभागा सा तस्यार्धं शिग्रुमूलकम् ।
तत्सर्वं विजयाद्रावैः शिग्रुचित्रकभृंगजैः ॥ १४९ ॥
द्रावैर्दिनत्रयं मर्द्यं रुद्ध्वा भांडे पचेल्लघु ।
दीपाग्निना तु यामैकं शुष्कं यावत्समुद्धरेत् ॥ १५०
सप्तधा चार्द्रकद्रावैर्भावयेच्चूर्णयेद्भिषक् ।
दीपकोऽग्निकुमारोयं निष्कैकं मधुना लिहेत् ॥ १५१
प्रतिकर्षं गुडं शुंठी ह्यनुपानं च दीपनम् ॥ १५२ ॥

अमृतवटी ।

कुष्ठगंधविषव्योमत्रिफलापारदैः समैः ।
भृंगांबुमर्दिता मुद्गमानाऽमृतवटी शुभा ॥
अजीर्णश्लेष्मवातघ्नी दीपनी रुचिवर्धिनी ॥ १५३ ॥

राक्षसनामा रसः ।

ताम्रं पारदगंधकौ त्रिकटुकं तीक्ष्णं च सौवर्चलं
खल्वे मर्द्य दृढं निधाय सिकताकुंभेऽष्टयामं ततः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्विन्नं तस्य च रक्तशाकिनिभवं क्षारं समं मेलये-
त्सर्वं भावितमातुलुंगजरसैर्नाम्ना रसो राक्षसः ॥ १५४ ॥
मंदाग्नौ सततं ददीत मुनये प्रातः पुरा शंकरः
सख्येऽस्मै च्यवनाय मंदहुतभुग्वीर्याय नष्टौजसे ।
तेनाऽऽदाय समस्तलोकगुरवे सूर्याय तस्मै नमो
मर्त्यानामपि चास्य दानसमये गुंजाष्टकं वर्धयेत् १५५॥

जीवननामा रसः ।

रसगंधौ सिंधुकणाटंकणमभयाग्निहियावलीकतकफलम् ।
क्रमशोत्तरभागविचूर्णितया बृहतीरससंयुतभावनया १५६
आर्द्रकहिंगुपुनर्नवपूतिच्छिन्नरसैः क्रमशो भावनया ।
तत्र कलांशविषं च विमिश्रं तद्रसमाषसमानवटी या १५७
सर्वमजीर्णं कफमारुतपाण्डुशोफहलीमककामलशूलम् ।
नाशयते ह्युदराग्निकरोऽयं दीपनजीवननामरसेंद्रः १५८॥

वडवानलरसः ।

शुल्बं तालकगंधकौ जलनिधेः फेनाग्निगर्भाशयं
कांतायोलवणानि हेमपवयो नीलांजनं तुत्थकम् ।
भागो द्वादशको रसस्य तु दिनं वज्र्यंबुघृष्टं शनैः
सिद्धोऽयं वडवानलो गजपुटे रोगानशेषाञ्जयेत्॥ १५९॥

अग्निजननी वटी ।

णनागरगंधकपारदकं गरलं मरिचं समभागयुतम् ।
कुचस्य रसैश्चणकप्रमिता गुटिका जनयत्यचिरादनलम् १६०

सर्वरोगांतका वटी ।

शुद्धसूतं विषं गंधमजमोदं फलत्रयम् ।
सर्जीक्षारं यवक्षारं वह्निसैंधवजीरकम् ॥ १६१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सौवर्चलं विडंगानि सामुद्रं त्र्यूषणं समम् ।
विषमुष्टिः सर्वतुल्या जंबीराम्लेन मर्दितम् ॥ १६२॥
मरिचाभां वटीं खादेद्वह्निमांद्यप्रशांतये ।
पथ्या शुंठी गुडं चानु पलार्धं भक्षयेत्सदा ॥
अग्निमांद्ये वटी ख्याता सर्वरोगकुलांतका ॥ १६३॥

सामान्योपायः ।

मृतं ताम्रं कणा तुल्यं चूर्णं क्षौद्रविमिश्रितम् ।
निष्कार्धं भक्षयेन्नित्यं नष्टवह्निप्रदीप्तये ॥ १६४ ॥
आर्द्रकस्वरसः क्षौद्रं पलमात्रं पिबेदनु ।
यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पावकः ॥ १६५॥
इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये षोडशोध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

मूत्रकृच्छ्रम् ।

"व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-
प्रसंगनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमांसाध्यशनादजीर्णा-
त्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥"

लघुलोकेश्वररसः ।

मृतसूतस्य भागैकं चत्वारः शुद्धगंधकात् ।
पिष्ट्वा वराटकं तेन रसपादं च टंकणम् ॥ १ ॥
क्षीरैः पिष्ट्वा मुखं रुद्ध्वा वराटांश्चान्ध्रयेत्पुटेत् ।
स्वांगशीतं विचूर्ण्याथ लघुलोकेश्वरो रसः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्गुंजारसश्चायं मारिचैकोनाविंशतिः ।
जातिमूलपलैकं तु अजाक्षीरेण पेषयेत् ॥
शर्कराभावितं चानु पीत्वा कृच्छ्रहरं परम् ॥ ३ ॥

सामान्योपायः ।

गोक्षुरस्य कषायं तु सघृतं पाययेन्निशि ।
पाण्डूरफलमूलं च भूम्यामलकमूलिका ॥
वंशस्य पेटकार्याश्च मूलं पिष्ट्वा जलं पिबेत् ॥ ४ ॥
शुक्लपिण्याकपिच्छिल्लीचूर्णमुष्णेन वारिणा ।
पिबन्विमुच्यते रोगान्मूत्रकृच्छ्रात्सुदारुणात् ॥ ५ ॥
शतावरीरसे पिष्ट्वा तुत्थसूतार्कपिष्टिका ।
पाचिता कटुतैलेन मूत्रकृच्छ्रे प्रशस्यते ॥ ६ ॥
विदारीं गोक्षुरं यष्टीं कसेरुं च समं पचेत् ॥ ७ ॥
तं कषायं पिबेत्क्षौद्रं रसभस्मयुतं तथा ।
मूत्रकृच्छ्रहरं ख्यातं सप्ताहात्पित्तसंभवम् ॥ ८ ॥
तिलापामार्गकदलीपलाशयवकाण्डकान् ।
दग्ध्वा तद्भस्म तोयेन वस्त्रपूतं च कारयेत् ॥ ९ ॥
तं पचेत्तोयशोषांतं ततश्चूर्णं द्विगुंजकम् ।
दापयेदविसूत्रणे शर्कराकृच्छ्रहृद्भवेत् ॥ १० ॥

अश्मरी (पथरी)

कटौ कुक्षिप्रदेशे च शूलं प्रथमतो भवेत् ।
पश्चाद्रोधो ज्वलन्मूत्रमश्मरीरोगलक्षणम् ॥ ११ ॥

पाषाणभेदीरसः ।

रसं द्विगुणगंधेन मर्दयित्वा प्रयत्नतः ।
वसुः पुनर्नवा वासा श्वेता ग्राह्या प्रयत्नतः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्द्रवैर्भावयेदेनं प्रत्येकं तु दिनत्रयम् ।
पक्वं मूषागतं शुष्कं स्वेदयेज्जलयंत्रतः ॥ १३ ॥
पाषाणभेदी नामायं निशुंजीतास्य वल्लकः ।
गोपालकर्कटीबीजं भूम्यामलकमूलिका ॥ १४ ॥
कुलत्थक्काथतोयेन पिष्ट्वा तदनु पाययेत् ॥ १५ ॥

पाषाणभेदीरसः ।

रसेन सितवर्षाभ्वा रसं द्विगुणगंधकम् ॥ १६ ॥
घृष्टं पचेच्च मूषायां द्वौ माषौ तस्य भक्षयेत् ।
पातालकर्कटीमूलं कुलत्थोदैः पिबेदनु ॥ १७ ॥
गोकंटकसदाभद्रामूलक्काथं पिबेन्निशि ।
अयं पाषाणभिन्नामा रसः पाषाणभेदकः ॥ १८ ॥
गोक्षुरबीजसमुत्थं चूर्णमविक्षीरसंयुक्तम् ।
रसवरमिश्रं पिबतश्चूर्णीभूत्वाऽश्मरी पतति ॥ १९ ॥

त्रिविक्रमरसः ।

मृतताम्रमजाक्षीरैः पाच्यं तुल्यं गते द्रवे ।
तत्ताम्रं शुद्धसूतं च गंधकं च समं समम् ॥ २० ॥
निर्गुंड्युत्थद्रवैर्मर्द्यं दिनं तद्गोलमंध्रयेत् ।
यामैकं वालुकायंत्रे पाच्यं योज्यं द्विगुंजकम् ॥ २१
बीजपूरस्य मूलं तु सजलं चानुपाययेत् ।
रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासैकेनाश्मरीप्रणुत् ॥ २२ ॥

आनंदभैरवीवटी ।

तिलापामार्गकाण्डं च कारवेल्ल्या यवस्य च ।
पलाशकाष्ठसंयुक्तं सर्वं तुल्यं दहेत्पुटे ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तन्निष्कैकमजामूत्रैर्वटीं चानंदभैरवीम् ।
पाययेदश्मरीं हंति सप्ताहान्नात्र संशयः ॥ २४ ॥

सामान्योपायः ।

पाण्डूरफलिकामूलं जलेनैवाऽश्मरीहरम् ।
मधुना च यवक्षारं लीढं स्यादश्मरीहरम् ॥ २५ ॥
हरिद्रागुडकर्षैकं चारनालेन वा पिबेत् ।
वंध्याकर्कोटकीकंदं भक्ष्यं क्षौद्रसितायुतम् ॥
अश्मरीं हंति नो चित्रं रहस्यं हि शिवोदितम् ॥ २६ ॥

प्रमेहः ।

शोषस्तापोंगकार्श्यं च बहुमूत्रत्वमेव च ।
अस्वास्थ्यं सर्वगात्रेषु तत्प्रमेहस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥

चंद्रप्रभा वटी ।

बोलं जातिफलं मधूकयुगलं सारं तथा खादिरं
कर्पूरामलकी शठी बहुसुता घोंटाम्लसारास्थिराः ।
कासीसं भवबीजदाडिमसहा सर्वं समं कल्कितं ।
प्रत्येकं दधिदुग्धलांगलिरसैस्तुवस्य सुद्गस्य च ॥ २८ ॥
रसेन भावितं तस्य गुटिका संप्रकल्पिता ।
जयेच्चंद्रप्रभा नाम तीव्रान्मेहादिकान्गादान् ॥ २९ ॥

प्रमेहगजसिंहरसः ।

चांडालीराक्षसीपुष्परसमध्वाज्यटंकणम् ।
रसं समांशोपरसं समं हेम्ना विमर्दितम् ॥ ३० ॥
समांशं पूतिलोहं वा मूषायां विपचेत्क्रमात् ।
प्रमेहगजसिंहोयं रसः क्षौद्रैर्द्विमाषकम् ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाविद्यागुटी ।

मर्दितं किंशुकरसैः कांतनागाभ्रपारदम् ।
कषायैः स्विन्नमाकुल्या वालुकायंत्रपाचितम् ॥ ३२ ॥
राजावर्तशिलाधातुताप्यमंडूरमाक्षिकैः ।
तुत्थवैक्रांतकासीसैः समैः सर्वैरिमैः समम् ॥ ३३ ॥
आधारी कृष्णमूला तु कपित्थः श्रावणी हिमम् ।
नारिकेलस्य मूलानां मुस्ताचंदनसारयोः ॥ ३४ ॥
काकजंबूप्रसूनानां रसैः सह विमर्दयेत् ।
गुटिकां भक्षयेत्तस्य माषद्वितयसंमिताम् ॥ ३५ ॥
धात्रीरसं चानुपिबेन्नाकुलीचूर्णमात्रया ।
रात्रौ धात्रीरसं देयं महाविद्याप्रमेहजित् ॥ ३६ ॥

मेहध्वांतविवस्वान्रसः ।

वीर्यं पुरारेर्बलिमभ्रसंज्ञं
जंबीरनीरेण विमर्द्य भस्म ।
रसार्धभागेन ददीत शुल्बं
सर्वं ततो गोपयसा विमर्द्य ॥ ३७ ॥
खर्जूरमत्स्यंडिकहंसपादी
द्राक्षेण सत्त्वेन गुडूचिकायाः ।
मांसीशिवाकर्कटरुच्यदंती
बीजैस्तदीयैः सलिलैर्विमर्द्य ॥ ३८ ॥
ततो रसः सिद्ध्यति वल्लमस्य
शुक्रप्रमेहे सति शाल्मलीनाम् ।
मूलांबुना वा कुसुमांबुना वा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दद्यात्पयोभक्तकमत्र योग्यम् ॥ ३९ ॥
क्षौद्रेण दुर्नाम्नि तथाश्मरीषु
गवां पयोभिर्निखिलप्रमेहे ॥ ४० ॥

उमाशंभुरसः ।

रसाभ्रकौ तुल्यसमानभागौ
जंबीरनीरैस्त्रिदिनं विमर्द्य ।
कुर्वीत मूषाकुहरे निवेश्य
वह्नौ ततस्तस्य पुटानि सप्त ॥
बीजाह्वमुष्काक्षयुगैश्चतस्रः
स्युर्भावना द्वे ककुभात्त्रिवारम् ॥ ४१ ॥
यष्टीसिताकेतकजीररंभा
खर्जूरिकाजातिदलैः प्रतिस्वम् ।
एवं हि सिद्धस्य रसस्य वल्लो
मधुप्रयुक्तः सहसा शिशूनाम् ॥ ४२ ॥
संतापशोषौ बलहीनतां च
तृषां च वासासलिलैः प्रमेहान् ।
निवर्तयेद्द्रासरसप्तकेन
दुग्धौदनं स्यादिह भोजनाय ॥ ४३ ॥
नीरेण बब्बूलनवप्रवाला-
न्निषेव्य तैः शर्करया समन्वितैः ।
सर्वप्रमेहान्विनिहंति दत्तो
दिनत्रयं विंशतिवत्सरस्य ॥ ४४ ॥
अन्नं ससर्पिः ससितं प्रयोज्यं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिनानि सप्त त्रिगुणानि चात्र ।
वरामधुभ्यां सहितस्य यस्य
पंचाधिका वत्सरविंशतिः स्यात् ॥ ४५ ॥
हैयंगवीनेन गवां च पथ्यं
त्रिसप्तसंख्यानि दिनानि कार्यम् ।
प्रस्विन्नगोधूमरसेन हंति
सत्रिंशदब्दस्य दिनत्रयेण ॥ ४६ ॥
अन्नं ससर्पिः सगुडं हि देयं
मध्विक्षुखण्डैस्त्रिदिनं विधातुम् ।
अंगानि सम्यग्विनिदाघसंघ-
गतानि खानि स्फुटनं ददीत ॥ ४७ ॥
चिंचागुडाभ्यां युतमन्नमास्मि-
न्द्राक्षादिनीरेण विमिश्रितं सत् ।
दिनत्रयं लंघनजं विशोषं
विनाशयेद्गोस्तनिकासिताभ्याम् ॥ ४८ ॥
पथ्यं देयमुमाशंभौ वासुदेवेन निर्मिते ।
पातुं जगंति कृपया मेहध्वांतविवस्वति ॥ ४९

रसेंद्रनागरसः ।

नागं कपालमध्ये कृत्वा चाग्निं विशोधयेत्क्रमशः ।
चिंचाकवचक्षारं स्वल्पं स्वल्पं विकीर्य कुंतेन ॥
पारदभागं सीसं घृष्ट्वा घृष्ट्वा विचूर्णितं सम्यक् ॥५०॥
तिलयुक्खादन्मधुना तरवटबीजेन मिश्रितं क्रमशः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेहगणार्तिविषेशं सपीटिकं कुष्टमनिलं च ॥
हंत्यल्पदिनाभ्यासात्सुपथ्ययोगाद्वसेंद्रनागोऽयम् ॥५१॥

मेहशत्रुरसः ।

कांताभ्रमंडूरहरीतकीनां
विचूर्णितानां क्रमशः शरांशम् ।
रसेन भूतांशमथो दशांशं
द्वात्रिंशदंशोत्तरमुत्तमायाः ॥ ५२ ॥
श्लक्ष्णं मृदित्वा गुलिकां विधाय
तक्रेण पीतं तलपोटकस्य ।
बीजं च तेषां द्विगुणं प्रकल्प्य
मेहामयान्हंति स मेहशत्रुः ॥ ५३ ॥

कासीसबद्धरसः ।

कासीसं कृष्णनागं क्षितिधररुधिरं नीलमभ्रं सुकांतं
हेमांगं भूमिसारं सलिलरिपुदलं मेहतिष्यारिबीजम् ।
गोरखा चारिमेदः क्षितिरुहसहितं श्वेतगुंजांध्रिबीजं
कापित्थासृग्विमिश्रंक्षितिफलसहितंरोहिणीचाक्षमिश्रम्५४
सर्वं संपिष्य तोये करिविजयभुवान्मोदकानक्षमात्रा-
न्कुर्यात्तक्रेण देयं क्षपयति निखिलं मूत्ररोगं त्रिरात्रात् ।
सप्ताहाद्भ्रांतिनाशं तृषमतिबहुलां हंति पक्षाद्विधत्ते
मासात्सर्वांगवृद्धिं मुनिभिरभिहितो मेह्नि कासीसबद्धः५५

भीमपराक्रमरसः ।

तुल्याभ्यां रसगंधाभ्यां कृत्वा कज्जलिकां त्र्यहम् ।
द्रावयित्वाऽऽयसे पात्रे मृदुना बदराग्निना ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निरुत्थमष्टमांशेन सीसभस्म विनिक्षिपेत् ।
संमिश्र्य कदलीपत्रे निक्षिप्य तदनंतरम् ॥ ५७ ॥
आकृष्य परिपिष्ट्वाथ सीसभस्मप्रमाणतः ।
कांताभ्रसत्त्वयोर्भस्म राजावर्तकभस्म च ॥ ५८ ॥
परिशुद्धं च गोमूत्रे शिलाजतु निधाय च ।
खल्वे निक्षिप्य तत्सर्वं यत्नेन परिमर्दयेत् ॥ ५९ ॥
तुल्यगुंजाकुलीबीजचूर्णकल्कोत्थवारिणा ।
कतकांघ्रिकषायेण निंबपत्ररसेन च ॥ ६० ॥
ततः संशोष्य संचूर्ण्य क्षिप्त्वा लोहस्य भाजने ।
त्रिफलानां कषायेण सप्तधा परिभावयेत् ॥ ६१ ॥
आकुलीबीजबर्बूरनिर्यासौ भृष्टचूर्णितौ ।
समौ रससमौ कृत्वा रसेन सह मर्दयेत् ॥ ६२ ॥
इति सिद्धरसः सोऽयं भवेद्भीमपराक्रमः ।
नामतः सर्वमेहघ्नो दृष्टप्रत्ययकारकः ॥ ६३ ॥
वल्लद्वयमितो ग्राह्यो जलैः पर्युषितैः सह ।
पथ्यं मेहोचितं देयं वर्ज्यं सर्वं विवर्जयेत् ॥ ६४ ॥

संजीवनरसः ।

पलमात्रं रसं शुद्धं वरनागसमन्वितम् ।
निक्षिप्य पातनायंत्रे त्रिंशद्वाराणि पातयेत् ॥ ६५ ॥
समाहरेद्रसं सम्यक्पातनायंत्रके मृतम् ।
मृते रसे क्षिपेत्तुल्यं भूपालावर्तभस्मकम् ॥ ६६ ॥
निरुत्थं त्रपुभस्मापि निक्षिपेदष्टमांशतः ।
ततो निंबदलद्रावैस्त्रिंशद्वारं हि भावयेत् ॥ ६७ ॥
ततः संशोष्य संचूर्ण्य क्षिपेद्वरकरण्डके ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संजीवनोयं खलु वल्लमानो
निशाकुलीचूर्णयुतः सतक्रः ।
निहंति सर्वानपि मेहरोगा-
न्नृणां नितांतं कुरुते क्षुधां च ॥ ६९ ॥

मेहमर्दनरसः ।

शुद्धसीसोद्भवं भस्म निर्व्यूढं व्योम्नि सप्तधा ।
ततो विचूर्ण्य तन्मध्ये कांतभस्म समं क्षिपेत् ॥७० ॥
गोमूत्रकशिलाधातुद्रवेण परिमर्दयेत् ।
शोषयित्वा विचूर्ण्याथ क्षिपेन्नागकरण्डके ॥ ७१ ॥
मेहमर्दननामायं दिष्टो भालुकिना खलु ।
गुंजाद्वयमितो देयो निंबामलकसंयुतः ॥ ७२ ॥
निहन्तिसकलान्मेहान्सर्वोपद्रवसंयुतान् ।
तत्तद्रोगहरैर्द्रव्यैः सर्वरोगनिबर्हणः ।
रोगानुरूपं दातव्यं पथ्यमत्र यथोचितम् ॥ ७३ ॥

रामबाणरसः ।

त्रपुणा निहतं तारं स्वर्णं नागहतं तथा ।
मृतसूतं तयोस्तुल्यं मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ७४ ॥
आकुलीमूलजैः क्वाथैः शोषयित्वा मुहुर्मुहुः ।
ताप्यवक्रांतराड्वर्त्तभस्म सर्वसमं क्षिपेत् ॥ ७५ ॥
विमर्द्य बालिना सर्वं षोढा तुषपुटैः पचेत् ।
आकुलीबीजबर्बूरक्वथितैर्भावयेत्त्रिधा ॥ ७६ ॥
तं रसं परिचूर्ण्याथ स्थापयेत्कूपिकोदरे ।
गुडूचीसत्त्वसंयुक्तो वल्लमात्रो रसस्त्वयम् ॥ ७७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निहंति सकलंमेहं मोहध्वांतमिवेश्वरः ।
बाणवद्रामचंद्रस्य सज्जनस्येव भाषितम् ॥ ७८ ॥
न याति जातु मोघत्वं रामबाणो रसोत्तमः ॥ ७९ ॥

राजमृगांकरसः ।

सुवर्णं रजतं कांतं ताम्रं त्रपु ससीसकम् ।
भस्मीकृत्वा च तत्सर्वं क्रमवृद्धया कृतांशकम् ॥ ८० ॥
व्योमसत्वभवं भस्म सर्वैस्तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
कज्जलीं सूतराजस्य सर्वैरेतैः समांशिकाम् ॥ ८१ ॥
प्रद्राव्य लोहभस्माथ पूर्वभस्म विनिक्षिपेत् ।
काष्ठेनालोडय तत्सर्वं सद्रवं हि समाहरेत् ॥ ८२ ॥
ततो विचूर्ण्य तत्सर्वं सप्तवारं विभावयेत् ।
आकुलीबीजसंभूतक्काथलेहेन यत्नतः ॥ ८३ ॥
रुद्धं तन्मल्लमूषायां सर्वं संस्वेदयेच्छनैः ।
इति सिद्धो रसेंद्रोयं चूर्णितः पटगालितः ॥ ८४ ॥
कांतपात्रस्थितो रात्रौ जलैस्त्रिफलसंयुतैः ।
वल्लद्वयमितः प्रातर्दातव्यो मेहरोगिणाम् ॥ ८५ ॥
मृगचारिमुनींद्रेण मेहव्यूहविनाशनः ।
निर्दिष्टोयं रसो राजमृगांक इति कीर्तितः ॥ ८६ ॥
दीपनः पाचनो वृष्यो ग्रहणीपाण्डुनाशनः ।
तापघ्नो रुचिकृत्सर्वरोगघ्नो योगसंयुतः ॥ ८७ ॥

मेहहररसः ।

राजावर्तस्य रत्नस्य भस्म गंधकसाधितम् ।
हतं च भस्मना तेन घनसत्त्वं च कांतकम् ॥ ८८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निहतं तेन सूतं च तत्तन्मारणकैः सह ।
सर्वतुल्येन सूतेन तावता गंधकेन च ॥ ८९ ॥
कज्जल्या कृतया सार्धं पूर्वभस्मनि योजयेत् ।
त्रिदिनं मर्दयित्वा तु मूषायां विनिरुध्य च ॥ ९० ॥
पंचाढकमितैः शालितुषैश्च पुटमाचरेत् ।
स्वांगशीतं समाहृत्य भावयेत्तदनंतरम् ॥ ९१ ॥
आकुलीमूलबर्बूरबीजगुंजाजटोद्भवैः ।
कषायैरष्टवाराणि पटचूर्णं विधाय च ॥ ९२ ॥
विनिक्षिपेत्करण्डांते यत्नेन स्थापयेत्ततः ।
तत्तन्मेहहरैर्द्रव्यैः संयुक्तो रसराडयम् ॥ ९३ ॥
निहंति सकलान् रोगान्दुरात्मोपकृतीरिव ।
अयं हि सर्वरोगघ्नो भेषजेषु प्रशस्यते ॥ ९४ ॥
धार्मिकेषु च सर्वेषु दयावानिव मानवः ।
रसोयं नंदिना दिष्टः प्रकृष्टो मेहहारिषु ॥ ९५ ॥

उदयभास्कररसः ।

पारदं भागमेकं तु गंधकं टंकणं तथा ।
अभ्रकं लोहमेवं तु भागमेकं पृथक् पृथक् ॥ ९६ ॥
शिलाधातुस्तथा भागमम्लवेतसभागकम् ।
कट्फलं भागमेकं तु बंगेन सह मेलयेत् ॥ ९७ ॥
रसकं पंचमूत्रेण दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ।
सर्वमेकत्र संयोज्य जंबीररससंयुतम् ॥ ९८ ॥
मर्दयेद्दिनचत्वारि खल्वके बुद्धिमान्भिषक् ।
मूषिकालेपनं कुर्यान्मांसीगोक्षुरसंयुतम् ॥ ९९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मर्दयेच्च यथायोग्यं दिनानामेकविंशतिः ।
पुटमध्ये परिस्थाप्य कुक्कुटीमात्रके दहेत् ॥१००॥
शीतलं तं समादाय भावयेच्च यथाक्रमम् ।
कुमारी चित्रकं व्योषं जातीफलहियावली ॥ १०१॥
विषमुष्टिं नखं चाम्लवेतसं परिमर्दयेत् ।
शोषं कृत्वा यथायोग्यं दिनमेकं पृथक्पृथक् ॥ १०२॥
तं सिद्धं वल्लमात्रं तु दापयेद्बुद्धिमान् भिषक् ।
प्रमेहे मधुना युक्तं प्रयोज्यं भिषजां वरैः ॥ १०३॥
शर्कराद्रकसंयुक्तं रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ।
त्रिंशद्दिनानि दातव्यं शूले च त्रिफलाजलैः ॥ १०४॥
मधुना चातिसारस्य सितया श्वासकासयोः ।
क्षीरेण चाग्निमांद्यस्य तैलकांजिकसंयुतम् ॥
सिद्धनाथेन संप्रोक्तो नाम्ना ह्युदयभास्करः ॥ १०५॥

हिमांशुरसः ।

रसस्य कर्षमादाय खल्वे निक्षिप्य बुद्धिमान् ।
रक्तागस्त्यप्रसूनस्य स्वरसेन विमर्दयेत् ॥ १०६॥
सप्तवारं तथा साधुश्वेतदूर्वारसेन च ।
निष्कद्वयं टंकणं च कर्षं खादिरसारतः ॥ १०७॥
कर्पूरं रसतुल्यं च सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
यावच्चिक्कणतां याति युक्त्या चंदनवारिणा ॥ १०८॥
हरेणुमात्रान्वटकाञ्छायायां परिशोषितान् ।
प्रातः प्रातश्च सेवेत मध्याह्ने च विशेषतः ॥ १०९॥
निशायां च विशेषेण सेवनीयः प्रयत्नतः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एतद्धि मेहनुद्द्रव्यं सुखशोपहरं परम् ॥ ११० ॥
सोमरोगहरं सर्वपिटिकानाशनं मतम् ।
हिमांशुनामतः ख्यातं तृष्णादाहनिवारकम् ॥ १११ ॥

वसंतकुसुमाकररसः ।

द्वौ भागौ हेमभूतेश्च गगनं चापि तत्समम् ।
लोहस्य च त्रयो भागाश्चत्वारो रसभस्मनः ॥ ११२ ॥
वंगभस्म त्रिभागं स्यात्सर्वमेकत्र कारयेत् ।
प्रवालं मौक्तिकं चैव रससाम्येन योजयेत् ॥ ११३ ॥
भावना गव्यदुग्धेन इक्षुवासारसेन च ।
हरिद्रावारिजेनापि मोचकंदरसेन च ॥ ११४ ॥
शतपत्ररसेनैव मालत्याः कुसुमेन च ।
उशीरद्वयनीरेण सप्त सप्त च संख्यया ॥ ११५ ॥
पश्चान्मृगमदा भाव्यं सुसिद्धो रसराड्भवेत् ।
कुसुमाकरविख्यातो वसंतपदपूर्वकः ॥ ११६ ॥
गुंजामात्रं ददीतास्य मधुना सर्वमेहजित् ।
क्षयकासतृषाश्वासरक्तपित्तविषार्तिजित् ।
सिताचंदनसंयुक्तश्चाम्लपित्तादिरोगनुत् ॥ ११७ ॥

सर्वमेहांतकरसः ।

पारदभस्म शिलाजतु कृष्णा
लोहमलस्त्रिफलाकुलिबीजम् ।
ताप्य निशारजतोपलकांत-
व्योषरजः खपुरश्च कपित्थात् ॥ ११८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वमिदं परिचूर्ण्य समांशं
भावितभृंगरसं दिवसादौ ।
विंशतिवारमिदं मधुलेहं
विंशतिमेहहरं हरिदृष्टम् ॥ ११९ ॥

मेहारिरसः ।

सूतं बाहुमितं बलीं शशिमितं संमर्द्य तत्कज्जलीं
कृत्वा कृष्णहिरण्यतोयसहितां संमर्द्य घस्रं पुनः ।
कूप्यामभ्रककालिकां सुपिहितां मृत्स्नांशुकैः सप्तभि
संवेष्ट्य त्रिदिनं विशोष्य लवणापूर्णे क्षिपेद्भाण्डके १
दग्ध्वा यामचतुष्टये च शिशिरां भित्त्वा च तां कूपि
तं सूतं द्विलवं लवं च गगनं लोहं लवं मर्दयेत् ।
सिद्धो वल्लमितः सिता च मधुना वत्सादनीसत्त्वतो
नोचेत्क्षौद्रकणायुतश्च तरसा सर्वप्रमेहाञ्जयेत् ॥ १२१
रोगाधीश्वरपाण्डुकामलहरिद्राभत्वपित्तोद्भवा-
न्सर्वांश्च प्रदरामयान्विजयते मेहारिनामा रसः ॥१२२

मेहबद्धरसः ।

भस्मसूतं मृतं कांतं मुण्डभस्म शिलाजतु ।
ताप्यं शुद्धं शिलाव्योषं त्रिफलांकोलबीजकम् ॥१२
कपित्थरजनीचूर्णं समं संभाव्य भृंगिना ।
त्रिंशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥
निष्कमात्रं हरेन्मेहान्मेहबद्धो रसो महान् ॥ १२४ ॥
महानिंबस्य बीजानि षण्निष्कं पेषितानि च ।
पलतंडुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च ॥
एकीकृत्य पिबेच्चाशु हंति मेहं चिरंतनम् ॥ १२५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरिशंकररसः ।

मृतं सूताभ्रकं तुल्यं धात्रीफलनिजद्रवैः ॥ १२६ ॥
सप्ताहं भावयेत्खल्वे रसोऽयं हरिशंकरः ।
माषमेकां वटीं खादेन्नीलमेहप्रशांतये ॥ १२७ ॥
पूर्वयोगानुपाने स्यादसाध्यं साधयेत्क्षणात् ॥ १२८ ॥

सामान्योपायाः ।

रसस्य भस्मना तुल्यं बंगभस्म समाहरेत् ।
मधुना लेहयेत्प्राज्ञो वातमेहप्रशांतये ॥ १२९ ॥
मुद्गामलकयूषेण पथ्यं देयं सतक्रकम् ।
तिलपिण्डीं च तक्रेण पक्त्वा दद्यान्न हिंगुकम् ॥ १३० ॥
घृतं बहु न दद्याच्च तिलतैलेन भोजयेत् ।
मार्कंडीचूर्णमादाय सगुडं खादयेन्निशि ॥ १३१ ॥
ताम्रेण तुर्यभागेन कुर्वीत रसपिष्टिकाम् ।
गोक्षुरस्य द्रवे चैव निक्षिपेत्सप्तकद्वयम् ॥ १३२ ॥
निंबुमध्ये विनिक्षिप्य स्वेदयेत्कांजिकेऽहनि ।
निंब्वंतरे विनिक्षिप्य वक्त्रे संधारयेन्निशि ॥ १३३ ॥
रक्तमेहेपि भस्मैव बंगस्य मधुना चरेत् ।
शुक्रमेहप्रशांत्यर्थं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ॥ १३४ ॥
मधुमेहापनुत्त्यर्थं समालार्जुनचूर्णकम् ।
बंगभस्मसमायुक्तं खादयेच्छर्करायुतम् ॥ १३५ ॥
शाल्मलीद्रुतमादाय पाययेन्मधुना सह ।
बोलबद्धं रसं जग्ध्वा रक्तमेहाद्विमुच्यते ॥ १३६ ॥
बीजकस्य कषायं च पिबेदनु सबोलकम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्लेष्मातमूलजक्वाथं सघृतं निशि पाययेत् ॥ १३७ ॥
कूष्माण्डस्य रसं वल्लखण्डयुक्तं तु पाययेत् ।
स्त्रियं वा रुधिरस्रावामामदुग्धेन पाययेत् ॥ १३८ ॥
तुवरीमूलमुद्घृष्टं सम्यक् शर्करयान्वितम् ।
पिबेत्तंडुलतोयेन रक्तस्रावाद्विमुच्यते ॥ १३९ ॥
पिष्ट्वा कार्पासतक्रे रसधरणदशा तुल्यनागं कपित्था-
न्निर्यासं पंचनिष्कं निहितशतजलारातिबीजं च पश्चा-
त्पिण्डान्कृत्वाथ तेन प्रतिदिनमथ तत्पिण्डमेकं कपित्थ-
न्निर्यासं पादनिष्कं मथितमधुयुतं मेहजालं रुणद्धि १

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये सप्तदशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः ।

विद्रधिः ।

अन्नैरध्युषितोष्णशुष्कपरुषैरन्यैरसृग्दूषण-
र्वक्रैर्वा शयनादिभिस्तनुभृतामंतर्बहिर्वोत्थितः ।
मेदस्त्वक्पलकंडरास्थिरुधिरं गाढं प्रदूष्याकृते-
र्वृत्तः स्यादथवाऽऽयतोऽधिकरुजः शोथस्त्वसौविद्रधिः

सर्वेश्वरपर्पटीरसः ।

रसोपरसलोहानि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ।
तेषु लोहानि सर्वाणि पाषाणाः कठिनास्तथा ॥ २
घनसत्त्वं च तत्सर्वं भस्मीकृत्य प्रयोजयेत् ।
रत्नानि वल्लतुल्यानि भस्मीकृत्य च सर्वशः ॥ ३ ॥
एभिश्चतुर्गुणः सूतो गन्धस्तस्माच्चतुर्गुणः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृत्वा कज्जलिकां ताभ्यां क्षिपेल्लोहस्य भाजने ॥ ४ ॥
प्रज्वाल्य बदरांगारैर्निक्षिपेत्तदनंतरम् ।
रसोपरसलोहानां रत्नानामपि सर्वशः ॥ ५ ॥
चूर्णं भस्म च निक्षिप्य काष्ठेनाऽऽलोड्य मेलयेत् ।
ततश्च षोडशांशेन मिश्रयित्वाऽरुणं विषम् ॥ ६ ॥
गोमयोपरि निक्षिप्ते निक्षिपेत्कदलीदले ।
पत्रेणान्येन रंभायाः समाच्छाद्य प्रयत्नतः ॥ ७ ॥
कराभ्यां चिपिटीकृत्य क्षिपेदुपरि गोमयम् ।
ततः शीतं समाहृत्य चूर्णयित्वा च पर्पटीम् ॥ ८ ॥
विनिक्षिपेत्करण्डान्तः संपूज्य रसभैरवम् ।
सर्वेश्वराभिधानेयं पर्पटी परिकीर्तिता ॥ ९ ॥
सर्वलोकहितार्थाय नंदिनेयं विनिर्मिता ।
रक्तियुक्तसमानेयं मरिचार्द्रसमन्विता ॥ १० ॥
विद्रधौ षट्प्रकारायां देया वर्ध्मसु सप्तसु ।
क्षयरोगेषु सर्वेषु पाण्डुरोगे विशेषतः ॥ ११ ॥
ग्रहणीरोगभेदेषु गुल्मेष्वष्टविधेषु च ।
मूलरोगेष्वशेषेषु प्लीहायां यकृदामये ॥ १२ ॥
प्रमेहे सोमरोगे च प्रदरे जठरार्तिषु ।
विशेषेण च मंदाग्नौ सर्वेष्वावर्तकेषु च ॥ १३ ॥
अनुक्तेष्वपि रोगेषु तत्तदौचित्ययोगतः ।
रसोऽयं खलु दातव्यः शिवतुल्यपराक्रमः ॥ १४ ॥
यद्द्रव्यमसात्म्यं हि जनानामुपजायते ।
तत्सर्वं सात्म्यमायाति रसस्यास्य निषेवणात् ॥ १५ ॥
दुःसाध्यो विद्रधिर्मासाच्छांतिमायाति निश्चितम् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शंखपांडूररसः ।

हरिद्राकंदमंकोलतण्डुलं गंधकं गुडम् ।
मूलानि च महाभेर्याः पृथगर्धपलान्वितम् ॥ १७ ॥
तुत्थं च पंचपलिकं नारीस्तन्येन पेषितम् ।
लिप्तं नालांध्रमूषासु धमनात्सत्वमाहरेत् ॥ १८ ॥
शस्तं क्षाररसेष्वेतत्पोटल्याः पचनादनु ।
घृतेनावर्तिते तस्मिन्निष्कद्वितयसंमिते ॥ १९ ॥
प्रवेशितं निष्करसं महाजंबीरनीरतः ।
अम्लात्पिष्टं शरावांतर्लिप्तं मृद्वस्त्रमुद्रितम् ॥ २० ॥
अधरोत्तरदत्तानां भ्रष्टानामाढके स्थितम् ।
वालुकानां तथाभूतैः खारीपरिमितैस्तुषैः ॥ २१ ॥
पक्वं शीतीकृतं क्षुण्णमष्टौ निष्कानि खर्परात् ।
चत्वारि सुरभिस्थूलघनवर्तुलनीरुजाम् ॥ २२ ॥
पीताभानां सगर्भत्वाद्वराटानां च षोडश ।
अम्लस्य सार्धप्रस्थस्य श्लक्ष्णपिष्टानि पात्रयोः ॥ २
जंबीरमूलिकाकल्केनांतर्लिप्तानि लिप्तयोः ।
पचेच्छुष्ककरीषाणामर्धभारेण सूतकम् ॥ २४ ॥
कृष्णवर्णोऽनुपक्वोऽसौ सुपक्वः शंखपांडुरः ।
काचशंखमये पात्रे धारणीयः सुरक्षितः ॥ २५ ॥
पटचूर्णवशात्सर्वानामयान्विनियच्छति ॥ २६ ॥

सामान्योपायः ।

वरुणावल्कलक्वाथैर्हिंगुकासीससैंधवम् ।
शिलाजतुसमायुक्तमसाध्यं विद्रधिं जयेत् ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्वाथं शिग्रुवचाश्वत्थं हिंगुसैंधवचूर्णितैः ।
संयुक्तं पाययेच्छांत्यै विद्रधीरोगपीडितम् ॥ २८ ॥

अंत्रवृद्धिः ।

वातारिरसः ।

रसभागो भवेदेको द्विगुणो गंधको मतः ।
त्रिभागा त्रिफला ग्राह्या चतुर्भागश्च चित्रकः ॥ २९ ॥
गुग्गुलुः पंचभागः स्यादेरंडस्नेहमर्दितः ।
क्षिप्त्वात्र पूर्वकं चूर्णं पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥ ३० ॥
गुटिकां कर्षमात्रां तु भक्षयेत्प्रातरेव हि ।
नागरैरण्डमूलानां क्वाथं तदनु पाययेत् ॥ ३१ ॥
अभ्यज्यैरण्डतैलेन स्वेदयेत्पृष्ठदेशकम् ।
विरेके तेन संजाते स्निग्धमुष्णं च भोजयेत् ॥ ३२ ॥
वातारिसंज्ञको ह्येष रसो निर्वातसेवितः ।
मासेन सुखयत्येव ब्रह्मचर्यपुरःसरः ॥ ३३ ॥

सामान्योपायः ।

चूर्णं दारुहरिद्राया गवां मूत्रैस्त्रिनिष्ककम् ।
चित्रं चिरोत्थितां हंति अंत्रवृद्धिं न संशयः ॥ ३४ ॥
रसो वातारिनामा यः सोऽत्र देयः पिबेदनु ॥ ३५ ॥
एरण्डतैलकर्षैकं गवां क्षीरं पलद्वयम् ।
अण्डवृद्धिहरं ख्यातं मासमात्रान्न संशयः ॥ ३६ ॥
विजयागुटिकां रात्रौ स्वल्पमात्रां च भक्षयेत् ।
कर्षैकं तिलतैलं च पलैकं चार्द्रकद्रवम् ।
यः पिबेत्प्रातरुत्थाय तस्यांऽत्रवृद्धिहृद्भवेत् ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोमूत्रैरण्डतैलं च छागमांसरसं तथा ॥
त्रिफलाक्काथतुल्यांशं तैलशेषं तु पाचयेत् ।
तत्तैलं तु पिबेत्कर्षमंत्रवृद्धिप्रशांतये ॥ ३८ ॥
दध्यारनालमदिरामातुलुंगरसैः समैः ।
ताम्रचूडरसैस्तुल्यं तैलं वा घृतमेव वा ॥ ३९ ॥
स्नेहशेषं पचेत्सर्वं तत्पिबेदंत्रवृद्धिजित् ॥ ४० ॥
अंत्रवृद्धिहरं पाने मयूरतित्तिराद्रसम् ।
वार्ताकं कुक्कुटं पक्का तद्रसं पानभोजने ॥ ४१ ॥
योजयेदंत्रवृद्ध्यार्ते शममाप्नोति नान्यथा ॥ ४२ ॥

गुल्मः ।

उद्गारबाहुल्यपुरीषबंध-
तृप्त्यक्षमत्वांत्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्त्यशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदंति चिह्नम् ॥ ४३ ॥

गंधकादिपोटली रसः ।

गंधक तालकं ताप्यं शिलाह्वं पिप्पलीकृते ।
कषाये भावयेत्स्नुह्याः क्षीरे मूत्रे च सप्तशः ॥
निष्कार्धमस्याः पोटल्याः स्यादर्धं साज्यमाक्षिकम् ।
प्रयोज्य सयकृत्प्लीह्नि पंचकोलपलाशिना ॥ ४५ ॥
वर्षाभूः कारवी शौंडी सूची चव्यवचाऽसनम् ।
तिलाक्षियुतमाबाणानिशाकर्कंधुसूकरी ॥
रक्तागस्त्यैंदुरेखाब्दनीलज्योतिरयोमृतम् ॥ ४६ ॥
वल्कलं बहुवल्ल्याः कृष्णकांबोजिकाफलम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गवाक्षीरजनीकृष्णा निंबवेल्लकटिल्लकम् ॥ ४७ ॥
मानिकांशं पृथक् क्षुण्णं तुल्यं भूशर्कराघृतम् ।
त्रिफलाबीजतैलेन भावितं कर्षसंमितम् ॥ ४८ ॥
प्राह्णे घृतेन मध्याह्ने गुडेन मधुना निशि ।
पादं पादार्धमात्रं वा पोटल्याश्च रजो भवेत् ॥ ४९ ॥
हैयंगवीनशाल्यन्नकृष्णगोक्षीरवर्तिनः ।
एवं वर्षत्रयं कुर्वन्स्याद्वलीपलितोज्झितः ॥ ५० ॥
प्रत्यहं मंडलं खादेत्पथ्यं त्यक्त्वा ततः परम् ।
इच्छाहारविहारी च सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥ ५१ ॥

बंगेश्वररसः ।

भस्मसूत बंगभस्म पलैकैकं प्रकल्पयेत् ।
गन्धकं मृतताम्रं च प्रत्येकं च पलं पलम् ॥ ५२ ॥
अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यं सर्वं तद्गोलकीकृतम् ।
रुद्ध्वा तद्भूधरे पाच्यं पुटैकेन समुद्धरेत् ॥ ५३ ॥
एष बंगेश्वरो नाम प्लीहगुल्मोदरापहः ॥ ५४ ॥
घृतैर्गुंजाद्वयं लेह्यं निष्कं श्वेतपुनर्नवा ।
गवां मूत्रैः पिबेच्चानु रजनीं वा गवां जलैः ॥ ५५ ॥

शिखिवाडवरसः ।

मारितं सूतताम्राभ्रं गंधकं माक्षिकं समम् ।
मर्दयित्वार्द्रकद्रावैर्यवक्षारयुतैर्दिनम् ॥ ५६ ॥
त्रिगुंजं भक्षयेन्नित्यं नागवल्लीदलेन च ।
वातगुल्महरः ख्यातो रसोयं शिखिवाडवः ॥ ५७ ॥
विडंगं दाडिमं हिंगुसैंधवैलासुवर्चलम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मातुलुंगरसैः पिष्ट्वा कर्षैकं सुरया सह ॥ ५८ ॥
वातगुल्महरं देयमनुपानं सुखावहम् ॥ ५९ ॥

दीप्तामररसः ।

शुद्धं सूतं समं गंधं सूतांशं मृतताम्रकम् ।
शाकवृक्षोत्थपंचांगद्रवैर्मर्द्यं दिनत्रयम् ॥ ६० ॥
दिनं सर्पाक्षिजैर्द्रावै रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ।
पंचधा भूधरे चाथ चूर्णं जेपालतुल्यकम् ॥ ६१ ॥
द्विगुंजं भक्षयेच्चाज्यैः पित्तगुल्मप्रशांतये ।
द्राक्षाहरीतकीक्वाथमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥
रसो दीप्तामरो नाम पित्तगुल्मं नियच्छति ॥ ६२ ॥

विद्याधररसः ।

गंधकं तालकं ताप्यं मृतताम्रं मनःशिलाम् ।
शुद्धं सूतं च तुल्यांशं मर्दयेद्भावयाद्दिनम् ॥ ६३ ॥
पिप्पल्यास्तु कषायेण भावयेत्स्नुग्भवेन च ।
निष्कार्धं भक्षयेत्क्षौद्रैर्गुल्मं प्लीहं विनाशयेत् ॥ ६४
रसो विद्याधरो नाम गोमूत्रं च पिबेदनु ॥ ६५ ॥

रक्तोदरकुठाररसः ।

पारदं शिखितुत्थं च जेपालं पिप्पली समम् ।
आरग्वधफलान्मज्जा वज्रीदुग्धेन भावयेत् ॥
सूक्ष्ममात्रां वटीं खादेत्स्त्रीणां हन्याज्जलोदरम् ॥ ६
चिंचाफलरसं चानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ।
रक्तोदरकुठारोपि कठिनं रेचयत्ययम् ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैश्वानररसः ।

विष्णुक्रांता च जेपालं लांगली सुरदालिका ।
यवचिंचाम्बुसारेण तासां द्विगुणगंधकम् ॥ ६८ ॥
पक्षं विमर्दितं सूतं स्वेदयेन्मृदुनाऽग्निना ।
गुल्मे गुंजात्रयं चास्य सोष्णांबुघृतसैंधवम् ॥ ६९ ॥
वातजे कफजे लिह्यान्मध्वार्द्रकसमन्वितम् ।
ससितामाक्षिकं पैत्ते सोऽयं वैश्वानरो रसः ॥ ७० ॥

अग्निकुमाररसः ।

जेपालगंधाश्मरसत्रयाणां
फलत्रयस्यापि कटुत्रयस्य ।
मूत्रे गवां षोडशभागमाने
भागान्नवैकत्र दिनत्रयं च ॥ ७१ ॥
विमर्द्य तेषां बदरप्रमाणां
बद्ध्वा वटीमुष्णजलानुपानात् ।
एकात्र युक्ता सहसा निहंति
सा रेचयित्वा मलजालमादौ ॥ ७२ ॥
गुल्मं यकृत्पाण्डुविबंधशूलं
मांद्यं ज्वरं चाथ जलोदरं च ।
अग्नेः कुमारः सहसा निहन्या-
दुद्दीपितो दीप इवांधकारम् ॥ ७३ ॥

सर्वांगसुंदररसः ।

शुद्धमभ्रं रसं गंधं मेलयित्वा समांशकम् ।
तालमूलीरसैर्मर्द्य कल्कं संपादयेच्छुभम् ॥ ७४ ॥
तत्कल्कं कूपिकामध्ये कृत्वा वक्त्रं निरुंधयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खटिन्या मुखमाच्छाद्य मृदा खर्परसंज्ञया ॥ ७५ ॥
कूपिकां लेपयेत्सर्वां शोषयेदातपे खरे ।
कूपिकां भूमिगर्तायां कृत्वा तां पुटयेत्ततः ॥ ७६ ॥
कूपिकां मर्दयेत्कृत्स्नां खटिन्या सह संयुताम् ।
त्रिभिः क्षारैस्तु तच्चूर्णं पंचभिर्लवणैस्तथा ॥ ७७ ॥
त्र्यूषणं त्रिफला हिंगु पुरमिंद्रयवास्तथा ।
गुंजाकिनी तथा चित्रमजमोदा यवानिका ॥ ७८ ॥
एतानि समभागानि समादाय विचूर्णयेत् ।
योजयेत्सह सूतेन ततः सिद्ध्यति सूतकः ॥ ७९ ॥
सिद्धसूतस्य पर्णेन माषं सर्वरुजापहम् ।
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय रसः सर्वांगसुंदरः ॥ ८० ॥
उष्णोदकानुपानं तु पाययेच्चुलुकद्वयम् ।
भक्षयेदेकवारं तु द्विवारं न कथंचन ॥ ८१ ॥
दिनमध्ये वारमेकं दातव्यो भिषजा रसः ।
शीतोदकं सकृद्देयं तृडभावेप्यहर्निशम् ॥ ८२ ॥
भोजने वर्जयेत्तत्र शाकाम्लं द्विदलं तथा ।
तैलाभ्यंगं ब्रह्मचर्यं वर्जयेच्छयनं दिवा ॥ ८३ ॥
हितं तत्सेवयेत्पथ्यमहितं च विवर्जयेत् ।
अनेनैव प्रकारेण योजयेत्प्रतिवासरम् ॥ ८४ ॥
यस्त्वचेतनतां याति सन्निपाती कथंचन ।
तस्य नातिप्रयोक्तव्यो रसो यत्नाद्भिषग्वरैः ॥ ८५ ॥
देवाग्निऋषिविप्रांश्च कुमारीयोगिनीगणान् ।
पूजयित्वा यथाशक्त्या सेव्यः प्राणेश्वरो रसः ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुल्मं चाष्टविधं वातं शूलं च परिणामजम् ।
सन्निपातज्वरं चैव प्लीहानमपकर्षति ॥ ८७ ॥
कामलां पाण्डुरोगं च मंदाग्निं ग्रहणीं तथा ।
शिववत्सेविता हंति रसः प्राणेश्वरस्त्वयम् ॥ ८८ ॥

गुल्मनाशनरसः ।

गंधकं रसतुल्यं च द्विभागः सैंधवस्य च ।
त्रिभागं टंकणं प्रोक्तं चतुर्भागं च तुत्थकम् ॥ ८९ ॥
पंचमं तु वराटं स्यात्षड्भागं शंखमेव च ।
वह्निमूलकषायेण चिरबिल्वरसेन च ॥
आर्द्रकस्य रसेनात्र प्रत्येकं तु पुटत्रयम् ॥ ९० ॥
तत्समं मारिचं चूर्णं शाणार्धं भक्षयेन्नरः ।
पंचगुल्मं क्षयं श्वासं मंदाग्निं चाशु नाशयेत् ॥ ९१ ॥

सामान्योपायः ।

पंचांगदेवदाल्यास्तु चूर्णकर्षं शिवांबुना ।
मासमात्रं पिबेद्यस्तु प्लीहा तस्य करोति किम् ॥ ९२ ॥
लवणं रजनी राजी प्रत्येकं पलपंचकम् ।
चूर्णितं निक्षिपेद्भाण्डे शततक्रपलान्विते ॥ ९३ ॥
त्रिदिनं मुद्रितं रक्षेत्पश्चात्पंचपलं सदा ।
पीत्वा विनाशयेत्प्लीहं त्रिसप्ताहान्न संशयः ॥ ९४ ॥
समूलपत्रमेरण्डं रुद्ध्वा भाण्डे पुटे पचेत् ।
तत्कर्षं पलगोमूत्रैः पीतं प्लीहविनाशनम् ॥ ९५ ॥
शरपुंख्यर्कयोर्मूलं चिरं दंतैश्च चर्वितम् ।
गिलितं नाशयेत्प्लीहं यवागूपानमाचरेत् ॥ ९६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वज्रक्षारं तु कर्षैकं भक्ष्यं प्लीहविनाशनम् ।
कांचनीमूलचूर्णं वा निष्कमात्रं सदा पिबेत् ॥
सुरया कांजिकैर्वाऽथ हंति प्लीहं चिरंतनम् ॥ ९७ ॥
प्लीहानां पृष्ठदेशे तु रक्तस्रावं च कारयेत् ।
अर्कक्षीरं ससिंधूत्थं क्षिपेत्तत्र रुजापहम् ॥ ९८ ॥
तिलक्काथो गुडं चाज्य व्योषं भांर्गीरजोन्वितम् ।
पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पे तु योषितः ॥ ९९ ॥
देवदारुकणा भांर्गी शुंठी करजवल्कलम् ॥ १०० ॥
चूर्णं तिलानां क्काथेन रक्तगुल्महरं भवेत् ॥ १०१ ॥

शूलम् ।

अग्निमुखरसः ।

मृतसूताभ्रकं ताम्रं गंधकं चाम्लवेतसम् ।
त्रिषं पलत्रयं तुल्यं सर्वं मर्द्यं दिनावधि ॥ १०२ ॥
विषमुष्टिर्जया वासा विजया रक्तशाकिनी ।
बृहती च महाराष्ट्री धत्तूरः पद्मपत्रकः ॥ १०३ ॥
नागवल्ली शमी जंबूर्भाव्यमेभिर्द्रवैस्त्र्यहम् ।
समांशं पंचलवणं दत्त्वाऽऽर्द्रकरसेन च ॥ १०४ ॥
दिनं पेष्यं ततः कुर्याद्वटिकां चणमात्रकाम् ।
भक्षयेद्वातशूलार्तः सोऽयमग्निमुखो रसः ॥ १०५ ॥
हरीतकी प्रतिविषा हिंगु सौवर्चलं वचा ।
कलिंगेंद्रयवास्तुल्यं पाययेदुष्णवारिणा ॥ १०६ ॥
कर्षैकमनुपानं स्याद्वातशूलहरं परम् ।
चिंचाक्षारं जलैः पीतं शूलं शांतिमवाप्नुयात् ॥ १०७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिनेत्ररसः ।

खण्डितं हारिणं शृंगं स्वर्णं शुल्वं मृतं रसम् ।
दिनैकं चार्द्रकद्रावैर्मर्द्यं रुद्ध्वा पचेत्पुटे ।
त्रिनेत्राख्यो रसः सोयं माषं मध्वाज्यकैर्लिहेत् ॥१०८॥
सैंधवं जीरकं हिंगु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु ।
पक्तिशूलहरं ख्यातं मासमात्रान्न संशयः ॥ १०९ ॥
टंकणं मूर्छितं सूतं यवक्षारं समं समम् ।
चूर्णित भक्षयेन्माषं मधुना पक्तिशूलनुत् ॥ ११० ॥
जंबूमांसाज्ययोर्यूषमनुपानं पिबेत्सदा ॥ १११ ॥

चिंतामणिरसः ।

सूतेन गंधं द्विगुणं विमर्द्य
कोरंटनिंबूत्थरसैर्दिनं तत् ।
चिंचोद्भवक्षाररसेन चैकं
दिनं च गोलं रविसंपुटस्थम् ॥ ११२ ॥
लिप्त्वा मृदा शुष्कमतीव कृत्वा
सामुद्रयंत्रेण पुटं ददीत ।
उद्धृत्य शीतं रसपादभागं
प्रक्षिप्य गंधं विपचेन्मनाक् च ॥ ११३ ॥
विषं च दत्त्वा रसपादभागं
लोहस्य पात्रेऽथ कृशानुतोयैः ।
रसस्तु चिंतामणिरेष उक्तो
वातारितैलेन समाक्षिकेण ॥ ११४ ॥
वल्लेन मानं प्रददीत चाम्लं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तैलं च शीतं परिवर्जयेच्च ।
हंति गुल्मं सहाध्मानं तूनीं प्रतितुनीमपि॥११५॥

शूलकेसरीरसः ।

शुद्धं सूतं द्विधा गंधं यामैकं मर्दयेद्दृढम् ।
द्वयोस्तुल्यं शुद्धताम्रसंपुटे तन्निरोधयेत् ॥ ११६ ॥
ऊर्ध्वाधो लवणं दत्त्वा मृद्भाण्डे धारयेद्भिषक् ।
रुद्ध्वा गजपुटे पाच्यं स्वांगशीतं समुद्धरेत् ॥ ११७
संपुटं चूर्णयेत्कृत्स्न पर्णखण्डे द्विगुंजकम् ॥
भक्षयेत्सर्वशूलार्तो हिंगु शुंठी च जीरकम् ॥ ११८॥
वचां मरिचकं चूर्ण्य कर्षमुष्णजलैः पिबेत् ।
असाध्यं नाशयेच्छूलं रसोऽयं शूलकेसरी ॥ ११९॥

मृतोत्थापनारसः ।

अभ्रं ताम्रं तथा लोहं प्रत्येकं मारितं पलम् ।
सुसंस्कृतं सर्वमेतद्गृह्णीयात्कुशलो भिषक्॥ १२० ॥
आज्ये पलद्वादशके दुग्धे तत्स्वरसंख्यके ।
पक्त्वा तत्र क्षिपेच्चूर्णं सुपूतं घनतंतना ॥ १२१ ॥
विडंगत्रिफलावह्नित्रिकटूनां तथैव च ।
पिष्ट्वा पलोन्मितानेतान्यथासंमिश्रतां नयेत् ॥ १२२॥
ततः पिष्ट्वा शुभे भांडे स्थापयेत्तद्विचक्षणः ।
आत्मनः शोभने चाह्नि पूजयित्वा गुरुं रविम् ॥ १२३॥
घृतेन मधुना मद्यैः पाययेन्माषकादिकम् ।
अष्टौ माषान्क्रमेणैव वर्धयेत्तत्समाहितः ॥ १२४ ॥
अनुपानं च दुग्धेन नारिकेलोदकेन वा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीर्णे शर्करशाल्यन्नमुद्गमांसरसादयः ॥ १२५ ॥
रसपानाऽविरुद्धानि द्रव्याण्यन्यानि योजयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलं च आमवात कटिग्रहम् ॥ १२६
गुल्मशूलं शिरःशूलं यकृत्प्लीहानमेव च ।
अग्निमांद्यं क्षयं कुष्ठं कासं श्वासं विचर्चिकाम् ॥
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च योगेनानेन साधयेत् ॥ १२७ ॥

क्षारताम्ररसः ।

रसेन ताम्रस्य दलानि लिप्त्वा
गंधेन ताम्रद्विगुणेन पश्चात् ।
वस्त्रेण बद्ध्वाऽथ समुद्रजेन
क्षारत्रयेणापि च वेष्टयित्वा ॥ १२८ ॥
मृदा च संलिप्य पुटं ददीत
दलानि ताम्रस्य विचूर्णयेत ।
धत्तूरचित्रार्द्रकटुत्रयैश्च
विमर्दयेत्तत्रिगुणप्रमाणम् ॥ १२९ ॥
कलाप्रमाणेन विषं च दत्त्वा
वल्लं ददीतास्य च वातशूले ॥ १३० ॥

शूलांतकरसः ।

भस्म सूतस्य खस्यापि पलमेकं पृथक् पृथक् ।
ताम्रभस्म पले द्वे तु गंधकस्य पलत्रयम् ॥ १३१ ॥
हरितालस्य कर्षांशं विमलं हेममाक्षिकम् ।
पलार्धं हलिनीकंदं नागबंगौ पलार्धकौ ॥ १३२ ॥
चतुष्पलं तु त्रिवृतमेतत्सर्वं विचूर्णयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूधात्रीस्वरसेनैव भावयेत्सप्तधा भिषक ॥ १३३ ॥
तथा दंतीद्रवैर्वल्लं दद्यादार्द्रकवारिणा
तेन कोष्ठे विशुद्धे तु दधिभक्तं तु भोजयेत् ॥
सर्वाणि शूलानि हरेद्रसः शूलांतको मतः ॥ १३४ ॥

अग्निमुखरसः ।

पारदं माक्षिकं ताम्रं कृष्णाभ्रं गंधकं त्रयम् ।
माणिमंथं विषं हिंगु त्वग्निशाकंधुकांचनान् ॥ १३५ ॥
रक्तमारीषनिर्गुंडीमहाराष्ट्र्याढरूषकैः ।
जयाजयंतीनिर्यासैस्तथा च विषतिंदुकैः ॥ १३६ ॥
मर्दितं कुक्कुटपुटे पचेदग्निमुखाह्वयः ।
अष्टगुंजामितः सोयं प्रयोज्यः साज्यनागरः ॥ १३७ ॥
हिंगुसौवर्चलोष्णांबुयुतो वा गुल्मशूलनुत् ॥ १३८ ॥

त्रिनेत्ररसः ।

रसताम्रगंधकानां त्रिगुणोत्तरवर्धितांशानाम् ।
अम्लेन मर्दितानां पुटपक्वानां निषेवितं भस्म ॥ १३९ ॥
गुंजाप्रमाणमार्द्रकसिंधूत्थचूर्णसंयुक्तम् ।
एरण्डतैलमाक्षिकमथ वा पटुहिंगुजीरकोपेतम् ॥ १४० ॥
शमयति शूलमशेषं तत्तद्रसभावितं बहुशः ।
उपचूर्णैरनुपानैस्तैस्तैः सहितं कफानिलार्तिहरम् १४१ ॥
एतच्च हरिणशृंगं मृतकांचनटंकणोपेतम् ।
सघृतमधु पक्तिशूलं शमयति शूलं त्रिनेत्ररसः ॥ १४२ ॥

उदयभास्कररसः ।

तोलतुल्यं रसं शुद्धं गंधकं तच्चतुर्गुणम् ।
विधाय कज्जलीं श्लक्ष्णां ततो निंबुकवारिणा ॥ १४३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्य कल्कं प्रकुर्वीत खल्वे यामचतुष्टयम् ।
द्वितोलमथ ताम्रस्य तनुपत्राणि सर्वशः ॥ १४४ ॥
कल्केन तेन निंबूकरसेनाप्लाव्य खल्वके ।
स्थापयेदातपे तीव्रे पिण्डीकृत्य ततः परम् ॥ १४५ ॥
मूषामध्ये निरुध्याथ कुक्कुटाख्यैस्त्रिभिः पुटैः ।
पचेच्चुल्ल्यां विनिक्षिप्य चुल्लीपरिमितोपलैः ॥ १४६ ॥
तत आकृष्य संमर्द्य करण्डे तं विनिक्षिपेत् ।
रसोऽयं सर्वरोगघ्नो नृणामुदयभास्करः ॥ १४७ ॥
हंति शूलानि सर्वाणि तमांसीव दिवाकरः ।
पर्णखण्डकया सार्धं देयश्चेत्यपरे जगुः ॥
पथ्यं रोगोचितं देयं रसस्यानुचितं त्यजेत् ॥ १४८ ॥

शूलगजकेसरी रसः ।

पलप्रमाणसूतेन बलिना द्विगुणेन च ।
शुद्धत्रिपलतालेन कृत्वा कज्जालिकां त्र्यहम् ॥ १४९ ॥
पलमानेन कर्तव्यं शुद्धताम्रस्य संपुटम् ।
पिधानपात्रसंग्रस्ततलपात्रास्यवत्खलु ॥ १५० ॥
कज्जलीं संपुटस्यांतर्निदध्यात्तदनंतरम् ।
अधस्तादुपरिष्टाच्च संपुटस्याऽऽक्षिपेत्खलु ॥ १५१ ॥
आकण्ठं पटुचूर्णं तु निधाय च निरुध्य च ।
विशोष्य गजसंज्ञेन पुटेन पुटयेत्ततः ॥ १५२ ॥
पटचूर्णं विधायाथ सिंधुमध्ये विनिक्षिपेत् ।
पथ्यार्द्रकरसोपेतो वल्लमानेन सेवितः ॥ १५३ ॥
सो निःशेषशूलघ्नः स्याच्छूलगजकेसरी ॥ १५४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षारताम्रम् ।

पलमितमृतशुल्बं तन्मितं गंधचूर्णं
वसुमितपलमानं तिन्तिणीक्षारचूर्णम् ।
त्रयमिदमभिदिष्टं क्षारताम्राख्यमेत-
द्धरति सकलशूलं पीतमुष्णोदकेन ॥ १६५ ॥

ताम्राष्टकम् ।

हिंगु व्योषं मधुकरुचकं तिंतिणीक्षारताम्रं
सर्वं चैतन्मसृणमृदितं पीतमुष्णोदकेन ।
क्षिप्रं शूलं क्षपयति नृणां तीव्रपीडासमेतं
ध्वांतं भानोरिव समुदयः साधु ताम्राष्टकं हि ॥ १६६

वडवानलगुटिका ।

तालं ताप्यं कनककुनटीकांतगंधार्कसूतै-
स्तुल्यांशैस्तैररुणमधुरं दीप्यकं सर्वतुल्यम् ।
एतैः सर्वैस्त्रिकटु च समं कज्जलीकृत्य सर्वं
हिंग्वंभोभिर्मुनिमितदिनैर्भावयेत्सप्तकृत्वः ॥ १६७ ॥
जयंत्याः काकमाच्याश्च निर्गुंड्याश्चार्द्रकस्य च ।
स्वरसैर्भावयेत्पिष्ट्वा सकृदेव दिनेदिने ।
कर्तव्या मरिचैस्तुल्या छायाशुष्कास्तु गोलिका १६
हंत्येषा वडवानलाख्यगुटिका संसेवितोष्णांबुना
सर्वं शूलगदं कृमिं च सकलं वैषम्यवृत्तिं क्षुधः ।
मंदाग्निं ग्रहणीगदं श्वयथुरुक्पाण्डुं च गुल्मार्शसी
वातश्लेष्मगदं तथोदररुजं श्वासं च कासं ज्वरम् ॥ १६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अग्निकुमाररसः ।

रसगंधकयोः कृत्वा कज्जलीं तुल्यभागयोः ।
पादांशममृतं दत्त्वा शुक्तिभस्म कलांशकम् ॥ १६० ॥
हंसपादीरसैः सम्यङ् मर्दयित्वा दिनत्रयम् ।
स्थूलगोलं ततः कृत्वा परिशोष्य खरातपे ॥ १६१ ॥
निरुध्य वालुकायंत्रे क्रमपुष्टेन वह्निना ।
पचेदेकमहोरात्रं स्वतःशीतं विचूर्ण्य च ॥ १६२ ॥
तुल्यांशममृतं दत्त्वा मर्दयेदार्द्रकद्रवैः ।
विलिप्य स्थालिकामध्ये ततोऽन्यस्थालिकोदरे १६३॥
पलार्धममृतं क्षिप्त्वा रसस्थालीं च तन्मुखे ।
न्युब्जां दत्त्वा दृढं रुद्ध्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः १६४॥
यामं प्रज्वालयेदग्निं विचूर्ण्य तदनंतरम् ।
करण्डके विनिक्षिप्य स्थापयेदतियत्नतः ॥ १६५ ॥
रसो ह्यग्निकुमाराख्यो दिष्टो मंथानभैरवैः ॥ १६६ ॥
हन्यादत्यग्निमांद्यं ज्वररुजमखिलं वातजातं क्षयार्तिं
शोफाढ्यंपाण्डुरोगंकफजनितगदान्प्लीहगुल्मंगुदार्तिम् ।
सर्वांगीणं च शूलं जठरभवरुजं खंजतां पंगुलत्वं
सर्वांश्चासाध्यरोगान्हरिरिव दुरितं रक्तगुल्मं वधूनाम् १६७

शूलहरक्षारः ।

वंध्या लांगलिकामूलं शंखं तु द्विगुणं तयोः ।
त्रयाणां भावयेच्चूर्णं त्र्यहं जंबीरजद्रवैः ॥ १६८ ॥
रुध्याद् गजपुटे पच्यात्तत्क्षारं मरिचैर्घृतैः ।
कर्षमात्रं पिबेच्छूली तत्क्षणात्सुखमाप्नुयात् ॥ १६९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षारवटी ।

अमृतं मेघभस्माथ शंखं चिंचासुभास्करम् ।
क्रमाद्द्विगुणितं कृत्वा तत्तुल्यं च कटुत्रयम् ॥ १७० ॥
तुलसीभृंगराजोत्थमातुलुंगार्द्रकद्रवैः ।
भावितं बहुशश्चूर्णं रजो वा गुटिकापि वा ॥ १७१ ॥
गुंजामात्रं तु सेवेत गुल्मशूलान्विनाशयेत् ।
मंदाग्निं ग्रहणीमर्शो रक्तगुल्ममरोचकम् ॥
एषा क्षारवटी नाम्ना कृशदेहेषु युज्यते ॥ १७२ ॥

सामान्योपायः ।

शंबूकं त्र्यूषणं पंच लवणानि मृतायसम् ।
समांशं पेषयेन्मूत्रैः कृष्णाजस्य दिनावधि ॥
भक्षयेत्कर्षमात्रं तु परिणामाख्यशूलनुत् ॥ १७३ ॥
इंद्रवारुणिकामूलं कटुत्रयसमन्वितम् ।
पिबेदुष्णांबुना हंति शूलमत्यंतदुःसहम् ॥ १७४ ॥
भूदारुवटमूलं च शूलजित्सोष्णवारिणा ॥ १७५ ॥
सद्योभवं हरेच्छूलं लवणं वारनालकैः ।
घृतेन सैंधवं वाऽथ उष्णतोयैः सुवर्चलम् ॥ १७६ ॥

कार्श्यम् ।

अमृतार्णवरसः ।

रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ।
सर्वांशममृतासत्त्वं सितामध्वाज्यमिश्रितम् ॥ १७७ ॥
दिनैकं मर्दयेत्खल्वे माषैकं भक्षयेत्सदा ।
कृशानां कुरुते पुष्टिं रसोयममृतार्णवः ॥ १७८ ॥
अश्वगंधापलार्धं च गवां क्षीरैः पिबेदनु ॥ १७९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्णचंद्ररसः ।

मृतसूताभ्रलोहं च शिलाजतु विडंगकम् ।
ताप्यं क्षौद्रं घृतं तुल्यमेकीकृत्य विमर्दयेत् ॥ १८० ॥
पूर्णचंद्ररसो नाम्ना माषैकं भक्षयेत्सदा ।
शाल्मलीपुष्पचूर्णं च क्षौद्रैः कर्षं पिबेदनु ॥ १८१ ॥
दुर्बलो बलमाप्नोति मासैकेन यथा शशी ।
कृशानां बृंहणं देयं सर्वं पानान्नभेषजम् ।
निद्रा चैव दिवारात्रौ छागमांसाशनं तथा ॥ १८२ ॥

स्थौल्यम् ।

वडवाग्निमुखरसः ।

शुद्धसूतं मृतं ताम्रं तालं बोलं समं समम् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यं क्षौद्रैर्लेह्यं द्विगुंजकम् ॥ १८३ ॥
वडवाग्निमुखो नाम स्थौल्यं तुंदं नियच्छति ।
पलं क्षौद्रं पलं तोयमनुपानं पिबेत्सदा ॥ १८४ ॥
तत्रादौ पंचकर्माणि लंघनाद्यैरुपाचरेत् ॥ १८५ ॥
आर्द्रकं मधुना खादेन्मेदोनिलकफाञ्जयेत् ॥ १८६ ॥

अग्निकुमाररसः ।

गंधकेन द्विकर्षेण शुद्धसूतेन तावता ।
विधाय कज्जलीं सूक्ष्मामेकवासरमर्दनात् ॥
कर्षमात्रं विषं दत्त्वा मर्दयित्वा दृढं पुनः ॥ १८७ ॥
हंसपादीरसैस्तैर्वा स्तोकं स्तोकं मुहुर्मुहुः ।
कुडवार्धमितैः पश्चाद्गोलं कृत्वा विशोष्य च ॥ १८८ ॥
काचकूप्यां विनिक्षिप्य शुल्बनाडीं पिधाय च ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवीशास्त्रे पुनः प्रोक्तं विषं कर्ष विचूर्णितम् ॥ १८९
ऊर्ध्वाधो गोलकानां हि काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ।
निक्षिपेत्कज्जलीं मध्ये यतश्चाग्र्यं प्रजायते ॥ १९० ॥
ततश्च द्व्यंगुलोत्सेधं मृदा कूपीं विलिप्य ताम् ।
विशोष्य वालुकायंत्रे यंत्रवर्गप्रकाशिते ॥ १९१ ॥
अधोमुखीं घटीं क्षिप्त्वा क्षिपेदुपरि वालुकाम् ।
निरुध्य भाण्डवक्रं च चुल्ह्यामारोप्य यत्नतः ॥१९२
वह्निं प्रज्वालयेत्सार्धं दिनं क्रमाविवर्धितम् ।
स्वांगशीतलमाकृष्य सह ताम्रेण मर्दयेत् ॥ १९३ ॥
पलार्धं मरिचं सूक्ष्मं कर्षार्धं वत्सनाभजम् ।
विनिक्षिप्य विमर्द्याथ क्षिपेद्रम्यकरण्डके ॥ १९४ ॥
नंदिना तु समुद्दिष्टं रसतुल्यं मरीचकम् ।
वत्सनाभं तु कर्षांशं मिश्रयेत विचूर्ण्य तत् ॥ १९५
निर्दिष्टोऽग्निकुमारको रसवरो देव्या तथा नंदिना
सेव्यो वैद्ययशःप्रभूतफलदश्चानाहविध्वंसनः ।
सद्यः पाचनदीपनो रुचिकरः शीघ्रं तथाष्ठीलिकां
सामां च ग्रहणीं हरेत्कफरुजः कंठामयध्वंसनः ॥१९
बल्यो भोजनतोयभक्ष्यसुखदः श्रेष्ठो रसानां प्रभु-
र्मंदाग्निं कफवातजं क्षयगदं निःशेषशूलामयान् ।
श्वासं कासगदं तथा कफरुजं स्थौल्यं च पाण्डुं तथा
शोफं वातगदं तथा खलु रत्तीतुल्योऽर्धपर्णान्वितः १
कणया सितयाज्येन दातव्योऽसौ महारसः ।
प्रत्यष्ठीलादिरोगेषु जलकूर्मगदेषु च ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नंदिना तु पुनः प्रोक्तस्तत्तद्रोगहरौषधैः ।
निहंति सकलान्रोगान्दुष्पत्नीव मनोरथान् ॥ १९८ ॥
रसजनितविदाहे शीततोयाभिषेको
मलयजघनसारालेपनं मंदवातः ।
तरुणदधिसिताक्तं नारिकेलीफलांभो
मधुरशिशिरपानं शीतमन्यच्च शस्तम् ॥ १९९ ॥
सौभाग्यं मेघनादांघ्रिसितामधुकचंदनम् ।
तुषोदकेन दातव्यं सर्वस्मिन् रसवैकृते ॥ २०० ॥
छर्द्यां तृष्णासु दातव्यं कापत्थं वा सितान्वितम् ।
कुमारीगीरलेपश्च सर्वांगीणः प्रशस्यते ॥ २०१ ॥
क्षीरं मधुसितोपेतं क्वाथो वाऽमृतबंधुकः ।
उपचारा अमी सर्वे प्रशस्ता रसतापिनाम् ॥ २०२ ॥
रसस्याग्निकुमारस्य प्रभावं वेत्ति तत्त्वतः ।
गिरिजा नंदिकेशो वा यद्वा नारायणः स्वयम् ॥२०३॥

अम्लपित्तम् ।

अम्लोद्गारवमी हस्तपादहृत्कुक्षिदाहता ।
अम्लपित्ते मुखं तिक्तं भवेच्छूलमरोचकम् ॥ २०४ ॥

लीलाविलासरसः ।

शुद्धसूतं शुद्धगंधं मृतं ताम्राभ्ररौप्यकम् ।
तुल्यांशं मर्दयेद्यामं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ॥ २०५ ॥
अक्षधात्रीहरीतक्या क्रमवृद्ध्या विपाचयेत् ।
जलेनाष्टगुणेनैव ग्राह्यमष्टावशेषितम् ॥ २०६ ॥
अनेन भावयेत्सर्वं पूर्वसूतं पुनःपुनः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पंचविंशतिवारं च तावता भृंगजैर्द्रवैः ॥ २०७ ॥
शुष्कं तच्चूर्णितं खादेत्पंचगुंजं मधुप्लुतम् ।
रसो लीलाविलासोऽयमम्लपितं नियच्छति ॥ २०८

तात्रद्रुतिरसः ।

पलं नेपालशुल्बस्य पत्राणि सुतनूनि च ।
कृत्वा कंटकवेध्यानि कारयेत्तदनंतरम् ॥ २०९ ॥
कर्षैकं द्विगुणं ग्राह्यं क्रमात्सूतकगंधयोः ।
मर्दितव्यं शिलाखल्वे रसैर्दंतशठस्य वै ॥ २१० ॥
तत्कल्कं पंकवत्कृत्वा तेन पर्णानि सर्वशः ।
लेपयित्वा शिलाखल्वे स्थापयेदातपे खरे ॥ २११ ॥
यामैकेन समुद्धृत्य द्रवीभवति नान्यथा ।
वांतिं विरेचनं कृत्वा शुद्धकायो यथाविधि ॥ २१२ ॥
पूजयित्वा सुरान्वैद्यान्विप्रान्हेमांबरादिभिः ।
तां द्रुतिं मधुसर्पिर्भ्यां रक्तिकामाषकादिभिः ॥ २१३ ॥
लीढ्वा तत्र पिबेत्तक्रं धान्याम्लकमथापि वा ।
जीर्णे सायं समश्नीयाच्छाल्यन्नं तु पुरातनम् ॥ २१४ ॥
सेव्यमानं निहंत्येतदम्लपित्तं सुदारुणम् ।
कासं क्षयं तथा शोषमर्शांसि ग्रहणीं तथा ॥ २१५ ॥
कामलां पाण्डुरोगं च कुष्ठान्येकादशैव च ।
रक्तपित्तं सखालित्यं शूलं चैवोदराणि च ॥ २१६ ॥
वातरोगं प्रतिश्यायं विद्रधिं विषमज्वरम् ।
संतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनम् ॥ २१७ ॥
ताम्रवत्कुरुते देहं सर्वव्याधिविवर्जितम् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं द्वितीय इव भास्करः ॥ २१८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कूष्माण्डखण्डलेहः।

कूष्माण्डोत्थरसस्य सत्पलशतं तुल्यं गवां क्षीरकं
धात्रीचूर्णपलाष्टकं लघु पचेद्यावद्भवेत्तिपण्डितम्।
धात्रीतुल्यसितं पलार्धममृतं तल्लेहकं लेहये-
त्ख्यातंकूष्माण्डखण्डंक्षययतिनितरामम्लपित्तंसमग्रम् १९

सामान्योपायः।

अम्लपित्ते तु वमनं तदंते मृदु रेचनम्।
ऊर्ध्वगं वमनैर्हन्यादधोगं रेचनैर्जयेत् ॥ २२० ॥
तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं चापि प्रकल्पयेत्।
अम्लपित्ते च वमनं पटोलारिष्टवारिभिः ॥
विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलैर्भवेत् ॥ २२१ ॥

पित्तांतकरसः।

मृतसूताभ्रमुण्डार्कतीक्ष्णमाक्षिकतालकम्।
गंधकं च भवेत्तुल्यं यष्टीद्राक्षाऽमृताद्रवैः ॥ २२२ ॥
जलमण्डपिकावासाद्रवैः क्षीरविदारिजैः।
दिनैकं मर्दयेत्खल्वे सिताक्षौद्रयुता वटी ॥ २२३ ॥
निष्कमात्रं निहंत्याशु पित्तं पित्तज्वरं क्षयम्।
दाहं तृष्णां भ्रमं शोषं वेगात्पित्तांतको रसः ॥ २२४ ॥
सिता क्षीरं पिबेच्चानु यष्टीं सितान्वितां जलैः।
पिबेद्वा पित्तशांत्यर्थं शीततोयेन चंदनम् ॥ २२५ ॥

दशसारचूर्णम्।

यष्टी द्राक्षा फलं धात्र्या एला चंदनवालकम्।
मधूकपुष्पं खर्जूरं दाडिमं पेषयेत्समम् ॥ २२६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वतुल्या सिता योज्या पलार्धं भक्षयेत्सदा ।
दशसारमिदं ख्यातं सर्वपित्तविकारजित् ॥ २२७ ॥
मेहतृष्णाऽरतीश्चैव दाहं मूर्छां ज्वरं जयेत् ॥ २२८ ॥

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये अष्टादशोऽध्यायः

एकोनविंशोऽध्यायः ।

उदररोगः ।

उदरं सजलं यस्य सदोषं वलिवर्जितम् ।
श्वयथुः पादयोः शोफः स्याज्जलोदरलक्षणम् ॥ १ ॥
उदरं वातसंपूर्णं सव्यथं च कृशांगता ।
मुहुर्मुहुः श्वसित्येव तद्वातोदरलक्षणम् ॥ २ ॥

उदरघ्नरसः ।

जीमूतलोहरसगंधशिलालताम्र-
व्योषाग्निकुष्ठमुशलीविषदीप्यचूर्णम् ।
निंबूकनीरललितं गुटिकीकृतंत-
द्भुक्तं निशासु मधुना सकलोदरघ्नम् ॥ ३ ॥

विनोदविद्याधररसः ।

रसेंद्रबलिटंकणैः सजयपालबीजैः समैः ।
रसः सुमर्दितो भवेत्खलु विनोदविद्याधरः ॥ ४ ॥
पयोगुडयुतो हरेत्सकलरेचनीयामया-
न्ज्वरं च जठरामयान्गुदगदं सशूलं नृणाम् ॥ ५ ॥
सम्यग्विरेचनाभावे मुद्गक्वाथं पिबेदनु ।
भेदाधिक्ये पिबेत्तक्रं बबूराणां त्वचो रसम् ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुरेचनकररसः ।

अष्टौ निस्तुषदंतिबीजमपि चेच्छुंठ्यास्त्रयो गंधका-
द्वौ च द्वौ मरिचस्य टंकणरसं चैकैकभागं पृथक् ।
गुंजामात्रमिदं सुरेचनकरं देयं च शीतांबुना
शोफं गुल्मजलोदरं प्रशमयेत्प्लीहामयघ्नं परम् ॥ ७ ॥

मृत्युञ्जयरसः ।

द्विक्षारं त्र्यूषणं पंचलवणं शतपुष्पिकाम् ।
समभागमिदं सर्वं पटच्चूर्णं समाचरेत् ॥ ८ ॥
तत्समौ रसगंधौ च कृत्वा कज्जलिकां शुभाम् ।
सर्वमेकत्र संमेल्य मर्दयेद्दिवसत्रयम् ॥ ९ ॥
अयं मृत्युंजयो नाम्ना रसः शीघ्रफलप्रदः ।
कथितो मलयार्येण संनिपातहरः परः ॥ १० ॥
सन्निपाते प्रयोक्तव्यो रक्तिकापंचमात्रकः ।
चित्रकार्द्रकसिंधूत्थकटुभिर्वा समन्वितः ॥ ११ ॥
पीततोयं त्रिदोषार्तं निर्वाते वासयेत्ततः ।
पथ्यं दध्योदनं देयं याचमानाय नान्यथा ॥
गुणो न जायते यस्य तस्य देयो रसः पुनः ॥ १२ ॥
हन्याद्वातगदं तथा कफगदं मन्दानलत्वं ज्वरं
शूलं सर्वमहामयाञ्जठरजां पीडां यकृत्पाण्डुताम् ।
शोफं गुल्मरुजं तथा ग्रहणिकां प्लीहामयं विड्ग्रहं
वांतिं गुल्मकृतां सकासमभितः श्वासं च हिक्कामपि १३॥
आदौ सर्वोदराणां च देयमुक्तं विरेचनम् ।
गोमूत्रैर्वाऽथ गोक्षीरैर्योज्यमेरण्डतैलकम् ॥ १४ ॥
कर्षमात्रं प्रयत्नेन शुद्धे देयो रसः पुनः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रैलोक्यसुंदररसः ।

शुद्धसूतं तथा गंधं मृताभ्रं सैंधवं विषम् ।
कृष्णजीरं विडंगं च गुडूचीसत्त्वचित्रकम् ॥ १६ ॥
एला चैव यवक्षारं प्रत्येकं स्याद्रसार्धकम् ।
दिनं निर्गुंडिकाद्रावैर्बीजपूररसैर्दिनम् ॥ १७ ॥
मर्दयेच्छोषयेत्सम्यक् रसस्त्रैलोक्यसुंदरः ।
गुंजाद्वयं घृतैर्लेह्यो वातोदरकुलांतकः ॥ १८ ॥
पलमेकं चित्रमूलं द्विगोमूत्रैश्चतुर्जलैः ।
पाच्यं यावद्भवेत्कल्कं घृतं कल्कं च योजयेत् ॥ १९
पलैकं च यवक्षारं क्षिप्त्वा पक्त्वाऽवतारयेत् ।
तत्कर्षैकं पिबेच्चानु स्निग्धमुष्णं च भोजयेत् ॥ २०

महावह्निरसः ।

चतुःसूतस्य गंधोऽष्टौ रजनी त्रिफला शिवा ।
प्रत्येकं च द्विभागं स्यात्त्र्यूषजीरकदंतिकाः ॥ २१ ॥
प्रत्येकमष्टभागं स्यादेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
जयंतीस्नुक्पयोभृंगवह्निवातारितैलकैः ॥ २२ ॥
प्रत्येकेन क्रमाद्भाव्यं सप्तवारं पृथक्पृथक् ।
महावह्निरसो नाम निष्कमुष्णजलैः पिबेत् ॥ २३ ॥
विरेचनं भवेत्तेन तक्रभक्तं ससैंधवम् ।
दिनांते भोजयेत्पथ्यं वर्जयेच्छीतलं जलम् ॥ २४ ॥
नाभ्युत्तरे जलस्रावं कुर्याद्धंति जलोदरम् ।
सर्वोदरहरं योज्यं गुडनागरयोः पलम् ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वैश्वानररसः ।

रसगंधकताम्राणि शिलाजित्कांतलोहकम् ॥ २६ ॥
त्रिकटुश्चित्रकं कुष्ठं निर्गुंडी मुसली विषम् ।
अजमोदा च सर्वेषां द्वौ द्वौ भागौ प्रकल्पयेत् ॥ २७ ॥
चूर्णीकृत्य ततः सर्वं निंबक्काथेन भावयेत् ।
एकविंशत्प्रकारेण भृंगराजेन सप्तधा ॥ २८ ॥
मधुना गुटिकां शुष्कां रजन्यां तु प्रदापयेत् ।
वैश्वानराभिधो योगो जलोदरविशोषणः ॥ २९ ॥

उदयमार्तंडरसः ।

पलोन्मितस्य शुल्बस्य सूक्ष्मपत्राणि कारयेत् ।
तत्समं गंधकं दत्त्वा खल्वे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥ ३० ॥
जंबीररससंयुक्तं दिनं घर्मे निधापयेत् ।
ततः शुल्बे द्रवीभूते रसकर्षं नियोजयेत् ॥ ३१ ॥
तत्सिद्धमुदरे योज्यं शोफे चैव भगंदरे ।
नाम्ना तूदरमार्तंडरस एष प्रकीर्तितः ॥ ३२ ॥

सूर्यप्रभागुटिका ।

भार्ङ्गीवह्निजयायुगाभ्रकदलीपाठावचारोचना–
श्चव्यं पत्रकचित्रकं त्रिकटुकं क्षारद्वयं गंधकम् ।
त्रायंतीहरबीजकेसरिविषद्वंद्वं लवंगं कणा
कुष्ठं शल्यफलं फलत्रययुतं फेनः समुद्रादपि ॥ ३३ ॥
भल्लबीजं लताबीजं बालबिल्वं विरूढकम् ।
लवणानि तथा पंच जात्यादिकुसुमाष्टकम् ॥ ३४ ॥
वातारितैलेनैतेषां कल्पिता भिषजां वरैः ।
एषा सूर्यप्रभा नाम गुटिकाऽग्निप्रदीपनी ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वज्रक्षारम् ।

सामुद्रं लवणं काचं यवक्षारं सुवर्चलम् ।
टंकणं स्वर्जिकाक्षारस्तुल्यं चूर्णं विभावयेत् ॥
अर्कक्षीरैः स्नुहीक्षीरैरातपे भावयेत्र्यहम् ॥ ३६ ॥
अर्कपत्रं लिपेत्तेन रुद्ध्वा चांतःपुटे पचेत् ।
तत्क्षारं चूर्णयित्वाऽथ त्र्यूषणं त्रिफलारजः ॥ ३७ ॥
जीरकं रजनीं वह्निं चव्यकं स्यात्समं समम् ।
क्षारार्धमेतदर्धं च एकीकृत्य प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
अग्निमांद्येष्वजीर्णेषु भक्ष्यं निष्कद्वयं द्वयम् ।
वाताधिके जलैः कोष्णैर्घृतैः पित्ताधिके हितम् ॥ ३९
कफे गोमूत्रसंयुक्तमारनालैस्त्रिदोषजे ।
वज्रक्षारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥ ४० ॥
सर्वोदरेषु गुल्मेषु शोफशूलेषु योजयेत् ॥ ४१ ॥

सामान्योपायः ।

खादिरं देवदारुं च कर्षं गोमूत्रतः पिबेत् ।
उदरं पांडुरोगं च हंति शूलं च प्लीहकम् ॥ ४२ ॥
दिनैकं पिप्पलीचूर्णं स्नुहीक्षीरेण भावयेत् ।
निष्कं जलोदरं हंति महिषीमूत्रतः पिबेत् ॥ ४३ ॥

पाण्डुरोगः ।

विवर्णता शरीरे स्याच्छ्वयथुः कार्श्यमेव च ।
सत्त्वहानिरथाऽऽलस्यं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

हंसमंडूरः ।

मण्डूरं मर्दयेच्छ्लक्ष्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
त्र्यूषणं त्रिफला मुस्ता विडंगं चव्यचित्रकौ ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दार्वी ग्रंथी देवदारु तुल्यं तुल्यं विचूर्णयेत् ।
घृतं मण्डूरतुल्यं च पाकांते मिश्रयेत्ततः ॥ ४६ ॥
भक्षयेत्कर्षमात्रं च जीर्णांते तक्रभोजनम् ।
पाण्डुरोगं हलीमं च ऊरुस्तंभं च कामलाम् ॥
अर्शांसि हंति नो चित्रं हंसमंडूरकाह्वयम् ॥ ४७ ॥

कालविध्वंसरसः ।

शुद्धसूतं हेमतारं ताम्रं तुल्यं च मर्दयेत् ।
जंबीरनीरसंयुक्तमातपे मर्दयेद्दिनम् ॥ ४८ ॥
सर्वतुल्यं पुनः सूतं क्षिप्त्वा पिष्टं प्रकल्पयेत् ।
धत्तूरफलमध्ये तु दोलायंत्रे त्र्यहं पचेत् ॥ ४९ ॥
धत्तूरोत्थद्रवैरेव यंत्रं पूर्यं पुनः पुनः ।
आदाय बंधयेद्वस्त्रे इष्टिकायंत्रगं पचेत् ॥ ५० ॥
जंबीरैर्गंधकं पिष्ट्वा अधश्चोर्ध्वं च दापयेत् ।
तुल्यं पुनः पुनर्देयं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् ॥ ५१ ॥
षड्गुणे गंधके जीर्णे तत्तुल्यं मृतलोहकम् ।
दत्त्वा मर्द्यं दिनैकं च कंटकार्या द्रवैर्दृढम् ॥ ५२ ॥
रुद्ध्वाथ करिषाग्निस्थकपोताख्यपुटे पचेत् ।
पुनर्मर्द्यं पुनर्भाव्यं त्रिवारं पूर्वजैर्द्रवैः ॥ ५३ ॥
बृहत्युत्थद्रवैस्तद्वत्त्रिधामर्द्य पुटेत्त्रिधा ।
वह्न्यर्कनक्तमालानां पृथग्द्रावैर्द्विधा द्विधा ॥ ५४ ॥
मर्द्य रुद्ध्वा पुटेत्तद्वद्दशांशं वत्सनाभकम् ।
दत्त्वा तस्मिन्विचूर्ण्याथ गुंजामात्रं प्रयोजयेत् ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कालविध्वंसनो नाम रसः पाण्ड्वामयापहः ।
अभयाऽथ गवां मूत्रैः पिष्ट्वा चानु प्रदापयेत् ॥ ५६ ॥

पंचाननरसः ।

मृतं कांतं सुवर्णं च शुल्बताराभ्रभस्मकम् ।
पृथगक्षमितं सर्वं पटचूर्णकृतं मुहुः ॥ ५७ ॥
रसगंधककज्जल्या तुल्यया सह मर्दितम् ।
सार्धद्विपलमानेन ताप्यचूर्णेन मर्दितम् ॥ ५८ ॥
द्विपलं मूषिकामध्ये विनिक्षिप्यालचूर्णकम् ।
ततस्तु कज्जलीं क्षिप्त्वा मनोह्वां तावतीं क्षिपेत् ॥ ५९ ॥
ततो निरुध्य यत्नेन परिशोष्य पुटेन्निशि ।
पुटेन गजसंज्ञेन स्वतःशीतं विचूर्णयेत् ॥ ६० ॥
चतुर्गुणेन गंधेन निर्मितां रसकज्जलीम् ।
क्षिप्त्वा पूर्वरसे लुंगवारिणा परिमर्दयेत् ॥ ६१ ॥
पचेत्क्रोडपुटेनैव दशवारमतःपरम् ।
एवं तालककज्जल्या दशवारं पुटेत्ततः ॥ ६२ ॥
ततश्च मृतवैक्रांतभस्मना च कलांशतः ।
ततो विचूर्ण्य यत्नेन करंडांतर्विनिक्षिपेत् ॥ ६३ ॥
अयं पंचाननो नाम देवराजेन कीर्तितः ।
श्रेष्ठः सर्वरसेंद्रेषु महारससमो गुणैः ॥ ६४ ॥
पथ्यासूरणशुंठीभिः सघृताभिर्निषेवितः ।
सर्वान्पाण्डुगदान्हंति कृतघ्न इव सत्कृतिम् ॥ ६५ ॥
यक्ष्माणं जठरं हलीमकरुजं वातार्तिविड्बंधनं
कुष्ठं च ग्रहणीं ज्वरातिसरणं श्वासं च कासारुची ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्लेष्मव्याधिमशेषतो गलगदान्दुर्नाममंदाग्निता
मेहं गुल्मरुजं च किंबहुगिरा हन्यात्सतांस्तान्गदान् ६६
सेव्यमाने रसे चास्मिन्बिल्वमेकं च वर्जयेत् ।
स्वस्थः सर्वं समश्नीयाद्रदी पथ्यं गदापहम् ॥ ६७ ॥

आरोग्यसागररसः ।

एकैकपलगंधाश्मरससंभवकज्जलीम् ।
तस्या मध्ये द्विपलिकं ताप्यं तालं पलोन्मितम् ॥६८॥
पलमात्रां मनोह्वां च पलमभ्रकभस्मकम् ॥
सुखस्पर्शस्य कर्षं च निक्षिप्य परिमर्द्य च ॥ ६९ ॥
मूषामध्ये विनिक्षिप्य पिनद्धांतर्मुखीं ततः ।
पत्रेण शुद्धताम्रस्य निर्मलेन त्रिकर्षिणा ॥ ७० ॥
मूषां मृद्भिः सवस्त्राभिः परिरुध्य यथा दृढम् ।
परिशोष्य गिरिंडैश्च पुटेद्गजपुटेन हि ॥ ७१ ॥
स्वांगशीतं समुद्धृत्य खोटीभूतं विचूर्णयेत् ।
गंधतालशिलाचूर्णैः सहितं खल्वचूर्णकम् ॥ ७२ ॥
पुटेत्क्रोडपुटे चैव दशवारं ततः परम् ।
क्षिपेद्विंशतिभागेन वैक्रांतं भस्मतां गतम् ॥ ७३ ॥
विमर्द्य गालितं कृत्वा क्षिपेद्रौप्यकरंडके ।
आरोग्यसागरो नाम रसोऽतिगुणवत्तरः ॥ ७४ ॥
हन्यात्पाण्डुमरोचकं गुदगदं वातं च पित्तं कफं
गुल्माध्मानकशोफरोगमथ च श्वासं शिरोर्तिं वमिम् ।
अत्यर्थानलमंदतां गुरुमुदावर्तं विचित्रज्वरा-
न्रोगानप्यपरान्रतिद्वयमितः सूतो मरीचाज्यवान्॥७५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पांडुपंकशोषणरसः ।

ताम्रभस्म रसभस्म गंधकं
वत्सनाभमथ तुल्यभागतः ।
वह्नितोयपरिमर्दितं पचे-
द्यामपादमथ मंदवह्निना ॥ ७६ ॥
रक्तिकायुगलमानतो भवे-
च्छोफपाण्डुघनपंकशोषणः ॥ ७७ ॥

पित्तपांड्वारिरसः (गुटी)

रसस्य भागाश्चत्वारो लोहस्याष्ट प्रकीर्तिताः ।
वह्निमुस्ताविडंगानां त्रिकटुत्रिफलस्य च ॥ ७८ ॥
भागास्त्वनेकशो ग्राह्याः कुटजस्य तथाऽपरः ।
चूर्णयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकाः किरेत् ॥
एकैकां भक्षयेत्प्रातः पित्तपांड्वपनुत्तये ॥ ७९ ॥

त्रैलोक्यसुंदररसः ।

रसगंधकलोहाभ्रगुडूचीसत्त्वसूकरः ।
त्रिफलाशिग्रुमूलानि भृंगसारेण भावयेत् ॥ ८० ॥
त्रैलोक्यसुंदरः सोऽय सघृतक्षौद्रशर्करः ।
मृगांकवत्पथ्यभुजः पांडुशोषं नियच्छति ॥ ८१ ॥
युतः किंचिद्घृतक्षौद्रगुडतित्तिरिगुग्गुलैः ।
त्रिनेत्राख्यो रसो योज्यः शोषे तोयानुपानतः ॥ ८२

जयपालरसः ।

रसं गंधं मृतं ताम्रं जयपालं च गुग्गुलुम् ॥ ८३ ॥
समांशमाज्यसंयुक्तां गुटिकां कारयेन्मिताम् ॥ ८४ ॥
एकैकां खादयेद्वैद्यः शोफपांड्वपनुत्तये ॥ ८५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवदाल्यास्तु पंचांगचूर्णं क्षीरैश्च वा जलैः ।
निष्कमात्रं पिबेन्नित्यं मासात्पाण्डुगदापहम् ॥ ८६ ॥

पाण्डुहारीहरीतकी ।

कोरंटो भृंगराजश्च शतावरीपुनर्नवे ।
एते सप्तपला ग्राह्याः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णिताः ॥ ८७ ॥
एतत्क्वाथे पचेत्सम्यग्घरीतक्याः शतत्रयम् ।
षष्ट्यधिकं ततः शुष्कं गव्यदुग्धेन पाचयेत् ॥ ८८ ॥
शोषयित्वा शनैर्हत्वा वटिकाभिः प्रपूरयेत् ।
रसस्य त्रिपलं दत्त्वा गंधके त्रिपलात्मके ॥ ८९ ॥
पक्त्वाथ पातयेत्पत्रे चूर्णयित्वा ततः पुनः ।
गुडूचीसत्वमादाय शुष्कं सप्तपलात्मकम् ॥ ९० ॥
चूर्णयित्वा ततः सर्वं मधुना गुटिकाः किरेत् ।
तास्तु सूत्रे समाबद्धा मधुभांडे विनिक्षिपेत् ॥
एकैकां भक्षयेन्नित्यं शुष्कपांडुविनाशिनीम् ॥ ९१ ॥

विजयावटिका ।

पलत्रय हरीतक्याश्चित्रकस्य पलत्रयम् ।
एलात्वक्पत्रमुस्तानां भागोऽर्धपलिको मतः ॥ ९२ ॥
रेणुकार्धपलं प्रोक्तं तदर्धं नागकेसरम् ।
व्योषं च पिप्पलीमूलं विषं च पलमात्रकम् ॥
रसः पलो पलो गंधः सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ९३ ॥
पुरातने गुडे पक्के तुलार्धे तद्विनिक्षिपेत् ।
हिमस्पर्शं तु मृद्नीयाद्घृतेनाऽऽक्त्वा करं बुधः ॥९४॥
बदरास्थिप्रमाणेन विजयागुटिका मता ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निशायां खादयेदेनां शोफपाण्डुविनाशिनीम् ॥
टंकणं मेघनादं च भक्षयेद्वेगशांतये ॥ ९५ ॥

कामला ।

दग्धमांसरुधिरास्त्रपित्ततः
कामला भ्रमतृषाविदाहिनी ।
पीतनेत्रमलवत्युपेक्षया
शोफयुग्भवति कुंभकामला ॥ ९६ ॥

कामलाप्रणुद्रसः ।

तीक्ष्णमाक्षिककांताभ्रशुल्बसूतकतालकम् ।
देवदालीरसे पिष्टं वालुकायंत्रमूर्छितम् ॥ ९७ ॥
अमृतोत्पलकह्लारकंदद्राक्षासमन्वितम् ।
पिष्टं यष्ट्यम्भसा क्षौद्रसिताभ्यां कामलाप्रणुत् ॥ ९८

त्रियोनिरसः ।

ताम्रस्य तुर्यभागेन रसेनोत्प्लुत्य लेपयेत् ।
निंबुद्रावेण संयोज्य सूर्यतापे विनिक्षिपेत् ॥ ९९ ॥
ऊर्द्ध्वाधो गन्धकं दत्त्वा पाचयेदातियत्नतः ।
मत्स्याक्षीमभितो दत्त्वा मृत्स्नया संनिरुध्य च ॥
यामद्वयं सुपक्कं च स्वांगशीतं समुद्धरेत् ॥ १०० ॥
गुंजामात्रं ददीतास्य साभयं गुडसंयुतम् ।
त्रियोन्याख्यो रसो ह्येष शोफपाण्ड्वपनोदनः ॥१०१

कामेश्वररसः ।

पलं सूतं पलं गंधं वज्री पथ्या त्रयं त्रयम् ।
मुस्तैलापत्रकानां च प्रतिसार्य पलं क्षिपेत् ॥ १०२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं विषं चैव पलं पलम् ।
नागकेसरकर्षैकं रेणुकार्धपलं तथा ॥ १०३ ॥
पुरातनगुडेनैव तुलार्धेन विपाचयेत् ।
मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामैकांतं घृतेन च ॥ १०४ ॥
गुटिकां बदराभां तु कारयेद्भक्षयेन्निशि ।
शोफपांडुहरः सोयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥ १०५ ॥

सिंदूरभूषणरसः ।

शुद्धसूतं च सिंदूरं पलैकैकं विमर्दयेत् ।
वासारसेन यामैकं तेन कुर्याच्च चक्रिकाम् ॥ १०६ ॥
सुपक्कां कारयेन्मूषामुत्तानां द्वादशांगुलाम् ।
तन्मध्ये गंधकं शुद्धं क्षिपेत्पलचतुष्टयम् ॥ १०७ ॥
पूर्वोक्तां चक्रिकां तत्र क्षिप्त्वाऽथ प्रपुटेल्लघु ।
जीर्णे गंधे समुद्धृत्य चक्रिकां तां विचूर्णयेत् ॥ १०८ ॥
चूर्णाद्दशगुणं योज्यं मृतं लोहं च मर्दयेत् ।
लशुनेन दशांशेन चणमात्रा वटीः किरेत् ॥
वातपाण्डुहरः सिद्धो रसः सिंदूरभूषणः ॥ १०९ ॥
पिबेच्चानु ह्यपामार्गस्यैरंडस्य च मूलिकाम् ।
तक्रैः पिष्ट्वाऽथ कर्षैकं हंति पाण्डुं सकामलम् ॥ ११० ॥

सुधापंचकरसः ।

कंसेन पिष्टः शिलया सहितः पाचितो रसः ।
हताभ्यां तीक्ष्णताम्राभ्यां युतो हंति हलीमकम् ॥ १११ ॥

मुस्तादिचूर्णम् ।

मुस्ताऽमृताचित्रकयाष्टिपिप्पली
विडंगशुंठीत्रिफलैर्यथोत्तरम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चूर्णं सहायोरजसा च संयुतं
समाक्षिकं पाण्डुगदापहं परम् ॥ ११२ ॥

सामान्योपायः ।

अपामार्गं शमीमूलं पिष्ट्वा तक्रेण पाययेत् ।
कामलां श्वयथुं पाण्डुं कर्षमात्रं नियच्छति ॥ ११३

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये ऊनविंशोऽध्यायः ।

विंशोऽध्यायः ।

विसर्पः

विसर्पजिद्रसः ।

कांतगंधकतीक्ष्णाभ्रविषताप्यसमन्वितः ।
वंध्याकर्कोटकीकंदे पक्वः सूतो विसर्पजित् ॥ १ ॥

विसर्पनाशनतैलम् ।

एरण्डतुंबिनीनिंबबाकुचीचक्रमर्दकम् ।
तिक्तकोशातकीबीजमंकोल्लश्चंबुबीजकम् ॥ २ ॥
गोमूत्रदधिदुग्धैस्तु भावयेत्तिलजेन च ।
मूत्रेणाजाप्रसूतेन तैलं पातालयंत्रजम् ॥ ३ ॥
विसर्पं नाशयत्याशु श्वेतकुष्ठं च तत्क्षणात् ॥ ४ ॥

विसर्पहरतैलम् ।

एरण्डतुंबीकटुनिंबचक्र-
मर्दोत्थबीजानि च सोमराजी ।
अंकोल्लबीजानि समानि कृत्वा
पातालयंत्रेण सुतैलमेषाम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रगृह्य तेनाऽथ विमर्दयीत
विसर्पकादीनि मृतिं प्रयांति ॥ ५ ॥

कुष्ठरोगः ।

पादयोः श्वयथुस्तोदो गलंत्यंगुलयो यदि ।
नासिकास्वरयोर्भंगो गलत्कुष्ठस्य लक्षणम् ॥
श्वित्रं तु कृष्णमरुणं मरुदस्त्रगामि
पित्तेन रोमशतनं च विदाहितां च ।
मांसाश्रितं बहुसितं कफतः सकण्डू
मेदोगतं बलवदेव यथोत्तरं स्यात् ॥ ६ ॥

वातकुष्ठहररसः ।

विपचेद्गंधकमध्ये घनपिष्टीं शुल्बपिष्टीं वा ।
संकोच्य गोलकोऽयं शमयति वातोत्थकुष्ठानि ॥ ७ ॥

पित्तकुष्ठहररसः ।

कालाभ्रकस्य संकोचो घृतगंधकपाचितः ॥ ८ ॥
व्योषाग्निवेल्लत्वङ्मुस्ताव्याधिघातविषैः समः ।
त्रिगुणः प्राणदो रेणुः पंचाशन्मृतकांचनम् ॥ ९ ॥
बदरास्थिमितो मूत्रेणाजेन गुटिकीकृतः ।
नाशनः पित्तकुष्ठानामेकविंशतिवासरात् ॥ १० ॥

कफकुष्ठहररसः ।

कनकाभ्रकसंकोचस्तैलगंधकपाचितः ।
विषव्योषाब्दवेल्लत्वक्तुल्यस्त्रिगुणचित्रकः ॥
गुंजामानोजमूत्रेण पिण्डितः श्लेष्मकुष्ठनुत् ॥ ११ ॥

सन्निपातकुष्ठहररसः ।

तीक्ष्णाभ्रहेमसंकोचस्तैलगंधकपाचितः ॥ १२ ॥
तालताप्यविशालाग्निबोलपाठाजटाविषैः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शृंगीटंकणयष्ट्याह्वसिंदुवारैः समन्वितः ॥ १३ ॥
रसेन शृंगवेरस्य बद्धो बदरसंनिभः ।
छायाविशोषितः कुष्ठं निहन्यात्सन्निपातजम् ॥ १४ ॥

विजयरसः (गुटिका)।

रसभस्म च गंधाश्म विशाला कुष्ठकं विषम् ।
रेणुका पिप्पलीमूलं बाकुची विषतिंदुकम् ॥ १५ ॥
अश्वगंधा पलाशास्थि व्योषादिनवकं वचा ।
गुडेन गुटिकां कुर्यात्समेन मधुमिश्रिताम् ॥ १६ ॥
तां भक्षयेत्सितासर्पिःक्षीरशाल्यन्नभाग्भवेत् ।
यवौदनं वा भुंजानो ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ १७ ॥
खादेत्तापे सिताधान्यसर्पिर्नागबलारजः ।
वटिका विजयाख्येयं सप्त कुष्ठान्नियच्छति ॥ १८ ॥

सर्वेश्वररसः ।

पालिकं ताम्रगंधाभ्रं कर्षांशं लोहपारदम् ।
स्नुह्यर्कक्षीरवातारिजंबीरोशीरवारिभिः ॥ १९ ॥
मर्दितं वालुकायंत्रे स्वेदयेद्दिवसत्रयम् ।
कर्षं कणाया निष्कं च विषस्यास्मिन्विनिक्षिपेत् ॥
एष सर्वेश्वरः सद्यो गुंजामात्रः प्रसुप्तिजित् ॥ २० ॥

सुप्तकुष्ठारिरसः ।

गंधो रसश्च कटुतैलशृतो मृतोऽर्कों
व्योषाग्निवल्लविषभेद्यभयावचाभिः ।
ज्वालामुखीरसविमर्दितमाक्षिकाढ्यः
पिण्डीकृतः शमयति स्थिरसुप्तकुष्ठम् ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतापलंकेश्वरः ।

विषादिकाघ्नं रसगंधटंकणं
सताम्रकुष्ठायसपिप्पलीरजः ।
विमर्दितं कांचनपत्रवारिणा
प्रतापलंकेश्वरसंज्ञितो रसः ॥ २२ ॥

कुष्ठनाशनरसः ।

रसगंधकताप्यार्कशिलाजत्वम्लवेतसम् ।
अष्टमांशगुडं साज्यमाक्षिकं स्याच्छतारुषि ॥ २३ ॥

कुष्ठजिद्रसः (कृष्णमाणिक्यरसः) ।

हेममाक्षिकगंधाश्मतीक्ष्णकांताभ्रकं समम् ।
द्विगुणं हरवीर्यं च दशमांशं च सक्तुकम् ॥ २४ ॥
मंजिष्ठादिकषायेण वालुकायंत्रपाचितम् ।
कृष्णमाणिक्यसंकाशमिदं भस्मैव कुष्ठजित् ॥ २५ ॥

तालेश्वररसः ।

हरितालपले द्वे द्वे द्वंक्षणे रसगंधयोः ।
कुर्कुटीपत्रसारेण पिष्टं ताम्रमयोरजः ॥ २६ ॥
पंचशो मर्दितं धात्रीकुर्कुटीरसमाक्षिकैः ।
वर्षाभूचित्रपत्राढ्यं मूषागर्भे निवेशितम् ॥ २७ ॥
पाचितं भूधरे संस्थं पर्णखण्डेन भक्षयेत् ।
हिंगुजंबीरवातारितैलैः पवनपीडितैः ॥ २८ ॥
माधूकसारसिंधूत्थवचाव्योषैर्हतौजसि ।
शोफे भक्तांबुना कुष्ठे घृतेन पयसाऽथ वा ॥ २९ ॥
धारोष्णेनार्द्रकस्यापि कामलायां रसेन च ।
रसस्तालेश्वराख्योयं सर्वकुष्ठहरः परः ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महातालेश्वररसः ।

तालताप्यशिलाटंकरसेंद्रलवणं समम् ।
तालकाद्द्विगुणं ताम्रं मृतं तद्वच्च गंधकम् ॥
अम्लेन पंचशः पिष्टं जंबीरस्य पुटे पचेत् ॥ ३१ ॥
लोहचूर्णस्य चत्वारो भागाः सिद्धरसस्य षट् ।
अष्टौ नेपालताम्रस्य गंधकेन हतस्य च ॥ ३२ ॥
जंबीराम्लेन तत्सर्वं मर्दितं पुटपाचितम् ।
एकत्रिंशांशगरलं माषद्वितयसंमितम् ॥ ३३ ॥
मदनेन वमिं कुर्याद्विरेकं पथ्ययाऽपि च ।
शुद्धः संशोधनं कुर्वन्मध्ये मध्ये च भक्षयेत् ॥ ३४ ॥
सन्निपाते मधूकेन व्योषेण पवने हितः ॥ ३५ ॥
ग्रहणीकामलापाण्डुगुल्मार्शांसि हलीमकम् ।
क्षयं च शमयत्येष महातालेश्वरो रसः ॥ ३६ ॥

कनकसुंदररसः ।

समतुलकनकोत्थव्योमसत्त्वोत्थपिष्टीं
द्विगुणबलिसमेतां गोलमध्ये विपाच्य ।
त्रिकटुदहनवेल्लैर्वत्सनाभार्धभागै ।
रससमनवशृंगीदारुयुक्तैः समस्तैः ॥ ३७ ॥
अजसलिलविदिष्टैर्गुंजया तुल्यगोलः
कुपितकफसमुत्थं हंति कुष्ठं गरिष्ठम् ।
तदपरमथ वातश्लेष्मजत्वग्विकारं
गुदगदमपि सर्वं वह्निमांद्यं सुनिंद्यम् ॥ ३८ ॥
तुष्टेन शंभुनादिष्टः सोऽयं कनकसुंदरः ।
त्वग्विकारविनाशाय कुबेराय महात्मने ॥ ३९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हरिबोलांकुशरसः ।

घनभवमृतसत्त्वं कांतलोहार्कभस्म
त्रिगुणरससमेतं तुल्यगंधेन युक्तम् ।
समतुलकृतमेभिष्टंकणं ताप्यचूर्णं
हरिदलमथ बोलं खण्डसंज्ञं मनोज्ञम् ॥ ४० ॥

त्रिपुरांतकरसः ।

रससममृतशृंगं शृंगवेरं विडंगं
मधुरदहनपाठासिंदुवारं च वंध्या ।
त्रिफलकनकबीजं ऋद्धिवृद्धी निशे द्वे
छगलसलिलपिष्टं सर्वमेतेन जाता ॥ ४१ ॥
लघुबदरजबीजस्थूलगोली नराणां
हरति पवनपित्तश्लेष्मसंजातकुष्ठम् ॥ ४२ ॥
उक्तस्त्रिपुरया पूर्वं रसोऽयं त्रिपुरांतकः ।
सर्वदोषोत्थकुष्ठघ्नः कृपानिघ्नमनस्कया ॥ ४३ ॥

विश्वहितरसः ।

रसेंद्रलिप्तताम्रस्य पत्रं गंधकमारितम् ।
तत्ताम्रं पलमात्रं हि पलमात्रं तु यावकम् ॥४४॥
पलं चूर्णितशुद्धालं मर्दयेत्तु दिनत्रयम् ।
इति सिद्धो रसः प्रोक्तो नाम्ना विश्वहितो मतः ।
वल्लाभ्यां तुलितः सेव्यो मरीचघृतसंयुतः ॥ ४५ ॥

दशसारसूतरसः ।

पालिकं व्योषसूताग्निगंधकं सफलत्रयम् ।
काकोदुंबरिकाक्षीरैर्मर्दितं गुटिकीकृतम् ॥ ४६ ॥
माषप्रमाणं सक्षौद्रं कुष्ठार्शःश्वासकासजित् ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुष्ठकुठाररसः ।

रसस्य कर्षं कर्षौ द्वौ गंधकात्कज्जलं तयोः ।
तिलपर्ण्यलिमुण्डीनां स्वरसैः कृतभावनम् ॥ ४८ ॥
कर्षकर्षवचाधात्रीकणातीक्ष्णकृमिच्छिदान् ।
शाणं विषस्य कर्षार्धं जीरकस्य सितस्य च ॥ ४९ ॥
पलार्धं मृतताम्रस्य तथा शुंठ्याश्च मर्दितम् ।
भृंगांभसि घटे स्निग्धे पचेच्चणकसंमिताः ॥ ५० ॥
वटिकाः कुष्ठविश्वाग्नित्रिफलासैंधवान्विताः ।
कुर्यात्कुष्ठकुठाराख्यो रसोऽयं सर्वकुष्ठजित् ॥ ५१ ॥

वज्रशेखररसः ।

विष्णुक्रांता घनरसः सर्पाक्षी शंखपुष्पिका ।
गोजिह्वा क्षीरिणी नीली ब्रह्मवृक्षो रुदंतिका ॥ ५२ ॥
निचुलः काकमाची च रसैरेषां विमर्दितम् ।
पक्कं तुषकरीषाग्नौ रसद्विगुणगंधकम् ॥ ५३ ॥
पर्पटीरसवत्पक्कं खसत्वेनारुणेन च ।
पृथग्गंधकतुल्येन ताप्येन च रसांघ्रिणा ॥ ५४ ॥
कृतावापं वरीमुंडीहस्तिकर्ण्यमृतालिकाः ।
मूर्वाविदार्याश्च रसैर्मर्दितं घृतमिश्रितम् ॥ ५५ ॥
कषाये दशमूलस्य विपक्कं लेहतां गतम् ।
रसतुल्यत्रिजाताग्निव्योषयष्ट्याह्वसंयुतम् ॥ ५६ ॥
स्निग्धभांडगतं कुष्ठी क्षयी च कृतशोधनः ।
मांजिष्ठादिकषायस्य कृत्वा मासं निषेवणम् ॥
माषप्रमाणं सेवेत रसोऽयं वज्रशेखरः ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दद्रुकुष्ठविद्रावणरसः (पंचांगकृतावटी-नागार्जुनवटी)

रसगंधकताप्यालकांतकृष्णाभ्रभस्मकम् ।
हिंगुलं मधुकं कुष्टं सर्वं समविभागिकम् ॥ ५८ ॥
अम्लवेतसतोयेन त्रिदिनं परिमर्दयेत ।
विशोष्याज्यमधुभ्यां च मृदित्वा त्रिदिनं पुनः ॥ ५९ ॥
दत्वा जीर्णं गुडं तुल्यं कोलास्थिप्रमिता वटीः ।
छायाशुष्काः प्रकुर्वीत शंभुमग्रे च पूजयेत् ॥ ६० ॥
इयं हि पंचांगकृताभिधाना
नागार्जुनोक्ता गुटिका च नूनम् ।
सर्वाणि कुष्ठानि विचर्चिकां च
दद्रूणि विद्रावयति क्षणेन ॥ ६१ ॥

माणिक्यतिलकरसः ।

रसगंधकताप्यालकांततीक्ष्णाभ्रभस्मकम् ।
हिंगुलं मधुकं कुष्टं सर्वं समविभागिकम् ॥ ६२ ॥
शतमूलीनिजद्रावैर्मंजिष्ठादिकषायतः ।
त्रिदिनं त्रिदिनं सम्यक् परिमर्द्य विशोष्य च ॥ ६३ ॥
ततस्तु पक्वमूषायां सन्निरुद्ध्यातियत्नतः ।
प्रक्षिप्य वालुकायंत्रे प्रपुटेद्दिवसद्वयम् ॥ ६४ ॥
माणिक्यतिलको नाम रसो नासत्यकीर्तितः ।
एष कुष्टं हरत्याशु सन्मित्रमिव हृद्व्यथाम् ॥ ६५ ॥

परहितरसः ।

श्वेतपाठा जटा श्वेता श्वेता चैव पुनर्नवा ।
पिष्ट्वा जलेन तत्कल्कैः प्रकुर्यान्नालमूषिकाम् ॥ ६६ ॥
स्थालीमध्ये च तां क्षिप्त्वा क्षिपेत्संशोधितं रसम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षिपेदुपरि संपेष्य द्व्यञ्जलिप्रमितं पटु ॥ ६७ ॥
पिधानं तन्मुखे दत्त्वा सन्निरुध्याऽतियत्नतः ।
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं पिधान्यामंबु निक्षिपेत् ॥ ६८ ॥
यामत्रितयपर्यंतं जातेऽथ शिशिरे ततः ।
क्रोडकेशैः समाकृष्य मृतं पारदमाहरेत् ॥ ६९ ॥
न चेदेतावता भस्म पुनरेव पुटेद्रसम् ॥ ७० ॥
तद्भस्मातिविषं विषं कृमिहरं व्योषोत्तमा गंधजं
चूर्णं द्वादशहाटकं खलु गुडो द्वात्रिंशदंशोन्मितः ।
तत्सर्वं परिचूर्णितं प्रतिदिनं वल्लैश्चतुर्भिर्मितं
चेत्थं हंति समस्तरोगनिवहं नागं गरुत्मानिव ॥ ७१ ॥
विशेषात्सर्वकुष्ठघ्नो रसोऽयं परिकीर्तितः ।
ख्यातः परहितो नाम्ना भानुना भूरिभानुना ॥ ७२ ॥

तालकेश्वररसः ।

वीर्यं पुरारेरिह नागतुल्यं
भागद्वयं चाप्यथ तालकस्य ।
शुद्धेन नागेन रसो विशुद्धो
विमर्दनीयो हरितालकं च ॥ ७३ ॥
मूत्रं गवां षोडशभागमानं
निधाय भाण्डेऽथ पिधाय तस्मिन् ।
दीपाग्निना तत्परिशोष्य सर्वं
मूत्रं ततस्तालकशुद्धता स्यात् ।
ततस्तु जंबीररसेन सर्वं
विमर्दनीयं त्रिदिनं त्रिवारम् ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भाव्यं कुमार्याः सलिलेन भृंग-
वज्राह्वकंदेन च वारयुग्मम् ।
कुष्ठे ददीतास्य रसस्य वल्ल-
त्रयं रसैरार्द्रकजैर्विजेतुम् ॥ ७५ ॥
शाखासु पक्वत्वमथो सुषुप्तिं
स्तंभं च मन्यास्वथ मण्डलानि ।
गवां पयः शर्करया समेतं
स्तंभातिरेके सति संनियोज्यम् ॥ ७६ ॥
औदुंबरं हंति सितामधुभ्यां
कृष्णं च कुष्ठं त्रिफलारसेन ।
गुडार्द्रकाभ्यां गजचर्मसिध्म
विचर्चिकास्फोटविसर्पदद्रून् ॥ ७७ ॥
निहंति पाण्डुं विविधां विपादीं
सरक्तपित्तं कटुकीसिताभ्याम् ।
रोगेषु सर्वेष्वपि वासराणि
त्रिसप्तसंख्यानि रसः प्रदेयः ॥ ७८ ॥
रसप्रयोगावसितौ सुषुप्त्यां
क्राथं पिबेच्छिन्नरुहासनोत्थम् ।
मासद्वयं मुद्गघृतान्वितान्नं
पथ्यं ततोदुंबरभेषजान्ते ॥ ७९ ॥
अंगानि पंचानि पलोन्मितानि
दद्यादरिष्टस्य तथाऽऽढकीनाम् ।
क्राथेन युक्तं सघृतौदनं च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथ्याय कृष्णेप्यथ कृष्णवर्णे ॥ ८० ॥
रसावसाने सितया समेतां
पादोन्मितामामलकीं प्रदद्यात् ।
अन्नं समुद्गं सघृतं नियोज्यं
मासद्वयं स्यादथ वा विचिह्नम् ॥ ८१ ॥
रसप्रयोगावसितौ प्रयुंज्या-
दंगानि पंच स्रवनिःसृतानि ।
पादोन्मितानीह च मासयुग्मं
पथ्याय दुग्धौदनमाददीत ॥ ८२ ॥
स्यात्तालकेशाख्यरसप्रयोगे
तक्रं हि मासं च विवर्जनीयम् ॥ ८३ ॥

खगेश्वररसः ।

पलेन प्रमितः सूतः पलेन प्रमिता वसा ।
खगः पलमितः सर्वं मर्दयेदर्जुनद्रवैः ॥ ८४ ॥
गोलीकृत्य विशोष्याथ गोलं कूप्यां निरुध्य च ॥ ८५
ततस्तां सुदृढे भाण्डे मूषां क्षिप्त्वा निरुध्य च ।
पचेत्सार्धदिनं पश्चात्स्वांगशीतं विचूर्णयेत् ।
खगेश्वरो रसो वल्लप्रमितः कुटजान्वितः ॥ ८६ ॥
श्वेतकुष्ठं निहंत्याशु श्वासकासगदानपि ।
सघृतः पित्तजं कुष्ठं मधुना मेहमेव च ॥
पथ्यं दोषानुरूपेण बुद्धेन मुनिनोदितम् ॥ ८७ ॥

कुष्ठनाशनरसः ।

सूतभस्म द्विनिष्कं स्याद्गंधकं च चतुष्पलम् ।
सार्धं चतुष्पलं चित्रं चतुर्विंशत्पलं भवेत् ॥ ८८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाकुचीबीजचूर्णस्य द्वादशैव मरीचकम् ।
सर्वमेकत्र संयोज्य निष्कद्वितयसंमितम् ॥ ८९ ॥
मधुना लेहयेत्प्रातः सर्वकुष्ठविनाशनः ॥ ९० ॥

आरोग्यवर्धनी गुटिका (रसः) ।

रसगंधकलोहाभ्रशुल्बभस्म समांशकम् ।
त्रिफला द्विगुणा योज्या त्रिगुणं तु शिलाजतु ॥ ९१ ॥
चतुर्गुणं पुरं शुद्धं चित्रमूलं च तत्समम् ।
तिक्ता सर्वसमा ज्ञेया सर्वं संचूर्ण्य यत्नतः ॥ ९२ ॥
निंबवृक्षदलांभोभिर्मर्दयेद्द्विदिनावधि ।
ततश्च वटिकाः कार्या राजकोलफलोपमाः ॥ ९३ ॥
मंडलं सेविता सैषा हंति कुष्ठान्यशेषतः ।
वातपित्तकफोद्भूतान्ज्वरान्नानाप्रकारजान् ॥ ९४ ॥
देया पंचादिने जाते ज्वरे रोगे वटी शुभा ।
पाचनी दीपनी पथ्या हृद्या मेदोविनाशिनी ॥ ९५ ॥
मलशुद्धिकरी नित्यं दुर्धर्षं क्षुत्प्रवर्तिनी ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्वरोगेषु शस्यते ॥ ९६ ॥
आरोग्यवर्धनी नाम्ना गुटिकेयं प्रकीर्तिता ।
सर्वरोगप्रशमनी श्रीनागार्जुनयोगिना ॥ ९७ ॥

नारायणरसः ।

रसभस्मसमानेन गंधकेन समन्वितम् ।
तुल्यभागपुरोपेतं तुल्यत्रिफलयाऽन्वितम् ॥ ९८ ॥
वातारितैलसंयुक्तं सेव्यं कर्षार्धसंमितम् ।
मासेन नाशयेत्कुष्ठं दुःसाध्यमपि देहिनाम् ॥ ९९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षयं भगंदरं शूलं मूलं गुल्मं च पाण्डुताम् ।
ग्रहणीं च महाघोरां मंदाग्निमपि दुस्तरम् ॥ १००
एवंविधान्महारोगान्विनिहंति न संशयः ।
श्लेष्मरोगान्हरेत्सर्वान् रसो नारायणाभिधः ॥ १०१ ॥

मेदिनीसाररसः ।

पलत्रयं मृतं लोहं मृतं शुल्बं पलत्रयम् ।
भृंगराजांबुगोमूत्रत्रिफलाकथितैः पृथक् ॥ १०२ ॥
पुटेत्रिवारं यत्नेन ततस्तास्मिन्विनिक्षिपेत् ।
अत्यम्लकांजिकं पश्चात्पचेद्यामचतुष्टयम् ॥ १०३ ॥
ततश्च तुल्यगंधेन पुटानां विंशतिं पचेत् ।
पलमात्रं मृतं सूतं रुद्रांशममृतं तथा ॥ १०४ ॥
कटुत्रयं समं सर्वैः पिष्ट्वा सम्यग्विधारयेत् ।
रसोयं मेदिनीसारो नंदिना परिकीर्तितः ॥ १०५ ॥
सेवितो वल्लमानेन घृतत्रिकटुकान्वितः ।
हंति कुष्ठानि सर्वाणि श्वित्राणि विविधानि च ॥ १०६
गुल्मं प्लीहामयं हिक्कां शूलकुक्ष्यामयं तथा ।
उदावर्तं महावातं कफं मंदानलं तथा ॥ १०७ ॥
सर्पादिकं विषं घोरं व्रणं,लूतां भगंदरम् ।
विद्रधिं चांत्रवृद्धिं च शिरस्तोदं च नाशयेत् ॥ १०८

जंतुघ्नी गुटिका (रसः) ।

सूतगंधौ समौ ताभ्यां मंडूरं सप्तमांशतः ।
विधाय कज्जलीमाखुकर्ण्या संमर्दयेद्द्व्यहम् ॥ १०९ ॥
ततो मण्डरमानेन क्षुद्रदीप्यं विनिक्षिपेत् ।
आरुष्करकषायेण दिनमेकं विमर्दयेत् ॥ ११० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भल्लबीजं समुद्रस्य फलं जातीफलं तथा ।
विषतिंदुकबीजं च ताप्यं सर्वं समांशकम् ॥ १११ ॥
विडंगं सममेतैश्च सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत् ।
रसतुल्यं हि तच्चूर्णं रसेन सह मेलयेत् ॥ ११२ ॥
वासा च निंबत्वग्वंशो वेल्लव्योषांबुदं तथा ।
एषां क्काथेन सप्ताहं त्र्यहं मूर्वाटके रसे ॥ ११३ ॥
भावयित्वा चणप्रायाः कर्तव्या वटिकाः शुभाः ।
अश्वनिंबादिजक्काथे प्रदत्तैका वटी शुभा ॥ ११४ ॥
पातयेज्जठराज्जंतून्सर्वदेहगदान्हरेत् ।
कुष्ठजंतून्निहंत्याशु द्वित्रिवारप्रयोगतः ॥ ११५ ॥

धन्वंतरिरसः ।

सूतगंधार्कसौभाग्यकंकुष्ठं रक्तचन्दनम् ।
कणा चैतानि तुल्यानि मर्दयेल्लुंगवारिणा ॥ ११६ ॥
एकाहमथ संशोष्य स्थापयेदतियत्नतः ।
रसो निःशेषकुष्ठघ्नो धन्वंतरिरिति स्मृतः ॥ ११७ ॥
निर्दिष्टः शंभुना सर्वरोगभीतिविनाशनः ।
पथ्याघृतयुतो वायुं सिंधुविश्वान्वितोऽपि वा ॥ ११८ ॥

वज्रधाररसः ।

वज्रसूताभ्रहेम्नां च भस्म योज्यं समं समम् ।
सर्वांशं तालकं तुल्यं शिग्रुधत्तूरजद्रवैः ॥ ११९ ॥
मर्द्यः स्नुह्यर्कजैः क्षीरैर्दिनैकं चाथ भावयेत् ।
सप्ताहं बाकुचीतैलैस्तन्माषैकं तु भक्षयेत् ॥ १२० ॥
वज्रधारो रसः ख्यातः सर्वकुष्ठनिकृंतनः ॥ १२१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महातालेश्वररसः ।

ताल ताप्यं शिला सूतं शुद्धं सैंधवटंकणम् ।
समांशं चूर्णयेत्खल्वे सूताद्द्विगुणगंधकम् ॥ १२२ ॥
गंधतुल्यं मृतं ताम्रं जंबीरैर्दिनपंचकम् ।
मर्द्यं षड्भिः पुटैः पाच्यं भूधरे संपुटोदरे ॥ १२३ ॥
पुटे पुटे द्रवैर्मर्द्यं सर्वमेतत्तु षट्पलम् ।
द्विपलं मारितं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ॥ १२
जंबीराम्लेन तत्सर्वं दिनं मर्द्य पुटेल्लघु ।
त्रिंशदंशं पुरं चास्मिन्क्षिप्त्वा सर्वं विचूर्णयेत् ॥ १२
महिष्याज्येन संमिश्रं निष्कार्धं भक्षयेत्सदा ।
मध्वाज्यैर्बाकुचीचूर्णं कर्षमात्रं लिहेदनु ॥ १२६ ॥
सर्वकुष्ठं निहंत्याशु महातालेश्वरो रसः ॥ १२७ ॥

कुष्ठकुठाररसः ।

सूतभस्मसमं गंधं मृतायस्ताम्रगुग्गुलुः ।
त्रिफला विषमुष्टी च चित्रकश्च शिलाजतु ॥ १२८
इत्येवं चूर्णितं कुर्यात्प्रत्येकं निष्कषोडश ।
चतुःषष्टिकरंजस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ १२९ ॥
चतुःषष्टिं मृतं ताम्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ।
स्निग्धभाण्डगतं खादेद्द्विनिष्कं सर्वकुष्ठजित् ॥ १३
रसः कुष्ठकुठारोऽयं गलत्कुष्ठनिकृंतनः ।
पथ्यं त्रिमधुरं देयं तदभावे गुडौदनम् ॥ १३१ ॥
पातालगरुडीमूलं मधुपुष्पी च धान्यकम् ।
सितया भक्षयेत्कर्षमतितापप्रणुत्तये ॥
लिह्यान्नागबलामूलं मध्वाज्यैर्वातितापनुत् ॥ १३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वर्णक्षीररसः ।

हेमाह्वां पंचपलिकां क्षिप्त्वा तक्रघटे पचेत् ।
तक्रे जीर्णे समुद्धृत्य पुनः क्षीरघटे पचेत् ॥ १३३ ॥
क्षीरे जीर्णे समुद्धृत्य जलैः प्रक्षाल्य शोषयेत् ।
तच्चूर्णितं पंचपलं मरिचानां पलद्वयम् ॥ १३४ ॥
पलैकं मूर्छितं सूतमेकीकृत्य तु भक्षयेत् ।
निष्कैकं सुप्तकुष्ठार्तः स्वर्णक्षीररसो ह्ययम् ॥ १३५ ॥

त्रैलोक्यविजयरसः ।

सूतभस्मसमं गन्धं मृतायस्ताम्रगुग्गुलुः ।
त्रिफला विषमुष्टीश्च चित्रकश्च शिलाजतु ॥ १३६ ॥
वरुणाम्लेन संचूर्ण्य प्रतिनिष्कद्वयं द्वयम् ।
क्षिपेत्तस्मिन्विशोष्याथ क्रमान्निष्कं सदा लिहेत् ॥
त्रैलोक्यविजयश्चासौ सर्वकुष्ठहरो रसः ॥ १३७ ॥

त्रैलोक्यविजयरसः ।

रसं गन्धं विषं तालं स्वर्णक्षीरी रुदंतिका ।
वरुणाम्लेन संचूर्ण्य प्रतिनिष्कद्वयं द्वयम् ॥
त्रैलोक्यविजयः सर्वकुष्ठघ्नो निष्कमात्रया ॥ १३८ ॥

कुष्ठांतपर्पटीरसः ।

पलैकं शुद्धसूतस्य कर्षैकं शुद्धगंधकम् ।
गंधतुल्यं मृतं ताम्रं सूतांशं मर्दयेद्दिनम् ॥ १३९ ॥
सर्वतुल्यं पुनर्गंधं दत्त्वा किंचिद्विघट्टयेत् ।
घृताभ्यक्ते लोहपात्रे पच्याद्यावद्द्रवीभवेत् ॥ १४० ॥
रंभापत्रे पटे वाथ पातयेत्पर्पटीं तदा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माषैकं चूर्णितं खादेद्गजचर्म नियच्छति ॥
निष्कैकं बाकुचीचूर्णं लेहयेदनुपानकम् ॥ १४१ ॥

कासीसबद्धरसः ।

पलं रसं हि कासीसैर्युतं पंचगुणैः सह ।
मर्दयेद्यामपर्यंतमर्जुनस्य त्वचो रसैः ॥ १४२ ॥
शरावसंपुटे रुद्धा पुटेत्क्रोडपुटेन हि ।
रसः कासीसबद्धोऽयं मधुना वल्लतुल्यकः ॥ १४३
शाणबाकुचिकायुक्तः सेवितो हंति निश्चितम् ।
त्रिभिर्मासैः किलासं हि दद्रूण्यपि विशेषतः ॥ १४४

सर्वेश्वररसः ।

शुद्धसूतं चतुर्गंधं खल्वे यामं विमर्दयेत् ।
मृतताम्राभ्रलोहानि हिंगुलं च पलं पलम् ॥ १४५ ॥
सुवर्णं रजतं चैव प्रत्येकं दशनिष्ककम् ।
माषैकं मृतवज्रं च तालसत्त्वं पलद्वयम् ॥ १४६ ॥
जंबीरोन्मत्तवासाभिः स्नुह्यर्कविषमुष्टिभिः ।
मर्द्यं हयारिजैर्द्रावैः प्रत्येकेन दिनं दिनम् ॥ १४७
एवं सप्तदिनं मर्द्यं तद्गोलं वस्त्रवेष्टितम् ।
वालुकायंत्रगं स्वेद्यं त्रिदिनं लघुनाऽग्निना ॥ १४८
आदाय चूर्णयेत्सूक्ष्मं पलैकं योजयेद्विषम् ।
द्विपलं पिप्पलीचूर्णं मिश्रं सर्वेश्वरो रसः ॥ १४९ ॥
द्विगुंजं भक्षयेत्क्षौद्रैः सुप्तमंडलकुष्ठजित् ।
बाकुचीं देवदारुं च कर्षमात्रं सुचूर्णितम् ॥ १५० ॥
लिहेदेरंडतैलेन ह्यनुपानं सुखावहम् ।
गुग्गुलुं योगराजं वा योज्यं मंडलशांतये ॥ १५१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवत्रारिरसः ।

कासीसरसगंधानि मर्दयेत्सुरसारसैः ।
संपुटे पुटयेद्दत्त्वा शार्ंगेरीमधरात्तगम् ॥ १९२ ॥
सर्वमेतच्च संचूर्ण्य तण्डुलान्दश सप्त वा ।
आरभ्य वर्धयेद्यावत्पंचषष्टिक्रमेण हि ॥ १९३ ॥
अनुपानाय मध्वाज्यं दध्याज्यं नवनीतकम् ।
धात्र्यार्द्रकरसैश्चैव तिंदुकं कदलीफलम् ॥ १९४ ॥
श्वित्रारिसंज्ञितो ह्येष श्वित्रकुष्ठनिषूदनः ॥ १९५ ॥

चन्द्रप्रभावटिका (रसः)

पिष्टो निंबुकगोमयूरसलिलैः सार्धौ रसो गंधका-
न्मूषायां घननादपिण्डसहितं पक्वं करीषे तिलान् ।
बाकुच्याश्च फलानि गोजलकृता चंद्रप्रभेति श्रुता
श्वित्रं तक्रभुजो निहंति वटिकाः क्षाराम्लतैलं त्यजेत् १९६

किलासनाशनरसः ।

रसद्विगुणगंधकं त्रिगुणताम्रलिप्तं पचेद्-
गृहीतमनुकज्जलीं खदिरबाकुचीनिंबजैः ।
रसैः पुटविपाचितं समलयाकषायं पिबे-
त्किलासमरुणं सितं जयति शुद्धतक्राशिनः ॥ १९७ ॥

उदयादित्यरसः ।

शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मर्द्यं कन्याद्रवैर्दिनम् ।
तद्गोलं हंडिकामध्ये ताम्रपात्रेण रोधयेत् ॥ १९८ ॥
सूतकात्त्रिगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन वै ।
पार्श्वे भस्म निधायाऽथ पात्रोर्ध्वे गोमयं जलम् ॥१९९॥
किंचित्किंचित्प्रदातव्यं चुल्ल्यां यामद्वयं पचेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चंडाग्निनोद्धृत्य ततः स्वांगशीतं विचूर्णयेत् ॥ १६०
काकोदुंबरिकावह्नित्रिफलाराजवृक्षकम् ।
विडंगं बाकुचीबीजं क्राथयेत्तेन भावयेत् ॥ १६१ ॥
दिनैकमुदयादित्यो रसो भक्ष्यो द्विगुंजकः ।
खदिरस्य कषायेण बाकुचीबीजचूर्णकम् ॥ १६२ ॥
तुल्यं मृद्वग्निना पिण्डं जातं यावत्पचेल्लघु ।
त्रिनिष्कं तद्रविक्षीरैः क्राथैर्वा त्रैफलैरनु ॥ १६३ ॥
त्रिदिनांते भवेत्स्फोटः सप्ताहे वा न संशयः ।
नीलीं गुंजां च कासीसं धत्तूरं हंसपादिकाम् ॥ १६४
सूर्यावर्तं चाम्लपर्णीं तुल्यं पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
स्फोटस्थाने प्रशांत्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ॥
श्वेतकुष्ठं निहंत्याशु साध्यासाध्यं न संशयः ॥ १६५

शिवत्रांतकरसः ।

सूते पले भूधरयंत्रमध्ये
संजारयेद्गंधपलं ततश्च ।
सूतेन गंधस्य पलत्रयं च
दत्त्वाथ निंबूत्थरसैर्विमर्द्य ॥ १६६ ॥
स्वर्णाशिकाबाकुचिकाग्निभृंग-
कोरंटनीरैः परिमर्दयेत ।
दिनैकमेकं कटुतुंबिनीजलै-
र्मर्द्यं ततः काचजकूपिकांतः ॥ १६७ ॥
निक्षिप्य भाण्डे सिकतोदरांत -
र्यामद्वयं स्वेदय तं ततश्च ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दद्दीत वल्लद्वयमस्य कृष्ण-
पर्णेन सार्धं त्वथ वा तदर्धम् ॥ १६८ ॥
पलाशमूलं त्वनुपाययीत
तक्रेण सार्धं च दद्दीत पथ्यम् ।
उष्णे क्षिपेत्तैलविमर्दितं च
स्फोटा यदि स्युः सहसा च गात्रे ॥ १६९ ॥
पलत्रयं गंधकभृंगकृष्ण-
तिलोत्थतैलं कटुटुंबिनी च ।
भल्लाततैलं कटुनिंबबीजं
सर्वं समानं परिभावयेत ॥ १७० ॥
त्रिः सप्तकं भृंगरसैः कृतोयं
श्वेतारियोगः समुपैति सिद्धिम् ।
पलार्धमानेन दद्दीत चामुं
सिताघृताक्तं दिनजन्मकाले ॥ १७१ ॥
विवर्जयेत्सूरणमाषमांस-
वृंताकमुद्गानि कषायकादि ।
कुमार्गजं तीनुरकक्षसागरै-
र्वरुष्टिका भास्करलोकभाषया ॥
कल्कीकृतं यन्मधुना च संयुतं
करोति तारं भ्रमरप्रभं च तत् ॥ १७२ ॥

श्वित्रकुष्ठारिरसः ।

रसगंधकतुत्थार्कबाकुचीक्राथमर्दितम् ।
सेवितं सोमतैलेन श्वित्रकुष्ठं नियच्छति ॥ १७३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्नुह्यादितैलम् ।

स्नुह्याः कुडवं पयसः प्रस्थं दुग्धस्य नारिकेरस्य ।
गंधकविषयोः कर्षं पारदकर्षं च साधु संयोज्यम् ॥ १७४ ॥
खरतरकिरणातापात्पक्वं तैलं विलेपितं प्राज्ञैः ।
कुष्ठकिटिभेऽपहंति प्रबलं च समीरणं हन्यात् ॥ १७५ ॥

आरग्वधादितैलम् ।

आरग्वधरसो गुंजाबाकुचीगंधकत्रयैः ।
सरसैः कंगुणीतैलं जयेत्सिध्ममुदुंबरम् ॥ १७६ ॥

गंधपिष्टीतैलम् ।

विपक्वा कटुतैलेन पामाहृद्गंधपिष्टिका ॥ १७७ ॥

सर्वकुष्ठांतकृत्तैलम् ।

कृष्णाभ्रकं बलिवसां नीलज्योतीरसं रसम् ।
कंगुणीनिंबकार्पासतैलं चाऽयसि मर्दयेत् ॥ १७८ ॥
तज्जयेत्सर्वकुष्ठानि बहिरंतश्च मर्दितम् ॥ १७९ ॥

कुष्ठविद्रावणतैलम् ।

द्वात्रिंशत्पलबाकुचीशृतजलद्रोणांघ्रिशेषे चतु-
र्विंशत्या दनुजस्य कांतरसयोर्निष्कैः पृथक् पंचभिः ।
तांबूलीरसमर्दितैस्तिलभवप्रस्थं शृतं चिक्कणे
पाके सत्यवतार्य कल्कसहितं धान्ये द्विपक्षं क्षिपेत् १८०
तत्क्षीरान्नाशिना पीतं लिप्तं कुष्ठकुलान्तकम् ।
श्वित्रं दाहजमश्वेतं रूपमूलं च लुंपति ॥ १८१ ॥

वज्रतैलम् ।

वज्रक्षीरं रविक्षीरं धत्तूरं चित्रकद्रवम् ।
महिषीविड्भवं द्रावं सर्वांश तिलतैलकम् ॥ १८२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पचेत्तैलावशेषं तु तत्तैलं प्रस्थमात्रकम् ।
गंधकाग्निशिलातालं विडंगाऽतिविषाविषम् ॥ १८३ ॥
तिक्तकोशातकीकुष्टं वचा मांसी कटुत्रयम् ।
दारुहरिद्रा यष्टयाह्वं सज्जीक्षारं च जीरकम् ॥ १८४ ॥
कर्षांशं देवदारुं च चूर्णं तैले विमिश्रयेत् ।
वज्रतैलमिदं ख्यातं मर्दनात्सर्वकुष्ठनुत् ॥ १८५ ॥

महाभल्लाततैलम् ।

यत्नाद्विखण्डितं कुर्याद्भल्लातशतपंचकम् ।
क्षिप्त्वा पच्याच्छनैर्वह्नौ तैले द्वादशपालिके ॥ १८६ ॥
यावत्तरंति ते पक्त्वा तत्तैलं पाचयेत्पुनः ।
मधुपाके तु संप्राप्ते ह्यवतार्य तु तत्क्षणात् ॥ १८७ ॥
सर्वकुष्ठं निहंत्याशु महाभल्लाततैलकम् ॥ १८८ ॥

महामार्तण्डतैलम् ।

शाकं निंबांकोलवह्निराजवृक्षाक्षस्नुग्भवम् ।
गर्भशुष्कं शुभं खण्डं नारिकेलं प्रियालकम् ॥ १८९ ॥
वातारिचक्रमर्दस्य बीजं बाकुचिजं तथा ।
समं पातालयंत्रेण तैलं ग्राह्यं प्रयत्नतः ॥ १९० ॥
प्रस्थौ द्वौ तिलतैलस्य कुष्ठचूर्णं पलद्वयम् ।
स्वर्णक्षीरीपलैकं च क्षिप्त्वा पक्त्वाऽवतारयेत् ॥ १९१ ॥
पूर्वतैले चतुष्प्रस्थे तैलीभूते विनिक्षिपेत् ।
महामार्तण्डतैलं हि लेपात्कुष्ठं नियच्छति ॥
अतिकण्डूं कृमिं पाकं स्फोटकानि च नाशयेत् ॥ १९२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवत्रारितैलम् ।

अंकोलनिंबनिर्गुंडीपत्रकाष्ठाद्यथोचितम् ।
पातालयंत्रविधिना तैलं श्वित्रनिबर्हणम् ॥ १९३ ॥

कुष्ठारितैलम् ।

नारिकेरं हरिद्रे द्वे बाकुची वचया सह ।
अक्षभृंगकभल्लातं शाककाष्ठं च कांचनम् ॥ १९४ ॥
एतानि समभागानि तैलं पातालयंत्रतः ।
संगृह्य लेपयेत्तेन कुष्ठाष्टादशनाशनम् ॥ १९५ ॥

कुष्ठामयघ्नगणः ।

मंजिष्ठाघनदारुकुष्ठखदिरश्रेष्ठावचाबाकुची-
पाठापर्पटराजवृक्षकटुकायष्ट्याह्वमूर्वानिशाः ।
त्रायंतीकिटिमारवेल्लवृषकं निंबामृतावत्सकं
काकोली सदुरालभा च परमः कुष्ठामयघ्नो गणः १९६

महानिंबादिचूर्णम् ।

महानिंबस्य सारेण मर्दितां गंधपिष्टकाम् ।
अमृताबाकुचीकांतात्रिफलाचूर्णसंयुताम् ॥ १९७ ॥
येदायसे न्यस्तां कुष्ठे पाणितलोन्मिताम् ।
सा कुर्याल्लेपनात्कांतिं षण्मासाद् वृद्धिमायुषः ॥१९८॥

सर्वकुष्ठांकुशचूर्णम् ।

मुशलीबाकुचीबीजं निर्गुंडीमूलतुल्यकम् ।
मध्वाज्याभ्यां लिहेत्कर्षमिदं स्यात्सर्वकुष्ठनुत् ॥१९९॥

श्वित्रनाशनचूर्णम् ।

निंबपत्रनिशाकृष्णाबाकुचीबीजकं समम् ।
चूर्णयित्वा पिबेद्दुग्धैः प्रभाते श्वित्रनाशनम् ॥ २०० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्वेतकुष्ठहरचूर्णम् ।

उदुंबरस्य मूलानि चित्रमूलं च निंबजम् ।
अवल्गुजस्य बीजानि चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ २०१ ॥
उष्णेन वारिणाऽक्षांशं सेवितं क्षीरभोजिना ।
कृमिजालं श्वेतकुष्ठं सहसा तद्विनिर्हरेत् ॥ २०२ ॥

सामान्योपायाः ।

सर्वेषां कुष्ठिनामादौ पंचकर्माणि कारयेत् ।
पक्षे पक्षे च वमनं मासि मासि विरेचनम् ॥ २०३ ॥
षण्मासे च शिरामोक्षो नस्यं सप्तदिनांतरे ।
इदं चिरस्थिते कार्यं कुष्ठे स्वल्पेऽल्पशः क्रियाः २०४॥
मर्दितो मूलकक्षारस्यार्द्रकस्य च वारिणा ।
शमयेद्गंधपाषाणः पिष्टः सिध्मं विलेपनात् ॥ २०५ ॥
वराटपिष्टी जंबीरनीरार्द्रा वाऽतपे धृता ।
मयूरमोक्षकक्षारं मेषशृंगीरसो रसः ॥
त्रिक्षारद्विनिशाव्योषशुल्बं लेपेन दद्रुजित् ॥ २०६ ॥
चतुर्थांशेन ताम्रस्य भस्मना सक्तुकेन च ।
कृतावापो हरेत्कुष्ठं चर्माख्यं पर्पटीरसः ॥ २०७ ॥
मेघनादामृतानीलीगदाः कृष्णातिला मधु ।
अश्वगंधाऽमृतं चैतैर्युक्ता गंधककज्जली ॥ २०८ ॥
उद्वर्तितेन षण्मासाद्गजचर्मविनाशिनी ॥ २०९ ॥
निर्गुंडीतैलमध्वाज्यकुमारीशाल्मलीरसः ।
यवो गंधकपिष्टश्च लेपः कुष्ठक्षयापहः ॥ २१० ॥
गुंजाचित्रकशंखचूर्णरजनीभल्लातकं लांगली-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्नुक्क्षीरोत्तमकन्यकाघनरवाधूमोद्गमः सूतकः ।
गोमूत्रैडगजं विडंगमरिचं सक्षोद्रवारीजलं
पामादद्रुविचर्चिकाकिटिभजित्कण्डूघ्नमुद्वर्तनात् २११॥
कुष्टं च कांचनीतैलैर्मर्द्यालेप्यं सुघर्षितम् ।
कुमारीसैंधवं लेप्यं शुष्ककण्डूहरं परम् ॥ २१२ ॥
सैंधवेन महामुण्डीलेपो हंति विपादिकाम् ॥ २१३ ॥

शिलाशंभुबीजं वरं कुष्टगंधं
मरीचं तथा जीरकं देवधूपम् ।
निशा सर्पिषा मर्दितं मंदवारे
हरेत्कायकण्डूव्रणस्फोटगंडान् ॥ २१४ ॥

अल्पं श्वेतं निघृष्यादौ रक्तमण्डलपल्लवैः ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्त्वा श्वित्रं विनाशयेत्॥२१५॥
लेपो वाऽशोलतैलेन कांचन्या कांजिकेन वा ।
गुंजाफलाग्निमूलं च लेपितं श्वेतकुष्टजित् ॥ २१६ ॥
गंधकाश्वत्थरुचकश्वेतसूरणटंकणाः ।
तिलपुष्पं च तत्क्षारः सप्तधा गोजलाप्लुतः ॥ २१७॥
तत्कर्षं मधुना श्वित्री तैलाद्यामं खरातपे ।
विकृते पतिता ह्येवं स्फोटाः स्युस्तान्वरोदकैः ॥२१८॥
सिंचेत्तुर्यदिनाह्निते निशातंदुलतालकैः ।
गोतक्रे कोद्रवान्नाशी सप्ताहाच्छ्वित्रजित्खलु ॥ २१९ ॥
रसटंकणगंधार्कपिप्पलीकुष्टचंदनम् ॥ २२० ॥
कुष्टावध्वंसनो लेपो मातुलुंगांबुमर्दितः ॥ २२१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृमिरोगः ।

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः श्वसनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम् ॥ २२२ ॥

अग्नितुण्डरसः ।

उदराध्मानतुत्यर्थं रसो ह्येष निगद्यते ।
अग्नितुण्डेति विख्यातः सर्वोदरगदापहः ॥ २२३ ॥
रसगंधाजमोदानां कृमिघ्नब्रह्मबीजयोः ।
एकद्वित्रिचतुष्पंचभागान्सविषतिंदुकान् ॥ २२४ ॥
संचूर्ण्य मधुना सर्वं गुटिकां कृमिनाशिनीम् ।
खादयित्वानुतोयं च मुस्तानां कृमिशांतये ॥ २२५ ॥
आखुपर्णीकषायं च शर्करां पिब सर्वथा ।
कृमिज्वरोपशांत्यर्थं खण्डामलकमत्ति वा ॥ २२६ ॥
स जग्ध्वैवं पर्पटीं च स्नुहीरसं पिबेदनु ।
स्नुहीरसं विना कश्चिच्छेत्तुं जंतून्न शक्नुयात् ॥ २२७ ॥

कीटमर्दरसः ।

शुद्धसूतं शुद्धगंधमजमोदा विडंगकम् ।
विषमुष्टी ब्रह्मबीजं क्रमादुक्तगुणं भवेत् ॥ २२८ ॥
चूर्णयेन्मधुना लेह्यं निष्कैकं कृमिजिद्भवेत् ।
कीटमर्दो रसो नाम मुस्तातोयं पिबेदनु ॥ २२९ ॥

कृमिघ्नरसः ।

रसस्य निष्कमादाय गंधकं तत्समं कुरु ।
ताम्रं देहि तदर्धं च पंचांगं शाकवारिणा ॥ २३० ॥
मर्द्यादेकदिनं रात्रौ क्षिपेत्तत्रैव यत्नतः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षीरिणीक्वाथमादाय तथा कुरु दिनांतरे ॥ २३१ ॥
दत्त्वा लघुपुटं पंच जयपालान्विमर्दयेत् ।
देहि गुंजाद्वयं चास्य साज्यं शूलच्छिदे तथा ॥ २३२

क्रिमिहररसः ।

शुद्धसूतं चेंद्रयवमजमोदा मनःशिला ।
पलाशबीजं तुल्यांशं देवदाल्या द्रवैर्दिनम् ॥ २३३ ॥
मर्दयेद्भक्षयेन्नित्यमाखुकर्णीकषायकम् ।
सितायुक्तं पिबेच्चानु क्रिमिपातो भवत्यलम् ॥ २३४

सामान्योपायः ।

अजमोदाफलास्थीनि क्षीरिणीरसगंधकम् ॥ २३५ ॥
आखुपर्णीरसं खादेत्सताम्रं क्रिमिशूलनुत् ॥ २३६ ॥
मधुमिश्रनिंबपल्लवसत्त्वयुतो यदा सूतः ।
क्रिमिसंघातान्नाशयति त्रिभिरहोभिरसौ ॥ २३७ ॥

इति श्रीवाग्भटाचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये विंशोध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

अष्टौ महारोगाः ।

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

शीतवातः ।

तत्रानेकेऽनिलगदाः शीतवातादयः स्मृताः ।
हिमवंति हि गात्राणि रोमाञ्चज्वरितानि च ॥
शिरोक्षिवेदनाऽऽलस्यं शीतवातस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वातारिरसः।

रसभागो भवेदेको गंधको द्विगुणो मतः।
त्रिभागा त्रिफला ग्राह्या चतुर्भागश्च चित्रकः ॥ ३ ॥
गुग्गुलुः पंचभागः स्यादेरण्डस्नेहमर्दितः।
क्षिप्त्वात्र पूर्वकं चूर्णं पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥ ४ ॥
गुटिकां कर्षमात्रां तु भक्षयेत्प्रातरेव हि।
नागरैरण्डमूलानां क्वाथं तदनुपाययेत् ॥ ५ ॥
अभ्यज्यैरण्डतैलेन स्वेदयेत्पृष्ठदेशकम्।
विरेके तेन संजाते स्निग्धमुष्णं च भोजयेत् ॥ ६ ॥
वातारिसंज्ञको ह्येष रसो निर्वातसेवितः।
मासेन सुखयत्येव ब्रह्मचर्यपुरःसरम् ॥ ७ ॥
विजयागुटिकां रात्रौ स्वल्पमात्रां तु भक्षयेत् ॥ ८ ॥

शीतारिरसः।

रसेन गंधं द्विगुणं प्रगृह्य
पुनर्नवावह्निरसैर्विमर्द्य।
पक्वार्कपत्रोत्थरसेन पश्चा-
द्विपाचयेदष्टगुणेन यत्नात् ॥ ९ ॥
रसार्धभागेन विषं च दत्त्वा
विपाचयेद्वह्निजलैः क्षणं तत्।
शीतारिसंज्ञो हि रसोऽयमस्य
वल्लं तदर्धं यदि वाऽऽर्द्रकेण ॥ १० ॥
मरीचचूर्णेन घृतप्लुतेन
सेवेत मासं सघृतं च पथ्यम् ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्पर्शवातः ।

अंगेषु तोदनं प्रायो दाहं स्पर्शं न विंदति ।
मंडलानि च दृश्यंते स्पर्शवातस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

सर्वेश्वररसः

कर्षमात्रं रसस्य स्याल्लोहहिंगुलयोरपि ।
भास्वद्गगनयोश्चापि गंधकस्य पलं मतम् ॥ १३ ॥
व्योषगंधकताराणां प्रत्येकं तु पलं पलम् ।
निंबुद्रावेण संमर्द्य भावयेत्सप्तधा पृथक् ॥ १४ ॥
हेमार्कस्नुक्पयोवासाहयारिविषमुष्टिभिः ।
पिण्डितं वालुकायंत्रे स्वेदयेद्दिवसत्रयम् ॥ १५ ॥
कर्षमात्रं तु पिप्पल्या निष्कमात्रं विषस्य च ।
संचूर्ण्य दापयेदत्र रसे सर्वेश्वराभिधे ॥ १६ ॥
गुंजामात्रं ददीतास्य स्पर्शवातापनुत्तये ॥ १७ ॥

अर्केश्वररसः ।

रसेन गंधं द्विगुणं प्रमर्द्य
ताम्रस्य चक्रेण सुतापितेन ।
आच्छाद्य भूत्या तु ततः प्रयत्ना-
च्चक्रीं विलग्नं च रसं प्रगृह्य ॥ १८ ॥
विचूर्ण्य तद्द्वादशधाऽर्कदुग्धैः
पुटेत वह्नित्रिफलाजलैश्च ।
संभावितोऽर्केश्वर एष सूतो
गुंजाद्वयं चास्य फलत्रयेण ॥
ददीत मासत्रितयेन सुप्त-
वाताद्विमुक्तो हि भवेद्धिताशी ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्पर्शवातघ्नरसः ।

तालं रसेनाष्टगुणं जयांशं
विमर्द्य यत्नाद्गुलिकां गुडेन ।
निबद्ध्य तां सेवय मासयुग्मं
दिनोदये स्पर्शविकारशांत्यै ॥ २० ॥

गंधाश्मगर्भरसः ।

गन्धं रसेनाष्टगुणं विमर्द्य
कृशानुतोयेन विपाचयेत ।
मृद्वग्निना लोहमयेऽथ पात्रे
विषेण पश्चादथ सिद्धिमेति ॥२१॥
गंधाश्मगर्भो हि रसोऽस्य सर्व-
स्पर्शप्रणुत्यै भज वल्लयुग्मम् ।
सक्षीरमन्नं सघृतं च भोज्यं
वर्ज्यं च सर्वं परिवर्जनीयम् ॥ २२ ॥

गंधाश्मगर्भरसः ।

गंधकं चूर्णितं कृत्वा सूक्ष्मवस्त्रेण बध्य च ।
भाण्डे गोदुग्धकं दत्त्वा प्रावृतं खर्परेण च ॥ २३ ॥
अग्निं प्रज्वालयेदूर्ध्वं पश्चाच्छीतं समुद्धरेत् ।
गंधकाष्टकभागेन रसं दत्त्वाऽथ पाचयेत् ॥ २४ ॥
मृद्वग्निना शीतमुभावुत्तार्योत्तार्य यत्नतः ॥
यावद्गंधकरूपस्य पूर्वस्य ह्यन्यथा भवेत् ॥ २५ ॥
सप्तगुंजं ददीतास्य यावत्स्यादेकविंशतिः ।
प्रत्यहं तु हरीतक्या गुंजा देयैकविंशतिः ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सक्षीरं सघृतं चान्नं भोजयीत सशर्करम् ।
निर्वाते चावतिष्ठेत कम्पस्पर्शापनुत्तये ॥
गंधाश्मगर्भसंज्ञोयं योगिभिः परिकीर्तितः ॥ २७

स्पर्शवातारिरसः ।

पलाशबीजोत्थरसेन सूतं
गंधेन युक्तं त्रिदिनं विमर्द्य ।
श्लक्ष्णीकृते तद्विषमुष्टिबीजं
संयोजनीयं च कलाप्रमाणम् ॥ २८ ॥
मासत्रयं निष्कमितं प्रयत्ना-
त्स्पर्शप्रणुत्यै खलु सेवयेत ॥ २९ ॥

स्पर्शवातांतकृद्वटी ।

अष्टौ भागा रसस्य स्युर्विषांतिदोर्दशैव तु ।
गंधकस्य दश द्वौ च कटुत्रिफलयोस्त्रयः ॥
वह्निचित्रकमुस्तानां वचाश्वगंधयोरपि ॥ ३० ॥
रेणुकाविषकुष्ठानां पिप्पलीमूलनागयोः ।
एकैकस्तु भवेद्भाग एको कल्प्योऽयसस्तथा ॥ ३१ ॥
चतुर्विंशद्गुडस्यात्र वटिका चणकाकृतिः ।
क्रमेणैवानुसेवेत स्पर्शवाताऽपनुत्तये ॥ ३२ ॥

स्पर्शवातारितैलम् ।

त्रिगंधकं तुत्थकमश्वगंधा-
हयारिनागाशृतिवायसीनाम् ।
मूलानि संचूर्ण्य सुभाण्डके च
तैलं क्षिपेत्तेन चतुर्गुणेन ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पक्वार्कपत्रोत्थरसेन पश्चा-
द्विपाचयेदष्टगुणेन यत्नात् ।
तत्स्पर्शवाताय भवेद्धि तैलं
विलेपयेत्तेन च तत्प्रदेशम् ॥ ३४ ॥

सामान्योपायः ।

मूलं पिबेद्राजतरोः शरीरं
मासद्वयं तेन विलेपयेत ॥ ३५ ॥
यद्वा सुचूर्णीकृतचक्रमर्द-
बीजं सुगोमूत्रपरिप्लुतं च ।
अर्कस्नुहीक्षीरनिशाद्वयेन
युक्तं भजेन्मण्डलमामयांतम् ॥ ३६ ॥
ह्रियावलीक्काथविपाचितं च
स्पर्शप्रणाशाय ददेत्त्रिगंधम् ।
ह्रियावलीकंदविलेपनाच्च
स्पर्शप्रदेशः क्षयमेति यत्नात् ॥ ३७ ॥
यवानिकासिद्धघृतेन वापि
स्पर्शप्रणाशाय विलेपयेत ।
अर्कोत्थदुग्धेन विलेपनाच्च
स्फोटीभवेत्तस्य ततः प्रदेशः ॥ ३८ ॥
घृतेन चोक्तेन विलेपनाद्वा
स्पर्शो लयं याति च तत्क्षणेन ।
यद्वाहिनीसूरणकं सिताश्च
स्पर्शांतकः स्यात्खलु लेपनेन ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आदौ शिरामोक्षणतो रसेंद्र-
विलेपनं चापि नियोजयंति ॥ ४० ॥

रक्तवातः ।

पादयोश्च भवेत्तापः श्वयथुश्च प्रजायते ।
रक्तच्छायशरीरे च रक्तवातस्य लक्षणम् ॥ ४१ ॥

सामान्योपायः ।

त्रियोनिरसगुंजैकां प्रथमं दापयेद्भिषक् ।
हरीतक्यामलक्यौ च गुडुचीं कटुकां तथा ॥
पंचांगानि च निंबस्य चूर्णयित्वा च पाययेत् ॥ ४२॥
कोकिलाक्षस्य मूलानि गुडुचीं नागरं तथा ।
क्राथयित्वा रजन्या तु पाययेदतिशीतलम् ॥ ४३ ॥
अग्रे शिरोविमोक्षार्थं यवचिंचाविरेचनम् ।
वांतिमंकोलबीजेन देवदालीजलेन वा ॥ ४४ ॥
सूरणं माषवृंताकं राजिकादि विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

आमवातः ।

कटयां व्यथा भवेन्नित्यं संधिषु श्वयथुर्भवेत् ।
उत्थानेप्यसमर्थत्वमामवातस्य लक्षणम् ॥ ४६ ॥

सामान्योपायः ।

एरण्डतैलसंयुक्तं वातारिरसमेव च ।
आमवातप्रशांत्यर्थं ददीतोष्णेन वारिणा ॥ ४७ ॥
आमानिलस्यास्य रसोनिलारि-
श्चैरण्डतैलेन सकौशिकेन ।
कटुत्रयेणापि सगंधकेन
वल्लैकमानं परिषेवयेत ॥ ४८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आमवातगजेंद्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एवाग्रणीर्हंता एरण्डस्नेहकेसरी ॥ ४९ ॥

अपस्मारः ।

मूर्छा शरीरस्य भवेदकस्मा-
द्गात्रेषु कम्पश्च मुखे च फेनः ।
एवं त्वपस्मारगदं विदित्वा
नियोजयेत्पर्पटिकाख्यसूतम् ॥ ५० ॥

सामान्योपायः ।

पर्पटीरसगुंजे द्वे ब्राह्मीरससमन्विते ।
खादयेद्रोगिणं वैद्योऽपस्मारानिलशांतये ॥ ५१ ॥
ब्राह्मी शुंठी वचा कुष्ठं नीलोत्पलससैंधवम् ।
पिप्पलीमपि संचूर्ण्य ब्राह्मीद्रावेण भावयेत् ॥ ५२ ॥
सप्तधा नवनीतेन पचेत्क्षिप्त्वा घृतं शुचि ।
वराहकर्णरक्तेन कर्कोटया नस्यमाचरेत् ॥ ५३ ॥
शुष्कां गवाक्षीमादाय घृष्टं कांस्यं च कंबलम् ।
गोघृतेनाऽऽयसं पिष्टाऽप्यागते नस्यमाचरेत् ॥ ५४ ॥
श्वेतापराजिताबीजं विजयाबीजमेव च ।
नरमूत्रेण संपिष्य नस्यं दद्याद्भिषग्वरः ॥ ५५ ॥
उन्मत्तकशुनोस्थीनि घृष्ट्वा तेनैव वा कुरु ।
श्वेतापराजितामूलं कर्णे बद्ध्वा सदा बुधः ॥
निर्गुण्डीमूलकं जग्ध्वा ह्यपस्माराद्विमुच्यते ॥ ५६ ॥

उन्मादः ।

बहुकृत्वः प्रलापैश्च विस्मृतिः कार्यवस्तुषु ।
हंति धावति सर्वत्रोन्मादवातस्य लक्षणम् ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माहेश्वरधूपः ।

श्रीवेष्टं दारुबाह्लीकं मुस्ता कटुकरोहिणी ।
सर्षपा निंबपत्राणि मदनस्य फलं वचा ॥ ५८ ॥
बृहत्यौ सर्पनिर्मोकः कार्पासास्थि यवास्तुषाः ।
गोशृंगं खररोमाणि बर्हिपिच्छं बिडालविट् ॥ ५९ ॥
छागरोमघृतं चेति बस्तमूत्रेण भावयेत् ।
एष माहेश्वरो धूपः सर्वग्रहनिवारणः ॥ ६० ॥

सामान्योपायः ।

पर्पटीरसगुंजाष्टौ धत्तूराद्बीजपंचकम् ।
गोघृतेन च संयोज्य खादेदुन्मादशांतये ॥ ६१ ॥
सघृतं माषमण्डं वा पाययेद् घृतदुग्धकम् ।
निम्बतैलं समुद्धृत्य स्वभ्यज्यापादमस्तकम् ॥ ६२ ॥
गुर्वन्नं प्रायशो दद्याच्छुष्कमांसं च वर्जयेत् ।
बद्ध्वापि रक्षयेत्तावद्यावच्छांतिं स गच्छति ।
माहेश्वराख्यधूपं च दापयेत्सततं निशि ॥ ६३ ॥

एकांगवातः ।

एकस्मिन्देहदेशे च तोदः कार्श्यं चलात्मता ।
हिमस्पर्शश्च दृश्येतैकांगवातस्य लक्षणम् ॥६४॥

वडवानलरसः ।

शुल्बं तालकगंधकौ जलनिधेः फेनाग्निगर्भांशयैः
कांतायोलवणानि हेमवचयोर्नीलांजनं तुत्थकम् ।
भागो द्वादशको रसस्य तदिदं वज्रांबुघृष्टं शनैः
सिद्धोऽयं वडवानलो गजपुटे रोगानशेषाञ्जयेत् ॥६५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आर्द्रकस्य द्रवैश्चाशु दशवाराणि भावयेत् ।
दिनद्वयं चित्रकस्य द्रावेणैव तु भावयेत् ॥ ६६ ॥
पादांशममृतं दत्त्वा चित्रद्रावैः क्षणं पचेत् ।
मात्रया योजयेच्चानु दशमूलशृतं पयः ॥ ६७ ॥
वातश्लेष्मप्रधाने च दद्यात्र्यूषणचित्रकम् ।
स्वेदं च कटुतुंबिन्या प्रयुंजीतातियत्नतः ॥ ६८ ॥
दाहं च जयया कुर्याच्छीतवातं च वर्जयेत् ॥ ६९ ॥

मार्तंडेश्वररसः ।

समताप्ययुतं शुल्बं पलविंशतिमानकम् ।
प्रध्मातं हि चतुर्वारं खण्डयित्वा ततश्चरेत् ॥ ७० ॥
तत्तुल्यं माक्षिकोपेतं पुटेद्विंशतिवारकम् ।
गंधकेन पुटेत्तावद्गृह्णीयात्तत्पलं ततः ॥ ७१ ॥
क्षिपेत्पलमितं तत्र गंधकेन हतं रसम् ॥ ७२ ॥
शाणमात्रं मृतं वज्रं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
इति सिद्धो रसेंद्रोऽयं मार्तंडेश्वरनामवान् ॥ ७३ ॥
कीर्तितो लोकनाथेन लोकानां हितकाम्यया ।
मरीचघृतसंयुक्तः सेवितो मण्डलार्धतः ॥ ७४ ॥
वाताद्यष्टमहारोगाञ्छ्वासकासयुतं क्षयम् ।
हलीमकं च पांडुं च ज्वरानपि सुदुस्तरान् ॥ ७५ ॥
इत्यादिकगदान्सर्वान्विनाशयति निश्चितम् ।
करोति दीपनं तीव्रं दीपानलशतोपमम् ॥ ७६ ॥
संनिपातं जयत्याशु व्योषार्द्रकसमन्वितः ।
सर्वसौख्यकरो नृणां स्त्रीणां बंध्यत्वनाशनः ॥ ७७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुःसुधारसः ।

समभागे शुभे हेम्नि निर्व्यूढं ताप्यमुत्तमम् ।
शतधा शतधा रौप्ये शुल्बे च शतवारकम् ॥ ७८ ॥
इत्थं सिद्धमिदं बीजं पृथगक्षप्रमाणतः ।
समावर्त्य तदेकत्र रसे पञ्चपलात्मके
वक्ष्यमाणप्रकारेण जारयेदतियत्नतः ॥ ७९ ॥
तप्ते खल्वे रसं दत्त्वा बीजं निष्कमितं तथा ।
मर्दयेदतियत्नेन भवेद्यावद्दिनत्रयम् ॥ ८० ॥
पूर्वोक्तकच्छपे यंत्रे वक्ष्यमाणबिडान्विते ।
वक्ष्यमाणप्रकारेण बीजमेवमशेषतः ॥ ८१ ॥
बलिकासीसकव्योमकांक्षीसौवर्चलैः समैः ।
चक्रांगीरससंभिन्नैः शतधा बिडमत्र तत् ॥ ८२ ॥
एवं जारितसूतेन पलमात्रेण तावता ।
गंधकेन च कर्तव्या सुस्निग्धा वरकज्जली ॥ ८३ ॥
लोहपात्रे घृतोपेतां द्रावयेत्तां तु कज्जलीम् ॥ ८४ ॥
तुल्यसत्त्वाभ्रभसितं क्षिप्त्वा संमिश्र्य सर्वशः ।
रंभापत्रे विनिक्षिप्य कुर्यात्पर्पटिकां शुभाम् ॥ ८५ ॥
विचूर्ण्य पर्पटीं सम्यग्वैक्रांतास्त्रिशदंशतः ।
निक्षिप्य हिंगुतोयेन शतधा परिभावितम् ॥ ८६ ॥
निरुध्य मल्लमूषायां स्वेदयेदतियत्नतः ।
पुनः संचूर्ण्य यत्नेन करण्डे विनिवेशयेत् ॥ ८७ ॥
हन्यात्सर्वमरुद्गदान्क्षयगदं पाण्डुं च नष्टाग्नितां
निर्वीर्यत्वमरोचकं त्वजरणं शूलं च गुल्मादिकम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्टौ चैव महागदानतितरां व्याधिं सशोषं क्षणा-
द्भुक्तो मुद्गमितश्चतुःसुधरसः स्वस्थोचितो भूभुजाम् ॥ ८८ ॥
मूलकं वर्जयेदस्मिन् रसे नान्यत्तु किंचन ।
त्रिवारमेकवारेण बुभुक्षां जनयेद् ध्रुवम् ॥ ८९ ॥

सर्ववातारिरसः ।

गंधकाद्द्विगुणं तालं तालकाद्द्विगुणा शिला ।
शिलाया द्विगुणं ताप्यं ताप्याच्च द्विगुणं रसम् ॥ ९० ॥
खल्वयेत्सर्वमेकत्र यावत्स्याद्दिनसप्तकम् ।
सर्वस्याष्टमभागेन दत्त्वा रक्तामृतं शुभम् ॥ ९१ ॥
विषतिंदुकजैर्द्रावैः पिष्ट्वा गोलकमाचरेत् ।
विशोष्य वालुकायंत्रे अंध्रयेद्दिवसद्वयम् ॥ ९२ ॥
स्वांगशीतलमुद्धृत्य तुल्यहिंग्वष्टकान्वितम् ।
भावयेद्बीजपूरस्य सप्तवारं रसेन हि ॥ ९३ ॥
सप्तवारं रसैः शुंठ्या चित्रमूलस्य वारिणा ।
इति सिद्धो रसेंद्रोऽयं सर्ववातारिसंज्ञकः ॥ ९४ ॥
घृतेन सहितो लीढो वल्लद्वयमितो नृभिः ।
निहंत्यशीतिवातार्तीर्गुल्मानष्टविधानपि ॥ ९५ ॥
चतुर्विधं च मंदाग्निं शूलानुदरजान् क्रिमीन् ।
आध्मानं च तथा हिक्कां मूढवातं च विड्ग्रहम् ॥ ९६ ॥

वातविध्वंसनरसः ।

मृतमभ्रकसत्त्वं च कांस्यं शुल्बं हि माक्षिकम् ।
गंधकं तालकं सूतं भागोत्तरविवर्धितम् ॥ ९७ ॥
तत्सर्वं कज्जलीकृत्य वातारिस्नेहसंयुतम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मर्दयेत्सप्तदिवसं गोलीकृत्य तु यत्नतः ॥ ९८ ॥
निंबुद्रावेण संपिष्टतालकल्केन लेपयेत् ।
अर्धांगुलदलं चैव परिशोष्य प्रयत्नतः ॥ ९९ ॥
प्रपचेद्वालुकायंत्रे यामानां द्वादशावधि ।
पटचूर्णं विधायैतद्भावयेत्तदनंतरम् ॥ १०० ॥
पंचकोलकचित्राग्निवरुणादिकषायतः ।
दशमूलकषायेण शृंगवेररसेन च ॥ १०१ ॥
रक्तामृतं कलांशेन दत्त्वा निक्षिप्य यत्नतः ।
स्थूलकोलास्थितुलितां छायाशुष्कां वटीं किरेत्॥१०२॥
तत्तद्रोगहरैर्द्रव्यैर्नृणां देया सदा हिता ।
हन्यादशीतिधा भिन्नान्वातजातान्महागदान् ॥ १०३॥
गुल्मानष्टविधांश्चापि शूलानष्टविधानपि ।
जठरस्य रुजः सर्वास्तथा च मलनिग्रहम् ॥ १०४ ॥
आध्मानकमथानाहं विषूचीं मंदवह्निताम् ।
आमदोषानशेषांश्च गुल्मं छर्दिं च दुर्धराम् ॥ १०५ ॥
ग्रहणीं श्वासकासौ च कृमिरोगमशेषतः ।
हन्यात्सर्वांगसदनं मन्यास्तंभं च वाजिनाम् ॥ १०६॥
ज्वरे चैवाऽतिसारे च मूलरोगे त्रिदोषजे ।
पथ्यं रोगानुरूपेण दापनीयं भिषग्वरैः ॥ १०७ ॥
श्रीमता नंदिना प्रोक्तो वातविध्वंसनोरसः ।
क्षुधार्थिभिः सदा सेव्यः सर्वाहारपरैर्नरैः ॥ १०८ ॥

वृकोदरी वटी (रसः) ।

सूतगंधकतीक्ष्णाभ्रैः सताप्यैः समभागिकैः ।
रसांशमपरं सर्वं षट्कोलं जीरकद्वयम् ॥ १०९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सौवर्चलं ससिंधूत्थं विडंगं च हरीतकी ।
अम्लवेतसकं सर्वं बीजपूरांबुमर्दितम् ॥
गुटिकास्तेन कल्केन कार्याः कोलास्थिमात्रकाः॥११०॥
योगिन्या बहुघातिनामयुतया त्रैलोक्यविख्यातया
निर्दिष्टा हि वृकोदरीति गुटिका सोष्णांबुना सेविता ।
निःशेषानिलदोषशोषजरुजः श्लेष्मामरोगोद्भवं
मंदाग्निं ग्रहणीं चतुर्विधमहाऽजीर्णं च तूर्णं जयेत्॥१११॥

प्रभावतीवटी (रसः)।

हेमाभ्रालकतीक्ष्णताप्यकमलाश्चैषां समं सूतकं
सूतं च द्विगुणं विशोधनवधूस्नुग्वह्निसौभांजनात् ॥
पाठासूरणसिंदुवारविजयैरण्डद्रवैर्मर्दितं
तैलं कंगुणिगंधकं कटुभवे कल्के वटीं कल्पयेत्॥११२॥
प्रभावतीति कथिताऽऽर्द्रकद्रावैर्निषेविता ।
ततश्चानुपिबेत्तोयं दशमूलप्रसाधितम् ॥ ११३ ॥

सपिप्पलीकं पिबतो जलं जये-
न्मरुद्विकारानुदराण्यपस्मृतिम् ॥ ११४ ॥

स्वच्छंदभैरवरसः ।

तीक्ष्णाऽयस्कांतगोदंतमाक्षिकैर्मर्दितो रसः ।
समांशगंधकः पक्वो हंडिकायंत्रमध्यगः ॥ ११५ ॥
व्योषाग्निमंथसुरसाकंदशृंग्यभयाविषैः ।
समैः समं त्र्यहं मुंडीनिर्गुंडीरसपिण्डितः ॥ ११६ ॥
सेवितः शमयेद्वातान्नाम्ना स्वच्छंदभैरवः ।
विशेषाद्वाररक्तं च द्विवल्लं चार्द्रकैर्ददेत ॥ ११७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वच्छंदभैरवरसः ।

शुद्धं सूतं मृतं लोहं ताप्यगंधकतालकम् ।
पथ्याग्निमंथनिर्गुंडीत्र्यूषणं टंकणं विषम् ॥ ११८ ॥
तुल्यांशं मर्दयेत्खल्वे दिनं निर्गुंडिकाद्रवैः ।
मुण्डीद्रावैर्दिनैकं तं द्विगुंजं वटकीकृतम् ॥ ११९ ॥
भक्षयेत्सर्ववातार्तो नाम्ना स्वच्छंदभैरवम् ॥ १२० ॥

वडवानलरसः ।

सूतहाटकवज्रार्ककांतभस्म समाक्षिकम् ।
तालं नीलांजनं तुत्थमाब्धिफेनं समांसकम् ॥ १२१ ॥
पंचानां लवणानां तु भागैकैकं विमर्दयेत् ।
वज्रक्षीरैर्दिनैकं तु रुद्ध्वा तं भूधरे पुटेत् ॥ १२२ ॥
माषैकं चार्द्रकद्रावैर्लेहयेद्वडवानलम् ।
पिप्पलीमूलजं क्वाथं सपिप्पल्यनुपाययेत् ।
धनुर्वातं दण्डवातं शृंखलाकम्पवातनुत् ॥ १२३ ॥

त्र्यंबकेश्वररसः ।

सूतकस्य पलं पञ्च पलैकं ताम्रचूर्णकम् ।
जंबीराणां द्रवैः पिष्टं सूततुल्यं च गंधकम् ॥ १२४ ॥
नागवल्लीदलैः पिष्टं ताम्रपिष्टं प्रकल्पयेत् ।
रुद्ध्वा लघुपुटैः पच्याद्भूधरे यामपञ्चकम् ॥ १२५ ॥
आदाय चूर्णयेत्तुल्यैस्त्र्यूषणैः समामिश्रितैः ।
अर्धांगकंपवातार्तो भक्षयेच्च द्विगुंजकम् ॥ १२६ ॥

गगनगर्भा वटी (रसः)

सूताभ्रं तीक्ष्णताम्रं च मृतं तालकगंधकम् ।
भार्गी शुंठी वचा धान्यकम्पिल्लं चाभया विषम् ॥ १२७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मर्द्यं पर्पटकद्रावैर्निष्कैकां भक्षयेद्वटीम् ।
वातश्लेष्महरा ह्याशु वटी गगनगर्भिता ॥ १२८ ॥

वातगजांकुशरसः ।

मृतं सूतं मृतं लोहं गंधकं तारमाक्षिकम् ।
पथ्याशृंगीविषव्योषमग्निमंथं च टंकणम् ॥
तुल्यं खल्वे दिनं मर्द्यं मुंडीनिर्गुंडिजद्रवैः ॥ १२९ ॥
द्विगुंजां वटिकां खादेत्सर्ववातप्रशांतये ।
साध्याऽसाध्यं निहंत्याशु रसो वातगजांकुशः॥ १३० ॥

शतावरीगुग्गुलुः ।

शतावरी गुडूची च सारणी गोक्षुरः कणा ।
शताह्वा दीप्यका रास्ना ह्यश्वगंधा च शंखिका ॥१३१॥
कचोरो नागरश्चैते चूर्णनीयाः समांशकाः ।
एतैः सर्वैः समो ग्राह्यो गुग्गुलुर्महिषाख्यकः ॥ १३२ ॥
खंडयित्वा घृतेनाऽऽर्द्रं पूर्वचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
संमर्द्य सर्पिषा गाढं कर्षार्धं गुलिकां किरेत् ॥ १३३ ॥

योगराजगुग्गुलुः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
पाठविडंगेंद्रयवहिंगुभार्गीवचान्वितैः ॥ १३४ ॥
सर्षपाऽतिविषाजाजीरेणुकाकृष्णजीरकैः ।
गजकृष्णाजमोदाभ्यां कटुकामूर्वमिश्रितैः ॥ १३५ ॥
समभागान्वितैः सर्वैस्त्रिफला द्विगुणा भवेत् ।
त्रिफलासहितैरेतैः समभागस्तु गुग्गुलुः ॥ १३६ ॥
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं मधुना च परिप्लुतम् ।
योगराजमिमं विद्वान्भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥ १३७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्शांसि वातगुल्मं च पाण्डुरोगमरोचकम् ।
नाभिशूलमुदावर्तं प्रमेहं वातशोणितम् ॥ १३८ ॥
कुष्ठं क्षयमपस्मारं हृद्रोगं ग्रहणीगदम् ।
महांतमाग्निसादं च श्वासकासभगंदरम् ॥ १३९ ॥
रेतोदोषाश्च ये पुंसां योनिदोषाश्च योषिताम् ।
निहन्यादाशु तान्सर्वान्दुर्वारान्न च संशयः ॥ १४० ॥
एष निष्परिहारोऽस्ति पानभोजनमैथुने ।
सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ १४१
क्षीराज्यरसभुक्तानां दोषधातुमलोचितम् ।
बुभुक्षितो मात्रयाऽन्नमद्याद्गुग्गुलुसेवकः॥
प्रमेहं योगराजोऽयं दृष्टं दृष्ट्वा जयेदिति ॥ १४२ ॥

योगराजगुग्गुलुः ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानी कारवी तथा ।
विडंगान्यजमोदाश्च जीरकं सुरदारु च ॥ १४३ ॥
वचैला सैंधवं कुष्ठं रास्ना गोक्षुरधान्यकम् ।
त्रिफला मुस्तकव्योषत्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥ १४४ ॥
तालीसपत्रं पत्रं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
एतानि समभागानि तावन्मात्रं च गुग्गुलुम् ॥ १४५
संमर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भांडे विनिक्षिपेत् ।
भक्षयेत्कर्षमात्रं च वातरोगान्विनाशयेत् ॥ १४६ ॥
ततो मात्रां प्रयुंजीत यथेष्टाहारसेवनात् ।
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ॥ १४७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आमवाताढ्यवातादीन्कृमिदुष्टव्रणानपि ।
प्लीहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ॥ १४८ ॥
अग्निं च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिबलं तथा ॥ १४९ ॥

षडंगगुग्गुलुः ।

रास्नामृतादेवदारुशुंठीवातारितुल्यकम् ।
गुग्गुलुं सर्वतुल्यांशं कुट्टयेद् घृतवासितम् ॥
कर्षांशं भक्षयेच्चानु ख्यातः षडंगगुग्गुलुः ॥ १५० ॥

विजयभैरवतैलम् ।

धान्याम्लपिष्टसुरभित्रयसूतलिप्त-
तैलाक्तदीप्तपटवर्तिमुखात्प्रवृत्तम् ।
कम्पोत्तराञ्जयति पानविलेपनाभ्यां
वातामयान्विजयभैरवनामतैलम् ॥ १५१ ॥

विजयभैरवतैलम् ।

रसतालशिलागंधं दिनं संचूर्ण्य कांजिकैः ।
लिप्त्वा वस्त्रैः कृतां वर्तिं तैलाक्तां ज्वालयेत्पुनः ॥१५२॥
तद्भूतं संग्रहेत्तैलमधःपात्रे धृते सति ।
तत्तैललेपितं पत्रं नागवल्ल्याश्च भक्षयेत् ॥ १५३ ॥
बाहुकम्पं शिरःकंपमेकांगं जानुकम्पनम् ।
नाशयेद्भक्षणाल्लेपात्तैलं विजयभैरवम् ॥ १५४ ॥

सूततैलम् ।

रसगंधशिलातालं सर्वं कुर्यात्समांशकम् ।
चूर्णयित्वा ततः श्लक्ष्णमारनालेन मर्दयेत् ॥ १५५ ॥
लेपयित्वा तु कल्केन सूक्ष्मवस्त्रं ततः परम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तैलाक्तां कारयेद्वर्तिमूर्द्ध्वभागे प्रदीपयेत् ॥ १५६ ॥
वर्त्यधःस्थापिते पात्रे तैलं पतति शोभनम् ।
लेपयेत्तेन गात्राणि भक्षयेदातुरस्तथा ॥ १५७ ॥
नाशयेत्सूततैलं तद्वातरोगाननेकधा ।
बाहुकंपं शिरःकंपं जंघाकंपं ततः परम् ॥ १५८ ॥
एकांगं च तथा वातं हंति रोगाननेकधा ।
रोगशांत्यै सदा देयं सूततैलमिदं शुभम् ॥ १५९ ॥

आनंदभैरवघृतम् ।

एरण्डतैलं त्रिफला गोमूत्रं चित्रकं विषम् ।
सर्पिषा सहितं पक्वा सर्वांगं तेन मर्दयेत् ॥ १६० ॥
त्वग्वातघ्नं महाश्रेष्ठं घृतमानंदभैरवम् ।
लशुनं सैंधवं तैलमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥ १६१ ॥

सामान्योपायः ।

पर्पटीरसगुंजाष्टौ पूर्वप्रोक्तं च गुग्गुलुम् ।
कर्षार्धं खादयेत्साज्यमेकांगानिलशांतये ॥ १६२ ॥
एरण्डवह्निशुंठीनां गुडूच्याश्च कषायकम् ।
अनुपानाय दातव्यं चणकक्काथमेव वा ॥ १६३ ॥
नालिकायंत्रयोगेन सर्जतैलं समुद्धरेत् ।
तदभ्यंगप्रयोगेण वातो दुष्टः प्रशाम्यति ॥ १६४ ॥
अष्टगुंजामितं खादेदेकांगे पर्पटीरसम् ।
अर्धकर्षं घृतेनानुयोगराजं च गुग्गुलुम् ॥ १६५ ॥
धूमसारं वरा यष्टी टंकणं पत्रकं विषम् ।
तुल्यं गुंजाद्वयं खादेदामवातप्रशांतये ॥ १६६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्गुंडीमूलचूर्णं तु कर्षं तैलेन लेहयेत् ।
संधिवातः कटीवातः कंपवातश्च शाम्यति ॥१६७॥
रक्तस्यैरण्डमूलस्य कर्षं घृष्ट्वा जलैः पिबेत् ।
सर्ववातहरं श्रेष्ठं भग्नवाते विशेषतः ॥ १६८ ॥
इंद्रवारुणिकामूलं मागधीगुडसंयुतम् ।
भक्षयेत्कर्षमात्रं तत्संधिवातहरं भवेत् ॥ १६९ ॥
मृतं सूतं मृतं तीक्ष्णं मर्दयेत्कटुकीद्रवैः ।
चणमात्रां वटीं खादेत्सर्वांगैकांगवातनुत् ॥ १७० ॥

वातरक्तः ।

संधिष्वानिलरक्ताभ्यां शोफोन्तर्बहिराश्रितः ।
छर्दिज्वराऽरुचिकरो भवेद्वातास्रसंज्ञकः ॥ १७१ ॥

चन्द्रावलेहः ।

एलायाश्च तुला ग्राह्या जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागाऽवशिष्टं तु शर्करार्धतुलां क्षिपेत् ॥ १७२ ॥
शतावर्या विदार्याश्च गोक्षीरं चाढकं पृथक् ।
लेहवत्साधिते तस्मिन्द्राक्षामधुकपिप्पलीः ॥ १७३ ॥
त्रिजातकं च खर्जूरं चंदनद्वयसारिवा ।
मुस्तापद्मकह्रीबेरधात्री चोत्पलचोरकम् ॥ १७४ ॥
एतेषां पलमादाय क्षिपेत्क्षीर्याश्चतुष्पलम् ।
क्षौद्रप्रस्थेन संयुक्तं लेहयेत्प्रातरुत्थितः ॥ १७५ ॥
पित्तोन्मादविकारेषु शिरोभ्रमणमूर्छिते ।
हस्तपादांगदाहे च पित्तरक्तोत्तरावृतौ ॥
छर्दिकासक्षये पांडौ चंद्रवच्चंद्रभाषितम ॥ १७६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमृतप्राशचूर्णम् ।

ऐलेयकं समूलं हि मुद्गपर्णी तथैव च ।
शतावरी विदारी च वाराहीकंदमेव च ॥ १७७ ॥
मधुकं च मधूकं च तुगाक्षीरी च गोस्तनी ।
एतानि द्विपलांशानि चूर्णीकृत्य पृथक् पृथक् ॥ १७८ ॥
सरलं चंदनं चोचमुत्पलं कुमुदं जलम् ।
काकोली क्षीरकाकोली द्वे मेदे जीवकर्षभौ ॥ १७९ ॥
एतेषां चार्धपलिकं प्रत्येकं शर्करायुतम् ।
ऐलेयकं विदारी च वाराही मुद्गपर्णिका ॥ १८० ॥
एतेषां स्वरसैः शुद्धैः शतावर्याश्च भावितम् ।
एतत्सर्वं समाहृत्य छायाशुष्कं तु सप्तधा ॥ १८१ ॥
इक्ष्वामलकयोः क्षौद्रैर्भावितं सप्तधा पुनः ।
पयसा तु पिबेत्प्रातर्यथाग्निबलवान्नरः ॥ १८२ ॥
अंगदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
शिरोक्षिकम्पभ्रमणमित्यादिकगदाञ्जयेत् ॥ १८३ ॥

ऐलेयकतैलम् ।

ऐलीयकस्य स्वरसमाढकं तु भिषग्वरः ।
कुमार्याः स्वरसं शुद्धं चतुष्प्रस्थं तु कारयेत् ॥ १८४ ॥
आमलक्याः शतावर्या रसं प्रस्थद्वयं पृथक् ।
तैलाढकसमायुक्तं क्षीरद्रोणविमिश्रितम् ॥ १८५ ॥
चोचं मलयजं वारि सरलं कुमुदोत्पलम् ।
द्वे मेदे मधुकं द्राक्षा तुगाक्षीरी मधूलिका ॥ १८६ ॥
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृगनाभ्यजगंधा च शशांकश्च पृथक् पृथक् ॥ १८७ ॥
एतेषां चार्धपलिकं श्लक्ष्णं चूर्णं विनिक्षिपेत् ।
एतत्सर्वं समालोड्य मंदं मंदाग्निना पचेत् ॥
सुमुहूर्ते सुनक्षत्रे नववस्त्रेण पीडयेत् ॥१८८ ॥
शिरोनेत्रविकारेषु नस्यं स्यात्कर्णयोर्जितम् ।
अभ्यंगोद्वर्तनालेपैः शिरोभ्रमणकम्पनुत् ॥ १८९ ॥
अंगदाहं शिरोदाहं नेत्रदाहं च दारुणम् ।
विसर्पकविकारांश्च मूर्ध्नि जातान्बहून्व्रणान् ॥ १९० ॥
आस्यशोषं भ्रमं चैव नाशयेन्नात्र संशयः ।
ऐलेयकमिदं तैलं प्रशस्तं पित्तरोगिणाम् ॥ १९१ ॥

ऐलेयसर्पिः ।

ऐलेयकस्य स्वरसे घृतं क्षीरं समं पचेत् ।
चंदनं मधुकं द्राक्षा मधूकं च तुगा सिता ॥ १९२ ॥
ऐलेयकमिदं सर्पिः सर्वपित्तविकारजित् ।
वातपित्तविकारघ्नं शिरोभ्रमणकंपनुत् ॥ १९३ ॥

सामान्योपायः ।

त्रिनेत्राख्यं रसं खादेद्वातशोणितपीडितः ।
वातास्रजिच्छूलगजकेसर्युदयभास्करः ॥ १९४ ॥
पूर्वोक्तपपटा योज्या सर्वेष्वावरणेषु च ।
सर्वरोगहिता चैव नाम्ना सर्वेश्वरी शुभा ॥ १९५ ॥
ऐलेयकस्य स्वरसे सक्षीरां शर्करां पिबेत् ।
क्वाथं वा शर्करायुक्तं शिरोभ्रमणकम्पनुत् ॥ १९६ ॥
इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रससरत्नसमुच्चये एकविंशोऽध्यायः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वाविंशोऽध्यायः ।

बंध्याचिकित्सा ।

भेदा बंध्याऽबलानां हि नवधा परिकीर्तिताः ।
तत्राऽऽदिबंध्या प्रथमा पापकर्मविनिर्मिता ॥ १ ॥
रक्तेन च पृथग्दोषैः समस्तैः पंचधा भवेत् ।
भूतदेवाभिचारैश्च तिस्रो बंध्याः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥
पुमानपि भवेद्बंध्यो दोषैरेतैश्च शुक्रतः ।
गर्भस्रावी स्मृता पूर्वं मृतवत्सा द्वितीयका ॥ ३ ॥
तृतीया स्त्रीप्रसूतिः स्यात्काकबंध्या सकृत्प्रसूः ॥ ४

जयसुंदररसः

सुवर्णं रजतं ताम्रं ताप्यसत्त्वं च वैकृतम् ।
एकैकं निष्कमानेन संशुद्धं परिमारितम् ॥ ५ ॥
एतच्चतुर्गुणं सूतं सूताद्द्विगुणगंधकम् ।
मर्दयेल्लक्ष्मणातोयैर्बंधुजीवरसैरपि ॥ ६ ॥
काचकूप्यां ततः क्षिप्त्वा ताम्रपात्रं मुखे न्यसेत् ।
विलिंपेदभितः कूपीमंगुलोत्सेधया मृदा ॥ ७ ॥
विशोष्य च पुटं दद्याद्भूमौ निक्षिप्य कूपिकाम् ।
गजाख्यपुटपर्याप्तैः शाणकर्षमितोत्पलैः ।
स्वांगशीतं विचूर्ण्याथ भावयेल्लक्ष्मणाद्रवैः ॥ ८ ॥
सप्तवारं विशोष्याऽथ करण्डांतर्विनिक्षिपेत् ।
अश्वगंधारजोयुक्तस्ताम्रगोक्षीरसंयुतः ॥ ९ ॥
सेवितो गुंजया तुल्यः सितया च रसोत्तमः ।
मासत्रयप्रयोगेण बंध्या भवति पुत्रिणी ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुत्रिण्यै स्नानशुद्धायै जरत्कौशिकचक्षुषी ।
गव्याज्येनच संसाध्य तत्तदानीं हि भोजयेत् ॥ ११ ॥
ऋतावृताविदं देयं यावन्मासत्रयं भवेत् ।
रसेंद्रः कथितः सोऽयं चंपकारण्यवासिभिः १२ ॥
पूर्णामृताख्ययोगींद्रैर्नामतो जयसुंदरः ।
सेवितेऽस्मिन् रसे स्त्रीणां न भवेत्सूतिकागदः ॥ १३ ॥
भवेत्पुत्रश्च दीर्घायुः पंडितो भाग्यमण्डितः ॥ १४ ॥

रत्नभागोत्तररसः ।

वज्रं मरकतं पद्मरागं पुष्पं च नीलकम् ।
वैडूर्यं चाथ गोमेदं मौक्तिकं विद्रुमं तथा ॥ १५ ॥
पंचगुंजामितं सर्वं रत्नं भागोत्तरं परम् ।
तत्तंत्रोक्तविधानेन भस्मीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ १६ ॥
सर्वस्मादष्टगुणितं भस्म वैक्रांतसंभवम् ।
तत्तुल्यं ताप्यजं भस्म तद्वद्विमलभस्म च ॥ १७ ॥
सर्वतास्त्रिगुणां तुल्यां रसगंधककज्जलीम् ।
सर्वमेकत्र संमर्द्य छागीदुग्धेन तद्द्व्यहम् ॥ १८ ॥
विधाय पर्पटीं यत्नात्परिचूर्ण्य प्रयत्नतः ।
वंध्याकर्कोटकीचूर्णक्वाथेन परिमर्दयेत् ॥ १९ ॥
काननोत्पलविंशत्या पुटेत्षोडशवारकम् ।
एवं रसो विनिष्पन्नो रत्नभागोत्तराभिधः ॥ २० ॥
महाबंध्यादिबंध्यानां सर्वासां संततिप्रदः ।
देवीशास्त्रे विनिर्दिष्टः पुंसां बंध्यत्वरोगनुत् ॥ २१ ॥
सोऽयं पाचनदीपनो रुचिकरो वृष्यस्तथा गर्भिणी-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वव्याधिविनाशनो रतिकरः पाण्डुप्रचंडार्तिनुत् ।
धन्यो बुद्धिकरश्च पुत्रजननः सौभाग्यकृद्योषितां
निर्दोषः स्मरमंदिरामयहरो योगादशेषार्तिनुत् ॥ २२

चाक्रिकाबन्धरसः ।

गंधकः पलमात्रश्च पृथगक्षौ शिलालकौ ।
त्रिदिनं मर्दयित्वाऽथ विदध्यात्कज्जलीं शुभाम् ॥ २३
विषाणाकारमूषायां कज्जलीं निक्षिपेत्ततः ।
द्विपलस्य च ताम्रस्य तन्मुखे चाक्रिकां न्यसेत्॥ २४
सन्निरुध्यातियत्नेन संधिबंधे विशोषिते ।
ततः करिपुटार्धेन पाकं सम्यक् प्रकल्पयेत् ॥ २५॥
स्वतःशीतं समुद्धृत्य चाक्रिकां परिचूर्णयेत् ।
स्थापयेत्कूपिकामध्ये वस्त्रेण परिगालिताम् ॥ २६॥
रसोऽयं चाक्रिकाबंधस्तत्तद्रोगहरौषधैः ।
दातव्यः शूलरोगेषु मूले गुल्मे भगंदरे ॥ २७ ॥
ग्रहण्यामग्निमांद्ये च विद्रधौ जठरामये ।
नागोदरे तथैवोपविष्टके जलकूर्मके ॥ २८ ॥
स्कंदेनामंदकृपया त्रैलोक्यत्राणहेतवे ।
चक्रिकाबंधनामायं प्रसूतस्त्रीगदापहः ॥ २९ ॥

वर्धमानरसः ।

पलार्धप्रमिते स्वर्णे ताम्रं दत्त्वाऽक्षमात्रकम् ।
निर्वापयेच्छतं वारं निक्षिप्य शुकपिच्छकम् ॥ ३० ॥
ततश्च जारणायंत्रे सूत्रस्थानसमीरिते ।
जारणातैलसंयुक्तं जीर्णषड्गुणसंयतम् ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसं हि द्विपलं दत्त्वा जारणाविधियोगः ।
जारयित्वा ततः पश्चात्पिष्टं सूतं प्रयत्नतः ॥ ३२ ॥
सूत्रप्रोक्तेष्टिकायंत्रे स्वेद्यावेष्ट्य च वाससा ।
मातुलुंगरसैः पिष्टं चतुर्निष्कमितं दनुम् ॥ ३३ ॥
ऊर्ध्वं च विनिधायाऽथ जारयित्वा चतुर्गुणम् ।
तमादाय रसं सम्यग्विचूर्ण्य परिगाल्य च ॥ ३४ ॥
षष्ठांशेन मृतं वज्रं समं वैक्रांतकं स्मृतम् ।
निक्षिप्य लिंगिकापत्ररसैरापूर्य वासरम् ॥ ३५ ॥
पुटेद् द्वादशवाराणि मध्वा द्वादशकोपलैः ।
बंधुजीवरसेनाऽथ लक्ष्मणास्वरसेन च ॥ ३६ ॥
पुनः संचूर्ण्य संपूज्य योगिनीपितृदेवताः ।
पुत्रिण्याः पूर्णिमायाश्च पूजिताया विधानतः ॥ ३७ ॥
इति कृत्वाऽऽप्नुयाद्गर्भं षण्मासाऽभ्यंतरे खलु ।
आदिवंध्यादिका वंध्या याश्चान्या दुष्टयोनयः ॥ ३८ ॥
प्राप्नुयुर्जीविपुत्रं हि भाग्यसौभाग्यसंयुतम् ।
पुंसामपि च वंध्यत्वमल्परेतस्त्वमेव च ॥ ३९ ॥
बीजदोषा विचित्राश्च विनश्यंति न संशयः ॥ ४० ॥
ब्रह्मज्योतिर्मुनिवरमतो वर्धमानो रसोऽयं
वंध्यारोगं हरति सकलं योनिदोषानशेषान् ।
सूतीरोगानपि बहुविधान्दुःखसाध्यान्समस्ता-
न्रागानन्यानपि रसवरो योगयुक्तो निहन्यात् ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्रुतिसाररसः ।

युक्तं हि व्योमजद्रुत्यां तुल्यांशं स्वर्णयुग्मसम् ।
पिष्टीकृतं चिरं पिष्ट्वा मल्लसंपुटके क्षिपेत् ॥ ४२ ॥
निष्कमात्रं बलिं दत्त्वा शतवारं पुटेत्ततः ।
सम्यङ्‌ निष्पिष्य संगाल्य करण्डांतर्विनिक्षिपेत् ॥४३॥
इत्युक्तो द्रुतिसारनामकरसो बंध्यामयध्वंसनः
पुत्रीयः खलु सूतिकामयहरो वृष्यश्चिरायुःकरः ।
सम्यक्सिद्धबलिद्रुतिप्रकलितो गुंजामितः सेवितः
कुर्यात्तीव्रतरां क्षुधं त्वथ महारोगादिरोगाञ्जयेत् ॥ ४४॥
मतः सर्वामयध्वंसी रसोयं हरिसूचितः ।
जीवत्पुत्रप्रदः स्त्रीणां यौवनस्थैर्यदायकः ॥ ४५ ॥
भूतप्रेतपिशाचानां भयेभ्योऽभयदायकः ।
जडानां दोहदार्तानां मंदबुद्धिमतामपि ॥ ४६ ॥
मंडूकीरससंयुक्तो दातव्यो वचया सह ।
जन्मबंध्याः काकबंध्या मृतवत्साश्च याः स्त्रियः ।
तासां पुत्रोदयार्थाय शंभुना सूचितः पुरा ॥ ४७ ॥

सामान्योपायः ।

समूलपत्रां सर्पाक्षीं रविवारे समुद्धरेत् ।
एकवर्णगवां क्षीरैः कन्याहस्तेन पेषयेत् ॥ ४८ ॥
ऋतुकाले पिबेद्बंध्या पलार्धं तद्दिने दिने ।
क्षीरशाल्यन्नमुद्गं च ह्यल्पाहारं प्रकल्पयेत् ॥ ४९ ॥
उद्वेगं त्वथ शोकं च दिवानिद्रां च वर्जयेत् ।
न कर्म कारयेत्किंचिद्वर्जयेच्छीतमातपम् ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं सप्तदिनं कुर्याद्बंध्या भवति गर्भिणी ।
देवदालीयमूलं तु ग्राहयेत्पुष्यभास्करे ॥ ५१ ॥
निष्कत्रयं गवां क्षीरैः पूर्ववत्क्रमयोगतः ।
बंध्या प्रलभते गर्भं दिनं पथ्यं यथा पुरा ॥ ५२ ॥
शीततोयेन संपिष्टं शरपुंखीयमूलकम् ।
कर्षं पीत्वा लभेद्गर्भं पूर्ववत्क्रमयोगतः ॥ ५३ ॥
नोचेदपरमासे तु कारयेत्पूर्ववत्फलम् ।
पतिसंगे लभेद्गर्भं नात्र कार्या विचारणा ॥ ५४ ॥
एवमेव तु रुद्राक्षं सर्पाक्षी कर्षमात्रकम् ।
पूर्ववच्च गवां क्षीरैर्ऋतुकाले प्रदापयेत् ॥ ५५ ॥
महागणेशमंत्रेण रक्षां तस्यास्तु कारयेत् ।
एवं दिनत्रयं कृत्वा बंध्या भवति पुत्रिणी ॥ ५६ ॥
सुश्वेतकंटकार्याश्च मूलं तद्वच्च गर्भकृत् ।
पूर्वपुत्रवती तासां कर्म तद्वच्च कथ्यते ॥ ५७ ॥
पेषयेन्महिषीक्षीरैर्विष्णुक्रांतां समूलकाम् ।
महिषीनवनीतेन ऋतुकाले तु भक्षयेत् ॥ ५८ ॥
एवं दिनत्रयं कुर्यात्पथ्यं युक्त्या च पूर्ववत् ।
गर्भं प्रलभते नारी काकबंध्या सुशोभनम् ॥ ५९ ॥
अश्वगंधीयमूलं तु ग्राहयेत्पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरैः पलार्धं पाययेत्सदा ।
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकबंध्या चिरायुषम् ॥ ६० ॥

शिवोक्ततांत्रिकप्रयोगः ।

गर्भः संजातमात्रस्तु पक्षान्मासाच्च वत्सरात् ।
म्रियते द्वित्रिवर्षैर्वा यस्याः सा मृतवत्सका ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्र योगं प्रकुर्वीत यथा शंकरभाषितम् ॥ ६२ ॥
मार्गशीर्षेऽथ वा ज्येष्ठे पूर्णायां लेपिते गृहे ।
नूतनं कलशं पूर्णं गंधतोयेन कारयेत् ॥ ६३ ॥
शाखाफलसमायुक्तं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णमुद्रिकायुक्तं षट्कोणे मण्डले स्थितम् ॥ ६४ ॥
तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकांतानामविश्रुताम् ।
गंधपुष्पाक्षतैर्धूपदीपैर्नैवद्यसंयुतैः ॥
अर्चयेद् भक्तिभावेन मद्यैर्मांसैः समत्स्यकैः ॥ ६५ ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैंद्री षट्पत्रेषु च मातृकाः ॥
पूजयेन्मंत्रलिंगे ह्रीमोंकारैर्नामसंयुतैः ॥ ६६ ॥
दधिभक्तेन पिण्डानि सप्तसंख्यानि कारयेत् ।
षट्संख्या षट्सु पत्रेषु आहृत्य कल्पयेत्पृथक् ॥ ६७ ॥
उल्लेख्य सप्तकं पिण्डं शुचिस्थाने बहिः क्षिपेत् ।
तैर्मुक्तैर्गृहमागच्छेच्चक्राग्रे योगमाचरेत् ॥ ६८ ॥
कन्यका योगिनी रामा भोजयेत्सकुटुंबकम् ।
दक्षिणां दापयेत्तासां देवताग्रे निवेद्य च ॥ ६९ ॥
विसर्ज्य देवतां चाऽथ नद्यां तत्कलशोदकम् ।
शकुनं वीक्षयेद्धीमाञ्शुभेन शुभमादिशेत् ॥ ७० ॥
विपरीते पुनः कुर्याद्योगं तद्वत्सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्याद्दीर्घजीवी सुतो भवेत् ॥७१॥

"ॐ ह्रां ह्रीं एकांतदेवतायै नमः"
अनेन मंत्रेण पूजा जपश्च कार्यः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राङ्मुखः कृत्तिकाऋक्षे वंध्याकर्कोटकीं हरेत् ।
तत्कंदं पेषयेत्तोये कर्षमात्रं पिबेत्सदा ॥ ७२ ॥
ऋतुकाले तु सप्ताहं दीर्घजीवी सुतो भवेत् ॥७३॥

गर्भिणीरोगः ।

गर्भिणीरोगापनय-गर्भपोषणसामान्योपाय ।

अकस्मात्प्रथमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकोशीरचंदनम् ॥
पलमात्रं पिबेन्नारी त्र्यहाद्गर्भः स्थिरो भवेत् ॥ ७४ ॥
नीलोत्पलं मृणालं च खण्डं कर्कटशृंगिकाम् ।
गोक्षीरैर्द्वितये मासि पीत्वा शाम्यति वेदना ॥ ७५ ॥
श्रीखण्डं तगरं कुष्टं मृणालं पद्मकेसरम् ।
पिबेच्छीतोदकैः पिष्टं तृतीये वेदना न हि ॥ ७६ ॥
नीलोत्पलमृणालानि गोक्षीरैश्च कसेरुकम् ॥ ७७ ॥
पाठामुस्तावयस्थाम्बुसारिवापद्मकैः शृतम् ।
शीतं तोयं निहंत्याशु गर्भिणीज्वरवेदनाम् ॥ ७८ ॥
छिन्नाश्रीपर्णिकाक्वाथः सिताक्षौद्रयुतो हरेत् ।
गर्भिणीनां ज्वरं घोरं लंकेशमिव राघवः ॥ ७९ ॥
पयस्यासारिवायष्टीबलालोध्रमधूद्भवः ।
दुग्धेन मिश्रितः क्वाथो हरेद्गर्भवतीज्वरम् ॥ ८० ॥
दुर्जयः सर्वरोगेषु गर्भिणीनां ज्वरः खलु ।
तापो जूर्तिषु सर्वत्र विक्रियां कुरुतेतराम् ॥ ८१ ॥
वृक्षकत्वग्घनो देवदारु दारुविभावरी ।
गर्भिण्या अतिसारघ्नः क्वाथ एषां भवेद् ध्रुवम् ॥ ८२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीपर्णीयष्टिगोप्यब्ददार्वीक्काथोऽतिसारनुत् ।
बलादुरालभापाठाशुंठीमुस्ताकषायवत् ॥ ८३ ॥
जातः पुनर्नवार्द्राभ्यां क्काथः क्षीरयुतो निशि ।
पीतो हरेदुदावर्तं गुल्मार्शःशोफवेदनाम् ॥ ८४ ॥
घृतक्षीरगुडान्वाऽऽर्द्रक्काथसिद्धेन चूर्णिताम् ।
कणां संयोज्य सेवेत शोफपित्तापनुत्तये ॥ ८५ ॥
पुनर्नवावचाकल्कधान्यैर्लेपोऽतिशोफनुत् ।
गुडाज्यसहितं क्काथं वर्षाभूमूलसाधितम् ॥ ८६ ॥
उदावर्ते च शोफे च गर्भिणीं पाययेद्भिषक् ।
पित्तार्तिं हंति यष्टीका द्राक्षामलकसाधिता ॥ ८७ ॥
पीता दुग्धयवागूश्च गर्भिणीनामसंशयम् ।
तिक्ताहरीतकीभार्ङ्गीवचाशुंठीकषायकम् ॥८८॥
सगुडं पाययेद्वैद्यः श्वासकासापनुत्तये ।
मरीचचूर्णं संक्षौद्रसिताज्यं कासनाशनम् ॥ ८९ ॥
लाजैलांकोलमज्जांबु निपीतं वांतिनाशनम् ।
बालबिल्वोद्भवः क्काथो हिक्कां हंति समाक्षिकः ॥ ९०
अजमोदाश्वगन्धा च द्वे कणे जीरकं तथा ।
लीढा मधुगुडोपेता निहन्युर्मंदवह्निताम् ॥ ९१ ॥
बालबिल्वविदारीभिः पृश्निपर्ण्या च साधितम् ।
क्षीरं क्षीरयवाग्वापि पिबेद्वातकृतामये ॥ ९२ ॥
श्वदंष्ट्राबलयोः क्काथो मूत्ररोगे प्रशस्यते ॥ ९३ ॥
सुरदारु वयस्था च शाकबीजं च यष्टिका
बला कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली चाश्मंतकस्तथा ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नीलोत्पलं वयस्था च गुडूची सारिवा तथा ॥ ९४ ॥
मधुयष्टी च पद्मं च रास्ना सारिवया सह ।
काश्मर्यो बृहती क्षीरी शृंगवल्लीत्वचो घृतम् ॥ ९५ ॥
मधुपर्णीबलाशिग्रुश्वदंष्ट्रापृश्निपर्णिकाः ।
सितामधुकशृंगाटद्राक्षाबिसकसेरुकाः ॥ ९६ ॥
सप्तश्लोकार्धनिर्दिष्टान्योगान्सप्त पयोऽन्वितान् ।
पिबेत्क्रमेण मासेषु गर्भस्रावादिवारणान् ॥ ९७ ॥
उशीरयष्टीसंसिद्धं गर्भिणीवातहृत्पयः ।
द्राक्षायष्टिकसिद्धा च यवागूश्च तथाफला ॥ ९८ ॥
बला वासा पृथक्पर्णी निर्यूहश्चापि पित्तनुत् ।
सपुनश्छिन्नया युक्तो गर्भिणीकामलापहः ॥ ९९ ॥
कासं श्वासं तथा रक्तपित्तं चाशु विनाशयेत् ।
अघृतः सघृतो वापि सदुग्धो वाप्यदुग्धवान् ॥ १०० ॥
एक एव बलाक्काथो गर्भिणीसर्वरोगनुत् ॥ १०१ ॥

मूढगर्भरोगः ।

विलोमवायुना गर्भो जीवन्यदि न निःसरेत् ।
स गर्भसंग इत्युक्तो मूढगर्भो मृते शिशौ ॥ १०२ ॥
स्तब्धाध्मानं शिशिरजठरं सास्यशोषं समूर्छं
गर्भास्पंदः श्वसनकमहापूतिगंधो भ्रमार्तिः ।
कृच्छ्रोच्छ्वासोऽसितरुचिरवपुः स्तब्धनेत्रे व्यथोग्रा
विण्मूत्रार्तिर्भवति हि मृताऽपत्यगर्भांगनायाः ॥ १०३ ॥
अकालश्वाससंयुक्ता बद्धभ्रष्टभगान्विता ।
शीतांगी पूतिकोद्गारा मूढगर्भा न जीवति ॥ १०४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गर्भप्रसव सामान्योपायः ।

बीजं करञ्जसंजातं कपित्थतुलसीजटाः ॥
दुग्धे पिष्ट्वा विलिप्याऽथ नाभिपत्करलेपतः ॥ १०
सुरया वाऽहिनिर्मोकैः सम्यग्योनिप्रधूपनात् ।
सुखं सूते वधूर्मूर्ध्नि स्नुक्पयःक्षेपणादपि ॥ १०६ ॥
हलिनीमूलिकानाभिगुह्यबस्तिप्रलेपिता ।
विशल्यां कुरुते नारीं श्वेतपुष्पा च सा क्षणात् ॥१०
यष्टी लुंगजटा पिष्टा पीता सूतिकरी ध्रुवम् ।
लांगलीमधुसिंधूत्थयोनिलेपात्स्रवेद्वधूः ॥ १०८ ॥
मातुलुंग्याश्च मूलं हि रंभाया वा कटिस्थितम् ।
सिद्धार्थमागधीकुष्ठगोलोमीमिश्रिकल्कितः ॥
निरूहः स्नेहपट्वुग्जरायुं पातयेत्तराम् ॥ १०९ ॥
सिद्धं सिद्धार्थकं तैलं पायौ वा स्मरमंदिरे ।
अनुवासनतः शीघ्रमपरां पातयेत्तराम् ॥ ११० ॥

सूतिकारोगनाशनः पर्पटीरसः

मंजारीमितवज्रहेमरजतैर्व्योमार्ककांतैर्मृतै–
र्भागैस्तूत्तरवर्धितैः समरसैर्गंधैर्द्विभागोन्मितैः ।
जातः पर्पटिकारसो घृतकणायुक्तो हरेत्सर्वशः
सूतीनां हि महागदान्गदचयं नानानुपानान्वितः ॥११

सूतिकारोगनाशनरसः ।

स्वर्णतारघनभानुतीक्ष्णकं
तेषु चैकमतिमात्रमारितम् ।
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूतिकासकलरोगनाशनं
रोगहारि विहितानुपानतः ॥ ११२ ॥

सौभाग्यशुण्ठी (सूतिकामृत)

अञ्जलिद्वितये तोये कंसमात्रपयोन्विते ।
तुलार्धशर्करां दत्वा गुडपाके कृते क्षिपेत् ॥ ११३ ॥
एलारिङ्गणिकावेल्लव्योपजीरकदीप्यकान् ।
भृंगं लवंगं बोलं च प्रत्येकं च पलं पलम् ॥ ११४ ॥
मिशिः पंचपला धान्यं पलत्रयमितं तथा ।
शुण्ठीमष्टपलां सम्यग्विचूर्ण्य परिमिश्रयेत् ॥ ११५ ॥
एषा सौभाग्यशुंठीति शंभुदेवेन कीर्तिता ।
सेविता हंति सूताया ज्वरं रोगमनेकधा ॥ ११६ ॥
प्लीहानं मलबंधं च पाण्डुगुल्मारुचीस्तथा
कासश्वासकृमीनग्निमांद्यादिकगदांस्तथा ।
कायाग्निजननं ह्येतत्सूतिकामृतमुच्यते ॥ ११७ ॥

सामान्योपायाः-योनिसंकोचनं स्तनदृढीकरणं च ।

कोरण्टकं कुलत्थं च सैर्वरेभिः शृतं जलम् ॥
युक्तं शर्करया पीतं सूतीशूलज्वरापहम् ॥ ११८ ॥
लोहखण्डयुतं पञ्चमूलिकासाधितं जलम् ।
नाशयेत्सूतिकारोगान्सवातान्त्रिविधान्खलु ॥ ११९ ॥
भूनिंबनिंबभद्राश्वगंधसप्तच्छदत्वचा ।
तैलं पचेत्तदभ्यंगात्सूतिकासर्वरोगनुत् ॥ १२० ॥
निर्गुंडीपत्रनिर्यासो गुडो जीर्णः सुरान्वितः ।
सेवितस्तक्रभक्ताभ्यां योनिशूलविनाशनः ॥ १२१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्गताऽपि विशेद्योनिः कारलीकंदलेपिता ।
इंद्रगोपाज्यलेपेन श्लथयोनिर्दृढा भवेत् ॥ १२२ ॥
माकंदमूलकर्पूरमधुभिश्च जरत्स्त्रियः ।
कुरुते संवृतां योनिं कन्यकाया इव ध्रुवम् ॥ १२३ ॥
श्रीपर्णीरसकल्काभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।
तत्तैलं तुलिकेनैव स्तनयोः परिदापयेत् ॥ १२४ ॥
पतितावुच्छ्रितौ स्त्रीणां भवेयातां पयोधरौ ।
गजकुंभसमाकारावुन्नतौ परिमण्डलौ ॥ १२५ ॥

बालरोगः ।

माहेश्वरधूपः ।

श्रीवेष्टदारुबाह्लीकमुस्ताकटुकरोहिणी ।
सर्षपा निंबपत्राणि मदनस्य फलं वचा ॥ १२६ ॥
बृहत्यौ सर्पनिर्मोककार्पासास्थियवास्तुषाः ।
गोशृंगं खररोमाणि बर्हिपिच्छं बिडालविट् ॥ १२७ ॥
छागरोमघृतं चेति बस्तमूत्रेण भावितम् ।
एष माहेश्वरो धूपः सर्वग्रहनिवारणः ॥ १२८ ॥

विजयधूपः ।

शैलेयगुग्गुलुरसैः सपुरप्रचण्ड-
द्रव्यापहृत्सरलकुंदुरुभिः सकुष्ठैः ।
सध्यामकैः सुरभिगंधरसैश्च धूपः
सौभाग्यबुद्धिजयकृद्विजयो विवादे ॥ १२९ ॥
देवासुरोरगपिशाचपितृग्रहेषु
गंधर्वयक्षपिशिताशिषु च ग्रहेषु ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीर्णज्वरेषु विहितश्च विषातुरेषु
धूपोऽयमाजिविजयादिषु पार्थिवानाम् ॥१३० ॥

ग्रहनाशिनीगुटिका।

राजीकरंजपुन्नाटशिरीषार्कनिशाद्वयम् ।
प्रियंगुत्रिफलादारुहिंगुव्योषकुचंदनम् ॥ १३१ ॥
मंजिष्ठोग्राजमूत्रं च गुटिका ग्रहनाशिनी ।
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्वर्तनधूपनात् ॥ १३२ ॥

सामान्योपायाः।

गर्भनिर्गतवालस्य कणास्वर्णं प्रदापयेत् ।
पाषाणद्वितयं युंज्यात्कांस्यभाजनमुच्चकैः ॥ १३३ ॥
तेन त्रस्तः ससंज्ञः स्याद्योनिनिर्गमपीडितः ।
सुखोष्णैः कांजिकैर्बालं संप्रोक्ष्य द्वित्रिवारतः ॥ १३४ ॥
देयः शिरसि बालस्य घृतपिण्डो ज्वरापहः ।
शिरोगतविकारघ्नो मुख्यो रक्षाकरस्तथा ॥ १३५ ॥
भक्षणं रोहिणीकल्के सिद्धं पानानुलेपतः ।
ज्वरं पित्तोत्तरं हंति मुस्ताक्काथ इव ध्रुवम् ॥ १३६ ॥
अश्वत्थपल्लवैश्चांभः क्षीरं पक्वं निषेवितम् ।
पित्तजातं ज्वरं तीव्रं बालानां हंति निश्चितम् ॥१३७ ॥
गंधोत्पलजटा पिष्टा कटुकी नाशयेज्ज्वरम् ।
सहदेवीकणाभृंगक्षौद्रं लीढं हरेच्छिशोः ॥
वमिकासज्वरव्याधीन्क्षौद्रेणातिविषा तथा ॥ १३८ ॥

न्यग्रोधजंब्वाम्रशिरीषकाणां
क्काथो रसो वा नवपल्लवानाम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पित्तातिसारज्वरवांतिमूर्छा-
तृष्णानि हन्यान्मधुना शिशूनाम् ॥ १३९ ॥
मध्वंबुशृंगीपाठाब्दं रक्तातीसारहच्छिशोः ।
क्षीरं सबोलं कंठोरःशिरःकफहरं शिशोः ॥ १४० ॥
मधुकं मरिचं पिष्टं गोजलैः परिसेवितम् ।
विनाशयति वेगेन बालानां मूत्रविड्ग्रहम् ॥ १४१ ॥
यष्टीलोध्रकणागंधबलाशाल्मलिसारिवाः ।
सुगंधा माक्षिकं चेति सिद्धं सार्पिर्निषेवितम् ॥
शुष्यद्गात्रस्य बालस्य बृंहणं बलकारि तत् ॥ १४२॥
शंखनाभिकणापथ्यारसांजनविनिर्मिता ।
वर्तिर्निहंति मधुना बालनेत्राखिलामयान् ॥ १४३॥
क्षीरेऽश्वगंधया ताम्रपात्रे सूतेन साधितम् ।
घृतं पुष्टिकरं वर्ण्यं बलकृत्सुखकारि च ॥ १४४ ॥
श्लेष्माहृत्तालुमांसस्थः करोति कुपितः शिशोः ।
तालुकण्टकमेतेन तालुदेशे च निम्नता ॥ १४५ ॥
तृष्णातालुविपाकश्च स्तन्यद्वेषश्च विड्ग्रहः ।
भ्रमास्यशोषकण्डूतिर्ग्रीवामूर्धगता वमिः ॥ १४६ ॥
अक्षिरोगादिकं चापि तत्र चोन्नीय तालुकम् ।
प्रतिसार्यं यवक्षारक्षौद्राभ्यामतियत्नतः ॥ १४७ ॥
यद्वा विश्वा कणा सिंधुगोमयोत्थरसैस्तथा ।
पथ्याकुष्ठवचाकल्कं स्तन्येन मधुना युतम् ॥
पीतं निहंति वेगेन बालानां तालुकंटकम् ॥ १४८ ॥
प्रस्वेदान्मललेपाद्वा रक्तश्लेष्मभवो गुदे ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुदकीटो भवेद्रोगस्तीव्रव्रणसमन्वितः ॥ १४९ ॥
शृतशीतांबुशैलेयैलूकचूर्णं मधूत्थकम् ।
तेनापानव्रणं सम्यग्लेपयेद्भिषगुत्तमः ॥ १५० ॥
त्रिफलाबदरीपत्रक्काथेन परिषेचयेत् ।
रागकण्डूमतो रक्तं जलौकाभिः समन्वितम् ॥ १५१ ॥
पित्तव्रणचिकित्सा च सकलात्र प्रशस्यते ।
गुदपाके तु कर्तव्या पित्तव्रणहरा क्रिया ॥ १५२ ॥
पानप्रलेपयोः शस्तं विशेषेण रसांजनम् ।
अजादुग्धेन संमिश्य जीरकांजनचूर्णकैः ॥ १५३ ॥
जातीपत्ररसोपेतैः पूर्वप्रोक्तरसैरपि ।
मुखपाके मुखं लिंपेद्बोधित्वग्घृतसारघैः ॥ १५४ ॥
जातीपत्राऽभयायष्टीमधुदार्व्यां च लेपयेत् ।
नाभिपाके प्रलेप्तव्यं सिक्तं तैलेन भूरिशः ॥ १५५ ॥
रजनीयष्टिकालोध्रप्रियंगूणां च कल्कतः ।
चूर्णैनैषां सतैलेन नाभिपाकं शमं नयेत् ॥ १५६ ॥
अपुष्पाश्वत्थपंचांगक्काथेनापि च कल्कतः ।
सिद्धतैलप्रलेपेन कुंडलव्याधिनाशनम् ॥ १५७ ॥
हिंगुशुंठीकणापथ्यामिशीपंचामृतं मतम् ॥ १५८ ॥
सर्वबालामयान्हंति पाचनं दीपनं परम् ॥ १५९ ॥
तिक्ताग्निव्योषमालूरपथ्यारुचकहिंगुकम् ।
तुल्यदुग्धं घृतं पक्वं गुल्मानाहविलंबिकाः ॥ १६० ॥
कासं श्वासं गुदभ्रंशं विनिहंति न संशयः ॥ १६१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजीकुष्ठनिशागेहधूमवत्सकतक्रतः ।
लेपो विचर्चिकां सिध्म हंति पामां च वेगतः ॥ १६२ ॥
छिन्नाफणिज्जहंसांघ्रिभानुपत्ररसैः सह ।
सस्तन्यं साधितं तैलं लिप्तं सर्वग्रहार्तिजित् ॥ १६३ ॥
स्फूर्जकं हपुषापुष्पं हंसपादी कुरंटकम् ।
करंजार्कदलस्फूर्जश्वेतपुष्पं च कल्कितम् ॥
तेन संसाधितं तैलं तेनाऽभ्यंगं चरच्छिशोः ॥ १६४ ॥
निंबाश्वत्थपलाशानां बिल्वकिंशुकयोर्दलैः ।
सिद्धं सर्पिस्तथा तैलं पानाद्बालग्रहाञ्जयेत् ॥ १६५ ॥
इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

उन्मादरोगः ।

आधिव्याधिकृशस्य दुर्बलतनोराहारतो वा भया-
त्पूज्यातिक्रमणाद्विषादुपविषाद्दैवादसामर्थ्यतः ।
वैषम्यादपि कर्मणां हृदि मलाद्बुद्धेर्विधायोल्बणं
कालुष्यं हतसौख्यदुःखमथनादुन्मादमातन्वते ॥ १ ॥
संजल्पको धावति हंति चैत-
दुन्मादवातस्य च लक्ष्म बोध्यम् ॥ २ ॥

ग्रहघ्नधूपः ।

कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-
त्वङ्मांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचकैः ।
नागेंद्रद्विजशृंगहिंगुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः
स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नः परम् ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामान्योपायाः ।

अत्रार्कमूर्त्याख्यरसस्य वल्लं
धत्तूरबीजेन समं प्रदद्यात् ।
मरीचचूर्णेन घृतेन वापि
पथ्यं च गुर्वन्नमिह प्रशस्तम् ॥
शुष्कं च शाकं परिवर्जयीत
रूक्षं कषायं बहुशीतलं च ॥ ४ ॥
निंबस्य तैलेन विमर्दयेत
कलेवरं शाम्यति तेन रोगः ।
निर्गुंडिकोन्मत्तकतुंबिनीनां
रसैस्तु तैलं परिपाचयीत ॥
कलेवरं तेन विलेपयेत
मासार्धतः शांतिमुपैति रोगः ॥ ५ ॥

अपस्मारः ।

क्रुद्धैर्धातुभिराहते च मनसि प्राणी तमः संविश-
न्दन्तान्खादति फेनमुद्गिरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः ।
पश्यन् रूपमसत्क्षितौ निपतति प्रायः करोति क्रिया
बीभत्साः स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्माररुक् ॥६॥

अपस्मारनाशनरसः ।

रसगंधशिलातुत्थकांतहेमाब्धिफेनकम् ।
रजनी तेजनीबीजं कर्षमात्रं पृथग्युतम् ॥ ७ ॥
निंबुद्रवांतौ तेनांतर्लिप्तां ताम्रपलोन्मिताम् ।
पात्रीं न्युब्जां सुभाण्डांतः रुध्वा खर्परिकां धृताम्॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भस्मनाऽऽपूर्य भाण्डांतर्धृत्वाऽधो द्विनिशं पचेत् ।
स्वांगशीतं विचूर्ण्याथ रसोऽपस्मारनाशनः ॥ ९ ॥
वल्लमस्योदये दद्याद्वचाव्योषविडंगयुक् ।
अनुदेयमजामूत्रं ततोऽर्धप्रहरे गते ॥ १० ॥
सार्षपे षोडशपले तैले तत्कल्कितं पचेत् ।
नस्यं तैलेन तेनास्य दद्यात्सव्योषकेण तु ॥ ११ ॥

प्रत्ययसूतरसः ।

त्रिलोहपिष्टस्रोतोजसृष्टित्रययुतं रसम् ॥ १२ ॥
गंधतैले सुसिद्धं तदपस्मारहरं परम् ।
सूतकः प्रत्ययाख्योऽसौ उन्मादापस्मृती हरेत् ॥ १३ ॥

सर्वेश्वररसः

रसं नारंगमूलं च दंती पाठा पृथक् पृथक् ।
पलमेकं फेनफलमर्कमूलं तथैव च ॥ १४ ॥
पलं मृगविषाणं च त्रिफला च पलत्रयम् ।
एतेषां क्वाथसंयुक्तं दिनानि त्रीणि मर्दयेत् ॥ १५ ॥
अम्लवेतससंयुक्तमर्कक्षीरसमन्वितम् ।
पंचपंचदिने तद्वदमरीरससंयुतम् ॥ १६ ॥
त्रिसप्तदिवसं तद्वन्मर्दयेत्सिद्धमौषधम् ।
पिष्टंचित्रकनिक्वाथे वल्लत्रयनिषेवितम् ॥
उन्मादापस्मृती हन्यादेष सर्वेश्वरो रसः ॥ १७ ॥

सामान्योपायाः ।

कृष्णधत्तूरपंचांगं कृष्णगोनवनीतकम् ।
षड्गुणं नवनीतात्तु माषक्वाथचतुर्गुणम् ॥ १८ ॥
क्षिप्त्वा पच्याद्घृतं तत्तु पथ्यं शाकोदनादिषु ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शाकेषु काकमाची स्याद् भोजने कृष्णगोपयः ॥१९॥
शतधा मारिचं चूर्णं कूष्मांडीपुष्पभावितम् ।
कुर्यात्तेनैव चूर्णेन रात्रावञ्जनमाचरेत् ॥ २० ॥
एवं नित्यं कृते याति तृतीयदिवसे ध्रुवम् ।
अपस्मारस्तथा मासं सेव्यमेतन्महौषधम् ॥ २१ ॥

उद्बद्धमानवगलव्यतिपक्तमग्नौ
रज्जुं विदह्य निपुणेन कृता मषी या ।
सा शीतलेन सलिलेन समं निपीता
पुंसामपस्मृतिविनाशकरी प्रसिद्धा ॥ २२ ॥

कृष्णं श्वानं स्थितमनशनं स्थापयित्वा विरेकं
पश्चाद्दध्ना सिततिलयुतं भोजनं भोजयित्वा ।
तद्गोवोत्था सिततिलजदीपाञ्जनं लोचनस्थं
चापस्मारं हरति विधृतं नैंबसारे शरावे ॥ २३ ॥
हेम्ना शुद्धेन संपिष्टं दशमांशरसं विषम् ।
स्रोतोजं मर्दितं तोयैः शूलिनीदेवदालिजैः ॥ २४ ॥
गंधकस्य पचेत्तैले वटिकोन्मादनाशिनी ॥ २५ ॥
तथैव पर्पटीसूतं ब्राह्मीरसविमर्दितम् ।
पर्पटीरसगुंजाष्टौ नाकुलीबीजपंचकम् ॥ २६ ॥
गोघृतेन तु संयोज्य खादेदुन्मादशांतये ।
सघृतं माषमण्डं च पाययेद्दुग्धसंयुतम् ॥ २७ ॥
पर्पटीरसगुंजाष्टौ ब्राह्मीरससमन्वितम् ।
खादयेद्रोगिणं वैद्यो ह्यपस्मारप्रणुत्तये ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेत्रामयः ।

कृष्णे पंच नवैव संधिषु दश त्रीण्येव शुक्लेऽखिले
जाताः षोडश वर्त्मजाः खलु चतुर्विंशो दृशोर्विंशतिः ।
सप्तातंकयुता चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोरशेषामया-
न्योरोगं(वेत्ति)व्यपहर्तुमेष विदुषामग्रे समर्थो भवेत् २९

ताम्रद्रुतिः ।

आर्द्रालकुचभृंगाणां रसपिष्टेन कस्यचित् ।
गंधकेन समांशेन प्राग्वत्ताम्रं च मारितम् ॥ ३० ॥
ताम्राभ्रकं च तुत्थं च दशनिष्कं पृथक् पृथक् ।
कंदुकस्थमिदं त्रिंशत्कर्षचूर्णितगंधकम् ॥ ३१ ॥
दत्त्वाल्पशोऽग्निनाल्पेन रुध्वा धूमं विसर्जयेत् ।
प्रस्थांबुमर्दितस्यास्य प्रासादं निःसृतं युतम् ॥ ३२ ॥
तुत्थनीरशिलाजाभ्यां कर्षांशाभ्यां विशोषयेत् ।
ताम्रद्रुतिरियं साज्यमानुषीक्षीरमाक्षिकात् ॥ ३३ ॥
काचार्मपिल्लाभिष्यंदव्रणशुक्रप्रणाशिनी ।
तत्किट्टं दद्रुकिटिभं लेपात्पामादिकं जयेत् ॥ ३४ ॥

ताम्रद्रुतिः ।

शुल्वं गंधकमभ्रकं च रसकं दिक्संख्यनिष्कं पृथक्
सर्वं रुद्रजटारसेन बहुशो भृंगस्य सारेण वा ।
प्रायः श्लक्ष्णतरं सुमर्दितमिदं सम्यक् पुटं कारये-
त्स्थाल्यां तत्पुनरेव शीतलमिदं विन्यस्य तस्यांतरे ३५
निष्कं निष्कमनंतरं परिपचेज्जीर्णं यथा गंधकं
स्यादेवं शतनिष्कमात्रमसकृत्तद्भस्म शीतं ततः ।
प्रस्नेनोन्मितवारिणा विलुलितं कल्कं विना गालितं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संगृह्यांबु तदंतरे शिखिनिभं तुत्थं सुचूर्णीकृतम् ॥ ३६ ॥
कर्षांशांशितमंजनं विनिहितं कांस्ये परं शोषये-
त्तां ताम्रद्रुतिमामनंति निखिलान्नेत्रामयान्नाशयेत्॥ ३७॥

गंधकद्रुतिः ।

आर्द्रकस्य रसे पिष्टं गंधकेन विमिश्रितम् ।
तुत्थं तु निष्कदशकं तन्मानं चाभ्रकं भिषक् ॥ ३८ ॥
दशानिष्केन तन्मानं ताम्रं च शकलीकृतम् ।
भर्जयेत्खर्परे क्षिप्त्वा दहेत्तदनु चूर्णयेत् ॥ ३९ ॥
तन्मिश्रं कंदुकस्थेन चूर्णमेतेन भर्जयेत् ।
गंधकं चूर्णितं कृत्वा कर्षं तु विधिना शनैः ॥ ४० ॥
मार्दितं तज्जलप्रस्थे नीलं चापि शिलाजतु ।
कर्षप्रमाणं निक्षिप्य मर्दयेद्द्रावयेत्पुनः ॥ ४१ ॥
प्रसादं स्रावयेत्पश्चादातपे परिशोषयेत् ।
गंधकद्रुतिरित्येषा सर्वनेत्रामयापहा ॥ ४२ ॥
विशेषाद्व्रणकुष्ठं च पिल्लं काचं कुकूणकम् ॥
जयेत्स्तन्यघृतक्षौद्रैः सर्वं तत्परिकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
व्रणान्कृच्छ्रान्सुसूक्ष्माग्रानपि शीघ्रं निवर्तयेत् ।
तत्किट्टं दद्रुकिटिभपामादींल्लेपनाज्जयेत् ॥ ४४ ॥

गरुडांजनम् ।

कतकसैंधवतुत्थरसांजनं
त्रिकटुकस्फटिकाब्दवराटकम् ।
त्रिपटुताम्रमयोहिमरोहिणी
जलधिफेनवचानृकरोटिका ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उरगपारदटंकणमञ्जनं
त्रिफलया मधुकेन च संयुतम् ।
करजवल्करसेन सुपेषितं
गरुडदृष्टिसमां कुरुते दृशम् ॥ ४६ ॥

तिमिरहरांजनम् ।

रसेंद्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां द्विगुणमंजनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तमंजनं तिमिरापहम् ॥ ४७ ॥

पटलहरांजनम् ।

कारवेल्लद्रवैः साध सम्यग्भर्ज्या कपर्दिका ।
सूतकं टंकणं लाक्षा तुल्यं जंबीरजद्रवैः ॥ ४८ ॥
मर्दयेत्ताम्रपात्रे तु तस्मिन् रुध्वा विनिक्षिपेत् ।
धान्यराशौ स्थितं मासमंजनं पटलं हरेत् ॥ ४९ ॥

रक्तांजनम् ।

भृंगराजरसैर्घृष्टं पलैकं रक्तचंदनम् ।
ताम्रपात्रे स्थितं भाव्यं तद्रसेन पुनः पुनः ॥ ५० ॥
शतधा भावयेद्यत्नात्पेष्य पेष्य पुनः पुनः ।
मधुनाप्यंजनं हंति षड्विधं तिमिरामयम् ॥ ५१ ॥

शुक्लारिवर्तिः ।

शंबूकं पारदं नागं कांस्यचूर्णं रसाञ्जनम् ।
समं सर्वमिदं चिंचादलद्रावेण मर्दयेत् ॥ ५२ ॥
ताम्रपात्रगतां वर्तिं छायाशुष्कां तु कारयेत् ।
शुक्लार्म तिमिरं पिल्लं हंति सा मधुनाऽजिता ॥ ५३ ॥

नक्तांध्यहरावर्तिः ।

ताम्राग्र्यलवणशंखैस्तुल्या मगधोद्भवाऽथ वै धात्री ।
जलपिष्टा गुलिकेयं सायंसमयांध्यमपहरति ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नवनेत्रदार्चीवर्तिः

द्विरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश।
कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायास्तु दशैव हि ॥ ५५॥
रजतस्य तु चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च।
सैंधवस्याष्टमो भागः पिप्पल्याश्च षडेव तु ॥ ५६ ॥
अजाक्षीरेण संपेष्य ताम्रपात्रे निधापयेत्।
अभिष्यंदमधीमंथं व्रणशुक्रं कुकूणकम् ॥
तिमिरं पटलं काचं कण्डुं हंति विशेषतः ॥ ५७ ॥

नयनरोगहरावार्तिः।

कणलवणवचायुग्यष्टिताम्रैः क्रमेण
द्विगुणधरणवृद्धैश्छागदुग्धेन पिष्टैः।
निखिलनयनरोगान्हंति वर्तिर्विशिष्टा
रज इव निशि सर्पिः क्षौद्रयुक्तं वरायाः ॥ ५८ ॥

शिग्रुतैलम्।

चिंचादलस्वरसपेषितशिग्रुबीजं
कांस्ये निघृष्य परिशोष्य खरातपेन।
तैलं ततः शृतमिदं शशिपादयुक्तं
युंज्याद्व्रणार्मतिमिरे तिलमात्रमक्ष्णि ॥ ५९ ॥

नेत्ररोगे सामान्योपायाः।

शिलाया निहतं नागं रसराजप्रवेशितम्।
द्विगुणं तुत्थमीषच्च कर्पूरं द्रोणपुष्पजैः ॥
रसैर्विमर्दयेद्वर्तिरेषाऽभिष्यंदनाशिनी ॥ ६० ॥
कार्पासरसपिष्टेन्दुमधुशुल्बरसाञ्जनम् ॥
वाताभिष्यंदजे ताम्रं तिलपर्ण्यंबुमर्दितम् ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुल्वजीमूतलोहं च सीसं च समभागिकम् ।
द्विगुणं चाञ्जनं जातीतिलपर्णीमयुरजैः ॥ ६२ ॥
पिष्टं निर्घृष्टदध्न्यर्के श्लेष्माभिस्यंदनाशनम् ॥ ६३ ॥
रसेंद्रभुजगौ तुल्यौ ताभ्यां द्विगुणमञ्जनम् ।
ईषत्कर्पूरसंयुक्तं दशमांशं च सर्जकम् ॥ ६४ ॥
बलानागबलाजाजीरसैस्ताम्रे दिनत्रयम् ।
मर्दितं स्यादभिस्यंदे सन्निपातात्मके हितम् ॥ ६५ ॥
चूर्णं तीक्ष्णस्य ताम्रस्य रसेंद्रसमचारितम् ।
रसांजनं च द्विगुणं वर्षाभूरसमर्दितम् ॥
शर्करामाक्षिकोपेतं पित्ताभिष्यंदसूदनम् ॥ ६६ ॥
नागपारदधात्रींदुरत्नाकररससैंधवम् ।
रसांजनं कणा क्षौद्रं तांबूलीपत्रवारिणा ॥
ताम्रेण मर्दितं कांस्ये पित्ताभिष्यंदमंथनुत् ॥ ६७ ॥

ताम्राऽहितारसपीतकरोहिणीन्दु-
शौण्डीरसांजननदीजपुराणकांस्यैः ।
वर्तिः कृता सकलसंमितहंसपादी-
मूलैर्निहंति नयनामयजालमाशु ॥ ६८ ॥

पारदनागरसांजनसमानदृढशिंबिमूलकं सरजम् ।
सप्तदिनं चिंचादलरसपिष्टं ताम्रपात्रपर्युषितम् ॥
वर्तिरनातपशुष्काऽधिमंथतिमिरार्मपिल्लशुक्लघ्नी ॥ ६९
पारदनागरसांजनविद्रुमकासीसलोध्रताम्राणि ।
वृत्तात्रिकटुकगैरिकसिंधूद्भवतुत्थफेनवराः ॥ ७० ॥
मौक्तिकगंधिन्याभागिरिकर्णीपुत्रजीवकनकशिफाः ७१
चिंचाषड्विधमौर्वलवणं पिचुमंदपत्ररसैः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पिष्ट्वा ताम्रे लिप्ता वर्तिः स्याद्दधिमंथपिल्लघ्नी ॥ ७२ ॥
कर्पूरांजनसीसपारदकणातीक्ष्णानि पिष्ट्वा सकृ-
न्नंद्यावर्तरसैर्विशोष्य मधुना पिष्ट्वा पुनर्भाजने ।
शार्ङ्गे स्फाटिक एव वा विनिहितः शुक्लार्मकाचापहं
तैमिर्यं च निराकरोति सहसा नेत्रेऽञ्जनं सर्वदा ॥ ७३ ॥
नेपालतुत्थटंकणतारवरात्रिकटुफेनजलजं च ।
जंबीरनीरपिष्टं काचार्मस्रावतिमिरशुक्लपिल्लघ्नम् ॥ ७४ ॥
रुद्धः कपर्दटंकणलाक्षाजंबीरयोर्द्रवैः ।
मासं धान्ये क्षितः सूतः पटलादिरोगहरः ॥ ७५ ॥
स्वर्णं वराटिकासूतः सारः पूतिकपत्रजः ।
नवनीतेन संयुक्ता वर्तिः पुष्पं चिरंतनम् ॥ ७६ ॥
विषं धात्रीफलरसैर्दिनैकं परिभावितम् ।
अंजनं शंखसहितं प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥ ७७ ॥
शंबूकं वा वराटं वा दग्धं सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ।
अंजनं नवनीतेन हंति पुष्पं चिरंतनम् ॥ ७८ ॥
शिग्रुमूलं वचां क्षौद्रैर्घृष्ट्वा नेत्रं प्रपूरयेत् ।
निष्पिष्याऽऽर्द्रां निशां वाथ सद्यः शूले सुखावहः ॥
श्वेतं पुनर्नवामूलं जलेनांज्यं च शूलजित् ॥ ७९ ॥
श्वेतं पुनर्नवामूलं घृतघृष्टं समञ्जयेत् ।
जलस्रावं निहंत्याशु तन्मूलं च निशायुतम् ॥
अञ्जयेद्वक्ररोमाणि न भवंति कदाचन ८०॥
निर्घृष्यं नृकपालं च नारीस्तन्येन चांजयेत् ।
शूलं सतिमिरं हंति पुष्पं सपाक्षिदुग्धतः ॥ ८१ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बीजपूररसैर्घृष्टं विषतुल्यं शिलायुतम् ।
अंजनं कारयेद्रात्रौ काचमांध्यं च नाशयेत् ॥ ८२ ॥
कृष्णस्याजस्य मांसांतः पिप्पलीमरिचं क्षिपेत् ।
सीवयित्वा घृतैः पच्याद्धटिकांते समुद्धरेत् ॥
मध्वाज्यस्तन्यसंपिष्टं रात्र्यंधस्यांजनं हितम् ॥ ८३ ॥
असकृच्छीततोयेन सिञ्चेन्नेत्राभिष्यंदजित् ॥ ८४ ॥
अजापित्तगतं व्योषं धूमस्थाने विशोष्य च ।
चिरबिल्वरसैर्घृष्टं रात्र्यंधस्याञ्जनं हितम् ॥ ८५ ॥
मरिचं मत्कुणे रक्ते रात्र्यंधहरमञ्जनम् ॥ ८६ ॥
गंधकाद्द्विगुणः सूतः सौवीरं चाष्टमांशतः ।
कपित्थरससंपिष्टमञ्जनं तिमिरप्रणुत् ॥ ८७ ॥
इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये त्रयोविंशोऽध्यायः

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

कर्णरोगः ।

शूला दोषचयाभिभूतिजनिताः पञ्च प्रतीनाहरुक्
कण्डूविद्रधिपालिशोथपरिपोटोत्पातलेह्यर्बुदाः ।
शोफार्शःकृमिकूचिकर्णकविदोर्युग्मन्थसंतंत्रिका-
नादः पिप्पलिदुःखवृद्धिबधिरास्ते पूतिकर्णेन च ॥ १ ॥

कर्णरोगहररसः ।

वज्रवैक्रांतविमलतुत्थनागविषान्वितैः ।
तुल्यपारदगंधाश्ममाक्षिकैः कज्जलीकृतः ॥ २ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणामरण्या मूलकस्य च ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृथग्रसैः कदल्याश्च सप्तधा परिभावयेत् ॥ ३ ॥
एवं सुपिष्टा वल्लेन सेवितः कर्णरोगनुत् ॥ ४ ॥

कर्णामयघ्नतैलम् ।

कुष्ठशुण्ठीवचाहिंगुशताह्वाशिग्रुसैंधवैः ।
बस्तमूत्रैः शृतं तैलं सर्वकर्णामयापहम् ॥ ५ ॥

कृमिकर्णारितैलम् ।

अब्धिफेनो वचा शुण्ठी सैंधवं च समं समम् ।
समतैलार्द्रकद्रावैः पक्के तस्मिन्पलद्वये ॥ ६ ॥
पूर्वोक्तचूर्णं कर्षांशं क्षिप्त्वोत्तार्य सुशीतलम् ।
तत्तैलं प्रक्षिपेत्कर्णे ध्रुवं गोमाक्षिका व्रजेत् ॥ ७ ॥

सामान्योपायाः ।

कर्णशूलहरः क्षेप्यो लवणार्द्रकयो रसः ।
तिलपर्णीद्रवं तैलं कोष्णं कर्णे प्रपूरयेत् ॥
अर्कपत्रद्रवं तैलं पूरयेत्कर्णशूलनुत् ॥ ८ ॥
लशुनस्य रसं कोष्णं पूरयेत्कर्णशूलनुत् ।
मेघनादद्रवैः पूर्णे कर्णे पूयः प्रशाम्यति ॥
मुशलीबाकुचीचूर्णं खादेद्बाधिर्यशांतये ॥ ९ ॥
कतकं शिग्रुलवणमारनालेन पेषयेत् ।
कर्णमूलस्थितं स्फोटं सोष्णलेपाद्विनाशयेत् ॥ १० ॥
पुत्रजीवफलस्यैव मज्जा जलनिपेषिता ।
लेपात्कर्णे गले कक्षे स्फोटं हंत्युरुमूलकम् ॥ ११ ॥
तगरब्रह्मवृक्षस्य दंतैर्मूलानि चर्वयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसेन श्रवणं तस्य पूरयेदतियत्नतः ॥
गोमक्षिका विनिर्याति पूरणस्य विधानतः ॥ १२ ॥
मुशलीकंदचूर्णं हि महिषीनवनीततः ।
लोलयेद्रोधयेद्भाण्डे धान्यराशौ निधापयेत् ॥ १३ ॥
सप्ताहादुद्धृतं लेह्यं कर्णपालीं विवर्धयेत् ।
चर्मचटस्य रक्तेन लेपात्कर्णौ विवर्धते ॥
वराहोत्थेन तैलेन लेपात्कर्णौ विवर्धते ॥ १४ ॥

नासारोगाः ।

षट् पीनसाश्च मलसंचयरक्तदुष्टैः
पूयास्रदीप्तपिटिकार्बुदपूतिनासाः ।
आस्रावनाहपरिशोषभृशक्षवार्शः-
पाकैरपीनसयुतैश्च गदा नसि स्युः ॥ १५ ॥

मणिपर्पटीरसः ।

वज्रं मरकतं पुष्पमिन्द्रनीलं सुचूर्णितम् ।
रसहिंगुलगंधं च कज्जलीं कारयेद्भिषक् ॥
द्रावयेत्तां लोहपात्रे पर्पट्याकारतां नयेत् ॥ १६ ॥
निर्गुंडीतुलसीशिग्रुधत्तूररविवह्निजैः ॥ १७ ॥
रसैर्व्योषवरारंभासुरसैरपि भावयेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनापि सप्तधा परिभावयेत् ॥ १८ ॥
एवं सिद्धो रसो नाम्ना विख्याता मणिपर्पटी ।
सेविता गुंजया तुल्या निहन्यान्नासिकागदान् ॥ १९ ॥
पथ्योपचारादिवशात्सर्वव्याधीन्विशेषतः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सामान्योपायाः ।

पूयास्रमतिदुर्गंधि नासायामतितापनुत् ।
कृतं नस्येन हन्यात्तच्छ्वेतजीरं सितायुतम् ॥ २१ ॥
घृताक्तं कुंकुमं घृष्टं नस्यं पीनसजिद्भवेत् ।
जलेन पेषयेद्धिंगुह्यञ्जनात्कामलां जयेत् ॥ २२ ॥
तद्वत्तंडुलतोयेन ह्याकुलीमूलमञ्जयेत् ।
कामलां हंति नो चित्रं नासारोगयुतोद्भवाम् ॥ २३ ॥

मुखरोगाः ।

एको गण्डभवो गदः षडुदिता जिह्वोद्भवास्तालुजा-
श्चाष्टावष्ट च मस्तजाश्च दशनोद्भूता दशौष्ठोद्भवाः ।
संत्येकादश च त्रयोदश गदा दंतस्य मूलोद्भवाः
कण्ठेऽष्टादश चोदिता वदनजा पंचाधिका सप्ततिः॥२४॥

मुखरोगारिरसः ।

ताप्याभ्रतुत्थकुनटीराजावर्तशिलाजतु ।
गुग्गुलुर्हरवीर्यं च मुखरोगनिबर्हणम् ॥ २५ ॥

रसवटी ।

रूप्यादिचूर्णमादाय पिष्टीं साधय यत्नतः ।
निंबुमध्ये विनिक्षिप्य दिनानां पंच धारय ॥ २६ ॥
तालचूर्णं समादाय भानुदुग्धेन भावयेत् ।
तन्मध्ये गुलिकां क्षिप्त्वा पचस्व तिलतैलके ॥ २७ ॥
दोलायंत्रे निबध्यैनां यत्नेन दिवसत्रयम् ॥ २८ ॥
मलापकर्षणं कृत्वा मधुभाण्डे निधापयेत् ।
मुखे धारय दंतानां दार्ढ्याय गुटिकामिमाम् ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महासरस्वतीचूर्णम् ।

अश्वगंधाऽजमोदा च वचा कुष्ठं कटुत्रयम् ।
शतपुष्पं ब्रह्मबीजं सैंधवं च समं समम् ॥
एतदर्धं वचार्धं च चूर्णितं मधुसर्पिषा ॥ ३० ॥
भक्षयेत्कर्षमात्रं तु जीर्णांते क्षीरभोजनः ।
सहस्रग्रंथधारी स्यान्मूको वा वाक्पतिर्भवेत् ॥
महासरस्वतीचूर्णं बुद्धिजाड्ये परं हितम् ॥ ३१ ॥

मुखरोगादिगल गण्डमाला रोगाणां सामान्योपायाः ।

चूर्णं त्वामलकस्यैव गवां क्षीरेण पाययेत् ।
गलकीलकनुत्यर्थं विषतिंदुं सनागरम् ॥
हरीतक्या च संयुक्तं मुखे धारय संततम् ॥ ३२ ॥
बहुशो भानुदुग्धेन सैंधवेन प्रलेपनम् ।
भल्लातकरसं दत्त्वा चूर्णं चोपरि बंधयेत् ॥ ३३ ॥
यः प्रातरुद्धेजयति द्विजाञ्जया-
काष्ठेन वज्रद्विज एष जायते ।
तेनैव तैलोपहितेन मार्जना-
ज्जिह्वा जहात्युद्धतपूतिगंधताम् ॥ ३४ ॥
मुखपाकापनुत्यर्थं मधुना पर्पटीरसम् ।
खादयेत्कृतगण्डूषो वटिकां चानुधारयेत् ॥ ३५ ॥
महाराष्ट्रिकचूर्णं च चतुष्कृत्वो विभावयेत् ।
निंब्वार्द्रकरसाभ्यां च गुटिका मुखशोषनुत् ॥ ३६ ॥
श्वेतं पुनर्नवामूलं सर्पाक्षीमूलसंयुतम् ।
उद्वर्तनं हरेत्स्त्रीणां मुखच्छायां सुदुःसहाम् ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महिषीक्षीरसंपिष्टं रजनीरक्तचंदनम् ।
कृतलेपं निहंत्याशु श्यामिकां गंडयोः स्थिताम् ॥
मुखच्छायाहरं बंगभस्म स्यान्महिषीजलैः ॥ ३८ ॥
गोमयस्य रसं सर्पिर्मातुलुंगं मनःशिला ।
मुखवर्णकरं श्रेष्ठं तिलकानां च नाशनम् ॥ ३९ ॥
उभे हारिद्रे मंजिष्ठा घृतं गौराश्च सर्षपाः ॥ ४० ॥
पेष्या गैरिकसंयुक्ता ह्यजाक्षीरेण पाचिताः ।
एतेनैव भवेद्वक्त्रमुदयादित्यसंनिभम् ॥ ४१ ॥
गोमूत्रैः क्वाथयेत्कुष्ठं बालकं सहरीतकम् ।
पिष्ट्वा सर्वं वटीं कुर्यान्मुखदौर्गंध्यनाशिनीम् ॥ ४२ ॥
गृहधूमारनालेन क्वाथं समधुसैंधवम् ।
गोमयैः क्वाथिता पथ्या मिशी कृष्णा कणान्विता ।
वदनस्य दुरामोदं निहंति परिशीलिता ॥ ४३ ॥
लाजा जातीफलं पूगं तुल्यं भक्ष्यं पिबेदनु ।
शीततोयं पलार्धं च आस्यवैरस्यशांतये ॥ ४४ ॥
निर्गुंडीमुत्पलं कंदं चर्वयेदुपजिह्वके ॥ ४५ ॥
ताम्रपात्रे क्षणं पाच्यमभयाचूर्णकं मधु ।
करेण गुटिका कार्या दंतैर्धार्या कृमीन् हरेत् ॥ ४६ ॥
कासीसं हिंगु सौराष्ट्री देवदारु समं जलैः ।
गुटिकां धारयेद्दंतैः कृमिशूलहरं परम् ॥ ४७ ॥
विशालायाः फलं चूर्ण्य तप्तलोहोपरि क्षिपेत् ।
तद्धूमाद्धृष्टदंतानां कीटपातो भवत्यलम् ॥ ४८ ॥
जातीकोरण्टपत्रं च चर्वयेत्प्रातरुत्थितः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थिराः स्युश्चलिता दंतास्तत्काष्ठैर्दंतधावनात् ॥ ४९ ॥
मूलीबीजं मुखे धार्यं दंतदार्ढ्यकरं परम् ॥ ५० ॥
किंचिल्लवणसंयुक्तमारनालं विपाचयेत् ॥
तेन गंडूषमात्रेण मुखवैरस्यनाशनम् ॥ ५१ ॥
तांबूलचूर्णदिग्धस्तु गंडूषस्तिलतैलतः ॥ ५२ ॥
कांजिकैर्लवणाक्तैर्वा गण्डूषः सुखदायकः ॥ ५३ ॥
पारदं विमलं ताप्यं त्रिकटुं ताम्रसैंधवम् ।
तुल्यं गवां जलैः पिष्टं सुखोष्णं लेपयेन्मुहुः ॥
त्र्यहेण कण्ठशालूकं गलग्रंथिं च नाशयेत् ॥ ५४ ॥
लेपयेद्गातुदुग्धेन सैंधवं गलकीलनुत् ॥ ५५ ॥
महिषीमूत्रसंपिष्टं लोहकिट्टं क्षणं पचेत् ।
तेन लेपो निहंत्याशु गलरोगं सुदुःसहम् ॥ ५६ ॥
जलेन लेपयेत्तुल्यं काञ्चनीचित्रकं विषम् ।
सप्ताहं लेपयेत्तेन ह्यपच्यो गंडमालिकाः ।
स्फुटंति नात्र संदेहःस्फोटलेपामिमं शृणु ॥ ५७ ॥
निजद्रवेण संपिष्टं मुण्डीमूलं प्रलेपनात् ।
गंडमालाः क्षयं यांति तद्द्रवं च पिबेज्जलम् ॥ ५८ ॥
ब्रह्मदंडीयमूलं तु पिष्टं तंडुलवारिणा ।
स्फुटितां हंति लेपेन गंडमालां न संशयः ॥ ५९ ॥
गंधकं सूतकं तुल्यमर्कक्षीरेण सैंधवम् ।
पिष्ट्वा च कांचनीमूलं लेपोऽयं गंडमालिकाम् ॥
अदृश्यां स्फोटयत्याशु मुण्डीद्रावेण पेषितम् ॥ ६० ॥
तन्मूलं लेपयेत्तत्र त्रिःसप्ताहं प्रशांतये ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पिष्ट्वा जेपालपत्राणि स्वरसेन ततो वटी ॥
छायाशुष्का प्रलेपेन गंडमालां विनाशयेत् ॥ ६१ ॥
हेमतारयुतं सूतं तालकं क्षीरमर्दितम् ।
क्षौद्रे तिलानां तैलेन प्रस्विन्नं दंतदाढर्यकृत् ॥
दंतदाढर्यप्रसिद्ध्यर्थं गुटिकां देहि सर्वदा ॥
रसस्य धातुबद्धस्य चालनं वर्षणं तथा ॥ ६२ ॥

मस्तकरोगाः ।

शिरस्तोदाश्च षट् प्रोक्ता दोषैः सर्वास्त्रजंतुभिः ।
कम्पश्चार्धावभेदश्च सूर्यावर्तोऽपि शंखकः ॥ ६३ ॥

शिरोरोगारिरसः ।

मृतसूताभ्रकं तीक्ष्णं कांतं ताम्रं मृतं समम् ।
स्नुहीक्षीरैर्दिनं मर्द्यं पिण्डं तन्माषमात्रकम् ॥
सप्ताहात्सूर्यवर्तादीन् शिरोरोगान्विनाशयेत् ॥ ६४ ॥

मस्तकरोगाणां सामान्योपायाः ।

गिरिकर्णीफलं मूलं सदलं नस्यमाचरेत् ।
मूलं वा बंधयेत्कर्णे निहंत्यर्धशिरोव्यथाम् ॥ ६५ ॥
गुडं करञ्जबीजं च नस्यमुष्णजलैर्हितम् ।
मरिचं भृंगजैर्द्रावैर्लेपोऽयं हंति तां रुजम् ॥ ६६ ॥
कुंकुमं मधुयष्टी च सिताघृतगुणोत्तरम् ।
सप्ताहेन कृते नस्ये दाहं हंति शिरोरुजाम् ॥ ६७ ॥
शिग्रुपत्ररसैर्मर्द्यं मरिचं चार्धशूलनुत् ।
कुंकुमं घृतसंयुक्तं नस्याद्धंति शिरोरुजम् ॥ ६८ ॥
पारदं मर्दयेन्निष्कं कृष्णधत्तूरजद्रवैः ॥ ६९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नागवल्लीदलैर्वाऽथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ।
तद्वस्त्रं मस्तके वेष्ट्यं धार्यं यामत्रयं बुधैः ॥ ७० ॥
यूकाः पतंति निःशेषाः सलिक्षा नात्र संशयः ॥ ७१ ॥
कण्टकारीफलरसैस्तैलं तुल्यं विपाचयेत् ।
जपापुष्पद्रवैर्वाऽथ तल्लेपो दारुणप्रणुत् ॥ ७२ ॥
द्विनिशा नवनीतेन लेपाद्वा खण्डकेशनुत् ॥ ७३ ॥
जातीपुष्पं दलं मूलं कृष्णगोमूत्रपेशितम् ।
लेपोऽयं सप्तरात्रेण दृढकेशकरः परम् ७४ ॥
शृंगाटत्रिफलाभृंगीनीलोत्पलमयोरजः ।
सूक्ष्मचूर्णं समं कृत्वा पचेत्तैले चतुर्गुणे ॥
तल्लेपन दृढाः केशाः कुटिलाः सरला अपि ७५ ॥
कीटभक्षितकेशांतःस्थानं स्वर्णेन घर्षयेत् ।
यावत्सुतप्ततां याति ततो लेपमिमं कुरु ॥ ७६ ॥
भल्लातकं च बृहती गुंजामूलं फलं तथा ।
मधुना सह लेपेन चाम्पारोगचयप्रणुत् ॥ ७७ ॥
गुंजामूलं फलं चूर्णं कण्टकार्या फलद्रवैः ।
तेन लेपेन हंत्याशु चांपारोगं सुदुःसहम् ॥ ७८ ॥
अभ्रजीर्णरसस्तीक्ष्णं स्नुहीक्षीरं सुरायसम् ।
शुल्बं च सूर्यावर्तादीञ्छिरोरोगान्विनाशयेत् ॥
कटुतैलकृतं नस्यं पलितारुंषिकापहम् ॥ ७९ ॥
स्नुह्यर्कक्षीरभृंगाम्बुगोमूत्रहलिनीविषैः ।
गुंजाविषालामरिचैः कटुतैलं विपाचितम् ॥
खलतिं शमयत्यम्लपिष्टमष्टगुणं विषात् ॥ ८० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्रणरोगाः ।

दोषैर्द्वंद्वैः समस्तैश्च सास्रैस्तैरसृजाऽपि च ।
व्रणभेदा इति प्रोक्ता वैद्यशास्त्रविशारदैः ॥ ८१ ॥

जात्यादिघृतम् ।

जातीपत्रं पटोलं च निंबोशीरकरंजकम् ।
मंजिष्ठा मधुयष्टी च तुत्थपत्रकसारिवाः ॥ ८२ ॥
प्रत्येकं चूर्णयेत्कर्षं पलं द्वादश गोघृतम् ।
घृताच्चतुर्गुणं तोयं पाच्यमाज्यावशेषितम् ॥ ८३ ॥
तेनाभ्यंगो मर्मजातान्व्रणान्नाडीव्रणानपि ।
स्रवंति सूक्ष्मरंध्राणि पूरयेन्नात्र संशयः ॥ ८४ ॥

सामान्योपायाः ।

शुल्बचूर्णं रसे जीर्णं मर्दयंतीपुनर्नवे ।
मेषशृंगीरसश्चैतद्व्रणशोधनरोपणम् ॥ ८५ ॥
पटोलीनिंबपत्रं च मधुयष्टी निशा तिलाः ।
त्रिवृद्दंतीरसैः पिष्ट्वा पूरयेद्व्रणरोपणम् ॥
निंबपत्रं तिलं पिष्ट्वा पूरयेन्मधुसर्पिषा ॥ ८६ ॥
अपामार्गस्य पत्रोत्थरसेनाऽऽपूरयेद्व्रणम् ।
किंवा तद्बीजचूर्णेन व्रणं दुष्टं प्ररोहयेत् ॥ ८७ ॥
पुरातनगुडैस्तुल्यं टंकणं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
तद्वर्त्या पूरयेद्गूढं व्रणं शीघ्रतरं महत् ॥ ८८ ॥
पारदस्य त्रयो भागाः कमलस्यैकविंशतिः ।
जंबीराम्लेन तत्पिष्टं माणिमन्थस्य सप्त च ॥ ८९ ॥
नवभिर्गंधकस्यांशैर्भृंगसारेण मर्दयेत् ।
सप्ताहमातपे तीव्रे धारितं शस्त्रवाल्लिखेत ॥ ९० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भंगः ।

भंगो द्विधा निजागंतुबाह्याभ्यंतरभेदतः ।

सामान्योपायः ।

भंगेष्वेरण्डतैलेन प्रयुंज्यात्पर्पटीरसम् ॥ ९१ ॥

वज्रीं पिष्ट्वा वालकेन प्रणुत्यै
मेषीदुग्धं कांतपाषाणतुल्यम् ।
युक्तं लेपादस्थिभंगं निहंति
बाह्याभ्यंतःसंस्थितं तत्क्षणेन ॥ ९२ ॥

भगंदरः ।

गुदस्य पार्श्वे पिटिकार्तिकारी
शोफादियुक्तः स भगंदरः स्यात् ॥ ९३ ॥
वृषणासनयोर्मध्ये प्रदेशो भग उच्यते ।
तमेव दारयत्यस्माद्भगंदर इति स्मृतः ॥ ९४ ॥

रवितांडवरसः ।

शुद्धं सूतं द्विधा गंधं कुमारीरसमर्दितम् ।
त्र्यहांते गोलकं कृत्वा हंडिकांते निरोधयेत् ॥ ९५ ॥
शुद्धेन ताम्रपात्रेण तयोस्तुल्येन यत्नतः ।
तद्भाण्डं भस्मनाऽऽपूर्य चुल्ल्यां तीव्राग्निना पचेत् ॥९६
द्वियामांते तदुद्धृत्य चूर्णयेत्स्वांगशीतलम् ।
जंबीरस्य द्रवैः पिष्ट्वा रुद्ध्वा सप्तपुटैः पचेत् ॥ ९७ ॥
गुंजैकं मधुराहारं दिवा स्वप्नं च मैथुनम् ।
वर्जयेच्छीतलाहारं रसेऽस्मिन् रवितांडवे ॥ ९८ ॥

सामान्योपायाः ।

आदौ सर्वप्रयत्नेन पाकं रक्षेद्भगंदरे ।
स्राव्यं रक्तं व्रणे जाते जलौका वा प्रयोजयेत् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लांगलीकृष्णधत्तूरविषमुष्टीं प्रलेपयेत् ॥ ९९ ॥
रसगंधकसिंधूत्थतुत्थनागाः सजीरकाः ।
तिक्तकोशातकीसारैः पिष्ट्वा घ्नंति भगंदरम् ॥
गुल्मोक्तचक्रिकाबद्धो भगंदरहरः परम् ॥ १०० ॥
ताम्रचूर्णं सप्तभागं भागमेकं तु पारदम् ।
सैंधवं सप्तभागं च गंधकं नवभागिकम् ॥ १०१ ॥
भृंगीद्रावैः सजंबीरैः सप्ताहं घर्ममर्दितम् ।
तेन लिप्तं स्फुटत्याशु यदि पक्वं भगंदरम् ॥ १०२ ॥
न शस्त्रैश्छेदयेत्प्राज्ञः स्फोटयेल्लेपनादिभिः ।
हरिद्रानिंबसिंधूत्थं पिष्ट्वा लिप्त्वा स्फुटत्यलम् ॥
नरास्थितैललेपेन स्फुटितं शुष्यति व्रणम् ॥ १०३ ॥
ताम्रभस्म दिनं मर्द्यं मदयंतीपुनर्नवैः ।
मेषशृंगीद्रवैस्तेन व्रणशोधनरोपणम् ॥ १०४ ॥
त्रिफलाक्काथसंयुक्तमार्जारास्थिप्रलेपनात् ।
क्षालयेत्त्रिफलाक्काथैर्हन्याद्दुष्टभगंदरम् ॥ १०५ ॥
भूतलोत्थं पिबेच्चूर्णं खररक्तेन संयुतम् ।
श्वानास्थिलेपनं कार्यं शीघ्रं हन्याद्भगंदरम् ॥ १०६ ॥

ग्रंथिः ।

मेदोमांसास्रगाः कुर्युर्वृत्तं ग्रंथितमुन्नतम् ।
दोषाः शोफादिकं तत्र ग्रंथनाद् ग्रंथिमाहतम् ॥ १०७ ॥

सामान्योपायाः ।

अरिमेदपलाशानां ग्रंथिभस्म विमर्दयेत् ।
भस्मना तेन दत्तः सन्मेदोग्रंथिविनाशनः ॥ १०८ ॥
गुडूची सूरणं निष्कत्रयमुष्णांबुमार्दितम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेदोवृद्धिरसात्तेन हंति रोगं च पूर्वजम् ॥ १०९ ॥
गंडमालां जयत्याशु गुल्मोक्तोदयभास्करः ॥ ११०
पुत्रजीवस्य मज्जां तु जलैः पिष्ट्वा प्रलेपनात् ।
कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात्सवेदनम् ॥ ११
ग्रंथ्यादिनिखिलान् रोगान्सर्वरोगाश्रयान्हरेत् ॥ ११

संधिग्रंथिस्तापयुक्तो यदि स्या-
त्क्षीरं रात्रौ चोदनं संनिदध्यात् ।
पादांगुष्ठस्याग्रदेशेषु रक्त-
स्रावं कुर्यात्तेन शीघ्रं सुखी स्यात् ॥ ११३ ॥

कक्षाग्रंथिं गलग्रंथिं कटिग्रंथिं च नाशयेत् ।
अन्यं च स्फोटकं तीव्रं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥ ११४ ॥
गुंजापत्रं शिलां यष्टीं गवां क्षीरेण पाययेत् ।
तलस्फोटं निहंत्याशु मज्जा वा पुत्रजीवजा ॥ ११५ ॥
विष्णुक्रांता च पेटारी कांजिकेन तु पेषिता ।
कालस्फोटं हरेल्लेपाद्दुष्टग्रंथिषु का कथा ॥ ११६ ॥

पुनर्नवाऽर्काभयशिग्रुमुष्टी-
करंजसिंधूत्थमहौषधं च ।
गोमूत्रपिष्टं च सुखोष्णलेपा-
द्ग्रंथ्यर्बुदं हंत्यपचीं च सद्यः ॥ ११७ ॥

अर्बुद भेदः ।

मेदो हि दोषमांसोत्थग्रंथिरूपं ततो महत् ।
अर्बुदं दुष्टरुधिरं स्रवेत्तच्छोणितार्बुदम् ॥ ११८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्बुदहररसः ।

तंडुलीयकवर्षाभूनागकन्याबलारसे ।
गोमूत्रे च रसः पिष्टः पुटपक्वोऽर्बुदादिजित् ॥ ११९ ॥

सामान्य उपायः ।

लिप्तं यवक्षारविडंगबीजं
गन्धोपलस्याप्यशनैः कृतैश्च ।
रक्तेन मिश्रैश्च शिरीषबीजै-
स्तदर्बुदं शाम्यति नान्यथैव ॥ १२० ॥

गण्डमाला, अपची ।

मेदोत्था गलकक्षवंक्षणतले मन्यासु वा कुर्वते
वार्ताकीफलकोपमान्सकठिनान्गण्डान्सकंडून्मलाः ।
पच्यंतेऽल्परुजः स्रवंति नितरां रुह्यंति नश्यंत्यलं
दूर्वेव क्षयवृद्धिभाजिनि नृणां सा गंडमालापची ॥ १२१ ॥

गंडमालाऽपचीनां सामान्य उपायः ।

सुरवारुण्या मूलं गोमूत्रयुतं महेन्द्रकन्या च ।
अपकरोति गण्डमालां पित्तं श्लक्ष्णं च परिघृष्टम् ॥ १२२ ॥
अर्कक्षीरजपापुष्पतैललाक्षारसैः समैः ।
गंडमाला शमं याति प्रलिप्ता सप्तभिर्दिनैः ॥ १२३ ॥

पुष्ये गृहीतं गिरिकर्णिकाया
मूलं सिताया गलके निबद्धम् ।
गव्येन लीढं यदि वा घृतेन
निहंति घोरामपचीं तदेव ॥ १२४ ॥

छुछुंदरीसाधिततैललिप्ता
त्रिभिर्दिनैर्नश्यति गण्डमाला ॥ १२५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मूलिका सहदेव्युत्थां रवा ग्राह्याऽथ धारिता ।
गंडमालाहरा कर्णे महादेवेन भाषिता ॥ १२६ ॥

श्लीपदः ।

सामान्यलेपः ।

गुंजाटंकणशिग्रुमूलरजनीशम्याकभल्लातकैः
स्नुह्यर्काग्निकरंजसैंधववचाकुष्ठाऽभयालांगली ।
वर्षाभूशरभूशिरीषलवणव्योषाश्वमारीविषम्
गोमूत्रैः शमयेद्विलिप्तमपचीग्रंथ्यर्बुदश्लीपदम् ॥१२७॥

इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये चतुर्विंशोऽध्यायः

पंचविंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगाः ।

व्यंगः कच्छपनीलिकाकुनखविद्धोत्कोठकोठालसैः
कक्षारुद्धगुदप्रसुप्तिविवृताविस्फोटवल्मीकरुक् ।
विस्फः स्यात्कदराऽजगल्लिजतुमण्यंधालजीराजिकाः
क्षुद्रा लांछनशर्करेति च यवप्रख्याऽग्निरोहिण्यपि ॥ १ ॥

जालाश्मगर्दभविदारिमसूरिकाभिः
सत्पद्मकंटकरुजा सहगर्दभी च ।
स्याच्छर्करार्बुदमषाननदूषिकैश्च
गंडाह्वया पनसिका त्विरिवेल्लिका च ॥ २ ॥

क्षुद्र रोगेषु सामान्योपायाः ।

सर्पिषा निंबचूर्णेन प्रयुक्ता पर्पटी हरेत् ।
मसूरिकां क्षुद्ररोगानन्यानपि च दुस्तरान् ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्कालशस्त्रप्रहतः शशो य-
स्तस्याऽसृजा नश्यति लिप्यमानम् ।
व्यंगं मुखे जातिफलस्य वाह्य-
त्वचाऽथवा संततमेव लिप्तम् ॥ ४ ॥
इंगुदीफलसमुद्भवमज्जा
पेशिताऽतिशिशिरेण जलेन
एकविंशतिदिनप्रविलिप्ता
व्यंगमाननभवं परिमार्ष्टि ॥ ५ ॥
उद्धृत्य कुनखं क्षीरं स्नुक्पर्णी टंकणं समम् ।
सम्यङ् निरुद्धदाहं च मूले कृत्वा नखी भवेत् ॥ ६ ॥
व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं मंक्षु रोपयत्यभया ।
नानाविधैः क्रिमैतैरास्फोता रविकुरण्टकक्षीरैः ॥ ७ ॥
सकुष्ठं जीरकं तोयैः पिष्ट्वा लेपेन नाशयेत् ।
पुत्रजीवस्य वा मज्जां तोयैः पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ ८ ॥
शिग्रुमूलं निशातोयैः कक्षाग्रंथिहरं लिपेत् ।
विषं पुनर्नवामूलं जललेपेन तं जयेत् ॥ ९ ॥
सर्वेषां स्तनरोगाणां रक्तमोक्षः प्रशस्यते ।
पूयपक्वः स्तनो यः स्याल्लेपस्तस्यावपाटने ॥ १० ॥
एकवीरस्य मूलं तु अजामूत्रेण लेपयेत् ।
तत्क्षणात्स्फुटते पक्वं शस्त्रैर्वा स्फोटयेद्विपक्व ॥ ११ ॥
यष्टीनिंबहरिद्राश्च निर्गुंडी धातकी समम् ।
चूर्णं स्तनव्रणे देयं रोपणं कुरुते हितम् ॥ १२ ॥
मध्वाज्यैर्देवदारुं च पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूयपक्के स्तने क्षिप्त्वा रोपणं कुरुते क्षणात् ॥ १३ ॥
लिंगव्याधौ लोहितं स्रावयित्वा
पश्चाज्जोलं भक्षयेत्तस्य नुत्यै ॥ १४ ॥
उदुंबरवटाश्वत्थसाम्रजंबूत्वचः शृतम् ।
जलैः क्राथं च तेनैव क्षालयेल्लिंगपाकनुत् ॥ १५ ॥
कुमारीरससंपिष्टं जीरकं लेपयेद्भिषक् ।
तेन दाहश्च पाकश्च शममाप्नोति निश्चितम् ॥ १६ ॥
महाशंखं जलैर्घृष्ट्वा तेन लिंगं प्रलेपयेत् ।
बोंटां पूगं च वा तोयैः सारं वा खदिरोद्भवम् ॥
जलैः पिष्ट्वा प्रलेपोऽयं लिङ्गरोगहरं परम् ॥ १७ ॥
सुगंधकघृतैर्लेपः पक्कलिंगे सुखावहः ।
निंबखादीरमंजिष्ठाचूर्णं चापातनं जयेत् ॥ १८ ॥
यवचिंचारसैर्घृष्टं सैंधवं रोपयेद्व्रणम् ।
ग्रंथिः कट्यां च जघने शममाप्नोति नान्यथा ॥ १९ ॥
शिग्रुमूलं त्वचस्तोयैः पिष्ट्वा लेपेन तं जयेत् ।
कुष्ठजीरकयोर्लेपस्तोयैर्ग्रंथिप्रशांतये ॥ २० ॥
अश्वत्थस्य त्वचो भस्म चूर्णेन सह मिश्रितम् ।
नवनीतं द्वयोस्तुल्यं मर्द्यं तेन विलेपनात् ॥ २१ ॥
आसने गुदपार्श्वे च कट्यां च पिटिकां जयेत् ॥ २२ ॥
गोमूत्रे क्षालयेत्तां च लेपो बाकुचिबीजकैः ।
कृत्वा कंडुं निहंत्याशु चित्रकं वा गवां जलैः ॥
नरमूत्रेण सर्पाक्षीं पिष्ट्वा लेपेन तां जयेत् ॥ २३ ॥
लेपयेत्कांचनीमूलं नरमूत्रेण पेषितम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कंडुपामा शमं याति सर्वांगीणा न संशयः ॥ २४ ॥
शाखोटस्य त्वचस्तोयैः पक्त्वा क्वाथं समाहरेत् ।
पिबेद्गोमूत्रसंतुल्यं पामार्तः सुखमाप्नुयात् ॥ २५ ॥
पादकंडुहरं कुर्यान्नवनीतेन मृक्षणम् ।
हयारिपत्रधूपेन स्वेदनं तदनंतरम् ॥ २६ ॥
पाददाहहरक्वाथे तिलाद्द्विगुणवाकुची ।
चूर्णिता मधुसर्पिर्भ्यां द्विकर्षं तत्प्रशांतये ॥ २७ ॥
पादकंडूविनोदार्थं नवनीतेन मृक्षणम् ।
पथ्याघृतेन संचूर्ण्य मर्दनं करपादयोः ॥ २८ ॥

उपदंशहर (उपस्थव्याधिहर) धूपः ।

लवंगजानां नवकं कर्पूरं चणसंमितम् ।
दरदं तोलमानं च सर्वं खल्वे विमर्दयेत् ॥ २९ ॥
ब्रह्मवृक्षं कोकिलाक्षैः सर्वं यत्नेन मर्दयेत् ।
यावत्कज्जलसंकाशं श्यामतां च तथैव हि ॥ ३० ॥
चतुर्दशसमा कार्या पुडिका बंधयेद्भिषक् ।
रविवारे समादेया ह्यंगारे छगणोद्भवे ॥ ३१ ॥
तां निक्षिप्याऽथ संगोप्य नासिकां विवृतां नयेत् ।
मुखमाच्छाद्य श्वासेन यातायातेन ग्राहयेत् ॥ ३२ ॥
वीटिकापूर्णवदनो द्विवारं कारयेत्सदा ।
एवं सप्तदिनं कृत्वा पश्चात्स्नानादिकं चरेत् ॥ ३३ ॥
पथ्यं निर्लवणं देयं जलं शीतं निषेवयेत् ।
अनेन योगराजेन लिंगव्याधिः प्रशाम्यति ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षुद्ररोग सामान्योपायाः ।

स्फुटितत्वनिवृत्त्यर्थं यवचिंचाऽर्धपक्कया ॥
शिलादिना कृते भेदे षड्गुणं च द्रवं क्षिपेत् ॥ ३५ ॥
गुडगुग्गुलसिंदूरमुशीरं गैरिकं मधु ।
मदनं घृतसंयुक्तं पादस्फोटे प्रलेपयेत् ॥
सप्ताहात्स्फुटितौ पादौ स्यातां पङ्कजसन्निभौ ॥ ३६ ॥
मदनं सिक्थकं तुल्यं सामुद्रं लवणं तथा ।
महिषीनवनीतेन सुतप्तं लेपनं भवेत् ॥ ३७ ॥
सप्ताहात्स्फुटितौ पादौ जायेते कमलोपमौ ॥ ३८ ॥
रसं गंधं समं मर्द्यं द्वाभ्यां तुल्यं च कांचनम् ।
दिनैकं चित्रकद्रावैः पिष्ट्वा लेपं प्रकल्पयेत् ॥ ३९ ॥
कण्डुगंडं खुडं हंति गुल्फयोरन्तरोत्थितम् ।
धात्रीफलरसक्षीरैः पानं स्यात्स्वरभंगनुत् ॥ ४० ॥
देवदारुकणाऽव्योषशताह्वापत्रकं शिला ।
वचासैंधवशिग्रूत्थमूलं पेष्यं समं समम् ॥ ४१ ॥
कर्षैकं मधुसर्पिभ्यां मासमात्रं सदा लिहेत् ।
मासैकं कर्षकर्षं च किन्नरैः सह गीयते ॥ ४२ ॥
सैंधवेंद्रयवं रात्रौ मरिचं चोष्णवारिणा ।
पाययेत्कर्षमात्रं तु गलदाहप्रशांतये ॥ ४३ ॥
करञ्जबीजमज्जां तु द्विनिष्कां चोष्णवारिणा ।
गलदाहहरं खादेत्पथ्या वा क्षौद्रसंयुता ॥ ४४ ॥
बलानागबलाकुष्ठत्वचां चूर्णं च लेपयेत् ।
महिषीनवनीतेन स्यातां पीनौ स्थिरौ स्तनौ ॥ ४५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्यामानिशाबलाराजीलवणं क्राथयेत्समम् ।
तोयैरष्टगुणैरेव पादशेषं समाहरेत् ॥ ४६ ॥
तिलतैलं क्राथपादं तैलार्धं माहिषं घृतम् ।
स्नेहशेषं पचेत्तेन नस्येन मासमात्रकात् ॥ ४७ ॥
बालादिवृद्धनारीणां यौवनं कुरुतेऽद्भुतम् ॥ ४८ ॥
कुरुबत्वक्कषायेण तत्कल्केन च साधितम् ।
तैलं तु वनितानां च कुचकुंभव्रणापहम् ॥ ४९ ॥
शुल्बचूर्णं रसे जीर्णं मदयंतीपुनर्नवा ।
मेषशृंगीरसश्चैता व्रणशोषणरोपणम् ॥ ५० ॥
कुंभीपुष्पाणि चादाय गिलयेद्रविवासरे ।
यावत्संख्यानि पुष्पाणि तावद्वर्षाणि स्नायुकम् ॥
न निर्याति न संदेहः सिद्धयोग उदाहृतः ॥ ५१ ॥

श्लीपदहररसः ।

ताम्रभस्मसमं सूतं शुद्धं मर्द्यं दिनत्रयम् ।
नागवल्लीमेघनादपाठापौनर्नवद्रवैः ॥ ५२ ॥
गोमूत्रे मर्दयेद्गाढं चक्रयंत्रे दिनं पचेत् ।
मासैकं भक्षयेत्क्षौद्रैः श्लीपदी च पिबेदनु ॥ ५३ ॥
खादिरं शल्लकीकाष्ठं क्षौद्रं चाशनकाष्ठकम् ।
गवां मूत्रैः समं पिष्ट्वा पिबेच्छ्लीपदनाशनम् ॥ ५४ ॥

श्लीपदहरलेपः ।

गुडूची कटुका शुंठी देवदारु विडंगकम् ।
पिष्ट्वा गोमूत्रसंयुक्तो लेपः श्लीपदनाशनः ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वल्मीके ।

प्रतिमेषरसः ।

ब्राह्मीपलाशयोः क्काथे रीतिपत्रं विनिक्षिपेत् ।
दिनद्वयं ततस्तानि पुनस्तेनैव घर्षयेत् ॥ ५६ ॥
लघुभाण्डे समादाय चूर्णं कुष्मांडवारिणा ॥ ५७ ॥
महत्त्रिवारं कुर्वीत पुटं ककुभवारिणा ॥ ५८ ॥
मर्दयित्वा पुटं दद्यादजामूत्रेण भावयेत् ।
ततोऽप्येकं पुटं दत्त्वा तिस्रस्त्रिकटुभावनाः ॥ ५९ ॥
अमर्यजाविडंगाऽग्निगोजलैरथ भावितः ।
प्रतिमेषः सुसंसिद्धो रसो वल्मीकमृद्रसैः ॥ ६० ॥
वल्लत्रयमितो देयो वल्मीके तस्य मृत्स्नया ॥ ६१ ॥
वल्मीकं संविलिप्यैतत्कृमिसंघप्रशांतये ॥ ६२ ॥

क्षुद्ररोगाणां सामान्योपायाः ।

रसैरुत्तरवारुण्याः सभ्रमं हंति मारुतम् ।
वासानीरानुपानेन जयेत्कफसमीरणम् ॥ ६३ ॥
विडंगं नागरं क्षारं काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ ६४ ॥
वरासनाग्नयः पत्रनिशाक्काथं मधुप्लुतम् ।
द्विरदस्थूलदेहोऽपि पिबेन्मासात्कृशो भवेत् ॥ ६५ ॥
विपरीते रते प्राप्ते लिंगे दाहः प्रजायते ।
कार्श्यं च सर्वगात्रेषु तत्प्रतीकार उच्यते ॥ ६६ ॥
प्रत्यग्रस्तान्निबद्धचैव लिंगे चोषणमाचरेत् ।
क्षणे त्वेतस्य संजाते क्षालयेच्छीतलांबुना ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोलनिर्यासमादाय पाययेत्तं सशर्करम् ।
शाल्मलीदूर्वयोर्मूलीरसपायसमाशयेत् ॥ ६८ ॥
पुरुषव्याधिनुत्यर्थं रक्तस्रावो हि पृष्ठके ।
भक्षण बोलबद्धस्य मत्स्याक्षीमूललेपनम् ॥ ६९ ॥
जानुरुग्ग्रंथिनुत्यर्थं यवचिंचाः प्रलेपयेत् ।
सामुद्रकांजिकाभ्यां हि लेपं विधेहि सत्वरम् ॥
सर्वरक्तविकारेषु बोलबद्धस्य सेवनम् ॥ ७० ॥
मेषीक्षीरं द्रवं चूर्णं कटुतुंबे विनिक्षिपेत् ।
प्रलेपनेन सातत्यादस्थिभंगः प्रशाम्यति ॥ ७१ ॥
स्नायुकस्यापनुत्यर्थमस्पर्शारिप्रलेपनम् ॥ ७२ ॥
दैवेनातिरते स्त्रीणां विषमोत्कटकासनात् ।
जायंते व्यापदो योनौ दुष्टबीजार्त्तवात्ततः ॥ ७३ ॥
पिष्टी तारार्कयोरेका तैले गन्धस्य पाचिता ।
सेविता मधुसर्पिभ्यां गुह्यरोगान्नियच्छति ॥ ७४ ॥
निंबुद्रावैः सुसंपिष्टं निंबैरण्डस्य बीजकम् ।
योनिशूलहरं पीत्वा गोलकं योनिमध्यगम् ॥ ७५ ॥
सोमराजीदेवदारुनिंबदारुनिशाऽसनम् ।
तक्रपिष्टं प्रलेपोयं योन्यामयहरो भवेत् ॥ ७६ ॥
लशुनं गृहधूमं तु विशाला सविडंगकम् ।
कण्टकारीफलं तोयैः पिष्ट्वा योनौ प्रलेपयेत् ॥
कृमिशूलहरं ख्यातं सप्ताहान्नात्र संशयः ॥ ७७ ॥
त्रियोनिरसगुंजैकं त्रिनिष्कमभयागुडम् ।
पुष्परोधहरं खादेत्पलैकं तिलजीवनम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततः शीतोदकं क्षिप्त्वा पुष्पं स्रवति तत्क्षणात् ॥ ७८ ॥
लांगलीकंदचूर्णं वा मूलं वाप्यपामार्गजम् ।
इंद्रवारुणिमूलं वा योनिस्थं पुष्परोधनुत् ॥ ७९ ॥
तिलमूलकषायं वा ब्रह्मदण्डीयमूलकम् ।
यष्टीत्रिकटुकं चूर्णं क्वाथयुक्तं हि पाययेत् ॥ ८० ॥
पुष्परोधे रक्तगुल्मे स्त्रीणां सद्यः प्रशस्यते ॥ ८१ ॥
चणकानां रसं चैव शृतं क्षीरं घृतेन वा ।
शर्करामधुसंयुक्तं रक्तदोषहरं पिबेत् ॥ ८२ ॥
तिलक्वाथो गुडं व्योषं तिलभार्ङ्गीयुतं पिबेत् ।
क्वाथं रक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पेऽथ पाययेत् ॥ ८३ ॥
ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धत्तूरस्य तु मूलकम् ।
कटीं बध्वा रमेत्स्वेच्छं न गर्भः संभवेत्कचित् ॥
मुक्ते च लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् ॥ ८४ ॥
तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भः संभवेत्कचित् ॥ ८५ ॥
ऋतौ जाते क्षिपेद्योनौ तिलतैलाक्तसैंधवम् ।
द्रवते तत्क्षणादेव तच्छुक्रं पुष्पितामपि ॥ ८६ ॥
देवालये तु तच्चूर्णं कर्षैकं तोयपेषितम् ।
पिबेद्गर्भवती नारी गर्भः स्रवति तत्क्षणात् ॥ ८७ ॥

मांजिष्ठादिघृतम् ।

मंजिष्ठा तगरं कुष्ठं त्रिफला शर्करावचा ।
मेदा यष्टी हरिद्रे द्वे दीप्यकं कटुरोहिणी ॥ ८८ ॥
पयस्या हिंगु काकोली वाजिगंधा शतावरी ॥ ८९ ॥
प्रत्येकं चूर्णयेत्कर्षं द्वात्रिंशत्पलकं घृतम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतशेषं विपाचयेत् ॥ ९० ॥
योनिशूले शुक्रदोषे गर्भिणीनां च पाययेत् ॥ ९१ ॥
कांडमेरण्डपत्रस्य योनावष्टांगुलं क्षिपेत् ।
चतुर्मासोद्भवो गर्भः स्रवत्येव हि तत्क्षणात् ॥ ९२ ॥
निर्गुंडीद्रवसंपिष्टं चित्रमूलं मधुप्लुतम् ।
कर्षं भुक्त्वा पतत्याशु गर्भो रंडाकुलोद्भवः ॥ ९३ ॥
मूलं तु शरपुंखायास्तंडुलांबुप्रपेषितम् ।
पाययेत्कर्षमात्रं तदातिरक्तप्रशांतये ॥ ९४ ॥

स्त्रीणां रक्ते पूयके वा प्रवृत्ते
सैसं चूर्णं पेटकारीभवं वा ।
दद्यात्प्रातर्मल्लखण्डेन सार्धं
दत्त्वा सूतं त्वर्कसूतिं घृतेन ॥ ९५ ॥
योनौ शूले निंबवातारि पिष्टीं
कुर्याद्यद्वा नागकर्णोत्थमूलैः ।
तैलं क्वाथं व्योषयष्टिप्रयुक्तं
दद्यात्स्त्रीणां रक्तदोषापनुत्यै ॥ ९६ ॥

पुष्यानुगचूर्णम् ।

पाठाजम्ब्वाम्रयोरास्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ।
अंबष्ठां शाल्मलीं पिष्ट्वा समङ्गां वत्सकत्वचम् ॥ ९७ ॥
बाह्लीकबिल्वातिविषालोध्रतोयदगैरिकम् ।
शुंठीमधुकमार्द्वीकं रक्तचंदनकट्फलम् ॥ ९८ ॥
कट्वङ्गवत्सकानंताधातकीमधुकांजनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं तंडुलांबुना ॥ ९९ ॥
पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेशयेत् ।
दोषागंतुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ १०० ॥
योनिदोषं रजोदोषं श्यावं श्वेतारुणं त्विदम् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ १०१ ॥

स्थावरजंगमविषोपचारः ।

यत्कंदमूलादिषु जायते ततो
विषाद्विषं स्थावरमुग्रवीर्यम् ।
सर्पादिकं जंगममुच्यते त-
द्वैरनेकैः कृतकं च यत्तत् ॥ १०२ ॥

वनसारजटा हंति विषं स्थावरजंगमम् ।
ज्येष्ठाम्बुसूतराजेन पीता भीरुशिफा तथा ॥ १०३ ॥
सुरभिशकृद्रसभावितशशिराजीचूर्णसंयुतः सूतः ।
स्थावरजंगमकृत्रिमविषजिद्गुञ्जामितोऽभ्यस्तः ॥ १०४ ॥
अभ्रकं तालकं ताप्यं शिलाजित्कुनटी रसः ।
देवदालीरसो व्योषं लेपनाद्विषनाशनम् ॥ १०५ ॥
रसेन चक्रमर्दस्य पुटितः पुटपाचितः ।
एरण्डस्नेहसंयुक्तः सूतो लूताविकारनुत् ॥ १०६ ॥
जलेन नागदमनीमूलनस्यं प्रयोजितम् ।
महासर्पस्य विषमं विषं नस्यति तत्क्षणात् ॥ १०७ ॥
जलपिष्टं शिरीषस्य पञ्चांगं यः पिबेन्नरः ।
सनागराजदष्टोऽपि मानुषो निर्विषो भवेत् ॥ १०८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्वगंधाभवं कंदं वंध्याया वाथ यः पिबेत् ।
तस्य देहांतरं याति विषं स्थावरजंगमम् ॥ १०९॥

व्योषैरण्डरसावपक्वं तु तैलं
लेपायोक्तं वृश्चिकानां सदैव ॥ ११० ॥

ससिंदुवारतगरं मृतं संजीवनं विषम् ।
शिरीषकुसुमं पत्रं विषमाखुविषापहम् ॥ १११ ॥
देवदारु नतं मांसी द्रामिली बाकुची विषम् ।
कुष्ठं च पानलेपाभ्यां समस्तविषनाशनम् ॥ ११२ ॥
सर्पादिविषनाशाय टंकणस्य रजोऽम्भसा ।
पानाभ्यञ्जननस्याद्यैरतिगुह्योपदंशिना ॥ ११३ ॥
मनोह्वा सैंधवं हिंगुमालतीपल्लवानि च ।
गोशकृद्रसपिष्टानि गुलिका वृश्चिकापहा ॥ ११४ ॥
अर्कस्नूहीपयसा ब्रह्मतरोर्भावितैर्मुहुर्बीजैः ।
गुलिका कृता प्रयत्नाद्वृश्चिकविषमाशुनाशयति ११५॥

कनकसारसुतीक्ष्णनिदिग्धिका
हपुषसिद्धकलांशनिषेवणात् ।
जयति साधु युवा धनकांक्षया
गणिकया परिदत्तगरौषधम् ॥ ११६ ॥

पुराणवृक्षाम्लयुतं कटुत्रयं
नरेण भुक्तं त्वशनावसाने ।
असारवृत्ताबलयाऽर्थकांक्षया
सहान्नदत्तं विषमाशु नाशयेत् ॥ ११७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तार्क्ष्यसूतः ।

सूतं गंधं टंकणं हेमयुक्तं
घर्षेद्यामं मेघनादीरसेन ।
गोलं कृत्वा कांतपाषाणमूषा-
मध्ये क्षिप्त्वा भूधरे तं पुटेत ॥ ११८ ॥
पश्चाद्धर्षेन्मेघनादीरसेन
सूतः सिद्धस्त्वेष तार्क्ष्यो विषारिः ।
तार्क्ष्यं वंध्या भक्षयेद्भक्तिमानं
सूतं तस्माद्यांति नाशं विषाणि ॥ ११९ ॥

इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये पञ्चविंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

रसायनानितद्गुणाश्च ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयम् ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवाप्नोति रसायनात् ॥ १ ॥
पंथाः शीतं कदन्नानि वयोवृद्धाश्च योषितः ।
मनसः प्रातिकूल्यं च जरायाः पञ्च हेतवः ॥ २ ॥
(१)हलिनीरससंपिष्टौ तुल्यांशौ रसगंधकौ ।
हस्तिपर्णीलवलिकामत्स्याक्षीकल्कवेष्टितौ ॥ ३ ॥
त्रिःपक्वौ मूकमूषायां सव्योषौ वार्धकापहौ ॥ ४ ॥

उदयादित्यरसः ।

(२)आवर्तिते रसपलं क्षिप्त्वा द्विपलगंधकम् ।
आर्द्रकद्रवमुष्टीनां विंशत्या मर्दितं पचेत् ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृद्गूढताम्रमूषायां तं गुंजाप्रमितं रसम् ।
ससर्पिर्नागरं भुक्त्वा तप्तांबुप्रसृतं पिबेत् ॥ ६ ॥
रसोऽयमुदयादित्यः स्याज्जरारजनीहरः ।
(३)मूषां तिंदुकविस्तारामायामे षोडशांगुलाम् ॥ ७ ॥
भाण्डबाह्यस्थपादांशां वालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
तस्यां निवेश्य द्विगुणगंधगर्भगतं रसम् ॥ ८ ॥
याममात्रं पचेच्चुल्ल्यां क्षिपेद्गंधस्य तूद्गमे ।
वायसीनागिनीमत्तमेघनादरसं क्रमात् ॥
स रसः सर्वरोगघ्नो वलीपलितजिद्भवेत् ॥ ९ ॥
(४)रसगंधकमध्वाज्यशिलाजत्वम्लवेतसम् ।
द्विमाषप्रमितं वेगान्मासमात्राज्जरां जयेत् ॥ १० ॥
(५)विष्णुक्रांताऽरुणाऽगस्तिक्षीरिणीतंडुलीयकैः ।
रसगंधकयोः पिष्टी स्त्रीस्तन्येन च मर्दिता ॥ ११ ॥
यवास्तिला घृतक्षौद्रमेषामुद्वर्तनं जयेत् ।
कार्श्यं जरां च षण्मासाद्विधत्ते वृद्धिमायुषः ॥ १२ ॥
(६) शिलाजतुक्षौद्रविडंगसर्पि-
र्लोहाऽभयापारदताप्यभक्षः ।
आपूर्यते दुर्बलदेहधातु-
स्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १३ ॥
(७)हेम धात्रीफलं क्षौद्रं गायत्रीरसमर्दितम् ।
लिहन्ननु पिबन्क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ १४ ॥
(८) मधुमागधिकाविडंगसार-
त्रिफलाहेमघृतं सितां च खादन् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जरयाऽनवलीढदेहकांतिः
समधातुश्च समाः शतं स जीवेत् ॥ १९ ॥
(९)ज्योतिष्मतीनाम लता पीता पीतफलोज्ज्वला ।
आषाढे पूर्वपक्षे स्याद्गृहीत्वा बीजमुत्तमम् ॥ १६ ॥
आहरेत्तिलवत्तैलं सुष्टिना वाऽपि तत्पचेत् ।
क्षीरतुल्यं चतुर्थांशमाक्षिकं तैलशोषितम् ॥ १७ ॥
ततस्तत्कोलकर्पूरत्वग्जातीफलमिश्रितम् ।
स्निग्धभाण्डगतं धान्येष्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ १८ ॥
पिबेत्सूर्योदये तैलात्पलं याति विसंज्ञताम् ।
ततः संज्ञां शनैर्लब्ध्वा ततः क्रन्दति रोदिति ॥ १९ ॥
एवं मासे श्रुतधरः परस्मिन्सूर्यसन्निभः ।
तृतीये पूज्यते देवैश्चतुर्थे नैव दृश्यते ॥ २० ॥
खेचरः पञ्चमे षष्ठे सिद्धैर्मिलति सप्तमे ।
विष्णोः समदिनं जीवेज्जीवन्मुक्तोऽष्टमे भवेत् ॥२१॥
(१०) भूमावरत्निमात्रायां ताम्रं तैलेन पूरयेत्
षण्मासं तापयेदूर्ध्वं मृदुना तुषवह्निना ॥ २२ ॥
पीत्वा माषादिनिष्क्रान्तं तन्निवर्षान्महाकविः ॥ २३ ॥
(११)तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं चतुष्प्रस्थं पयः पचेत् ।
द्विप्रस्थशेषं तत्पीत्वा मासं त्रिपुरुषायुषः ॥ २४ ॥
(१२)तैलं पिबेद्घृतक्षौद्रक्षीरान्यतममिश्रितम् ।
कुर्याच्च तैलमध्वाज्यैर्नस्यं क्षीरघृताशनम् ॥
भुक्त्वा शतायुः षण्मासात्सहस्रायुस्त्रिवर्षतः ॥ २५ ॥
(१३)मधुकेन तुगाक्षीरी पिप्पली क्षौद्रसर्पिषा ।
विडंगापिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संवत्सरप्रयोगेण स्मृतिमेधाबलप्रदा ।
भवत्यायुःप्रदा पुंसां जरा रोगनिबर्हिणी ॥२७॥

(१४) खदिराऽसनभृंगसातलां
क्रमिशत्रूदकभाविता मुहुः ।
गुडमाक्षिकसर्पिरन्विता
त्रिफला हंति जरां च वत्सरात् ॥ २८ ॥

(१५) त्रिफलामसनोदकेन पिष्ट्वा
रजनीपर्युषितामयःकपाले ।
मधुरां मधुना लिहन्हिनस्ति
स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥ २९ ॥

(१६) कांताभ्रकशिलाधातुविषसूतकमाक्षिकम् ।
शीलितं मधुसर्पिर्भ्यां व्याधिवार्धकमृत्युजित्॥ ३०॥

(१७) गंधं लोहं भस्म मध्वाज्ययुक्तं
सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ।
शुभ्रे केशे कालिमा दीर्घदृष्टिः
पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ३१ ॥

(१८) नीलज्योतिः कांतचूर्णं रुदंती
धात्रीपत्रैर्वारिणा त्रैफलेन ।
मध्वाज्याभ्यां वत्सरार्धप्रयोगा-
त्कुष्ठं शुभ्रं रोगजातं निहंति ॥ ३२ ॥
देहे दार्ढ्यं दिव्यदृष्टिः सुपुष्टि-
र्वीर्यं शौर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(१९) ज्योतिष्मत्यास्तैलमाज्यं सगंधं
गुंजावृद्ध्या सेवयेन्मासमात्रम् ।
यावच्च स्याद्यस्तु स प्राप्यमूर्ति-
र्मेधायुक्तो दिव्यदृष्टिर्नियक्ष्मा ॥ ३४ ॥

(२०) कांताभ्रत्रिफलाविडंगरजनीताप्याब्ददेवद्रुम-
व्योषैलाग्निपुनर्नवाङ्घ्रिगिरिजाङ्कोलैः समं गुग्गुलम्
पिष्ट्वा भृंगजलेन सूक्ष्मगुटिकां खादेद्यथासात्म्यतो
मेदःश्लेष्मसमीरणोल्बणगदेष्वन्येषु वा पूरुषः ॥ ३६ ॥

(२१) कांतं तुल्याभ्रसत्त्वं चरणपरिमितं हेम तत्तुल्यमर्कं
वैक्रांतं ताप्यरूपं कृमिहरकटुकैस्तुल्यभागैः समेतम् ।
लीढं देवद्रुतैलैर्विरचयति नृणां देहसिद्धिं समृद्धां
पथ्यं कल्पोक्तमुक्तं हरति च सकलान् रोगपुंजाञ्जवेन ३

तदेतत्सर्वरोगघ्नं रम्यं कांतरसायनम् ।
सेव्यं वृष्यं सुपुत्रीयं मंगल्यं दीपनं परम् ॥ ३७ ॥

(२२) रात्रौ कांतशरावके सुचणका भिन्ना जलैः स्वादुभिः
प्रातर्मुष्टिमिताः खलु प्रतिदिनं षण्मासमासेविताः ।
हन्युः पित्तकफामयान्बहुविधं कुष्ठं प्रमेहांस्तथा
पाण्डुं यक्ष्मगदं च कामलगदं पथ्यं च तक्रं तथा ॥ ३८

(२३) त्रिफलामस्तुसंयुक्तं कांतं सर्वरसायनम् ॥ ३९ ॥

(२४) एतत्स्यादपुनर्भवं हि भसितं कांतस्य दिव्यामृतं
सम्यक्सिद्धरसायनं त्रिकटुकीवेल्लाज्यमध्वन्वितम् ।
हन्यान्निष्कमितं जरामरणजव्याधींश्च सत्पुत्रदं
प्रोक्तं श्रीगिरिशेन कालयवनोद्भूत्यै पुरा तत्पितुः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(२५) सिद्धमभ्रं समं कांतं मर्दयेदार्द्रवारिणा ।
कलांशं हेमचूर्णस्य बीजपूररसे पुनः ॥ ४१ ॥
मर्दयेत्खल्वमध्यस्थं यावत्सप्तदिनावधि ।
आढरूपरसेनैव तथा मुण्डीरसेन वा ॥ ४२ ॥
तालमूलीरसेनैव दशमूलीरसेन वा ।
तत्तद्रोगहरैः क्वाथैर्भावयेत्सप्तधा भिषक् ॥ ४३ ॥
त्रिफलाव्योषचूर्णं च मध्वाज्याभ्यां प्रयोजयेत् ।
पञ्चकर्मविशुद्धेन सेव्यमेतद्रसायनम् ॥ ४४ ॥
पाण्डुशोफोदरानाहग्रहणीशोषकासजित् ।
संततं सततं चैव पुराणं विषमं ज्वरम् ॥ ४५ ॥
निहन्यात्सर्वकुष्ठानि प्रमेहान्विंशतिं जयेत् ।
कांताभ्रकमिदं प्रोक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ४६ ॥
(२६) पालाशोलूखले तन्मलवियुजि विमर्द्योद्धृतैराढकांशै-
र्मिश्रं ब्राह्मीरसैस्तैर्विधिवदिह पचेत्प्रस्थमात्रं गवाज्यम् ।
पाठाधात्रीहरिद्रात्रिवृदुपरचितेनापि कल्केन सिद्धं
योवा कीटारिकृष्णासलवणजटिलाभिर्विलीढःसदास्यात्
सौकर्यः सप्तरात्रान्मतिमतिविशदां पक्षतो मासमात्रा-
च्चातुर्यं सत्कवित्वं वरसकलकलाऽभिज्ञतां प्राप्नुयात्सः ४७
(२७) ताप्याभ्रकात्रिकटुतुत्थशिलाजकांत-
मंकोल्ललोहमलटंकणसैंधवं च ।
भृंगीरसेन वटकांश्च मसूरमात्रा-
न्खादेद्रसायनवरं सकलामयघ्नम् ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कमलाविलासरसः (२८)

लोहाभ्रौ बलिसूतहाटकपविस्तुल्यं कुमारीरसे
पक्कैरण्डदलैर्निबध्य सुदृढं सद्धान्यराशौ त्र्यहम् ।
क्षिप्त्वोद्धृत्य विचूर्णितं मधुवरायुक्तं यथासात्म्यतः
कृष्णात्रेयविनिर्मितं गदजराविध्वंसि सौख्यप्रदम् ॥४९॥
आज्ञासिद्धमिदं रसायनवरं सर्वप्रमेहप्रणु-
त्कासं पञ्चविधं तथैव तनुगं पाण्डुं च हिक्कां व्रणम् ।
श्लेष्माणं पवनं हलीमकगदं हन्याच्च मन्दानलं
कण्डूकुष्ठविसर्पविद्रधिमुखापस्मारकाद्याञ्जयेत् ॥ ५० ॥
गोप्याद्गोप्यतरः सुखेन सुलभः सर्वत्र सिद्धोऽस्त्ययं
वैद्यानां कमलाविलासकरसोऽत्यंतं यशस्कारकः ॥५१॥

लक्ष्मीविलासरसः (२९)

वेदेन्दुनेत्राङ्गरसाङ्कभागा
भूसूतगंधोषणातिंदुटंकाः ।
भृंगार्द्रगुंजाजवनीनवाभि-
र्भाव्यं त्रिशः स्वेद्यमदोऽर्कपत्रे ॥
लक्ष्मीविलासः स विशाललक्ष्मीं
तनौ तनोति क्षयिणः प्रयोगैः ॥ ५२ ॥

सौश्रुतनारिकेलः (३०)

वाराहीमुशलीकंदकनकाऽहिखरस्तथा ।
वानरीफलसंयुक्तं चूर्णयित्वा पृथक् पृथक् ॥ ५३ ॥
कार्पासमज्जदुग्धेन उत्कलय्य यथाक्रमम् ।
भावना सप्तकं दत्त्वा सूर्यतापे विशोषयेत् ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नारिकेरं च संभृत्य द्वारं रुध्वा यथाविधि ।
गोदुग्धेन तु तत्कल्पषोडशद्वयमात्रतः ॥ ५५ ॥
दर्व्या संवर्तितं भाण्डे यथा दार्ढ्यं न याति च ।
शीतं चूर्णीकृतं पक्वमाज्येन प्रपचेन्नरः ॥ ५६ ॥
जातीफलं लवंगं च एलाचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
निष्पन्नं शाणमात्रं तु गृहीत्वा प्रपिबेत्पयः ॥ ५७ ॥
वातरोगान्प्रमेहांश्च बलक्षयमथोल्बणम् ।
सप्तरात्रप्रयोगेण प्रशमं याति सर्वतः ॥ ५८ ॥
वृद्धोऽपि तरुणत्वं स प्रहर्षति सदा नरः ।
सौश्रुताख्य नारिकेलं गुरुणा परिकीर्तितम् ॥ ५९ ॥
इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये षड्विंशोऽध्यायः ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

वाजीकरणम् ।

वाजीकरणगुणाः ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।
पुष्टिस्तुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संस्थितम् ॥ १ ॥
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ।
तद्वाजीकरणं विद्धि देहस्योजस्करं परम् ॥ २ ॥
शुक्रं तु चिंताव्यायामव्याधिभिर्देहकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात्स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ ३ ॥
तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
सुखोपयोगाद्बालानां भूयश्च बलवर्धनान् ॥ ४ ॥
शुद्धकायो यथाशक्ति वृष्ययोगान्प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाजीकरणशशांकरसः ।

मुशलीकदलीकंदवाजिगंधाकसेरुकैः ।
मर्दितं हेमसूताभ्रं मूषास्थं पुटपाचितम् ॥ ६ ॥
शाल्मलीचूर्णसंयुक्तं वासराण्येकविंशतिः ।
भक्षयित्वा चतुर्माषं गव्यं क्षीरं पिबेदनु ॥ ७ ॥
सर्वांगोद्वर्तनं कुर्यात्सयवैः शाल्मलीरसैः ।
अन्वहं मधुराहारः सहस्रं रमते स्त्रियः ॥
शशांकोऽयं रसः प्रोक्तो वाजीकरणपूर्वकः ॥ ८ ॥

कामदेवरसः ।

हेमपादयुतः सूतो मर्दितः शाल्मलीरसैः ।
कदलीकंदनिर्यासे क्षीरेक्षुरसगोघृते ॥ ९ ॥
माक्षिके चासकृत्स्विन्नः शाल्मलीक्षीरगोक्षुरैः ।
शर्करामलकद्राक्षामुशलीमाषमाक्षिकैः ॥ १० ॥
युक्तो रंभाफलं दत्त्वा कामदेव इति स्मृतः ।
सेवनादूर्ध्वलिंगः स्याद्द्रावयेद्वनिताशतम् ॥ ११ ॥

मदनसुंदररसः ।

गंधकेन रसः पिष्टः कल्हाररसमर्दितः ।
विपक्वो वालुकायंत्रे वृष्यो मदनसुंदरः ॥ १२ ॥

पूर्णचंद्ररसः ।

कामदेव इह सोच्चटारसो
रक्तपुष्पमुनिसारभावितः ।
पूर्णचंद्र इति विश्रुतो रसः
प्राणिनां चरमधातुपूरकः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रहस्यं कुसुमास्त्रस्य शृंगारस्याऽधिदैवतम् ।
कार्मणं सुदृशामूचे रसत्रयमिदं हरः ॥ १४ ॥

मदनमुन्मदरसः ।

मासार्धमात्रं हरजं विमर्द्य
रसेन मोचस्य रसेन तेन ।
त्रिःसप्तसंख्यानि दिनानि गंधं
तत्सम्मितं गोघृतमध्यपक्वम् ॥ १५ ॥
विभाव्य तेनैव विशोष्य युंज्या-
त्काचस्थयोर्नागलतादलेन ।
तयोर्विमर्द्याथ निषेव्य दुग्धं
पिबेन्निशायां कदलीफलं तत् ॥ १६ ॥
मदनं मदयन्मदमुज्ज्वलय-
न्प्रमदानिवहानतिविह्वलयन् ।
सुरतैः सुखदैर्गतविच्यवनै-
र्भवसारजुषामयमेव सुहृत् ॥ १७ ॥

सूतस्य द्विपलं चतुष्पलमितो गंधो मृतं काञ्चनं
पादन्यूनपलं सुवर्णविमलाताप्यं रसेनोन्मितम् ।
लोहं कांतमलस्तथा सितघनं कर्षोन्मितावेकशो
हन्तव्यं दरदेन लोहमखिलं चूर्णं ततो मर्दितम् ॥ १८ ॥
मूषायां विगतावृतौ सिकतया यन्त्रे कृते स्थापये-
द्ब्राह्मीवारि दिनं निधेहि तदनु प्रत्येकमेकाव्यहम् ।
वासाकुञ्जरशुंठिकात्रिकटुकं मषी च निर्गुंडिका
तालीकुञ्जरशुण्डिकाहुतवहस्तोयानि दत्त्वा पचेत् १९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततस्तं निखिलांभोभिर्विमर्द्य पुटयेल्लघु ।
निर्यासैः शाल्मलैर्ग्राह्यो वल्लत्रयामितो रसः ।
वलीपलितनाशार्थं त्रिमासं मधुराशनः ॥ २० ॥

सुरतेषु सुलोचनाशतै-
र्गतवीर्यैच्च्यवनैर्मनो यदि ।
तदमुं रसमाश्रयाश्रयं
कुसुमास्त्रस्य चिराय धन्विनः ॥ २१ ॥
यदि संति सहस्रशः स्त्रिय-
श्चतुराश्लेषमनोहराः प्रसन्नाः ।
सुकवेरिव गुंफना गिरां
सुरसोऽनेन युवा रसेन भूयात् ॥ २२ ॥

सूतेंद्ररसः ।

मुक्ताफलं प्रवालं च सुवर्णं रौप्यमेव च ।
रसो गंधश्च तत्सर्वं तोलैकैकं प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥
रक्तोत्पलैः पत्ररसैर्मर्दयेत्पत्तलीकृते ।
मर्दयेत्तत्पुनर्दत्वा गंधं माषचतुष्टयम् ॥ २४ ॥
तन्मध्ये गंधकं दत्त्वा मर्दयेत्तदनंतरम् ।
भीक्ष्याकाचघटीमध्ये सन्निरुध्य प्रयत्नतः ॥ २५ ॥
वालुकायंत्रमध्यस्थां कृत्वा काचघटीं ततः ।
पाकस्तत्र तथा कार्यो भवेद्यामत्रयं यथा ॥ २६ ॥
काचपात्रे समाकर्षेत्सिद्धं सूतं ततःपरम् ।
भक्षयेद्रत्तिकाः पञ्च रोगैराक्रांतयुग्गलः ॥ २७ ॥
भोजनं पूर्वरोगोक्तं यत्नतः कारयेद्भिषक् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुर्बलं वपुरत्यर्थं बलयुक्तं करोत्यसौ ॥ २८ ॥
शुक्रवृद्धिं करोत्येष ध्वजभंगं च नाशयेत् ।
मासेनैकेन सूतेन्द्रो रोगनाशाय कल्पते ॥ २९ ॥
शालयो मुद्गयुक्ताश्च गोधूमा भोजने हिताः ।
घृतं गव्यं तथा क्षीरं स्निग्धं पथ्यं प्रयोजयेत् ॥
पारावतस्य मांसं च तित्तिरेर्लावकस्य च ॥ ३० ॥

मदनकामदेवरसः ।

गोलं गंधकसूतयोस्त्रिकटुकक्काथेन बध्वाऽथ भू-
कुष्माण्डान्तरवस्थितं विपिहितं तेनैव लिप्त्वोपरि ।
माषैर्द्व्यंगुलमाज्यपक्कमथ तत्कूष्माण्डमध्याद्धरे-
त्तच्चूर्णेन च सम्मिते सुरकृताचूर्णस्य मुष्टिद्वयम्॥३१॥
जयाशतावरी कृष्णा कपिकच्छूफलं तिलाः ।
प्रत्येकं पलसंमाना यवाः पञ्चपलोन्मिताः ॥ ३२ ॥
तावन्मोचफलं द्वौ च यष्टी मुष्टिद्वयं शुभा ।
निक्षिप्य सप्त सप्ताऽत्र भावनाः क्रमशश्चरेत् ॥ ३३ ॥
महाबलाबलानागबलाभिर्द्राक्षयाऽपि च ।
कृष्णाधात्रीक्षुभिश्चापि दन्तपात्रे निवेश्य च ॥ ३४ ॥
मत्स्यण्डिकायुतं वल्लद्वयमानं भजेन्निशि ।
अनुपानमिह प्रोक्तं धारोष्णं सुरभेः पयः ॥ ३५ ॥
दोषमार्तवजं हत्वा कुर्याद्वीर्यप्रवर्धनम् ।
ध्वजोत्साहं तथा स्त्रीषु वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ३६ ॥
अलं मलयवायुना कुमुदबांधवेनाप्यलं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मधुव्रतसखायिनः कलितपञ्चमाः के पिकाः ।
अतो भज विशंकितं रतिसरोजिनीभास्करं
मनोजपरिदैवतं मदनकामदेवं रसम् ॥ ३७ ॥

कामधेनुरसः ।

हेमाभ्रसत्वकांताऽर्काः प्रत्येकं पलमात्रकाः ।
एकत्र द्राविताः सर्वे कर्षभूनागसत्त्वकाः ॥ ३८ ॥
पलविंशतिसूतेन तैश्च पिष्टीं प्रकल्पयेत् ।
शतधा पातयेत्सूतं पिष्टीं कृत्वा पुनश्च तैः ॥ ३९ ॥
शिष्टं द्विपलिकं सूतं सन्यासाद्रसमतां नयेत् ।
भस्मीभूते रसे तस्मिञ्छिष्टे चैकपले ततः ॥ ४० ॥
वज्रं निष्कमितं चाभ्रसत्वं षट्पलिकं क्षिपेत् ।
द्विपलं गंधकं शुद्धं द्विदिनं मर्दयेत्ततः ॥ ४१ ॥
तत्सर्वं लोहजे पात्रे क्षिप्त्वा च मृदुवह्निना ।
शाल्मलीमूलजं क्वाथं चत्वारिंशत्पलोन्मितम् ॥ ४२ ॥
जारयेद्रसराजस्य दत्त्वा दत्त्वाऽल्पमल्पकम् ।
स्वांगशीतं रसं हृत्वा सुगाढं परिमर्दयेत् ॥ ४३ ॥
नालीपातेन तत्क्वाथरजो दग्धं प्रदापयेत् ।
ततः करण्डके क्षिप्त्वा यत्नेन स्थापयेत्खलु ॥ ४४ ॥
गुंजामात्रः स च घृतयुतः सेवितो हन्ति रोगां-
स्तत्तद्दोषप्रभवकुटिलान्दुःखसाध्यान्समस्तान् ।
दद्याद्दीप्तिं जठरशिखिनं स्त्रीशतं सेव्य वृष्य-
स्थैर्यं कुर्यादपि च वपुषो नामतः कामधेनुः ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उमापतिरसः ।

कृष्णाभ्रकस्य धान्याभ्रं कृत्वा भृंगांबुनि क्षिपेत् ।
तस्मिंश्च तुत्थकं देयं सूक्ष्मं ताप्यभवं रजः ॥ ४६ ॥
टंकणं चाग्निना भृष्टं तावदेव विनिक्षिपेत् ।
छागास्थिसंभवं चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ॥ ४७ ॥
रसभस्माष्टमांशं च गुडगुंजापुरस्तथा ।
पश्चाज्येन विनिष्पिष्य गोलीकृत्य विशोष्य च ॥४८॥
ततो नूतनभाण्डस्य जलघृष्टेन पाण्डुना ।
विलिप्य वटिकाः सर्वा हरेत्सर्वं पुरोक्तवत् ॥ ४९ ॥
महाभ्रसत्वमेतत्स्यादेकमप्यखिलार्तिनुत् ।
त्रिफलाक्कथितैः सार्धं पुटितं च शतावधिम् ॥ ५० ॥
इत्थं महाभ्रसत्वं तन्मृतं शाणचतुष्टयम् ।
एकशाणमितं सम्यग्रसराजस्य भस्म च ॥ ५१ ॥
एकशाणमितं गंधं त्रिफला च त्रिशाणिका ।
कांतपात्रे क्षिपेदेतत्सर्वं घृतसितायुतम् ॥ ५२ ॥
मर्दयेदतियत्नेन यावत्स्यात्प्रहराष्टकम् ।
तत्कल्कं निक्षिपेत्कांतलोहजातकरण्डके ॥ ५३ ॥
उमापतौ रसः सोऽयमुमापतिरिवाऽपरः ॥ ५४ ॥
संसिद्धोऽयमुमापतिर्वररसो गुंजामितः सेवितो
मासेनैव महामयान्प्रशमयेत्पथ्यादियुक्तिं विना ।
नित्यं क्षीरघृताशनेन च पुनः संसेविते नाशये-
दब्देनैव जरां वलीपलितकैर्दद्याच्छताब्दं वयः ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकनकसुंदररसः ।

कांतकांचनगंधाश्मजारितं मारितं रसम् ।
चतुर्निष्कमितं चाथ स्वर्णं निष्कमितं मृतम् ॥ ५६ ॥
निक्षिप्य कांतपात्रे तु पञ्चाशन्निष्कसंमितम् ।
जारयेद्गन्धकं शुद्धमन्धेन वडवाग्निना ॥ ५७ ॥
निष्कतुल्यमिदं चूर्णं श्लक्ष्णीकृत्य प्रयत्नतः ।
निक्षिपेन्मधुसंपूर्णे घृतसुस्निग्धभाण्डके ॥ ५८ ॥
अमुनैव प्रकारेण पथ्यानां षष्ठिसंयुतम् ।
त्रिशतं साधयेद्यत्नाच्छास्त्रदृष्टविधानतः ॥ ५९ ॥
त्रिधा विभज्य तत्रैकां समादाय हरीतकीम् ।
एकपादं दिनाभ्यां च द्वितीयं दिवसैस्त्रिभिः ॥ ६० ॥
तृतीयं च ततः पादं चतुर्भिर्दिवसैर्भजेत् ।
एकैकां च ततः पथ्यां भजेदावत्सरं नरः ॥ ६१ ॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रं वलीपलितवर्जितः ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो नित्यं स्त्रीशतसेवकः ॥ ६२ ॥
बलवान्वीर्यवांश्चैव पूर्णसर्वेंद्रियोदयः ।
जायते नात्र संदेह आज्ञेयं पारमेश्वरी ॥ ६३ ॥
हन्यादक्षिगदांश्च कुष्ठमखिलं मासान्तमासेवितः
पाण्डुं च ग्रहणीं प्रमेहगुदजान्गुल्मांश्च शूलामयान् ।
स्थूलत्वं च तथा महाग्निसदनं रोगांस्तथैवापरा-
न्कुर्याद्दीपनपाचनं खलु नृणां भाव्यामयारोधनम् ॥ ६४ ॥
अयं रसायनं दिव्यं महाकनकसुंदरः ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमृतार्णवरसः

कृत्वा कंटकवेध्यानि पलस्वर्णदलान्यथ ।
हिंगुहिंगुलगंधाश्मताप्यनीलाञ्जनैः समैः ॥
अष्टांशरसलिप्तानि निक्षिपेदुपले ऽयहम् ॥ ६६ ॥
कृतं चूर्णमधश्चोर्ध्वं पत्राणां विनिधाय च ॥ ६७ ॥
शतवारं पुटेत्सम्यङ् निरुत्थं भस्म जायते ।
तद्भस्म द्विगुणं सूतं तस्माद्द्विगुणहिंगुलः ॥ ६८ ॥
तस्माच्च द्विगुणं ताप्यं सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
रसेन मातुलुंगस्य निरंतरदिनद्वयम् ॥ ६९ ॥
तुषैः पुटत्रयं दद्याद्गोकरीषैः पुटत्रयम् ।
पुटानि दश विंशत्या छगणानां प्रकल्पयेत् ॥
त्रिंशद्भिश्छगणैर्दद्यात्पुटानामथ विंशतिम् ॥ ७० ॥
तस्मिन्वैक्रांतजं भस्म निक्षिपेत्पादमात्रया ।
सर्वमेकत्र संचूर्ण्य भृंगराजनिजद्रवैः ॥ ७१ ॥
भावयेत्सप्तवाराणि सिद्ध्यत्येवमयं रसः ।
श्रीमता नंदिना प्रोक्तो रसोयममृतार्णवः ॥ ७२ ॥
गुंजाबीजमितः सिताघृतकणासंयोजितः सेवितः
कुर्याद्वृष्यमनेकशो वरवधूसंतोषसंपोषणः ।
यक्ष्मव्याधिविधूननो गरहरः पर्याप्तदीप्तानलो
मूलव्याधिनिवारणः किमपरं सर्वामयध्वंसनः ॥ ७३ ॥
रम्भापक्वफलं घृतं दधिपयः क्षैरेयकं मण्डका
बालं तालफलं सिता च पललं संतानिका मोदकाः ।
खर्जूरं वरपानकं च वटकाः पुंड्रेक्षवः सारस
गुर्वन्नं पनसं तथा शिखरिणी पथ्यं रसेऽस्मिन्मतम् ॥७४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मदनसंजीवनरसः ।

त्रिपलं पारदं शुद्धं गंधकं च चतुष्पलम् ।
मृतमभ्रकसत्वं च स्वर्णकांतं च कार्षिकम् ॥ ७५ ॥
द्विपलं हेमविमलं भूनागायाः पलत्रयम् ।
एभिः सर्वैश्च संपेष्य प्रकुर्यान्नष्टपिष्टिकाम् ॥ ७६ ॥
वालुकायंत्रविन्यस्तलोहपात्रे क्षिपेत्ततः ।
अधस्ताज्ज्वालयेदाग्निं कारयेत्तदनंतरम् ॥ ७७ ॥
मण्डूकब्राह्मिकायाश्च मुसल्याश्चित्रकस्य च ।
हस्तिशुण्ड्यास्तथा कृष्णनिर्गुण्ड्या गोक्षुरस्य च ॥
रसं कुडवमानेन क्षिपेत्खल्वे मुहुर्मुहुः ॥ ७८ ॥
तत आकृष्य संपिष्य मधुना सह यत्नतः ।
मल्लमूषोदरे क्षिप्त्वा विनिरुध्य विशोष्य च ॥ ७९ ॥
दशभिश्छगणैर्देयं पुटं संपूज्य भैरवम् ।
करण्डे क्षेपयेत्पिष्ट्वा समभ्यर्चितकन्यकः ॥ ८० ॥
रसः ख्यातो नाम्ना भुवि मदनसंजीवन इति
द्विवल्लाभ्यां तुल्यो घृतमधुसितादुग्धसहितः ।
निपीतः सप्ताहं प्रचुरमधुराहारसहितो
नरं कुर्यान्नारीशतसुरतसुप्रीतहृदयम् ॥ ८१ ॥
हन्यादुन्मादमुग्रं क्षयगदमरुचिं कामलामम्लपित्तं
सर्वान्पित्तोत्थरोगान्रुधिरभवगदान्रक्तपित्तज्वरांश्च ।
रक्तार्शः पित्तगुल्मं सततमतिमहाऽऽनाहमन्तर्विदाहं
पाण्डुं मेहांश्च मोहं प्रदरगदमपि स्त्रीजनस्योग्रमाशु ८२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्पधन्वा रसः ।

रम्भाकन्दे हेमताराऽर्कपिष्टी
पक्वा यंत्रे भूधरे तं पचेत ।
गंधं दत्त्वा षड्गुणार्धं क्रमेण
पश्चात्कांतं तेन तुल्यं क्रमेण ॥ ८३ ॥
दत्त्वा खल्वे शाल्मलीयाष्टितोयैः
पक्षैकं तन्मर्दयेन्नागवल्याः ।
नीरैर्यामं पुष्पधन्वा रसः स्या-
द्वल्लं दद्यादस्य पूर्वोक्तयुक्त्या ॥ ८४ ॥
पुष्टिं वीर्यं दीपनं सोत्र दद्या-
द्धन्याद्रोगान्रोगयोग्यानुपानैः ॥ ८५ ॥

रसेंद्रचूडामणिः ।

सूतहेमभुजगाभ्रवङ्गकाः
कांतताप्यविमलाः समाक्षिकाः ।
भागवृद्धिमिलिता विमर्दिता
धूर्तपत्रविजयासलिलेन ॥ ८६ ॥
सप्त सप्त चपलाऽमृतवल्ली-
भार्ङ्गिकासुरलताजलतोयैः ।
वारिवाहमृतयाष्टिकावरी-
वानरीभुजगदष्टुदकेन ॥ ८७ ॥
अर्धभागमहिफेनकं न्यसे-
न्मर्दयेत्सुरसपुष्परसेन ।
चंदनार्ककरहाटपिप्पली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रावणीकृतरसौ पृथगेव ॥ ८८ ॥
कुङ्कुमेन च ततो विभावये-
न्नाभिजद्रवयुतं विभावयेत् ।
सिद्धिमेति रसराडयं शुभः
कामिनीमदविधूननदक्षः ॥ ८९ ॥
शर्करामधुयुतो द्विमाषकः
स्तम्भकृन्निभुवने वनितानाम् ॥ ९० ॥
संसेव्य सूतं न च रात्रिभोज्यं
कुर्वीत पेयं पय एव केवलम् ॥ ९१ ॥
तृतीययामे रससेवनं तु
कृत्वा निशायाः प्रहरे व्यतीते ॥ ९२ ॥
सेवेत कांतां कमनीयगात्रां
घनस्तनीमुज्ज्वलचारुवस्त्राम् ।
रत्युत्सुकां कातरलोलनेत्रां
विलोलहारावलिमादधानाम् ॥ ९३ ॥
किं कामे तनुकामिनां मलयजेनावश्यजेनाशु किं
किं चन्द्रेण परोपकारजनिना पुंस्कोकिलेनापि किम् ९४
सहस्रशः संति यदा तरुण्यो
मदालसाः पीनपयोधरा दृढाः ।
तदा रसेंद्रः परिषेवणीयो
विकारकारी भवतीह नान्यथा ॥ ९५ ॥

पूर्णचंद्ररसः ।

सूतं गंधं चाश्वगंधा गुडूची-
यष्टीतोयैर्वासैरेकं विघृष्य ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षुद्रं शंखं मौक्तिकं लोहकिट्टं
भस्मीभूतं सूततुल्यं हि दद्यात् ॥ ९६ ॥
भूकुष्माण्डैर्वासरैकं विघृष्य
गोलं कृत्वा भूधरे तं पुटेत ।
चूर्णं कृत्वा नागवल्लीरसेन
दद्यादेवं मर्दयित्वा दिनैकम् ॥ ९७ ॥
मध्वाज्याभ्यां पूर्णचंद्रं रसेंद्रं
पुष्टिं वीर्यं दीपनं चैव कुर्यात् ।
योज्यश्चायं पित्तरोगे ग्रहण्या-
मर्शोरोगे पित्तजे बोलयुक्तः ॥ ९८ ॥
स्त्रीणां तापे शाल्मलीनीरयुक्तो
देयो मात्रां देशकालं विचिन्त्य ॥ ९९ ॥

महाकल्कः (दिव्यामृतरसः)

धान्याभ्रकं विनिक्षिप्य मुशलीरसमर्दितम् ।
स्थाल्यां क्षिप्त्वा निरुध्याऽथ पिधान्या मध्यरन्ध्रया १००
स्थाल्यधो ज्वालयेद्वह्निं यामपर्यंतमुद्धतम् ।
ततः क्षिपेत्पिधान्यां हि व्योम्नस्त्वष्टगुणं पयः ॥ १०१ ॥
जीर्णे पयसि पिष्ट्वा तत्तालमूलीरसैः पुनः ।
इत्थं हि साधयेद्व्योम त्रिवारमतियत्नतः ॥ १०२ ॥
अजादुग्धैः पुटेत्पश्चाद्वाराणि खलु विंशतिः ।
कम्पिल्लकरसेनापि विष्णुक्रांतारसेन च ॥ १०३ ॥
कदलीकंदतोयेन तालमूलीरसेन च ।
शतवारं पुटेदेवं भवेद्व्योम रसायनम् ॥ १०४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तद्व्योमभसितं ताप्यभस्म तारस्य भस्म च ।
शुल्बभस्म च तत्सर्वं समांशं परिकल्पयेत् ॥ १०५ ॥
भावयेत्सप्तधा निंबरसैर्लोध्ररसेन च ।
केतक्या मार्कवस्यापि कदल्यास्त्रिफलस्य च ॥ १०६ ॥
कोरकस्यापि सारेण तावद्वाराणि यत्नतः ।
इति निष्पन्नकल्केऽस्मिंस्तत्समां त्रिफलां क्षिपेत् ॥
भस्मसूतं सितां व्योषं चित्रकं च पृथक् पृथक् ॥ १०७ ॥
मधुना गुटिकाः कार्याः शाणेन प्रमिताः खलु ।
महाकल्क इति ख्यातो दस्राभ्यां परिकीर्तितः ॥ १०८ ॥
एकां गोलीं समारभ्य तथैकैकां विवर्धयेत् ।
चतुर्गोलकपर्यंतं मण्डले मण्डले खलु ॥ १०९ ॥
सेवितो द्वादशाब्दं तु जरामृत्युविवर्जितः ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो दृढदीपनपाचनः ॥ ११० ॥
भीमतुल्यबलः श्रीमान्पुत्रसंततिसंयुतः ।
सर्वारोग्यमयो भीमसमानभुजविक्रमः ॥ १११ ॥
सर्वायाससहिष्णुश्च शीतातपसहस्तथा ।
अमन्दसंमदोपेतः प्रौढस्त्रीरतिरञ्जनः ॥ ११२ ॥
दृढसर्वेंद्रियो भूत्वा जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।
श्वासं कासं क्षयं पाण्डुं तथैवाष्टौ महागदान् ॥ ११३ ॥
मण्डलार्धेन शमयेज्ज्वरादीनां तु का कथा ।
सर्वगोरससंयुक्तं पथ्यं कार्यं रसायने ॥ ११४ ॥
रोगोचितमथान्यच्च ददीत खलु रोगिणे ।
संसारसुखमिच्छद्भिः सुखं जीवितुमिच्छुभिः ॥
नित्यं रसो निषेव्योऽयं दिव्यामृतसमो गुणैः ॥ ११५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मदनमोदकः

त्रैलोक्यविजयापत्रं घृतेनाभर्जितं कियत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्ता कुष्ठसैंधवधान्यकम् ॥ ११६ ॥
शठी तालीसपत्रं च कट्फलं नागकेसरम् ।
अजमोदा यवानी च यष्टी मधुकमेव च ॥ ११७ ॥
मेथी जीरकयुग्मं च सबीजं भर्जितं तथा ।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव तदौषधम् ॥ ११८ ॥
तावत्येव सिता ग्राह्या यावत्या याति बन्धनम् ।
घृतेन मधुना युक्तं मोदकं परिकल्पयेत् ॥ ११९ ॥
त्रिसुगंधसमायुक्तं कर्पूरेणापि वासयेत् ।
स्थापयेद्घृतभाण्डे च श्रीमन्मदनमोदकान् ॥ १२० ॥
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वातश्लेष्मविनाशनम् ।
कासघ्नं सर्वशूलघ्नं वलीपलितनाशनम् ॥ १२१ ॥
आमवातविकारघ्नं संग्रहग्रहणीहरम् ।
सदा निषेवयेद्धीमान् रुच्यमग्निविवर्धनम् ॥ १२२ ॥
एतत्कामविवृद्ध्यर्थं नारदेन प्रकीर्तितम् ।
तेन स्त्रीणां सहस्राणि रेमे स यदुनंदनः ॥ १२३ ॥

कामेश्वरमोदकः ।

सम्यङ्मारितमभ्रकं कटुफलं कुष्ठाश्वगंधा वचा
मेथी मोचरसो विदारिमुसलीगोक्षूरकेक्षूरकम् ।
रंभाकंदशतावरी ह्यजमुदा माषास्तिला धान्यकं
यष्टी नागबला कचूरमदनं जातीफलं सैंधवम् ॥ १२४ ॥
भांर्गी कर्कटशृंगिका त्रिकटुकं द्वे जीरके चित्रकं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चातुर्जातपुनर्नवा गजकणा द्राक्षा शठी वालकम् ।
शाल्मल्यंघ्रिफलात्रिकं कपिभवं बीजं समं चूर्णये-
च्चूर्णांशाविजयासिताद्विगुणितामध्वाज्यमिश्रंतुतत् १२५
कर्षार्धां गुलिकां विलेह्यमथवा कृत्वा च तत्सेवये-
त्पेया क्षीरसिताऽनुवीर्यकरणे स्तंभेऽप्यलं कामिनाम् ।
रामावश्यकरः सुखातिसुखदः प्रौढांगनाद्रावकः
क्षीणे पुष्टिकरः क्षयक्षयकरो नानामयध्वंसकः ॥ १२६॥
नित्यानन्दकरो विशेषकविताचाविलासोद्भवं
धत्ते सर्वगुणं महास्थिरवयो ध्यानावधानेप्यलम् ।
अभ्यासेन निहंति मृत्युपलितं कामेश्वरो वत्सरा-
त्सर्वेषां हितकारको निगदितः श्रीनित्यनाथेन वै॥ १२७॥

वाजीकरणे सामान्योपायाः ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सदा भवेत् ॥ १२८॥
कुलीरशृंग्या यः कल्कमालोड्य पयसा पिबेत् ।
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ १२९ ॥
स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ॥ १३० ॥
बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान्गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ १३१॥
गंधकेन समं सूतं श्वेतांकोलजटारसैः ।
त्रिदिनं मर्दितं तेन रसेन गुटिकीकृतम् ॥ १३२ ॥
रक्तचित्रकवाराहीपत्रनिर्यासपेषिते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सद्योहताजमांसस्य पिण्डे न्यस्तं विपाचितम् ॥१३३॥
तप्ततैले मज्जयीत यावत्सिंदूरसन्निभम् ।
भक्षयेन्मधुसर्पिर्भ्यां गोक्षीरं च पिबेदनु ॥ १३४ ॥
स्त्रियः सेवेत तत्त्यागे यतः स्फुटति लोचनम् ।
न क्रामति रसः पुंसि क्रांते स खलु मन्मथः ॥ १३५ ॥

सिद्धं सूतं वाजिगंधां च यष्टीं
पक्त्वा दुग्धं तच्च कार्श्ये ददीत ।
एवं वाप्यं वापयित्वा च दद्या-
द्वद्धा यष्टीं मागधीं वाजिगंधाम् ॥ १३६ ॥
मध्वाज्याभ्यां शाल्मलीसत्त्वयुक्तां
शम्बूकैर्वा भर्जितैर्वाप्यमिश्रैः ॥ १३७ ॥
शुद्धं गंधं वाजिगंधां च यष्टीं
शैलेयं वा सूतभस्माऽजगंधाम् ।
मध्वाज्याभ्यां शाल्मलीसत्त्वयुक्तां
शम्बूकैर्वा भुज्यते वाज्यमिश्रैः ॥ १३८ ॥

लिंगलेपाः–द्रावणम् ।

शशिसूतकटंकणमागधिकं
घृतसूरणमाक्षिकहेमरसम् ।
मुनिपत्ररसप्लुतलेपवरं
युवतीमदपातनवश्यकरम् ॥ १३९ ॥
योषागर्भरजः सूतं मधुना सह लेपयेत् ।
अवश्यं द्रावयेन्नारीं शुष्ककाष्ठोपमामपि ॥ १४० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिंदूरमधुनो लेपं लिंगस्य कुरुते यदि ।
अत्यर्थं रमते नारीं द्रावयेद्दशमानयेत् ॥ १४१ ॥
कृकवाकूग्रपिच्छं तु मुद्रिकाकारकं कृतम् ।
ऊर्णनाभेः सुजालेन वेष्टयित्वाऽथ धारयेत् ॥
वामहस्तकनिष्ठायां नरो वीर्यं न मुञ्चति ॥ १४२ ॥
कर्पूरं टंकणं सूतं मुनिपुष्परसं मधु ।
मर्दयित्वा लिपेत्तेन लेपो यावत्तु तिष्ठति ॥ १४३ ॥
लिंगं तु पुण्डरीकस्य चूर्णीकृत्य प्रयोजयेत् ।
मधुना तिलकं कृत्वा रेतःस्तंभं करोत्यलम् ॥ १४४ ॥
कर्पूरं रससंयुक्तं सौभाग्यं रससंयुतम् ।
लेपाय क्रियते नित्यं नाम्ना मदनजीवनः ॥ १४५ ॥

इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

लोहकल्पः ।

सर्वधातुशोधनभस्म ।

अल्पमात्रोपयोज्यत्वादरुचेरप्रसंगतः ।
क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥ १ ॥
लोहं मृतं कंदविषं सूतं चेति निगद्यते ।
कार्यः पानकषायोऽस्मिन्षोडशांशावशेषितः ॥ २ ॥
अथ पञ्चमृदा लिप्तं हेम्नः पत्रं पुटानले ।
विपचेन्नागमावाप्य रूप्यं चोर्ध्वाग्निना धमेत् ॥ ३ ॥
स्नुह्यर्कक्षीरलवणक्षाराम्लकृतलेपनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तप्ततास्रस्य निर्गुण्ड्या रसे सिंचेत्पुनः पुनः ॥ ४ ॥
बंगं नागं रसे तस्मिंस्तन्मूलेनावचूर्णकम् ।
यत्पात्राध्युषिते तोये तैलबिंदुर्न सर्पति ॥ ५ ॥
तारेणावर्तते यत्तत्कान्तलोहं तु तत्स्मृतम् ।
अयसामुत्तमं सिञ्चेत्तप्तं तप्तं वरारसे ॥ ६ ॥
एवं शुद्धानि लोहानि पिष्टान्यम्लेन केनचित् ।
मृतसूतस्य पादेन प्रलिप्तानि पुटानले ॥ ७ ॥
पचेत्तुल्यस्य वा ताप्यगंधाश्महरतेजसः ।
अथवा मृतनागेन स्नुहीक्षीरेण काञ्चनम् ॥ ८ ॥
रूप्यं स्नुक्क्षीरतालाभ्यां ताम्रं मूत्राम्लगंधकैः ।
हारितालपलाशाभ्यां बंगं नागं मनोह्वया ॥ ९ ॥
पारिभद्रस्य च रसेनाऽथवा भर्जयेत्त्रपु ।
चिञ्चाक्षकेक्षुवीरद्रुबोधिवृक्षैरहिं पुनः ॥ १० ॥
अहिमाराहिदमनीवासावज्रलतार्जुनैः ।
स्त्रीस्तन्येहिंगुलेनायः पचेल्लिप्त्वा पुटेऽनले ॥ ११
सर्वमेव मृतं लोहं सोत्थानं यदि सेवनात् ।
शुकपूर्णाभकण्ठत्वस्फोटाऽरुचिविबन्धकृत् ॥ १
पक्कं यावन्निरुत्थानं सेव्यं वारितरं हि तत् ।
कांतं पुनः कलाभागताप्ये सक्षौद्रसर्पिषि ॥
क्षिप्तमावर्तितं तारं स्वप्रमाणं भवेद्यदि ।
जानीयात्तन्निरुत्थानं सोत्थानं च मुहुर्मुहु
त्रिफलाक्काथसंपृक्तं विपचेत्पुटपावके ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृत्युहारी रसः ।

अयस्पात्रं तिलोत्सेधं प्रततं चतुरंगुलम् ।
एकविंशतिपर्यायं धात्र्या निर्वापयेद्रसे ॥ १६ ॥
ततः शतपलं स्थाल्यां क्षिप्त्वा धात्रीरसोत्तमम् ।
कृत्वा ततः सुपिहितं भस्मराशौ विनिक्षिपेत् ॥ १६ ॥
मासि मासि समुद्धृत्य लोहदण्डेन घट्टयेत् ।
तस्मिंन्विशुष्यति प्राग्वद्रसं धात्र्या विनिक्षिपेत् ॥ १७ ॥
द्रवीभवति तत्सर्वं वत्सरात्पत्रमायसम् ।
ततः समं ततोंगुष्ठपर्वमात्रमुखेन तु ॥ १८ ॥
आयसेन स्रुवेणायस्पात्रे कल्कीकृतं ततः ।
शृतं पृथक्समांशेन सेवेत मधुसर्पिषा ॥ १९ ॥
जीर्णे साज्यं रसक्षीरयूषान्यतममिश्रितम् ।
षष्टिकोदनमश्नीयादुपयुज्येत वत्सरम् ॥ २० ॥
वर्षमन्यच्च शिष्टान्नो यंत्रितात्मा कुटीं वसेत् ।
अधृष्यो रुग्जरामृत्युशस्त्राग्निविषवारिभिः ॥
जीवेद्वर्षसहस्रं वै सर्वभावेष्वतीन्द्रियः ॥ २१ ॥
ताम्ररूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ।
द्विगुणं तद्गुणोत्कर्षाज्जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

कांतलोहरसायनम् ।

क्षिप्तं पक्वेष्टिकायंत्रे द्रावितं जलसन्निभम् ॥ २३ ॥
निषिक्तं त्रिफलाक्वाथे पर्पटीभूतमायसम् ।
संचूर्ण्य तेन क्वाथेन पिष्ट्वा स्थाल्यां विपाचितम् ॥ २४
षोडशांगुलगर्तांतःसंपुटे च परिक्षिपेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आर्द्रकाभीरुमुशलीविदारीभृंगहस्तिजैः ॥ २५ ॥
रसैस्तथा मुहुस्ताम्रं धान्याभ्रं कांजिके प्लुतम् ।
तेन पिष्टं घृतक्षौद्रैर्मत्स्याक्षीमेघनादयोः ॥ २६ ॥
जयन्त्यास्तीक्ष्णशार्ङ्गेयोर्मुशलीमाणिमन्थयोः ।
वज्रिणीसातलावद्यावर्षाभूणां रसेन च ॥ २७ ॥
क्षीरेण च पृथक्कुर्यात्पेषणादिक्रियात्रयम् ।
कज्जलाभं त्रयं चैतद्यथा क्राथं विभावयेत् ॥ २८ ॥
पलानि पञ्च कांतस्य शुल्बकाभ्रकचूर्णयोः ।
सार्धे द्वे सप्त सप्तैव वाते पित्ते पुनः क्रमात् ॥ २९ ॥
पञ्चपादेन युक्तानि पञ्च पञ्च कफे पुनः ।
कांतताम्राभ्रके क्षिप्त्वा त्रिफलाक्राथमाढकम् ॥ ३० ॥
प्रस्थितानि गुणस्याष्टौ क्राथस्य पयसस्तथा ।
पलानि षोडशाज्यस्य सिञ्चेत्पाकवशात्पुनः ॥ ३१ ॥
वाताद्यपेक्षया पङ्कोत्कारिकावालुकानिभे ।
अफेने वर्णगंधाढ्ये कटूष्णे पीतसर्पिषि ॥ ३२ ॥
दंत्यादिचूर्णमावाप्य स्थापितनेतरेण वा ।
घृतेन पेषितं भाण्डे घृतस्निग्धे निधापयेत् ॥ ३३ ॥
कुर्यात्तत्कल्पनापाको श्लेष्मणीव रसायने ।
स्वस्थः शरन्निदाघाभ्यामन्यथा कृतशोधनः ॥ ३४ ॥
घृतमाक्षिकमात्रा वा लौहे लौहेन मर्दितः ।
रसायनं द्वौ दिवसौ द्वे द्वे गुञ्जे ततः परम् ॥ ३५ ॥
द्वंद्ववृद्ध्या दिने द्वे द्वे परं विंशतिवासरान् ।
प्रातर्विंशतिगुंजानां भागौ द्वौ भागमेव च ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राग्भक्तमर्धमर्धं वा भक्षयेदुक्तकालयोः ।
एवं मात्राविभागेन व्याधिक्षीणोपि सर्वदा ॥ ३७ ॥
पश्चादष्टपलक्षीरं धारोष्णं शृतमेव वा ।
वयःस्तंभेऽनुपातव्यं व्याधौ क्राथो यथोदितः ॥ ३८ ॥
आस्वाद्य चानु मुस्तानां निर्यासं दन्तपीडितम् ।
मूलानि भक्षयेत्तासामास्यवैरस्यनुत्तये ॥ ३९ ॥
क्रूरकोष्ठस्तु दीप्ताग्निरनुलोमयितुं मलान् ।
तप्तं क्षीरं पिबेद्भूयस्तांबूलं भक्षयेन्मुहुः ॥ ४० ॥
स्नानमर्दनविष्टम्भिविदाह्यम्लमजांगलम् ।
सप्तसप्ताहमथवा त्रिःसप्ताहं परित्यजेत् ॥ ४१ ॥
शालिमुद्गरसं सर्पिर्वेत्राग्रं बृहतीद्वयम् ।
दीर्घं पटोलं वार्ताकं तालकं मूलकन्दकम् ॥ ४२ ॥
शतावरी सजीवंती शृंगाटं सुनिषण्णकम् ।
तंदुलीयकधान्याकं सराजवृक्षवास्तुकम् ॥ ४३ ॥
जांगलं शफराः कृष्णमीना रोहितमुद्गरौ ।
द्राक्षादाडिमखर्जूररम्भाकोलं च शस्यते ॥ ४४ ॥
जीर्णौषधस्तु दीप्तेऽग्नौ प्रातः पित्ताद्बुभुक्षितः ।
अर्धमात्रं पिबेत्क्षीरं सार्धमात्रं कृशो नरः ॥ ४५ ॥
दिवसाः सप्त सप्तास्मिन्दिने द्वित्रिगुणाः क्रमात् ।
जघन्यमध्यप्रवरः सेवाकालो विधीयते ॥ ४६ ॥
पूर्णक्रियेयं द्विगुणा सोत्तरा नात्र यन्त्रणा ।
यथाकालं मलोत्सर्गः शरीरोदरलाघवम् ॥ ४७ ॥
हृदयोद्गारशुद्धिश्च जीर्णलोहस्य जायते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोहाप्रवृत्तौ सामत्वं लोहकिट्टप्रशांतये ॥ ४८ ॥
उष्णांबु सयवक्षारं त्रिदिनात्रिदिनात्पिबेत् ।
रसेनाऽगस्त्यपत्राणां विडंगं चान्तरान्तरा ॥ ४९ ॥
क्राथमश्वत्थपत्राणां प्रसङ्गे छर्दिशूलयोः ।
सामान्यसिद्धमावाप्य भावनापुटपाचनैः ॥ ५० ॥
यथायोगयुतं पक्कं त्रिफलाक्राथसर्पिषा ।
साधितं भक्षयेत्कांतमेकं वा केवलाभ्रकम् ॥ ५१ ॥
इह चानु पिबेत्क्षीरं न कुर्यात्तेन भोजनम् ।
मुद्गयूषं पिबेत्तोये कोष्णं वा नियतो भवेत् ॥ ५२ ॥
एतल्लोहरसायनाख्यममृतं पक्कं यथोक्तं क्रमा--
द्भुञ्जानः प्रतिवत्सरं नववपुः सार्धं तु वर्णेन्द्रियैः ।
दीर्घायुर्नवयौवनोन्नतकुचप्रौढांगनावल्लभो
माद्यद्दंतिबलो जराविरहितः पुत्रावृतः स्यान्नरः ॥ ५३ ॥

दंत्यादिगणः ।

दंतीत्रिवृच्चित्रकहस्तिकर्णी--
व्योषाष्टवर्गात्रिफला विडंगम् ।
पलाशबीजाम्बुजजीरकैला
व्याघ्रीद्वयं दंत्यादिरिह प्रदिष्टः ॥ ५४ ॥

ताम्रद्युतिः ।

आर्द्रालकुचभृंगाणां रसपिष्टेन कस्यचित् ।
गंधकेन समांशेन प्राग्वत्ताम्रं च मारितम् ॥ ५५ ॥
कञ्चुकस्थमिह त्रिंशत्कर्षं चूर्णितगंधकम ॥ ५६ ॥
दत्त्वाऽल्पशोऽग्निनाऽल्पेन दत्त्वा धूमं विवर्जयेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रस्थाम्बुमर्दितस्यास्य प्रसादान्निःसृतं युतम् ॥ ५७ ॥
तुत्थनीलशिलाज्याभ्यां कर्षांशाभ्यां विशोषयेत् ।
ताम्रद्रुतिरियं साज्यमानुषीक्षीरमाक्षिका ॥ ५८ ॥
काचार्मपिल्लाभिष्यंदव्रणशुक्रगतिप्रणुत् ।
तत्किट्टं दद्रुकिटिभपामादौलेपनाज्जयेत् ॥ ५९ ॥

खण्डखाद्यरसायनम् ।

वासाभार्ङ्ग्यमृताभीरुवचाखदिरपुष्करैः ।
मुसलीभिक्षुकोरण्टैः सूर्पे चापां च मुष्टिकैः ॥ ६० ॥
पक्केऽष्टशिष्टे ताम्रस्थे प्रस्थांशे खण्डसर्पिषी ।
ताप्येन रुक्मलोहस्य हतस्याप्यञ्जलित्रयम् ॥ ६१ ॥
पक्वेऽस्मिंल्लेहतां याते कुस्तुंबुरु शिलाजतु ।
शृंगीविडंगत्रिफलाजातीफलकटुत्रिकम् ॥ ६२ ॥
चातुर्जातं च शुक्त्यंशं प्रस्थार्धं च मधु क्षिपेत् ।
खण्डखाद्यमिदं लीढं कर्षमात्रं रसायनम् ॥ ६३ ॥
क्षीरानुपस्य क्षपयेत्क्षयकासारुचिक्लमान् ।
शीतपित्ताम्लपित्तास्रवातपित्तास्रकामलाः ॥ ६४ ॥
कुष्टमेहप्लिहानाहकार्श्यं शूलं च पक्तिजम् ॥ ६५ ॥

धातुभस्मनांपृथक्पृथक्सामान्यप्रयोगः ।

हेम्नो रूप्यस्य वा भस्म वरीभृंगाम्बुभावितम् ॥ ६६ ॥
गुंजाप्रमाणं त्रिफलासितामध्वाज्यमिश्रितम् ।
बृंहणं वृष्यमायुष्यं कामलापाण्डुकुष्ठजित् ॥ ६७ ॥
गंधकेन समांशेन प्राग्वत्ताम्रं च मारितम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धान्याभ्रकं च तुत्थं च दशनिष्कं पृथक् पृथक् ॥ ६८ ॥
भावितं मातुलुंगाम्लेनाऽऽर्द्रकस्य रसेन च ।
ताम्रं सोष्णोदकं गुल्मप्लीहशूलामवातजित् ॥ ६९ ॥
मारितं त्रपुसीसं वा हारिणं शृंगमाकुली ।
कार्पासवासितं तक्रं माहिषं च प्रमेहाजित् ॥ ७० ॥
नवनवतिस्त्रिफलाया मृतस्य नागस्य शततमो भागः ।
दार्व्याकुलीफलत्रयकनकजलप्रस्थपेषितं निखिलम् ७१
शतगुलिकाप्रमितं तत्पीतं तक्रेण मेहहरम् ।
पिबतः कषायमभयादार्व्यक्षसमांशपाठायाः ॥ ७२ ॥
कृष्णलोहेन योक्तव्यो बालेनोपचितो हि सः ।
कुमारयूनमध्ये तु वरमध्यावरे क्रमात् ॥ ७३ ॥
एकद्वित्रिगुणात्कालादुपयुक्तं गुणावहम् ।
एरण्डवह्निशम्बूकवर्षाभूव्योषसैंधवम् ॥ ७४ ॥
अंतर्धूमविदग्धायाश्चूर्णं सोष्णांबु शूलजित् ॥ ७५ ॥
त्रिफलामृतनिर्गुंडीमेघनादपुनर्नवा ।
कासमर्दालिधत्तूरवज्रिणीनां रसैरिदम् ॥ ७६ ॥
भावितं गुडमध्वाज्यैर्जलतक्रानुपायिनः ।
स्वल्पक्षीररसांशस्य हन्याज्जीर्णज्वरं क्षयम् ॥
कुष्ठास्थिस्रावपांडर्शपक्तिशूलप्लिहामयान् ॥ ७७ ॥
बाकुचीनिंबपञ्चांगं वेल्लचित्रकवत्सकम् ।
पथ्यानागरशम्याकगुडूचीकटुकीफलम् ॥ ७८ ॥
खदिरासनसारेण भावितं लोहभस्म च ।
कर्षमात्रं समध्वाज्यं क्षयकुष्ठनिषूदनम् ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुडस्य कुडवे पक्वं लोहभस्म पलोन्मितम् ।
कोलप्रमाणं रोगेषु तैस्तैर्योगैः प्रयोजयेत् ॥ ८० ॥
व्योषादिनवकस्यांशस्तथांशो लोहभस्मनः ।
अंशोऽश्मजतुनः खण्डस्याष्टौ सर्वं समाक्षिकम् ॥
कांतपात्रगतं यक्ष्मज्वरापस्मारघस्मरम् ॥ ८१ ॥
निंबसारत्रिमधुरत्रिफलालोहगंधकम् ।
चूर्णमर्जुनपत्राणां सभृंगात्रिफलायुतम् ॥ ८२ ॥
सेवितं मधुसर्पिर्भ्यां जरावैरूप्यनाशनम् ॥ ८३ ॥
मधुकं मृतलोहं च धात्री च त्रिगुणोत्तरम् ।
रसेन भावितं छिन्नरुहायाः साज्यमाक्षिकम् ॥ ८४ ॥
सेवितं भोजनस्यादौ वातपित्तामयाञ्जयेत् ।
मध्ये प्रविष्टमन्तेम्लपित्तं शूलं च पक्तिजम् ॥८५॥
भल्लातकसहस्राभ्यां त्रिफलामुस्ताचित्रकैः ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गसहदेवीकुठेरकैः ॥ ८६ ॥
कणामूलाऽमृताचव्यैर्द्रोणेऽपां कुडवोन्मितैः ।
पक्वे पदस्थे लोहस्थे तुलार्धं तीक्ष्णलोहतः ॥ ८७ ॥
मानिकां च घृतात्पक्त्वा विडंगं चित्रकं त्वचम् ।
त्रिफला पञ्चलवणं त्र्यूषणं च पृथक् पलम् ॥ ८८ ॥
पलानि सूरणस्याष्टौ वाराह्या वृद्धदारकात् ।
चतुष्पलं पुष्परसस्यार्धप्रस्थं च निक्षिपेत् ॥ ८९ ॥
प्रातर्भोजनकाले वा लीढमेतद्रसायनम् ।
निहंति च ग्रहण्यर्शःशूलगुल्मकृमिक्षयान् ॥ ९० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अंकोल्ललोहमणिटंकणमाणिमन्थ-
ताप्यार्द्रकत्रिकटुतुत्थशिलाजतूनाम् ।
भृंगोदकेन वटिकां च मसूरमात्रां
खादेज्जयाय जरसः सकलामयानाम् ॥ ९१ ॥
अंकोल्लवेल्लाभ्रककांतताप्य-
शिलाजतुव्योषफलत्रयाणाम् ।
चूर्णं मुशल्याः समभागमेत-
त्कुष्ठानि लीढं मधुना धुनोति ॥ ९२ ॥
कांताभ्रत्रिफलाविडंगरजनीताप्याब्ददेवद्रुम-
व्योषैलाग्निपुनर्नवांघ्रिगिरिजाङ्कोलैः समं गुग्गुलम् ।
पिष्ट्वा भृंगजलेन सूक्ष्मगुटिकां खादेद्यथासात्मतो
मेदःश्लेष्मसमीरणोल्वणगदेष्वन्येषु वा पूरुषः ॥ ९३ ॥
व्योषं कृष्णतिलासनस्य कुसुमं मण्डूरसैरेयकं
दोषाशैलुसितात्रिवृत्कृमिहरं भृंगानि भल्लातकम् ।
श्रेष्ठाबाकुचिकांतलोहरजसस्तत्कांतपात्रे स्थितं
खादेत्कुष्ठहरं रसायनवरं मध्वाज्यसंयोजितम् ॥ ९४ ॥
मंडूरत्रिफलासितेतरतिलाजातीविडंगाकुली-
बाकुच्यभ्रककांतगंधकनिशामाधूकसारं रजः ।
पिष्ट्वा भृंगरसेन तस्य वटकान्खादेत्पयःपाचिता-
न्सर्वव्याधिहरान्रसायनवरान्मृत्योश्च मृत्युप्रदान् ॥९५॥
बध्वान्यस्तमहस्त्रयं कमलिनीपत्रे सधात्रीरसे
धौतं भृंगरसेन चुंबकरजोयुक्तं द्विभागोत्तरम् ।
स्थाल्यां षड्गुणरक्तमारिषरसे यद्दारुदर्व्या धृतौ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संचाल्यांभसि कल्कशेषितमिदं शीते क्षणाद्गालयेत् ९६॥
तस्मादादाय मूषायां स्वल्पायां द्रावयेद्घनम् ।
कांतनागोऽयमुदकेनाञ्जनं नयनामृतम् ॥
कांतपात्रे शृतं क्षीरं रसायनमनुत्तमम् ॥ ९७ ॥
अथोष्णवारिपिष्टेन कांतलोहं ससिंधुना ।
कफे कुठारच्छिन्नेन पित्ते वाते बलाम्बुना ॥
उभयेन वयःस्तंभे ताप्येन गलरुक्षु च ॥ ९८ ॥
कण्डूं मनोह्वया स्रोतोविबन्धे मरिचांघ्रिणा ।
हेमधात्रीफलं क्षौद्रं गायत्रीरसभावितम् ॥
लिहन्ननुपिबन्क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ ९९ ॥

मधुमागधिकाविडंगसार-
त्रिफलाहेमघृतं सितां च खादन् ।
जरयानवलीढदेहकांतिः
समधातुश्च समाः शतं स जीवेत् ॥ १०० ॥
आयुःकामः शंखपुष्प्या समेतं
मेधाकामः कांचनं सोग्रगंधम् ।
लक्ष्मीकामः पद्मकिंजल्कयुक्तं
खादेत्कामं कामकामो विदार्या ॥ १०१ ॥
सपद्मबीजामलकाभयाक्षं
सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहंतः ।
दीर्घायुषो मंदजरोपतापाः
सरीसृपाणां च भवन्त्यगम्याः ॥ १०२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृतानि लोहानि रसीभवंति
निघ्नंति रोगान्परिशीलितानि ।
किंचोपचारस्य समग्रयोगा-
त्पुष्यंति धातूनतिदीर्घमायुः ॥ १०३ ॥

इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चयेऽष्टाविंशोऽध्यायः ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

विषकल्पः ।

विषोत्पत्तिस्तद्भेदश्च ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यत्रोत्पन्नं महाविषम् ।
भेदांस्तस्य वरारोहे यत्र यत्र सविस्तरम् ॥ १ ॥
देवदैत्योरगाः सिद्धा गंधर्वा यक्षराक्षसाः ।
पिशाचाः किन्नराश्चैव मिलित्वा च वरानने ॥ २ ॥
एकता बलिराजश्च ब्रह्माद्याश्च तथैकतः ।
मंथानं मंदरं कृत्वा नागराजेन वेष्टितम् ॥ ३ ॥
क्षीराब्धिमथनं तत्र प्रारब्धं सुरसुंदरि ।
निर्गतास्तत्र रत्नौघाः कामधेन्वादयः प्रिये ॥ ४ ॥
अमला कमलोत्पन्ना पश्चादुच्चैःश्रवास्ततः ।
ऐरावतो महाकायो निर्गतं देवि चामृतम् ॥ ५ ॥
अतीव मन्थनाद्देवि मंदराघातवेगतः ।
अहिराजश्रमाद्देवि विषज्वाला विनिर्गता ॥ ६ ॥
ततोऽतिघोरा सा ज्वाला निमग्ना क्षीरसागरे ।
तया तत्रैव चोत्पन्नं कालकूटं महाविषम् ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रलयानलसंकाशं क्रुद्धः काल इवोत्कटम् ।
तद्दृष्ट्वा विबुधाः सर्वे दानवाश्च महाबलाः ॥ ८ ॥
विषण्णवदनाः सद्यः प्राप्ताश्चैव मदंतिकम् ।
ततस्तैः प्रार्थ्यमानोहमपिबं विषमुत्तमम् ॥ ९ ॥
ततोऽवशिष्टमभवन्मूलरूपेण तद्विषम् ।
पत्ररूपेण कुत्रापि मृत्तिकारूपतः क्वचित् ॥ १० ॥
कुत्रचित्तोयरूपेण धातुरूपेण कुत्रचित् ।
कंदरूपेण कुत्रापि त्रयोदशविधं विषम् ॥ ११ ॥
तेषु श्रेष्ठं कन्दाविषं तत्त्रयोदशधा स्मृतम् ।
कर्कटं कालकूटं च वत्सनाभं हलाहलम् ॥ १२ ॥
वालुकं कर्दमं चैव सक्तुकं मूलकं तथा ।
सर्षपं शृंगकं देवि मुस्तकं च महाविषम् ॥
हारिद्रकमिति प्रोक्तं त्रयोदशविधं विषम् ॥ १३ ॥
कर्कटं कपिवर्णं स्यात्काकचंचुनिभं पुनः ॥ १४ ॥
कालकूटं ततो ज्ञेयं वत्सनाभं तु पाण्डुरम् ।
भंगुराकन्दवद्देवि नीलवर्णं हलाहलम् ॥ १५ ॥
वालुकं वालुकाभं च कर्दमं कर्दमोपमम् ।
सक्तुकं श्वेतवर्णं स्याच्छुक्लकंदं तु मूलकम् ॥ १६ ॥
सर्षपं पीतवर्णं स्याच्छृंगीकं कृष्णपिंगलम् ।
मुस्ताभं मुस्तकं प्रोक्तं रक्तवर्णं महाविषम् ॥
हारिद्रकं पीतवर्णं विषभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥
चतुर्धा वर्णभेदेन विषं ज्ञेयं मनीषिभिः ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राः श्वेतरक्ताश्च पीतकाः ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृष्णवर्णः क्रमाज्ज्ञेयो वर्णानामनुपूर्वशः ।
मारणे कृष्णवर्णं स्याद्रक्तं तु रसकर्मणि ॥ १९ ॥
पीतवर्णं क्षुद्रकार्ये श्वेतवर्णं रसायने ॥ २० ॥
क्षीरोदसागरे देवि मथ्यमाने वरानने ।
उत्पन्नममृतं देवि तथोत्पन्नं महाविषम् ॥ २१ ॥
मात्रया भक्षितं देवि विषमप्यमृतायते ।
मात्राधिकं वरारोहे ह्यमृतं हि विषं भवेत् ॥ २२ ॥
विषं युंजीत नित्यं वै रसायनगुणैषिणः ।
घृतोपस्कृतदेहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः ॥ २३ ॥
सात्त्विकस्योदिते भानौ योज्यं शीतवसंतयोः ।
ग्रीष्मे चात्ययिके व्याधौ न वर्षासु न दुर्दिने ॥ २४ ॥
न क्रोधिने न पित्तार्ते न क्लीबे राजवेश्मनि ।
क्षुत्तृष्णाश्रमघर्माध्वव्याध्यंतरनिपीडिते ॥
गर्भिण्यां बालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥ २५ ॥
अभ्यस्तेऽपि विषे यत्नाद्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ।
कट्वम्ललवणं तैलं दिवास्वप्नानलातपान् ॥ २६ ॥
हृद्विभ्रमं कर्णरुजमन्यांश्चानिलजान्गदान् ।
विषं रूक्षाशिनः कुर्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णिनः ॥ २७ ॥

विषविद्रावणघृतम् ।

विजया पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकैः ।
पुष्कराह्वा सटी द्राक्षा यवानीक्षारदीप्यकैः ॥ २८ ॥
सितायष्टिद्विबृहतीसैंधवैः पालिकैः पचेत् ।
सविषार्धपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्णभुक् पिबेत् ॥ २९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुर्नाममेहगुल्मार्मतिमिरक्रिमिपाण्डुकान् ।
गलग्रहग्रहोन्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥
विषविद्रावणं नाम घृतं विषरुजं हरेत् ॥ ३० ॥

श्वित्रारितैलम् ।

लाक्षासुराह्वमंजिष्ठाकुष्ठपद्मकसारिवाः ।
गुंजा मही कुरबको लांगली वज्रकंदकः ॥ ३१ ॥
वाराहीकंदकास्फोता सप्ताह्वा गिरिकर्णिका ।
अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पं नतं निशे ॥ ३२ ॥
दंतीविषं हस्तिविषं पिप्पल्यौ मरिचानि च ।
तैस्तैलं कटुतैलं वा चित्रस्याभ्यञ्जनं पचेत् ॥
सवर्णकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्य वचो यथा ॥ ३३ ॥

सूर्यप्रभा वर्ती ।

रक्तचंदनमंजिष्ठा तिंतिणीफलसक्तुकैः ।
अभयालोध्रकतकानिशाशंखकणोषणैः ॥ ३४ ॥
मनःशिलाकरंजाक्षबीजोग्राफेनसैंधवैः ।
अजाक्षीरैः समविषैर्वर्तयो विहिता हिताः ॥
शुक्लार्ममांसपिल्लेषु ग्रंथिगंडार्बुदेषु च ॥ ३५ ॥

विषादिगुटिका ।

विषशुल्बरसव्योषगंधकानां पलं पलम् ।
पलद्वयं हरीतक्याश्चित्रकस्य पलत्रयम् ॥ ३६ ॥
कौंती मुस्ता चतुर्जातं कर्षांशं च विचूर्णितम् ।
त्रिगुणश्च गुडः कार्या वटिका माषसम्मिता ॥ ३७ ॥
भक्षयेत्तां जराग्रस्तो महारोगैश्च पीडितः ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जयागुटी ।

भस्मसूतगुडक्षौद्रघृतैः सह निषेवितम् ।
जरां जयेदतो नाम्ना गुलिकेयं जयोदिता ॥ ३९ ॥

जयागुटी ।

वासाऽमृताखदिरनिम्बविडंगपथ्या-
क्वाथे विषत्रिकटुचित्रकलोहतिक्ताः ।
आवाप्य माषतुलिता वटिका प्रणीता
क्षौद्रान्विता क्षपयति क्षयकुष्ठजातम् ॥ ४० ॥

जयागुटी ।

वचाऽश्वगंधामरिचोपकुल्या
तालीसमुस्तापिचुमंदपाठाः ।
विषं च तेषां वटिका जयन्त्यः
फले प्रयोगे च जयासमाना ॥ ४१ ॥

विषकल्पः ।

आरोटं भक्षयेद्देवि विषं सर्षपमात्रकम् ।
प्रथमे दिवसे पश्चाद्द्वितीयादौ द्विसर्षपम् ॥ ४२ ॥
पञ्चमे दिवसे देवि भक्षयेत्सर्षपत्रयम् ।
षट्सप्ताष्टदिनेष्प्येवं नवमे वेदसंख्यया ॥ ४३ ॥
भक्षयेद्राजिकावृद्ध्या यावद्गुंजामितं भवेत् ।
मासत्रयप्रयोगेण कुष्ठान्यष्ट हरेद्विषम् ॥ ४४ ॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं श्वेतमौदुंबरं तथा ।
छिन्नाभिन्नं कपालाख्यं क्लिन्नाह्वं शवगंधि च ॥
कुष्ठानि गदितान्यष्ट हन्याद्देवि महाविषम् ॥ ४६ ॥

२५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

षण्मासस्य प्रयोगेण कामरूपो भवेन्नरः ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्वरोगान्व्यपोहति ॥
द्विवत्सरप्रयोगेण दिव्यदेहो भवेन्नरः ॥ ४६ ॥

विषस्य सामान्यप्रयोगः ।

अथ गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेऽत्र्यहम् ।
विषं बृंहणमेतद्धि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥ ४७ ॥
तत्पिबेन्मस्तुना वातज्वरे क्षीरेण पित्तजे ।
अजामूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलाम्भसा ॥ ४८ ॥
रोध्रचंदनषड्ग्रंथाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।
क्षीरेण च विषं युक्तं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ४९ ॥
निकुंभकुंभात्रिफलासर्पिर्मधुविषैः कृतः ।
निहंति मोदको जीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ॥ ५० ॥
शिखिकर्णिरसोपेतं विषमज्वरजिद्विषम् ॥ ५१ ॥
विषं यष्ट्याह्वयं रास्ना सेव्यमुत्पलकन्दकम् ।
तंदुलोदकपीतानि रक्तपित्तस्य भेषजम् ॥ ५२ ॥
रास्नाविडंगत्रिफलादेवदारुकटुत्रयम् ।
पद्मकं क्षौद्रममृताविषं च श्वासकासजित् ॥ ५३ ॥
सितारसविषाक्षीरप्रवालमधुकान्विता ।
श्वासहिध्मापहा लीढाश्छर्दिघ्नास्तु विषान्विताः ॥ ५४
क्षीरोशीरमधुक्षाररजनीकुटजत्वचः ।
च्यवनप्राशनोपेतं विषं क्षपयति क्षयम् ॥ ५५ ॥
मुस्तावत्सकपाठाग्निव्योषप्रतिविषाविषम् ।
धातकीमोचनिर्यासं चूतास्थि ग्रहणीहरम् ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृच्छ्रघ्नं विषपथ्याग्नि दंती द्राक्षा निशा वृषा ।
शिलाजतु विषं त्र्यूषमुदावर्ताश्मरीहरम् ॥ ५७ ॥
गोमूत्रक्षारसिंधूत्थविषपाषाणभेदकम् ।
वज्रवद्दारयत्येतदेकतः पीतमश्मरीम् ॥ ५८ ॥
त्रिफलास्वर्जिकाक्षारैर्विषं गुल्मप्रभेदनम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं विषं शूलहरं तथा ॥ ५९ ॥
विषं द्रवंती मधुकं द्राक्षा रास्ना शठी कणा ।
विषा वेल्लं मिशी क्षारं गुल्मप्लीहनिबर्हणम् ॥ ६० ॥
प्लीहोदरघ्नं पयसा शतारुष्कमिजिद्विषम् ।
वायसीमूलनिष्क्वाथपीतं कुष्ठहरं विषम् ॥ ६१ ॥
पयस्या राजवृक्षत्वक् त्रायंती बाकुची बला ।
प्लीहघ्नीभकणाभ्यां च विषं क्वाथेन कुष्ठजित् ॥ ६२ ॥
अवल्गुजैडगजयोर्बीजं क्षारद्वयं विषम् ।
लेपः ससैंधवः पिष्टो वारिणा कुष्ठनाशनः ॥ ६३ ॥
चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीबाकुचीविषैः ।
सचन्द्रकैरेडगजकरंजफलसैंधवैः ॥ ६४ ॥
सव्योषस्वर्जिकाक्षारयवक्षारनिशाह्वयैः ।
अगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रेण कल्कितैः ॥ ६५ ॥
भल्लातकाग्निशम्याकविषैर्वा मूत्रपेषितैः ।
लेपो विचर्चिकादद्रूरसिकाकिटिभापहः ॥ ६६ ॥
शम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गुणम् ॥ ६७ ॥
कुष्ठतुंबरुबीजानि वाजिगंधाम्लवेतसम् ।
हरिद्रा वायसी रास्ना हरितालं मनःशिला ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पटोलनिम्बपत्राणि कणागंधकसैंधवम् ।
विषं दारु शिरीषास्थि तक्रं लेपेन कुष्ठजित् ॥ ६९ ॥
करञ्जकरवीरार्कमालतीरक्तचंदनैः ।
आस्फोटाकुष्ठमंजिष्ठासप्तच्छदनिशानतैः ॥ ७० ॥
सिंदुवारवचाक्ष्वेडैर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं कुष्ठहरं तैलं दुष्टव्रणविशोधनम् ॥ ७१ ॥
कुष्ठाश्वमारभृंगार्कमूलस्नुक्क्षीरसैंधवैः ।
तैलं सिद्धं विषावापमभ्यंगात्कुष्ठजित्परम् ॥ ७२ ॥
भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्घनैः ।
गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ॥ ७३ ॥
ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ।
प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥
पानाद्यैः शीलितं कुष्ठदुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ ७४ ॥
विषं भल्लातकीद्वीपिगुंजानिंबफलैर्जयेत् ॥ ७५ ॥
लेपोऽम्लपिष्टैः श्वित्राणि पुण्डरीकं च दारुणम् ॥७६
ककुभारुष्करद्वीपिस्पृक्कापत्रैलवालुकम् ।
पिष्टं खादिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥ ७७ ॥
श्वित्रीविषेण संघृष्टं तत्तत्स्फोटान्किलासजान् ।
कण्टकेन विभिद्याशु लेपैर्लिंपेच्च कौष्किकैः ॥ ७८
अथवा करवीरार्कमूलबाकुचिकाविषैः ।
बस्तांबुपिष्टैः सद्वीपिद्विपपिप्पल्यरुष्करैः ॥ ७९ ॥
एरण्डतैलं त्रिफला गोमूत्रं चित्रकं विषम् ।
सर्पिषा सहितं पीतं वातार्तत्त्वमपोहति ॥ ८० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कोरकं चीरनिष्क्राथे लांगलीविषसर्षपैः ।
गंधकांकोलमरिचैः सस्नुक्क्षीरैर्विपाचितम् ॥
जयेज्ज्योतिष्मतीतैलमनलत्वग्गदानपि ॥ ८१ ॥
स्वरसं बीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतम् ।
वन्ध्या पिबेत सविषं सुपुत्रैः परिवार्यते ॥ ८२ ॥
वीरालांगलिकादंतीविषपाषाणभेदकैः ।
प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥ ८३ ॥
देवदारुविषं सर्पिर्गोमूत्रं कण्टकारिका ।
वचा वाक्स्खलनं हंति बुद्धेश्च परिवर्धनम् ॥ ८४ ॥
विषं सर्पिः सिता क्षौद्रं तिमिरापहमञ्जनम् ।
विषं चैकमजाक्षीरकल्कितं घृतधूपितम् ॥ ८५ ॥
विषं धात्रीफलरसैरसकृत्परिभावितम् ।
अञ्जनं शंखसहितं प्रगाढं तिमिरं जयेत् ॥ ८६ ॥
विषमिन्द्रायुधं स्तन्यैर्घृष्टं काचजिदञ्जनम् ॥ ८७ ॥
बीजपूररसैर्घृष्टं विषं तद्वत्सितान्वितम् ।
विषं मागधिका द्वे च निशे काचघ्नमंजनम् ॥ ८८ ॥
शुक्रार्मजिद्विषं कृष्णायुक्तं गोमूत्रभावितम् ॥ ८९ ॥
समुद्रफेनं स्फटिका कुरुविन्दं रसांजनम् ।
कूर्मपृष्ठं च तुल्यानि तेभ्योऽर्धांशा मनःशिला ॥ ९० ॥
अर्धमानानि मरिचसैंधवायोरजांसि च ।
अथो यथोत्तरं दद्यादयसा च समं विषम् ॥ ९१ ॥
आगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रेण कल्कितैः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसक्रियेयं मधुना शुक्रपिल्लार्मकाचनुत् ॥
अभीक्ष्णं शीततोयेन सिञ्चेन्नेत्रं विषांजितम् ॥ ९२ ॥

विषस्यसामान्यप्रयोगः ।

भल्लातकाग्निशम्याकविषैर्वा मूत्रपेषितैः ।
लेपो विचर्चिकादद्रुरसिकाकिटिभापहः ॥ ९३ ॥
शम्याकपत्रत्वङ्मूलं विषं तक्रं च तद्गुणम् ॥ ९४ ॥
विषा तुंबरुबीजानि वाजिगन्धाऽम्लवेतसम् ।
हरिद्रा वायसी रास्ना हरितालं मनःशिला ॥ ९५ ॥
पटोलनिंबपत्राणि कणागंधकसैंधवम् ।
विषं दारु शिरीषास्थि तक्रं लेपन कुष्ठजित् ॥ ९६ ॥
करञ्जकरवीरार्कमालतीरक्तचंदनैः ।
आस्फोटाकुष्ठमंजिष्ठासप्तच्छदनिशानतैः ॥ ९७ ॥
सिंदुवारवचाक्ष्वेडैर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं कुष्ठहरं तैलं दुष्टव्रणविशोधनम् ॥ ९८ ॥
कुष्ठाश्वमारभृंगार्कमूलस्नुक्क्षीरसैंधवैः ।
तैलं सिद्धं विषावापमभ्यंगात्कुष्ठजित्परम् ॥ ९९ ॥
भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ।
गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ॥ १०० ॥
ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ।
प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिध्ममाशु व्यपोहति ॥ १०१ ॥
रसोनकंदमरिचविषसर्षपसैंधवैः ।
पिल्लेक्षणहितं कार्यं सुरसारसपेषितैः ॥
पूरयेत्सर्पिषा चानु सर्पिरेव च पाययेत् ॥ १०२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मधूकसारमधुकविषक्षीरजलैर्घृतम् ।
पक्कं संतर्पणं श्रेष्टं नक्तांध्ये त्वचिरोत्थिते ॥ १०३ ॥
अञ्जनं नरपित्तेन रोचनामधुशृंगिभिः ।
स्वर्जिकाक्षारसिंधूत्थं शुक्ते शुक्तं वरं विषम् ॥
कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिबर्हणम् ॥ १०४ ॥
नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पीसिताविषम् ।
अथवा घृतयष्ट्याह्वशर्कराविषसंयुताः ॥
शुंठी पथ्या विषं पाठा त्रायंती पूतिनासजित ॥ १०५ ॥
प्रपौण्डरीकमंजिष्ठाविषतिंदुसमुद्भवैः ।
निहंति साधितं तैलं गण्डूषेण मुखामयान् ॥ १०६ ॥
एलाखदिरकंकोलजातीकर्पूरचन्दनैः ।
बोलाब्दवालैर्द्विगुणविषैः साराम्बुपेषितैः ॥
सप्तत्रा वटिकाः कृता धृता घ्नंति मुखामयान ॥ १०७ ॥
कटुतैलविषं नस्यं पलितारुंषिकापहम् ॥ १०८ ॥
स्नुह्यर्कक्षीरभृंगाम्बुगोमूत्रहालिनीविषैः ।
गुंजाविशालामरिचैःकटुतैलं विपाचितम् ॥
खलतिं शमयत्यम्लपिष्टमष्टगुणं विषात् ॥ १०९ ॥
सिन्धूत्थकार्पासफलं पिण्डितं सह सर्पिषा ।
क्षीरेणाजेन वा लेपाद्विषदिग्धायुधव्रणुत ॥ ११० ॥
विषं रसाञ्जनं भार्गी वृश्चिकाली महासहा ।
सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनम् ॥ १११ ॥
कृतमालार्कपूतीकवत्सकातिविषाविषम् ।
सिद्धं यदिंगुदक्वाथैः सर्पिस्तदपचीहरम् ॥ ११२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काकादनीमागधिकानालिकातुण्डिकाफलैः ।
जीमूतबीजकर्कोटविशालाकृतवेधनैः ॥ ११३ ॥
पाठान्वितैः पलार्धांशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ।
प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुंडीस्वरसाढके ॥ ११४ ॥
तज्जयेदपचीं घोरां नावनाभ्यंगपानतः ॥ ११५ ॥
गुंजाटंकणशिग्रुमूलरजनीशम्याकभल्लातक-
स्नुह्यर्काग्निकरञ्जसैंधववचाकुष्ठाभयालांगलीः ।
वर्षाभूशठिभूशिरीषवरणव्योषाश्वमारा विषं
गोमूत्रं शमयेद्विलिप्तमपचीग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदान् ॥११६॥
अन्येष्वपि च रोगेषु शेषोपायपरिक्षये ।
प्रत्यहं विषकन्दस्य त्रियवं यवमेव वा ॥
शुद्धस्य राजिकावृद्धया वर्षं भुक्त्वा जयेद्गदान्॥११७॥
वचागन्धकसिंधूत्थत्रायमाणाम्लवेतसम् ।
व्योषाग्निवेल्लपाठाम्लपर्णीकारिकणाविषम् ॥ ११८ ॥
शांर्गेरीनागदमनीवायसीत्रिफलारसैः ।
भावितं मधुसर्पिर्भ्यां भक्षितं स्याद्रसायनम् ॥ ११९ ॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।
मुस्ता विडंगं मूत्रेण पिष्टमाजेन पिण्डितम् ॥ १२० ॥
नावनाञ्जनपानेषु गोमूत्रासृग्रसाञ्जनैः ।
जयेत्प्रयुक्तं विषमज्वरान्सघृतसाधितम् ॥ १२१ ॥
सर्वजं समधुव्योषं गवां मूत्रेण शीतकम् ।
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तं वृषस्य वा ॥ १२२ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षयं क्षीराश्वगंधाभ्यां कासं श्वासं समाक्षिकम् ।
तक्रेण ग्रहणीरोगं कृच्छ्रं तंडुलवारिणा ॥ १२३ ॥
प्रमेहं मधुना गुल्मं शूलं च गुडवारिणा ।
पाण्डुशोफं गवां क्षीरेणाम्भसा त्रैफलेन वा ॥ १२४ ॥
गवां मूत्रेण कुष्ठानि क्षौद्रेणोदुम्बराह्वयम् ।
तक्रेण युक्तं चालेपाद्दद्रुपामाविचर्चिकाः ॥ १२५ ॥
पीतमुष्णाम्भसा वायुं तुलस्या लेपनाद्ग्रहान् ।
समूत्रं विस्मृतिं नस्येनाञ्जनेन दृगामयान् ॥ १२६ ॥
स्यन्दाधिमन्थौ सस्तन्यमर्मकोपं सशोणितम् ।
सकासमर्दं काचादीन्सभृंगोदं निशान्धताम् ॥ १२७ ॥
रंभाकन्दाम्भसा पुष्पं पिल्लं ताम्रमधूत्कटम् ।
सतूलमार्तिं दन्तानां गण्डूषेण विलेपनात् ॥ १२८ ॥
सगोमूत्रं शिरःशूलं सक्षौद्राम्लं क्षतव्रणान् ।
भगंदरापचीग्रंथीन्सक्षौद्रं सगुडं व्रणान् ॥ १२९ ॥
नारिकेराम्भसा लिंगविकारान्सेवनात्पुनः ।
प्रदरं भृंगसारेण नागपुष्पस्य सर्पिषा ॥ १३० ॥
रम्भाकन्दाम्बुसर्पिर्भ्यां पीतं लिप्तमहेर्विषम् ।
गोतक्रनरमूत्राभ्यामथाऽऽखोर्वृश्चिकस्य च ॥ १३१ ॥
सार्कक्षीरं विलेपेन लूतानां तु विषं जयेत् ।
शतपत्ररसाज्याभ्यां विषं सर्वं च सर्वथा ॥ १३२ ॥
कांताभ्रकशिलाधातुविषसूतकमाक्षिकम् ।
शीलितं मधुसर्पिर्भ्यां व्याधिवार्धकमृत्युजित् ॥ १३३ ॥
नष्टशुक्रः पयोद्राक्षाकपिकच्छुमहाविषम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शीलयेन्मधुसर्पिभ्यां सखर्जूरं सयष्टिकम् ॥ १३४ ॥
क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विषं विषम् ।
ससिंदुवारतगरं मृतसंजीवनं विषम् ॥ १३५ ॥
शिरीषकुसुमं पत्रं विषमाखुविषापहम् ।
देवदारुनतं मांसी द्राविली बाकुची विषम् ॥ ३६ ॥
कुष्टं च पानलेपाभ्यां समस्तविषनाशनम् ।
मनःशिलाञ्जनाऽऽलैलासिन्दुवारामराह्वयम् ॥
सरक्तं कुंकुमविषं ध्मातं निःसंज्ञबोधनम् ॥ १३७ ॥
दाहे विषोद्भवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्युतः ॥ १३८ ॥

विषे पथ्यापथ्यादिविचार वर्णनम् ।

अमृतं सहसा युक्तं शीलितं विषमेव च ।
सात्म्याऽसात्म्यं विकाराय मृत्यवे च वरानने ॥ १३९ ॥
वेगान्यष्ट प्रजायंते सहसा विषशीलिनः ॥ १४० ॥
प्रथमे त्वग्विकारः स्याद्द्वितीये वेपथुर्भवेत् ।
दाहो वेगे तृतीये स्याच्चतुर्थे विकृतो भवेत् ॥ १४१ ॥
फेनोद्गतिः पञ्चमे स्यात्स्कन्धयोर्भंगता ततः ।
जाडयता सप्तमे वेगे चाष्टमे मरणं ध्रुवम् ॥
एवं ज्ञात्वा वरारोहे प्रतीकारं समाचरेत् ॥ १४२ ॥
पित्तान्तं वमनं कुर्यादामान्तं रेचनं चरेत् ।
जातिनीलीश्वरीसिंधुकाकमाच्यद्रिकर्णिकाः ॥ १४३ ॥
त्रिफला करवीरं च कुष्टं मधुकजीरकम् ।
क्षीरवृक्षत्वगेलेति विषघ्नोऽयं गणः स्मृतः ॥
विषघ्नं गोघृतं देवि मांगल्यं जीवनं स्मृतम् ॥ १४४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अश्वगंधां सगोजिह्वां त्रिशूलीं त्रिफलामपि ।
प्रथमं भक्षयित्वा च सेवयेद्गरलं ततः ॥ १४५ ॥
ब्रह्मचर्यं वरारोहे विषकाले समाचरेत् ।
पथ्यं स्वस्थमना भुक्त्वा तदा सिद्धिर्न संशयः॥१४६॥
गव्ये क्षीरघृते पेये शाल्यन्नमिदमेव च ।
शीतलं च पिबेत्तोयं पित्तलानि च वर्जयेत् ॥ १४७ ॥
जांगलानि च मांसानि छागलोहं च मद्गुरान् ।
शर्करां माक्षिकं क्षीरं सेवनीयं प्रयत्नतः ॥
सेव्यं देवि सदा पथ्यमपथ्यं दूरतस्त्यजेत् ॥ १४८ ॥
उद्धृतं फलपाकेन नवं स्निग्धं घनं गुरु ।
अव्यापन्नं विषहरैरवातातपशोषितम् ॥ १४९ ॥
रक्तसर्षपतैलेन लिप्ते वाससि धारितम् ।
सक्तुकं मुस्तकं शृंगी वालुकं सर्षपाह्वयम् ॥
वत्सनाभं च कर्मण्यं कालकूटादिकं ततः ॥ १५० ॥
न जात्वन्यत्प्रयोक्तव्यं विषे तीक्ष्णे च चारिते ।
अतिमात्रे च कर्मण्ये पेयं घृतमनन्तरम् ॥
सभार्ङ्गींदधिघर्मोत्थं सारिवा तंदुलीयकम् ॥ १५१ ॥
आगारधूममंजिष्ठायष्ट्याह्वैर्वा समन्वितम् ।
लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां चूर्णितामर्जुनत्त्वचम् ॥
टंकणं मेघनादेन मधुना वाऽऽलिपल्लवान् ॥ १५२ ॥
विषे प्रतिविषं युंज्यान्मंत्रतंत्रैरसिद्ध्यति ।
अतीते पञ्चमे वेगे सप्तमे चानातिक्रमे ॥
युंज्यान्मूलविषं सर्पदष्टानां पानलेपयोः ॥ १५३ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्भिः षड्भिरष्टाभिर्हीनमध्योत्तमा यवैः ।
मात्रां विषस्य मूलस्य प्रयुंजीत च सर्वदा ॥ १६४ ॥
दष्टस्य द्वौ यवौ कीटैस्तिलमात्रं तु वृश्चिकैः ।
नैव त्वसृक्स्थे पाने तु लूतादष्टस्य नेष्यते ॥
वृश्चया लेपयेद्दंशं तस्य ज्ञात्वा सुनिश्चितम् ॥ १६५ ॥

शत्रुप्रयुक्ताद्विषतो गराद्वा
लूताभुजंगाखुविषाज्जरायाः ।
अकालमृत्युग्रहपाप्मनोऽपि
विषाशिनो नास्ति भयं नरस्य ॥ १६६ ॥

इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

(रसकल्पः)

पारदभस्मविधिः ।

गुंजासैंधवयोश्चूर्णं देवदालीदलद्रवैः ।
टंकणं किंशुकरसैर्जंबीराम्लेन चूलिकाम् ॥ १ ॥
मूलकक्षारगोमूत्रप्रसादेन च गन्धकम् ।
स्वर्जिकां भूखगं व्योषशिग्रुमूलरसेन च ॥ २ ॥
शतशो भावयेत्सर्वं बिडोयं वडवानलः ॥ ३ ॥
एवमग्निसहो लोहसंयुक्तः केवलोऽथ वा ।
नियामकौषधासिताऽङ्कोलमूलरसादिभिः ॥ ४ ॥
वैक्रांतप्रमुखैर्वापि रसेन्द्रः सह मर्दितः ।
यंत्रस्थः क्रमवृद्धेन वह्निनोर्ध्वेन पाचितः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मृतोऽधराग्निना ततोऽप्यक्षीणो नोर्ध्वमाश्रयेत् ।
अथाऽपामार्गतैलेन तथा पुष्करतंदुलैः ॥ ६ ॥
अथवा मलयूक्षीरभावितश्वेतहिंगुना ।
मर्दितः पुटपाकेन भस्मतां प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥
गोमूत्रद्रोणपुष्पाभ्यां पाकाद्वा कांतभाजने ।
कङ्गुणीकृष्णधत्तरतैलाभ्यां वा विमर्दितः ॥ ८ ॥
मृणालतंतुवर्तिस्थः पीतगंधर्वतैलयुक् ।
ज्वलितो याममात्रं वा मृतवैक्रांतसंयुतः ॥ ९ ॥
वंध्याऽमृताकंदगतः पचनाद्भूधरेऽथ वा ।
चपलोपलनिर्गुंडीरसाभ्यां रसकेन वा ॥ १० ॥
वाराहीरसयुक्तेन चक्रमर्दरसेन वा ।
गंधपाषाणयुक्तेन बद्धं वा वाससा रसम् ॥
पचेद्गंधकतैलेन यावदाखोटबंधनम् ॥ ११ ॥
गंधाश्मापिष्टं द्विगुणगंधं वा कान्तसंपुटे ॥ १२ ॥
गंधकाद्वा तृतीयांशं कांतपर्पटमिश्रितम् ।
मूलिकामर्दितं लोहपर्पटान्तर्गतं धमेत् ॥ १३ ॥
यद्वा गंधकपादेन मर्दितं मूलिकारसैः ।
लोहसंपुटमध्यस्थमंगारैर्ध्मातमुत्खनेत् ॥ १४ ॥

पारदजारणम् ।

पीतासवाम्लं खात्सत्वं कांतं वा तीक्ष्णमेव वा ।
चतुःषष्टितमांशेन प्रमितं क्षिप्तमल्पशः ॥ १५ ॥
तप्तखल्वेऽम्लयोगेन श्लक्ष्णवत्तं विमर्दयेत् ।
भूर्जे क्षाराम्ललवणस्नुह्यर्कक्षीरलेपिते ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बद्धं वस्त्रावृते स्विन्नमम्ले समरसे रसम्।
धौतमुष्णारनालेन शुष्कमंगुलिमर्दितम् ॥ १७ ॥
पचेत्कच्छपयंत्रस्थमष्टमांशाबिडान्वितम्।
स्वप्रमाणरसास्तिष्ठज्जीर्णे ग्रासे त्वजीर्यति ॥ १८ ॥
पातयेदासवाम्लेन मर्दयेत्स्वेदयेच्च तम्।
जारणे जारणे वह्निं ग्रासं च परिवर्धयेत् ॥ १९ ॥
द्विगुणं योजयेदेवं सत्वमभ्रकसंभवम्।
पूतिलोहं विषं मूत्रं रसकं गंधकत्रयम् ॥
न युंज्याज्जारणे सूतस्तज्जीर्णैः स्फोटकुष्ठकृत् ॥ २० ॥
कुर्याल्लोहमयीं मूषामायामे द्वादशांगुलाम्।
मर्दितं हेमवाराही गृहन्यासरसै रसम् ॥ २१ ॥
रसोनपिण्डे दधती लोहमय्या सुरन्ध्रया।
निर्गुंडीपत्रनिर्यासपीतपादांशगंधया ॥ २२ ॥
गर्भमूषिकया युक्तां सचक्रां सपिधानकाम्।
लम्बितां जलपात्रस्थखर्परद्वारि पाचयेत् ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वं वनोत्पलैश्चित्रैरङ्गारैः खादिरैरधः।
एवमष्टगुणे जीर्णे गंधके क्षयकुष्ठजित् ॥ २४ ॥

वज्रपञ्जररसः।

क्षेत्रीकरणमित्युक्तं वज्रभस्मसमं रसम्।
हंसपादीरसैर्घृष्टं विपचेत्तत्पुटानले ॥ २५ ॥
तुल्यमन्यं रसं तेन पूर्ववन्मर्दितं पचेत्।
यावच्छक्यं चतुर्थांशमानेन रसभस्मना ॥ २६ ॥
अम्लपिष्टेन सौवर्णं पत्रमम्लेन मारयेत्।
राजिकार्धार्धमारभ्य यावन्माषं विवर्धितः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चित्रकार्द्रकासिन्धूत्थतीक्ष्णासौवर्चलैः सह ।
सेवितः पलपर्यंतं रसोयं वज्रपञ्जरः ॥
शरण्यः परिभूतानां व्याधिवार्धकमृत्युभिः ॥ २८ ॥

पंचामृतरसः ।

हेममाक्षिककांताभ्रवज्रभस्म प्रवेशयेत् ।
रसे सहेम्नि सप्ताहं मूलिकारसमर्दिताम् ॥ २९ ॥
तां पिष्टीं यन्त्रयोगेन पचेत्पञ्चामृताह्वयः ।
रसोऽयं मधुसर्पिभ्यां युक्तः पूर्वाऽधिको गुणैः ॥ ३० ॥

मृतसंजीवनीवटी ।

कांताभ्रताप्यसत्वानां वज्रहेम्नो रसस्य च ।
सप्ताहमम्लपिष्टानां गोलके लेपितेऽन्वहम् ॥ ३१ ॥
गोजिह्वा वायसी पथ्या निर्गुंडी मधु सैंधवम् ।
स्विन्ने भूमध्ययंत्रस्थे पश्चात्कठिनतां गते ॥ ३२ ॥
यवचिंचापलाशाक्षराजिकार्पासतंदुलैः ।
आवर्तितान्तर्लिप्तायां मूषायां खदिराग्निना ॥ ३३ ॥
टंकणं चुंबकांतं च दत्वा दत्वा विशोषिते ।
मूषायां बिडयोगेन समांशं हेम जारयेत् ॥ ३४ ॥
संवत्सरं मुखधृता मृतसंजीवनी मता ।
गुटिका शस्त्रस्तंभं च कुरुते वार्धमृत्युजित् ॥ ३५ ॥

महानीलतैलम् ।

वटप्ररोहपिण्डीतमूलत्वक्कृष्णसैर्यकैः ।
केतकीस्तनभृंगायःशकलत्रिफलार्जुनैः ॥ ३६ ॥
पृथग्दशपलैः सार्धं चतुर्द्रोणेष्वपां पचेत् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्टभागावशिष्टेऽस्मिन्भृंगस्वरसपेशितैः ॥ ३७ ॥
त्रिफलानीलययश्चूर्णैः पृथग्द्विपालिकैर्युतम् ।
तैलाढकं समक्षीरं पक्त्वा मृतरसान्वितम् ॥ ३८ ॥
महानीलं सुभाण्डस्थं मण्डलं धान्यमध्यगम् ।
अभ्यंगविधियोगेन केशानां रंजनं परम् ॥ ३९ ॥

पारदभस्मनः सामान्यः प्रयोगः ।

रोगोक्तयोगयुक्तोऽयं तत्तद्रोगहरो भवेत् ।
समुस्तपर्पटक्वाथो भस्मसूतो हरेज्ज्वरम् ॥ ४० ॥
दशमूलकषायेण पिप्पल्या च समस्तजम् ।
माक्षिकाऽभयया वासापिप्पल्या चास्रपित्तनुत् ॥ ४१ ॥
कण्टकारीकषायेण पिप्पल्या च सकासजित् ।
अजायाः क्षीरसिद्धेन कणायुक्तेन सर्पिषा ॥
त्रिफलागंधकव्योषगुडैर्वा क्षपयेत्क्षयम् ॥ ४२ ॥
हिक्कां निहंति रुचकबीजपूराम्लमाक्षिकैः ।
छर्दिदाहौ मधुसितालाजामुद्गसिताम्बुभिः ॥ ४३ ॥
अर्शांसि तैलसिन्धूत्थपुटपाचितसूरणैः ।
त्वक्पल्लवैः कषायेण शृतेनोदश्विदम्भसा ॥ ४४ ॥
क्षीरिण्या वाप्यतीसारं विषूचीं कणहिंगुना ।
अजीर्णं कांजिकैरण्डक्वाथपथ्यावलेहतः ॥ ४५ ॥
कषायपल्लवैः पक्वं बालबिल्वं सनागरम् ।
सगुडं सरसं हंति बिम्बिसीं दारुणामपि ॥ ४६ ॥
बिल्वकर्कटिकागर्भं मसूरक्वथिताम्बु वा ।
कृच्छ्रं मृतरसक्षीरक्षीरिणीक्षूरमाक्षिकैः ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पारदभस्मशिलाजतुकृष्णा-
लोहमलत्रिफलाकुलिबीजम् ।
ताप्यनिशारजतोपलकान्त-
व्योषरजः खपुरश्च कपित्थात् ॥ ४८ ॥
सर्वमिदं परिचूर्ण्य समांशं
भावितभृंगरसं दिवसादौ ।
विंशतिवारमिदं मधुलीढं
विंशतिमेहहरं हरिदृष्टम् ॥ ४९ ॥
न्यग्रोधाद्यसनाद्यैर्वा क्राथयुक्तो मृतो रसः ।
पथ्यालशुनगोमूत्रैः प्लीहगुल्मनिबर्हणः ॥ ५० ॥
कलाययूषशम्बूकक्षाराभ्यां पंक्तिशूलनुत् ।
सत्र्यूषणतिलक्राथेनामशूलस्य नाशनः ॥ ५१ ॥
नवनीतसुधाक्षारभावितोऽभययोदरे ।
स हितः सहितो यष्टीवारिणा कामलामये ॥ ५२ ॥
फलत्रिकादिक्राथेन पाण्डुशोफे सकामले ।
शोफे सविश्वभूनिंबक्राथगोमूत्रसंयुतः ॥ ५३ ॥
निम्बामलककंकुष्ठैः प्रशस्तः स मृतो रसः ॥ ५४ ॥
रसोनराजिकावह्निनीलिमार्कवपल्लवैः ।
तुल्यं भल्लातकं क्षिप्त्वा क्षीरे तैलं विपाचितम् ॥ ५५ ॥
भूशिरीषसुपर्णाक्षोः पञ्चांगं माक्षिकं घृतम् ।
रसं च लीढ्वा कुष्ठार्तो लिम्पेत्त्रिकटुना तनुम् ॥
रसगंधकापिष्ट्या वा कटुतैलाभियुक्तया ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कर्पूरवल्लीसहनिम्बतैल-
पातालमूलीरसभावितेन ।
रसेन लिह्यात्सकलं हठं वा
विचूर्णितं पुष्परसेन कुष्ठी ॥ ५७ ॥
फेनिलफलाहिदर्वीकन्दरसं खादतोऽनुदिनम् ।
फेनिलमूलोद्वर्तनमाचरतोपि च कुतः कुष्ठम् ॥ ५८ ॥
चित्रकवानरिवायसितुण्डी-
बाकुचिकाद्विगुणाः परिपीताः ।
मूत्रयुता मृतसूतसमेता-
स्तक्रभुजः शमयंति किलासम् ॥ ५९ ॥
द्रुतगगनमरीचीबाकुचीतालपत्र्यौ
सलिलरिपुनकुलयौ कृष्णशुंठ्यौ सभृंगम् ।
मरिचमसितसोमश्चित्रकांकोलबीजं
वरतिलशशिलेखे त्वक् च शाखोटकस्य ॥ ६० ॥
फलत्रयं च तत्सर्वं मृतसूतसमन्वितम् ।
क्षीरान्नवर्तनो जग्ध्वा श्वित्रमाशु निवर्तयेत् ॥ ६१ ॥
सनिम्बपल्लवक्षौद्रैः कृमीन्हन्ति मृतो रसः ।
पीतो लशुनसिद्धेन तैलेनानिलजान्गदान् ॥ ६२ ॥
विश्वैरण्डशृतक्षीरसहितो गृध्रसीं जयेत् ।
गुडाभयागुडूच्यम्बुयुक्तः पवनशोणितम् ॥ ६३ ॥
त्रिकटुत्रिफलावेल्लैः समांशो गुग्गुलुर्जयेत् ।
वातारितैलसंयुक्तः स्थौल्यं भस्मरसान्वितः ॥ ६४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मधूदकाभ्यां युक्तो वा कार्श्यं तु शर्करान्वितः ।
हिंगुसौवर्चलव्योपमूत्रसिद्धेन सर्पिषा ॥
रसो हन्यादपस्मारमुन्मादं च तथाञ्जनात् ॥ ६५ ॥
मयूककुनटीतार्क्ष्यपारावतमलैर्युतः ॥ ६६ ॥

धान्याम्लपिष्टाष्टमापिप्पलीका-
न्कार्पासबीजान्करमर्दनेन ।
आदाय तैलं मृतसूतयुक्त-
मक्ष्णि प्रयुंजीत विशीर्णरोम्णि ॥ ६७ ॥

पारदभस्मनः सामान्यप्रयोगः ।

बर्बूरनिम्बकिसलाजपुरीषधूमैः
कांस्येक्षुराश्मवनितास्तनजेन घृष्टम् ।
भल्लातधूपितरसांजनमंजयित्वा
साभ्यंजनस्नपनमक्ष्णि रुजं निहंति ॥ ६८ ॥

महाभेरीमूलं तुरगपृथुकाम्भोधिकुवलं
रसो जंबीराम्लं जयति तिमिरं काचमपि च ।
उपात्तं जीमूताद्रविजधरपर्णांबुमृदिता-
द्रसस्तैलं लेपादिह विविधजाड्यं च गुदजान् ॥ ६९ ॥
त्रिफलापटोलमूलव्योषगुडूचीविडंगबीजानि ।
समगुग्गुलूनि मारितरसमिलितानि व्रणघ्नानि ॥ ७० ॥
ग्रंथीन्विलेपयेत्तेषां लेपान्मूलरसान्वितम् ।
नारिकेरोदकं तद्वत्पीतं हंति मसूरिकाः ॥ ७१ ॥
मंजिष्ठाशबरोद्भवं तुवरिका लाक्षा हरिद्राद्वयं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेपालीहरितालकुंकुमगदान्गोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुगं कालेयकं पारदं
धत्तूरं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ७२ ॥

सिक्थं तुत्थं लोहकिट्टं वसाज्य-
माजं क्षीरं क्षीरवृक्षाम्बु चाग्नौ ।
सिद्धं सिध्मव्यंगनील्यादिनाशे
वक्त्रच्छायामैन्दवीमाशु धत्ते ॥ ७३ ॥

कार्पासपल्लवानन्तारसतैलयुतो हितः ।
अस्थिस्रावे मृतरसो विषे स्थावरजंगमे ॥ ७४ ॥
तन्दुलीयकमूलेन वीरामूलेन वा युतः ।
तन्दुलोदकसंमिश्रः पाननावनलेपने ॥ ७५ ॥
सुरभिशकृद्रसभावितकर्पूरसमन्वितो मृतः सूतः ।
स्थावरजंगमकृत्रिमविषजिद्गुंजामितो दध्ना ॥ ७६ ॥

यक्षाक्षफेनिलरसोनकटुत्रयोग्रा-
राजीवराङ्घ्रिबकुलं लकुचाम्बुपिष्टम् ।
छायाविशोषितमिदं नरवारिघृष्टं
सर्पापहं सरसमञ्जनतस्त्रिवारान् ॥ ७७ ॥

पिशाचपञ्चवर्णस्य बीजं मूलं पुनर्नवात् ।
देवदाल्याः फलं मूलं मूलं च विषपर्णतः ॥ ७८ ॥
पेषितं नरमूत्रेण सर्वथाऽहिविषापहम् ।
कपित्थपञ्चकं नीरं रसं चाखुविषापहम् ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कांस्ये ताबुल्या नागरं पिष्टमाद्भिः
पत्रं शैरीषं पिप्पलीछागदुग्धैः ।
पत्रं कार्पासात्सर्पिषा वाऽपि लेपा-
त्सूतेनोपेतं वृश्चिकानां विषघ्नम् ॥ ८० ॥

भावितश्चणकाम्लेन वस्त्रमम्लेन मर्दयेत् ।
तेन बाकुचिचक्राह्वकार्पासागास्तिपल्लवान् ॥ ८१ ॥
एकस्य लकुचस्याम्ले स्वरसेन रसेन यः ।
प्रक्षालितः प्रयात्येव विषदिग्धव्रणः शमम् ॥ ८२ ॥
रसायनोक्तविधिना शुद्धो लब्धबलः पुनः ।
प्रातः प्रातः कणापथ्याविश्वसैंधवचित्रकम् ॥
पीत्वा संरक्षणायाग्नेरीषदुष्णेन वारिणा ॥ ८३ ॥
भृंगामलकनिर्यासे भावितं व्योमकांतयोः ।
भस्माऽयःसंपुटे धान्ये स्थापितं मधुसर्पिषा ॥ ८४ ॥
खादेन्निशि कणा पथ्या मासमेकं तथा पुनः ॥ ८५ ॥
पातनाभस्मना युक्तमथ सूतस्य भस्मना ।
जीर्णाऽल्पहेम्नः षण्मासाच्छतावर्या रसेन च ॥ ८६ ॥
त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां खादिरासनभाविताम् ।
मृतहेमरसोपेतां भक्षयेद्भक्षयेज्जराम् ॥ ८७ ॥
गंधकेन हतं सूतं कांतं धात्रीरसेन च ।
त्रिफलासहितं खादेज्जीवेदाचंद्रतारकम् ॥ ८८ ॥
चित्रकं त्रिफला भृंगो हारिद्राञ्जनपत्रिका ।
रसस्त्रिमधुरश्चापि जरावैरूप्यनाशनः ॥ ८९ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रसौषधीनां रसभावितानां
सितायुतैः क्षीरमधूदकाज्यैः ।
जरां रसो हंति च कांतपात्रे
क्षीरं शृतं काञ्चनपादपिष्ट्या ॥ ९० ॥

समचीर्णजीर्णहेममाक्षिकयोगेन मारितो वृष्यः ।
घृतमधुशतावरीरसदुग्धयुतो मदनवर्धनः सूतः ॥ ९१॥
लोहितागस्तिसारेण कृष्णारंभाफलं घृतम् ।
रसं च घनसारं च पीत्वा स्त्रीषु वृषायते ॥ ९२ ॥
घनसारचतुर्जातकंकोल्लकटुकीपलम् ।
पलं ताम्बूलवल्लीनां रसस्याक्रमणं परम् ॥ ९३ ॥
भुंजीत शालिगोधूमयवषष्टिकजांगलम् ।
मुद्गयूषं गवां क्षीरं मस्तु स्नायात्सुखांभसा ॥ ९४ ॥
रूपयौवनसंपन्नामनुरूपां प्रियां भजेत् ।
अभ्यंगं कटुतैलेन कांजीतैलं सुरां दधि ॥ ९५ ॥
कालिंगकारवेल्लाम्ललशुनासुरिमूलकम् ।
द्विदलं बिल्ववार्ताकं छत्राकं काकमाचिकाम् ॥ ९६॥
अंगसंमर्दनं रात्रौ जागरं स्वपनं दिवा ।
अत्यम्लतिक्तलवणं स्वादूष्णं शिशिरौषधम् ॥ ९७॥
शोकवातातपक्रोधचिन्तां च परिवर्जयेत् ।
साहसं रसलोहानां मारकं च विशेषतः ॥
सेवया परिहार्याणां रसस्याऽजरणा भवेत् ॥ ९८ ॥
शूलो नाभितले जाड्यं निद्रालस्यं ज्वरस्तमः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अङ्गभंगोऽरुचिर्दाहः पिबेत्तत्र दिनत्रयम् ॥ ९९ ॥
सौवर्चलं सगोमूत्रं कर्कोटीमूलवारिणा ।
मातुलुंगस्य वाऽम्लेन माणिमंथं सनागरम् ॥ १०० ॥
नागवंगयुतः सूतः प्रमादाद्भक्षितो यदि ।
सैंधवं कारवेल्लस्य कंदं मूत्रैः पिबेद्गवाम् ॥ १०१ ॥
कर्कोटीगरुडीपथ्याशरपुंखैर्विपाचितैः ।
अष्टभागावशिष्टं वा गोमूत्रं सैंधवान्वितम् ॥ १०२ ॥
यत्क्षेत्रीकरणं पूर्वं वेधकं च रसं ततः ॥ १०३ ॥
सेवेत तस्य सिद्धिः स्यादन्यथा मरणं ध्रुवम् ॥ १०४ ॥

ग्रंथस्योपसंहारः।

(१) युगस्वभावाद्यदि चौषधीनां
क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽल्पा ।
आयुर्बलादिष्वपि सा तथेति
तस्मान्निषेव्यानि रसायनानि ॥ १०५ ॥

(२) न चौषधीनामपि सर्वथैव
प्रभावहानिः परिकल्पनीया ।
फलं प्रयात्यूर्ध्वमधश्चिवृच्च
प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ १०६ ॥

(३) अदेशकालोपहितान्यसात्म्या-
न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ।
नाशं नयंते सहसैव देहं
सम्यक्प्रवृत्तानि तथैव वृद्धिम् ॥ १०७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जित्वा तस्मादिन्द्रियादिप्रदुष्टा-
न्कालोपेतः श्रद्दधानो यथावत् ।
आयुःप्रज्ञातेजसां यद्विवृद्धये
वीर्योपेतं शीलयेदौषधं तत् ॥ १०८ ॥

(४)शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।
बुद्धिरस्खलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १०९ ॥
दानं शीलं दया सत्यं ब्रह्मचर्यं कृतज्ञता ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः ॥ ११० ॥
एतदागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कदाचन ॥ १११ ॥

(५)लोभयंत्यातुरं मूर्खा विचित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ ११२ ॥
ते घुणाक्षरवत्कंचिदुत्थाप्य नियतायुषम् ।
घ्नंति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥ ११३ ॥
अज्ञातशास्त्रसद्भावाञ्छास्त्रमात्रपरायणान् ।
तान्वर्जयेद्भिषक्पाशान्पाशान्वैवस्वतानिव ॥ ११४ ॥

(६)प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शितं विपुला मतिः ।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥ ११५ ॥
क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्मः क्वचिद्यशः ।
क्वचिदभ्यासयोगश्च चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ११६ ॥
ये क्रियां विक्रियां कुर्वंत्युपेक्षंते स्खलंति वा ।
खादंति ते परप्राणान्निजानि सुकृतानि च ॥ ११७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यावदुच्छ्वसिति प्राणी यावद्भेषजमत्ति च ।
तावच्चिकित्सा कर्तव्या दैवस्य कुटिला गतिः ॥ ११८॥
अनाथान् रोगिणो वैद्यः पुत्रवत्समुपाचरेत् ।
प्राणाचार्यश्च पितृवत्संपूज्यः शक्तिभक्तितः ॥ ११९ ॥
न प्राणिरहितो देशो न च प्राणी निरामयः ।
तस्मात्सर्वत्र भिषजां कल्पिता एव वृत्तयः॥ १२० ॥
(७)यज्ञस्य च शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संधितं पुरा ।
पातिता दशनाः पूष्णो भगस्य च विलोचने ॥१२१॥
राजयक्ष्मार्दितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।
भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन्विकृतिं गतः॥ १२२॥
वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।
एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ॥ १२३ ॥
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ १२४ ॥
अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रायः पिबति वासवः ।
अश्विभ्यां कल्पितो भागो यज्ञेषु च महर्षिभिः ॥१२५॥
अश्विनावग्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां स्तुताः ।
वैद्यावित्यश्विनौ देवौ पूज्येते विबुधैरपि॥ १२६ ॥
अजैररमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ।
व्याधिमृत्युजराग्रस्तैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ॥
किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥१२७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रंथकर्तु विज्ञप्तिः ।

रसरत्नसमुच्चयो मयेत्थं
रचितः साधु नितान्तमाद्रियन्ताम् ।
सुधियो यदि विद्यतेऽत्र दोषः
क्वचिदर्हंति ममाप्यलं विसोढुम् ॥ १२८ ॥

इति श्रीवाग्भटाऽऽचार्यविरचिते रसरत्नसमुच्चये त्रिंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं ग्रंथः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विक्रय्यपुस्तकें-(वैद्यक ग्रंथाः)

नाम.	की०
सुश्रुतसंहिता-सान्वयसटिप्पण सपरिशिष्ट भाषाटीकासमेत-सूत्र-स्थान, निदान, शारीरस्थान, चिकित्सकस्थान, कल्पस्थान, उत्तर-तंत्र संपूर्ण पंडितराजवैद्य मुरलीधरजीकृत भाषाटीकासहित जिसमें संपूर्णरोगोंका निदान लक्षण और औषधोंके प्रचार वा प्रत्येक रोगपर क्वाथ चूर्ण रस घी और आदिसे अच्छीप्रकारसे चिकित्सा वर्णितहै इसग्रंथकी योग्यता संपूर्ण भारतवर्षमें प्रसिद्धहै	१२)
तथा उपरोक्त अलंकारों समेत सूत्रस्थान प्रथमभाग	३)
” ” निदान शारीरस्थान द्वितीयभाग	२॥)
” ” चिकित्सा व कल्पस्थान तृतीयभाग ...	३॥)
” ” उत्तरतंत्र चतुर्थभाग	३॥)
” ” केवलशारीरस्थान	१)
चरकसंहिता-पं. मिहिरचंद्रकृत भाषाटीका समेत सूत्र निदान शारीर चिकित्सक, कल्प, और सिद्धिस्थानादिमें उपरोक्त विषयानुसार वर्णितहै	८)
हारीतसंहिता-मूल, पंडित रविदत्तकृत भाषाटीकासहित और राजवैद्य पं० मुरलीधरकृत संशोधित इसके छः स्थानोंमें संपूर्ण पथधान्यादिवर्ग और औषधीका गुणदोष और रोगोंकी उत्पत्ति संप्राप्तिलक्षण निदान चिकित्सादिका वर्णन है	३)
भावप्रकाश-मूल और लालाशालिग्रामकृत भाषाटीका तीनखंडोंमें भावमिश्रकृत संगृहीत, कर्पूरादिवर्ग, गुडूच्यादिवर्ग, पुष्पवर्ग, वटादिवर्ग आम्रादिफलवर्ग, शाकवर्ग, मांसवर्ग जातिभेदसे पशुपक्षियोंके मांसके गुण, कृतान्नवर्ग, वारिवर्ग, दुग्धवर्ग, नवनीतवर्ग, घृतवर्ग, मूत्रवर्ग, तैलवर्ग, सन्धानवर्ग, मधुवर्ग, इक्षुवर्ग, अनेकार्थनामवर्ग, धातुनाम शोधन मारणविधि पुटप्रकार, रत्नोंकी शोधनमारणविधि, विष और उपविषोंकी शोधन-	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जाहिरात ।

नाम.	की०
विधि इत्यादि संपूर्ण रोगोंकी उत्पत्ति संप्राप्ति निदान चिकित्सा इत्यादि वर्णित है	७)
धन्वंतरी-वैद्यक लालाशालिग्राम वैश्यकृत भाषाटीका समेत जिसमें समस्तरोगोंका निदान कारण लक्षण और चिकित्सक औषधि संग्रहकर लिखा है	६)
अष्टांगहृदय-(वाग्भट) वाग्भटविरचित-पं० रविदत्तकृत भाषाटीकासहित और पंडितज्वालाप्रसाद मिश्र संशोधित जिसमें सूत्रस्थान, शारीरस्थान, निदानस्थान, चिकित्सास्थान, कल्पस्थान, उत्तरस्थान इत्यादिमें संपूर्ण रोगोंकी उत्पत्ति निदान लक्षण और क्काथ चूर्ण रस घी तैल आदिसे अच्छीप्रकार चिकित्सा वर्णित है	८)
अष्टांगहृदय वाग्भट-मूल मोटा अक्षर	२॥)
शार्ङ्गधरसंहिता-मूल और पं० दत्तराम चौबेकृत भाषाटीका समेत चरक वाग्भट सुश्रुतादिसे संगृहीत-इस ग्रंथमें रोगोंकी उत्पत्ति लक्षण प्रतीकार सबप्रकारकी धातुओंका मारणशोधन आदि प्रयोग बहुत अजमाये हुए लिखेहैं और रसादिके सेवनकी विधि भी संयुक्त है ग्लेज	२॥)
” ” तथा रफ़	२)
वैद्यरहस्य-मूल और पंडित दत्तराम चौबेकृत भाषाटीका समेत संपूर्ण रोगोंकी चिकित्सा भलेप्रकार वर्णितहै	२)
बृहन्निघण्टुरत्नाकर-मूल पंडित दत्तराम चौबेकृत संकलित और भाषाटीकासहित जिसमें शारीराध्याय यंत्राध्याय शस्त्रविचारणाध्याय योग्यसूत्राध्याय अष्टविधशस्त्रकर्माध्याय तथा दूसराभाग क्षारपाक विधि अग्निकर्म दोषधातुमलयवृद्धि दोषवर्णन ऋतुचर्या दिनचर्या रात्रिचर्या नाडीदर्पणादिवर्णन, प्रथम भाग	३)
” ” तथा द्वितीयभाग	३॥)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाम.	कीं०
,, ,, तथा तृतीयभाग (विविधरोगोंकीचिकित्सासंग्रह)	३॥)
,, ,, तथा चौथाभाग (चिकित्साखंड)	२॥)
,, ,, तथा पंचमभाग (रोगोंका कर्मविपाक)	९॥)
,, ,, तथा षष्ठभाग (रोगाणां चिकित्साभागः)	४॥)
,, ,, तथा सप्तम अष्टमभाग लालाशालग्रामसंकालित अर्थात् "शालग्रामनिघंटुभूषण" अनेकदेशदेशान्तरीयसंस्कृत हिन्दी, बंगला, मराठी, गौर्जरी, द्राविडी, तैलंगी, औत्कली, इंग्लिश, लैटिन्, फारसी, अरवी भाषाओंमें सर्व औषधोंके नाम और गुणोंका वर्णन औषधिओंके चित्र समेत	८)
,, ,, तथा उपरोक्त अलंकार समेत आठों भाग संपूर्ण	३०)
बृहन्निघंटुरत्नाकरांतर्गत-चिकित्साखंड भाषाटीकासहित पंडित दत्तरामप्रणीत संपूर्ण रोगोंकी औषधीका अपूर्व संग्रह	४)
चर्य्याचंद्रोदय-भाषाटीका व्यंजन वनानेकी क्रिया है	१॥)
योगतरंगिणी-श्रीमत् त्रिमल्लभट्टविरचित और दत्तराम चौवेकृत भाषाटीका सहित यह वडा उपकारी ग्रंथहै अच्छे २ प्रयोग दरशायेहैं	२)
योगचिन्तामणि-भाषाटीकासहित दत्तराम चौवेकृत इसमें पाक तैल चूर्ण गुटिका घृत इत्यादि अनुभव सिद्ध प्रयोग लिखेगयेहैं ग्लेज	१।=)
,, ,, तथा रक्तकागज	१।)
बालतंत्र-कल्याणवैद्यरचित नंदकुमारकृत भाषाटीका इसमें षोडश वंध्या साधारण वंध्या औषध-पुरुष वीर्यवृद्धि गर्भाधान रुद्रस्नान मासगृहीत वालरक्षा वर्षगृहीत वालरक्षा दिनमास वर्षगृहीत बालरक्षा साधारण बालग्रहरक्षा ज्वरहरणोपाय साधारणरोग चिकित्सा नानारोगोंके अनुभवी प्रयोग इत्यादि वर्णित हैं	१

बंगसेन-लालाशालिग्रामकृत भाषाटीकासहित वैद्यकमें इस ग्रंथसे बढकर दूसरा ग्रंथ नहीं है इस एकही ग्रंथसे वैद्यराज हो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाम. की०

सकता है । इसका अनुवाद भी ऐसा सुंदर सरल हुआ है जिससे किसी प्रकारका भ्रम नहींरहता और औषधी भी इसकी वडी चमत्कारिक है । इसके ग्रहण करनेमें विलंब न कीजिये

आयुर्वेदसुषेणसंहिता–भाषाटीका इसमें सामान्य औषधीवर्ग धान्यवर्ग पयवर्ग इत्यादिकके गुणदोष वर्णित हैं ... ... ॥।=)

वैद्यकपरिभाषाप्रदीप–भाषाटीकासहित (वैद्योपयोगी औषधियोंकी योजनामें तौल माप और बदला अर्थात् प्रतिनिधि तथा वर्ग चूर्ण आदिकोंकी योजनाका वर्णन) .... ॥।=)

वैद्यरत्न–पं. ज्वालाप्रसाद मिश्रकृत भाषाटीकासमेत सर्वरोगोंकी चिकित्सा उत्तम प्रकारसे वर्णन की गई है .... ॥।=)

वैद्यवल्लभ–हस्तीरुचिकृत भाषाटीकासमेत अनुभवी उत्तम चिकित्सा ।=)

द्रव्यगुणशतक–भाषाटीकासमेत औषधिद्रव्योंका गुणदोषवर्णन ।=)

द्रव्यगुण–वडा पं. ज्वालाप्रसादमिश्रकृत भाषाटीकासहित .... ॥।=)

वीरसिंहावलोकन–ज्योतिःशास्त्रादिकर्मविपाकचिकित्सावर्णन .... १॥)

लोलिम्बराजकृत–वैद्यजीवन संस्कृत और भाषाटीकासहित शृंगाररस प्राधान्यरोगोंकी चिकित्सा अत्यन्त उपयोगी वैद्यकका ग्रंथ है ... . १)

कामकुतूहल–भाषाटीकासमेत शरीरकी क्षीणतादिमें अपूर्व दवाईका संग्रहहै .... ।)

कुमारतंत्र–भाषाटीकासमेत "रावणकृत" बालकोंकी अपूर्व दवाई वर्णनहै .... ॥)

कामरत्न–योगेश्वर नित्यनाथप्रणीत और पंडित ज्वालाप्रसादमिश्रकृत भाषाटीकासहित इस ग्रंथमें रोगोंकी औषधि तथा वाजीकरण औषधि अनुभूत हैं और वशीकरणादि प्रयोगभी हैं १॥)

वालबोध पाकावली–पाकरस वर्णन है .... =)

कूटमुद्गर–भाषाटीका ≡) तथा सटीक .... ≡)

वोपदेवशतक–भाषाटीका इसमें वैद्यक काथादिकका वर्णनहै .... ।=)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाम.	की०
अर्कप्रकाश–भाषाटीका "रावणकृत" इसमें नानाप्रकारके यंत्रोंसे औषधियोंका अर्क खींचना और गुण वर्णन किया गयाहै....	१)
ज्ञानभैषज्यमंजरी–भाषाटीकासमेत इसमें प्रत्येकरोगोंपर एक २ औषधि वेदान्तमतानुसार वर्णन कियाहै	≡)
महामारीविवेचन–भाषाटीका जिसमें हैजादि रोगोंका उपद्रव किस-प्रकारसे होताहै वह शास्त्रानुसार वर्णित है	।)
योगशतक–भाषाटीकासहित सौ श्लोकोंमें औषधिका काथादि वर्णन रोगोंपर किया है	।)
स्त्रीपुरुषसंजीवन–भाषाटीका सहित जिसमें ऋतुप्राप्ति मासादिक्रमसे शुभाशुभफल, ऋतु आदिकालमें स्त्रीका आचार पुरुषका आचार पुरुषकी शुद्धि और वीर्यवृद्धि उपाय गर्भपोषण आदि विषय भलीभाँति वर्णितहैं	।≡)
चिकित्सा धातुसार–भाषामें धातुफूंकनेका उत्तमोत्तम प्रयोगहै	
माधवनिदान–मूल और पं. दत्तराम चौबेकृत भाषाटीकासहित इसमें संपूर्ण रोगोंका कारण उत्पत्ति लक्षण संप्राप्ति इत्यादि वर्णन है कागज ग्लेज	२)
,, ,, तथा रफ़	१॥)
हंसराजनिदान–भाषाटीकासहित इसमें रोगोंकी पहिचान नाडीपरीक्षा साध्य असाध्यका ज्ञान इत्यादि अनेक विषय वर्णित हैं	१)
अंजननिदान–भाषाटीका सुगमतासे रोगोंका निदान लिखाहै	।≡)
आयुर्वेदचिन्तामणि–भाषाटीकासमेत पं. बलदेवप्रसादमिश्र संग्रहीत	२)
नाडीदर्पण–भाषाटीकासमेत नाडीदेखनेके प्रकार वर्णितहै ...	।=)
अनुपानदर्पण–भाषाटीका इसमें रसधातू बनानेकी क्रिया और अनुपान देना और रोगोंपर औषधोंमें क्या २ अनुपान देना चाहिये इत्यादिक वर्णित है	॥।)
कालज्ञान–भाषाटीका यह ग्रंथ संपूर्ण अभ्यास करनेसे भूत भविष्य वर्तमानका ज्ञान होताहै	≡)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाम.

पाकप्रदी–वाजीकरण भाषाटीका नामहीसे गुण जानलो ....।=।

शालिग्रामौषधशब्दसागर–अर्थात् आयुर्वेदीय औषधिकोश

मदनपाल निघंटु–भाषाटीका औषधीका नाम व गुणदोष वर्णन

ग्लेज २

" " तथा रफ .... १॥।

पथ्यापथ्य–भाषाटीका सहित पं० केशवप्रसादमिश्र संगृहीत जिसमें संपूर्ण रोगोंपर पथ्यापथ्य करना और अपथ्यादिकका निषेध इत्यादि वर्णितहैं भिषग् गणोंको अवश्य लेना उचित है .... ।।।)

रसरत्नाकर–सिद्धनाथ प्रणीत–समस्त रसग्रंथानां शिरोभूषणं–लाला शालिग्रामकृत भाषाटीका सहितं–इस ग्रंथमें पारा गंधक हरताल तांबा रूपा हीरा वैक्रांत सफेद अभ्रक मनशील खपरिया नीलाथोथा शिलाजीतादि रसोंकी शोधनविधि तथा उनके गुण और प्रत्येक रोगोंकी चिकित्साका वर्णनहै ग्रंथ बहुतही उत्तम वैद्योपयोगीहै .... ५)

रसेन्द्रचिन्तामणि–पं बलदेवप्रसादमिश्रकृत भाषाटीकासमेत सब प्रकारके यंत्र और धातुशोधन मारण रसप्रयोगादि वर्णनहै १॥।)

र[illegible]मंजरी–भाषाटीकासहित सर्वप्रकारके रस बनाने और धातु फूँकनेकी क्रिया ....॥=)

तिब्बअकबर–हकीम अकबर अलीखां लिखित देवीप्रसादकृत हिन्दीभाषामें अनुवादित छब्बीस अध्यायमें शिरसें पैरतक स्त्री पुरुष १

**शुभसंतति योगप्रकाश–भा. टी. समेत–नामहीसे जानलो ...

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम् प्रेस–बंबई.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

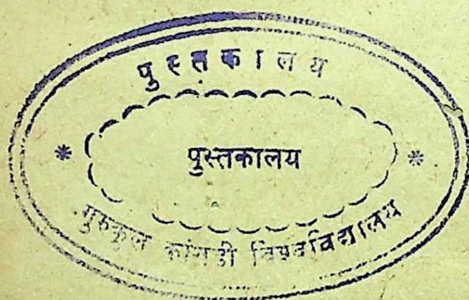
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

04633

श्री धर्मदत्त वैद्य संग्रह

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0, In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar